

ISSN 2306-5079

Индекс 75138

ISSN 2306-5079

**ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
КАЗАХСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЖЕНСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER
TRAINING UNIVERSITY**

№3 (75) 2018

Алматы 2018
«Қыздар университеті»

Алғаш есепке қою кезіндегі нөмері мен мерзімі
№ 6204-Ж 08.08.2005 ж.
Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар
министрлігі, Ақпарат комитеті, Мерзімді баспасөз басылымын,
ақпарат агенттігін және желілік басылымды есепке қою,
қайта есепке қою туралы №16900-Ж куәлігі негізінде
2018 жылы 12 ақпанда тіркелген
Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет
МББ тілі: қазақша, орысша, ағылшынша
Тарату аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел

БАС РЕДАКТОР

Алдамбергенова Г.Т. – п.ғ.д., профессор

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

Шакирова С.М. – филос.ғ.к.

Редакциялық алқа

Отандық ғалымдар

Байташева Г.У., *а/ш ғ.к., доцент (Қазақстан)*
Бакирова Э.А., *ф-м.ғ.к., доцент (Қазақстан)*
Куанышева Ж.К., *п.ғ.к., аға оқытушы (Қазақстан)*
Заманбеков Ш.З., *э.ғ.к., профессор (Қазақстан)*
Байназарова Т.Б., *п.ғ.к., доцент (Қазақстан)*
Уразалиева М.А., *п.ғ.к., профессор м.а. (Қазақстан)*
Сулейменова Ж.Н., *п.ғ.д., профессор (Қазақстан)*

Шетелдік ғалымдар

Kathie Stromile Golden, *PhD (АҚШ)*
Dave Chan, *PhD, профессор (Канада)*
Бакибаев Абдигали, *х.ғ.д., профессор (Ресей)*
Bencic Stanislav, *PhD (Словакия)*
Türkmen Fikret, *PhD (Түркия)*
Rimantas Zelvyis, *п.ғ.д., пс.ғ.к., профессор (Литва)*

Жауапты редактор: Булебаева Л.К.

Редактор: Чакенова Б.А.

«Қыздар университеті»
б а с п а с ы

Медиа департаментінің директоры
Шорабек Ә.Д.
Көркемдеуші, беттеуші
Жексембиева Г.Н.

Басуға 29.09.2018 жылы қол қойылды.
Пішімі 60x48 1/8. Көлемі 11,75 б.т.
Офисті қағаз. Сандық басылыс.
Таралымы 300 дана. Бағасы келісімді.
050000, Алматы қаласы, Гоголь көшесі, 116.
«Қыздар университеті» баспасында басылды.
Тел.: 279-38-33

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

Жаратылыстану Естествознание

<i>G.U. Baitasheva, A.M. Sharipbaeva</i> The negative effect of the traffic growth to the air bassin	6
<i>Ж.Ж. Аширова, Ж.Ж. Қужантаева, Г.У. Байташева</i> Раушангүлділер (Rosaceae) тұқымдасының түрлерінің фитохимиясы негізінде таксономиясындағы өзгерістерді нақтылау	12
<i>К.И. Оразбаев, Г.К. Кенжеғалиев</i> Изучение селекционного материала изеня в Южноприбалхашском регионе	18
<i>К.Н. Жайлыбай, Г.Ж. Медеуова</i> Влияние цеолитных органоминеральных удобрений и биодобавок на анатомическое строение вегетативных органов риса	26
<i>А.Е. Битемирова, М.Н. Ермаханов, Г.Е. Түймебаева</i> Химияны ағылшын тілін кіріктіре оқыту әдісі.....	31
<i>Н. Маман, Б.М. Изтелеу, Г.Е. Азимбаева, Б.Ж. Джиембаев</i> Dahlia Evelines өсімдігінен бөлінген эфир майының компоненттік құрамын хромато- масс-спектроскопия әдісімен зерттеу.....	37

Физика, математика, информатика

<i>G.A. Kaptagay, Yu.A. Mastrikov, B. Kerimbek</i> Energy efficiency of the fluorine-doped CO ₃ O ₄ (100) surface for water dissociation.....	46
<i>G.A. Kaptagay, L.S. Baikadamova, B. Kerimbek</i> Quantum-chemical consideration of nitrogen doping on CO ₃ O ₄ for water dissociation.....	54
<i>Ф.У. Абуова, А.У. Абуова, Е.Ж. Ашим</i> Исследование причин разрушения контактов в термоэлектрических элементах на основе тетрадимиды.....	59
<i>А.У. Абуова, Ф.У. Абуова, Е.Ж. Ашим</i> Роль диффузии в разрушении контактов в тетримитовых термоэлектрических элементах	67
<i>Т.К. Койшыева, Zh.Zh. Kozhamkulova, A. Moldakalykova</i> Object-oriented systems as a formation factor of informative logical competence of future specialists	73

Филология

<i>Г.Т. Алдамбергенова, Б.Т. Панзабек</i> Герменевтикалық әдістің әдебиеттану ғылымындағы орны	82
<i>Н.С. Балтабаева</i> Қойшығара Салғараұлының «Көмбе» роман-эссесінің танымдық сипаты	87
<i>Г.А. Орынханова</i> Клим Самгин – зловещий социально-психологический тип, рожденный эпохой революционных потрясений	97
<i>Б.Д. Жұмақаева</i> Ш. Құдайбердиевтің «Еңлік-Кебек» поэмасын оқыту	107
<i>Ж.Ж. Капенова</i> Теория и практика преподавания русского языка в обновлённом контенте (на материале Типовой учебной программы по предмету «Русский язык» для 6 класса)	112

<i>E.B. Erencinova, N.A. Chumanova, S.V. Sheshukova</i> Formation of general cultural and general professional competences by means of advertising video	119
<i>В.И. Жумагулова, А.Т. Оналбаева, Г.А. Кажигалиева, А.А. Задаева</i> Лингвокогнитивные характеристики концепта «путь»	126
<i>A.B. Salkynbai, Zh.N. Suleimenova</i> Formation of functional and semantic stability of derivative words of the Kazakh language	133
<i>У.А. Оспанова, М.К. Атанаева, Т.К. Булдыбаев, И.Г. Акоева</i> Исследование информативных признаков публикаций в электронных СМИ с точки зрения населения Казахстана.....	139
<i>М.К. Атанаева, Т. К. Булдыбаев, У.А. Оспанова, И.Г. Акоева</i> Инструкция для экспертного анализа и классификации достоверности подозрительных публикаций новостного характера.....	148

**Тарих, экономика, История, экономика,
құқық право**

<i>А.М. Сманова</i> Дүниежүзілік соғыстар аралығындағы кеңес-поляк қарым-қатынасының кейбір мәселелері	156
<i>A.S. Smanova, Zh.O. Nebessayeva</i> Interaction of national consciousness and national culture.....	164
<i>Е.Қ. Күлдібаев, С.Д. Саркулова</i> XX ғасырдың басындағы қазақ кітаптары және саяси билік: өзара қатынасы тарихы	170
<i>М.И. Рахимов</i> Ертіс өңірі киелі орындарының ғылыми тұрғыда зерттелу мәселесі	177

Педагогика – психология

<i>А.М. Текесбаева, Р.К. Қарсыбаева</i> Балалар әдебиетінің оқушылардың туған жерге деген сүйіспеншілігін қалыптастырудағы маңызы	186
<i>Г.К. Ибрагимова</i> Оценка качества регионального дошкольного образования в Казахстане.....	192
<i>М.К. Бапаева</i> Фрустрацияның даму себептері және психологиялық тетіктері.....	199
<i>Ф.Б. Асилбаева, А.Д. Сыздықбаева</i> Оқушылардың көркем еңбек іс-әрекетінің негізгі бағыттары	207

**Өнер және Искусство и
Мәдениет культура**

<i>И.П. Орлова, Г.В. Ананченко</i> Определение уровня обучаемости студентов средствами компьютерных технологий.....	215
--	-----

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ
ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ
NATURAL SCIENCES

IRSTI 34.35.51

THE NEGATIVE EFFECT OF THE TRAFFIC GROWTH TO THE AIR BASSIN*G.U. Baitasheva¹, A.M. Sharipbaeva²*¹Cand. Sci. (Agriculture), Associate Professor²MSc student, 6M011300 - Biology^{1,2}Kazakh State Women's Teacher Training University,
Kazakhstan, Almaty, email: gauhar75e@mail.ru

The paper considers the negative impact of the road transport to the air in urban area. The calculation of harmful substances of the traffic flow of cars, trucks and buses while driving through the city of Almaty was carried out. The study is based on calculations of the volume of freons released. Observation was conducted in four points of the city. As a result of three measurements, the average value of the traffic flow was determined. As a control point, a micro-district was taken on the eastern outskirts of Almaty with an average traffic flow. The authors reveal a direct relationship between the state of the air basin and the intensity of the traffic flow.

Key words: Almaty, environment, atmosphere, freon, carbon dioxide, traffic, control

The main source of environmental pollution is the economic activity of the human being. The transport and road complex has contributed significantly to the atmosphere, creating significant pollutants, contributing to the contamination and degradation of the environment. Due to the advancement of entrepreneurial activity in the field of transport and road complexes, there is a growing number of private refueling stations, regular parking spaces, permanent and temporary parking spaces and other structures throughout the city and in many settlements. It also contains pollutants with toxic substances such as residual gases, dust particles, aerosols, and causes harm to human health, flora and fauna. And now, in Almaty, it is obvious that the number of automobiles will increase in competition. Almaty is one of the largest industrial cities in the south-east of the Republic of Kazakhstan. According to the statistics of the automobile industry of Kazakhstan "KazAvtoIndustry", in January-August 2017 administrative bodies registered 747,365 vehicles of all categories. This is 20.1% higher than in the previous year. The proportion of vehicles over 20 years has increased from 31.7 to 35.9 percent [1].

At present, the share of vehicles in pollution of carbon dioxide, nitrogen oxides, hydrocarbons, technogenic substances is 70-80%. The concentration of the above-mentioned toxic substances has recently increased several times around large cities and large roads. Their increase is largely dependent on the transport conditions of motor roads and engineering structures [2].

Air pollution by air is caused by a wide distribution of CO₂ concentrations in the environment, from the various activities of people, by intense motor vehicle movement and production processes, by incorrect combustion of vehicles, as well as the release of methane (CH₄), nitrogen oxides (N₂O) [3].

According to the global research of industrial processes in 2006-2015, conducted by Global Atmospheric Research Database (EDGAR-Emission Database for Global Atmospheric Research), Joint Research Center (JRC) and European Commission (EC), the main sources of air pollution are following: cement production, fuel consumption, chemical and metallic processes, solvents, waste and fossil fuels, biomass burning (e.g. burning of agricultural waste), biomass burning (e.g. forest fires) and vehicle emissions.

The volume of toxic gas emissions in different countries is shown in the Table 1 [4].

Table 1. Amount of CO₂ emitted to air 2006-2015 in different countries

Country	The amount of CO ₂ distributed annually									
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
China	6,870,759	7,515,037	7,699,949	8,246,582	8,986,614	9,844,525	10,056,756	10,503,137	10,711,037	10,641,789
USA	5,765,135	5,847,966	5,659,277	5,243,236	5,519,484	5,391,417	5,164,192	5,255,530	5,312,226	5,172,338

India	1,367,406	1,439,192	1,536,650	1,738,106	1,848,710	1,961,663	2,090,857	2,191,277	2,334,381	2,454,968
Russia	1,764,650	1,766,346	1,743,343	1,652,898	1,735,583	1,820,098	1,833,976	1,824,579	1,822,210	1,760,895
Japan	1,289,035	1,310,630	1,226,781	1,163,613	1,219,095	1,258,289	1,293,511	1,312,750	1,281,569	1,252,890
Germany	844,435	817,319	828,292	768,284	811,861	793,891	801,677	815,812	773,020	777,905
Iran	500,311	534,178	544,451	565,166	568,920	578,502	591,310	600,055	625,021	633,750
Canada	545,677	570,974	563,980	532,609	545,088	551,261	556,797	568,364	572,262	555,401
Brazil	363,134	379,565	399,717	373,531	423,798	442,313	457,077	485,620	505,395	486,229
Italy	489,493	482,151	466,539	413,512	422,825	412,039	395,145	362,512	335,610	352,886
Kazakhstan	216,166	225,573	259,843	232,848	249,093	269,958	256,771	267,585	274,067	267,978

According to the data in this table, Kazakhstan occupies the 11th place in terms of emissions of CO₂ from cars. The main source of pollution is of course Almaty. On the basis of our special plan to improve the ecological situation in Almaty, there are three checkpoints of atmospheric air pollution, which operates since March 2000. Taking into account the abundance of urban and industrial parks, alternative energy sources are being utilized. There are Almaty city administration, KazTransGas, a subsidiary of KazTransGasCJSC, plans to build 15 automotive gas compressor stations in the city and transfer one thousand cars to alternative fuel at the first stage which guaranteed to clean the air of Almaty [5].

It is expected that in the near future, the use of globally updated biofuels will increase rapidly. The use of renewable biofuels is very beneficial and effective. Because they are environmentally friendly, low in toxicity and are an indispensable alternative to some fuels. We refer to the biofuels that are substantially applicable to biodiesel. The growth and production of biodiesel has a great impact on the environment. The use of biodiesel vehicles reduces the greenhouse gas mission [6]. Of course, there are such specially planned works, but now the level of pollution by automobile emissions in Almaty is increasing.

By the 2017 BTEX brand, about 20 cities are included in the study. These studies focus on the city of Almaty in Kazakhstan. The ecological data from Almaty are compared to 19 major cities in the world. As a result, benzene in Almaty is a high level of toxic gas. It is the 8th most polluted city in the city [7].

According to our available data, the level of pollution in Almaty has reached its peak (IZA-13.1). Often polluting Almaty air: carbon dioxide, sulfur dioxide, hydrocarbons, carbon monoxide, oxides of nitrogen and smoke. AHC, CHP-1 system, which is a source of constant heat sources, emits 8253 tons of harmful emissions. These hazardous wastes form chemical compounds in the air and form new compounds that are even more dangerous[8].

It is also necessary to look for ways to increase oxygen content in the atmosphere. At present, the oxygen in the atmosphere (O₂) is stable at 21%. This quantity is a sufficient and necessary environmental resource factor for the breathing of plants, animals and insects, human beings and microorganisms. According to the results of modern research, oxygen in the atmosphere is accumulated by photosynthesis of plants. For example, as a result of photosynthesis of continental vegetation cover, an average of 280-320 billion cubic meters a year tons of oxygen is added. As a result, the oxygen produced by the photosynthesis of the continental plants can not replenish the amount of oxygen burned for the energy of humanity, with the amount of gas (oxygen) in the air decreasing from year to year. If fuel extraction is not limited to the energy obtained in these industries, the oxygen content may be reduced from 21% to 8-12%. [9].

Gasemitted contains about 200 substances. One of them is hydrocarbons burning. Blown hydrocarbons are heavily distributed in the smoke, especially when the engine is slow. The gas released from high quality

gasoline will be 2.7% oxide of non-combustible hydrocarbon. When the machine speed slows, its size will increase to 6.9%. This is often the case when the car slows down, so carbon dioxide is heavily distributed in the city's air [8]. According to data from the training manual "Measures of environmental protection in the transport and road complex" written by Kiyalbaev, Tokkulov, Teltaev, Talgatbekova, harmful substances emitted by various engines are following (see Table 2).

Table 2. The amount of harmful substances emitted by various engines from vehicles

Air Pollutants	In the following modes, the amount of harmful substances emitted by the engine %			
	in the free circle	at speeds	stable speed movement	braking
Gasoline engines				
Carbon monoxide	6,9	2,9	2,7	3,9
Hydrocarbons	0,53	0,16	0,10	1,0
Nitrogen oxide	$3 \cdot 10^3$	0,1	C.065	0,02
Aldehydes	$3 \cdot 10^3$	$2 \cdot 10^{-3}$	$1 \cdot 10^{-3}$	0,03
Diesel engines				
Carbon Dioxide	Footprints	1000	footprints	footprints
Hydrocarbons	0,04	0,02	0,01	0,03
Nitrogen oxide	$6 \cdot 10^{-3}$	$35 \cdot 10^{-3}$	$24 \cdot 10^{-3}$	$3 \cdot 10^{-3}$
Aldehydes	$1 \cdot 10^{-3}$	$2 \cdot 10^{-3}$	$1 \cdot 10^{-3}$	$3 \cdot 10^{-3}$

If air polluted with oxides of nitrogen and sulfur, if it is 0.2-0.5 mg/m in the air, it affects the respiratory system, the eyelids, causes pulmonary diseases. It also slows down the photosynthesis of the leaves of the plants and causes chlorosis to be damaged [8].

Effects of freons, which were separated from cars on the air layer of Almaty, were observed. The control was conducted in the last decade of October 2017. At the points mentioned below, cars were counted.

This will undoubtedly undermine the ecological situation of the city. Therefore, in order to control the current ecological situation of the city, the number of vehicles in the streets of the city during the time period has been determined and shown in Table 3.

Table 3. Number of cars on the route

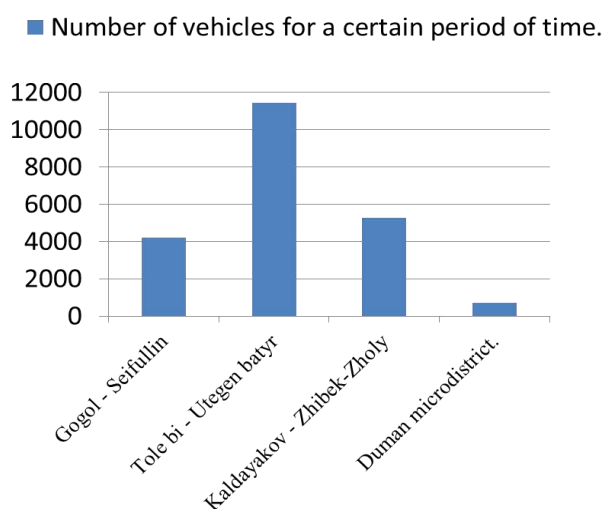
Point 1. Gogol – Seifullin				
Time	Trucks	Bus	Cars	Total number of vehicles at a specified time
8:00-10:00	7	42	1345	1394
12:00-13:00	5	39	1292	1336
17:00-19:00	9	45	1435	1489
				Total: 4219
Point 2. Tole bi - Utegen batyr				
8:00-11:00	17	174	3348	3539
12:00-15:00	8	87	1674	1769
17:00-20:00	28	232	5856	6116
				Total: 11424
Point 3. Kaldayakov - Zhibek-Zholy				
8:00-09:00	4	37	1254	1295
12:00-13:00	6	42	1350	1398
17:00-19:00	8	74	2508	2590
				Total: 5283
Control Point. Duman microdistrict, Khan Tengri - Kazygurt				
8:00-09:00	10	39	178	227
12:00-13:00	11	39	182	232
17:00-19:00	5	39	210	254
				Total: 718
Total number of results found: 21644				
Regions with high levels of pollution are: 20926				
By point of reference: 718				

The census was carried out at a distance of 5 meters at 20 minutes per hour. Repeated by three times in a month, average score was counted according to the schedule.

- 1 point. Gogol - Seifullin. The population is concentrated, traffic jams range from 8 to 10 am, 12-13 in the afternoon and 17-19 in the evening.
- 2 point. Tole bi - Utegen batyr. The population is very concentrated, traffic jams range from 8 to 11 in the morning, 12-15 in the afternoon and 17-21 in the evening. Especially in the evening, busy buses depart from different directions.
- 3 point. Kaldayakov - Zhibek-zholy. The population is concentrated, traffic jams range from 8-9 in the morning, 12-13 in the afternoon, and 17-19 in the evening.
- Control. Duman microdistrict, Khan Tengri - Kazygurt streets, there is no traffic congestion, everyday people, a clear zone of Ili Alatau slopes.

In our research, it has been proven that the Duman micro district is also a clean area during census. By the way, we can see that the cars we used to travel were designed by the graphic designs - the Tole bi - Utegen batyr, where the vehicle is heavily concentrated, is the intersection of the Zhibek zholy and Kaldayakov streets. It is known that the level of pollution of Gogol-Seifullin streets is very high (picture 1).

In this regard, according to the literature, we present in Table 4 the quantities of harmful substances produced by cars, trucks and buses in cities:

Table 4. Amount of harmful substances produced by light and trucks, buses in cities

Type of fuel, bus class	Cities with a population of more than 1 million	Urban population 0.1-1 million cities		The population is less than 0.1 million inhabitants
Fuel type	Passenger cars			
AI-80, -92, -95,	10,74	9,25	8,86	
AI-7v (E),	43,38	39,85	37,42	
AI-93 (E) 10.74	84,18	76,57	72,10	
Cargo weight, t	Fuel	Cargo Trucks		
up to 2 tons of	Gasoline	77,07	69,22	68,25
2-5 tons of	Gasoline	101,54	91,95	83,61
	gas	16,64	6,03	13,00
	diesel	41,51	37,46	30,58
5-8 tons of	gasoline	135,0	120,89	108,96
	gas	32,1	26,51	22,44
	diesel	55,05	48,93	40,27
18-16 tons of	gasoline	170,79	153,93	138,90
	diesel	232,61	66,57	58,57
More than 16 t	diesel	78,58	69,45	58,15

Busclass	Fuel	Bus		
Small	gasoline	131,01	118,28	106,24
Subsea	gasoline	136,64	165,39	109,87
average	gasoline	185,64	163,39	150,05
large	diesel	57,1	45,96	38,78
	gasoline	232,61	209,24	188,56
	diesel	68,57	61,6	32,71
very large	diesel	76,94	67,21	53,19

As seen in the table, automobiles using ethylene gasoline are 8 times more likely to harm the environment than petrol consumers. Minimal fuel and gas damage belongs to trucks. The truck is 1.5-2 times more harmful to the environment than cars and large buses. Therefore, the number of vehicles passing through the points of Almaty has been significantly higher than the control and literary data, and it is clear that trucks and buses exceed the amount of harmful substances produced in the city. It is difficult to exchange air in the pictures que city near the beautiful Alatau mountains. The worst hit of Almaty air is the fault of cars with major technical defects. And experts warn that the majority of hydrocarbons in the automobile engines will become black, since smoke from technical malfunctions will cause hydrocarbons to be highly poisonous benzopyrin. In the city it is necessary to find ways to utilize excessive cars. It is necessary to reduce the concentrated gas stations and increase the use of alternative energy sources. In our opinion, gasoline-driven vehicles should be equipped with control-regulating equipment and all types of transport should be transferred to the gas-carrying method.

References

- 1 Khozantaeva A. Kazakstannyn "KazAvtoOnerkasip" avtokolik salasyndagy kasiporyndar odagy 2017 zhyldyn 8 ayynyn korytyndysy boyinsha avtokolikterdi tirkeu statistikasy. (Statistics of the car registration according to the results by 'Kazakhstan union of enterprises in the automotive industry' for 8 months of the year 2017. 7 days.kz., Almaty. September 6. (in Kazakh)
- 2 Kiyalbaev A.K., Tokkulov S.T., Teltaev B.B., Talgatbekova K.A. Kolik-zhol keshenindegi korshagan ortany korgau sharalary (Environmental protection measures in the transport and road complex). Tutorial. Almaty: KazKKA. 2004. - 221p. (in Kazakh)
- 3 Schneidmesser E., Kutzner R., Schmale J. A survey on the impact of climate change in cities. *Elementa - Science of the Anthropocene*. 2017. 10.1525 / elementa. 126
- 4 Moustafa A. Clean Environment Week: Let the Nature Breathe. *The Science of the Total Environment*. 10.1016 / j.scitotenv.2017.04.068. 639-646
- 5 Zivkovic S., Veljkovic M. Environmental impacts of the production and use of biodiesel. *Environmental Science and Pollution Research*. 2018.10.1007/s11356-017-0649-z. 191-199.
- 6 Carlsen L., Bruggemann R., Kenessov B. Use of partial order in environmental pollution studies demonstrated by BTEX air pollution in 20 major cities worldwide. *The Science of the Total Environment*. 2018.10.1016 / j.citotenv.2017.08.029.234-243
- 7 Tuiginova G. Gasfrom the car causes cancer. *Atameken*. № 2 (263). January 16-31, 2017. P.3 (in Kazakh)
- 8 Zhailybay K.N., Medeyova G.Zh., Zhailybaeva G.K. Ottegi organismdegi ote kazhetti resurs-faktor zhane ottegin kop shygaratyn agashtardy osirudin ekologiyalyk mane (Oxygen is the most important resource for organisms and ecological significance of growing oxygen-producing trees). *Bulletin of Kazakh State Women's Teacher Training University*. № 3 (69), 2017. P.8.

НЕГАТИВНОЕ ВЛИЯНИЕ УВЕЛИЧЕНИЯ КОЛИЧЕСТВА АВТОТРАНСПОРТА НА ВОЗДУШНЫЙ БАССЕЙН

Г.У. Байташева¹, А.М. Шарипбаева²

¹к.с/х.н., и.о. ассоциированного профессора

²магистрант 1 курса «БМ011300-Биология»

^{1,2}Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г. Алматы, email: gauhar75e@mail.ru

В статье рассматривается негативное влияние дорожно-транспортного комплекса на качество окружающей среды. Проведен расчет вредных веществ транспортного потока легковых и грузовых автомобилей, автобусов при движении по городу Алматы. Исследование основано на расчетах объема выделяемых фреонов. Наблюдение велось в четырех точках города. В результате трех замеров было определено среднее значение транспортного потока. В качестве контрольной точки был взят микрорайон на восточной окраине Алматы со средним транспортным потоком. Авторы выявляют прямую зависимость между состоянием воздушного бассейна и интенсивностью транспортного потока.

Ключевые слова: Алматы, окружающая среда, атмосфера, фреон, CO₂, автотранспорт, контроль

АВТОКӨЛІКТЕРДІҢ САНДЫҚ МӨЛШЕРІНІҢ АРТУЫНЫҢ АУА БАССЕЙІНІНЕ КЕРІ ӘСЕРІ

Г.У. Байташева¹, А.М. Шарипбаева²

¹а/ш.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.

²«БМ011300-Биология» 1-курс магистранты

^{1,2}Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы, email: gauhar75e@mail.ru

Бұл мақалада көлік жол кешенінің қоршаған ортаның сапасына кері әсері баяндалды. Фреондардың ауаға бөлінген мөлшері сараланды. Жеңіл және жүк автомобильдерінің, автобустардың қалаларда жүргенде шығаратын зиянды заттарының мөлшері қарастырылып сараптама жасалды. Осыған орай бақылауға алынған нүктелердегі автокөліктер саны анықталды. Автокөліктер саны үш реттік қайталанумен саналып орта есебі алынды. Бақылауға алынған нүктелердің қоршаған орта жағдайына сараптама жасалды. Бақылау нүктесі ретінде Алматы қаласының шығыс аймағындағы автокөліктер ағымы аз Думан ықшам ауданы алынды. Авторлар автокөліктер ағыны мен ауа бассейні арасындағы тікелей қатынасты анықтаған.

Түйін сөздер: Алматы, қоршаған орта, атмосфера, фреон, CO₂, автокөлік, бақылау

МРНТИ 34.29.25.

РАУШАНГҮЛДІЛЕР (ROSACEAE) ТҰҚЫМДАСЫНЫҢ ТҮРЛЕРІНІҢ ФИТОХИМИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ТАКСОНОМИЯСЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕРДІ НАҚТЫЛАУ

Ж.Ж. Аширова¹, Ж.Ж. Кужантаева², Г.У. Байташева³

¹«6D011300 - Биология» мамандығының 2 курс PhD докторанты

²биология ғылымдарының докторы, профессор

³ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты

^{1,2,3}Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан, email: gauhar75e@mail.ru

Мақалада раушангүлділер (*Rosaceae*) тұқымдасының қараөріктер тұқымдас тармағы таксономиясын нақтылауға байланысты түрлерінің ерекшеліктері мен фитохимиясы көрсетілген. Тұқымдарының фитохимиясы зерттелуге алынған түрлер *Prunus domestica* L. және *Armeniaca vulgaris* L. *Armenoprunus* буданының алынуы бұл екі туыстың түрлерінің басқа туыстарға қарағанда таксониялық жақын екендігін көрсетеді. Егер екі бөлек түр болса жынысты жолмен көбейіп будан түзбес еді. Минералды элементтер атомдық сіңіру спектроскопиясы (АСС) әдісі арқылы анықталды. Атомдық сіңіру спектроскопиясы (АСС) атомдардың қасиеттеріне негізделген сандық талдау әдісі - нақты толқын ұзындығымен өлшенді. Атомдарды сіңіретін тұқымның ұшаларының қабатын анықтау 2 атомдық әдіспен жүргізілді.

Түйін сөздер: таксон, гүлшоғыр, шатырша, тостаганиша, каротин, пектин, көмірсу, микроэлемент

Кіріспе

Систематикадағы толық зерттелмеген таксондардың бірі – раушангүлділер тұқымдасы қараөріктер тұқымдас тармағының туыстарға бөлінуі [1, 56б.]. Қараөріктер (*Prunoideae*) тұқымдас тармағының қанша туысы бар? Бұл мәселе әлі де нақтыланған жоқ. (Ресей ботанигі В.Н. Гладкованың (1981) көрсетуі бойынша) Американдық дендролог А. Редер (1940, 1949) мен ирландиялық ботаник Д.А. Уэбба (1968), және тағы басқа көрнекті ботаниктер қараөрік (*Prunus* Mill.) слива туысына шабдалы *Persica* Mill. (персик), бадам *Amygdalus* L. (миндаль), өрік *Armeniaca* Mill. (абрикос), шие *Cerasus* Juss. (вишня), мойыл *Padus* Mill. (черемуха) және лаврошия *Laurocerasus* L. (лавровишня) туыстарының түрлерін біріктірген. Барлық осы өсімдіктерді бір туысқа біріктіру олардың жүйелік жақындығына негізделген (әсіресе жақын туыстар бадам және шабдалы, өрік және қара өрік). Бұлардың таксономиялық жақындығы гибридтерінен (гибридтік «*Amygdalopersica*», «*Armenoprunus*» және т.б.) көрінеді. Сондықтан жоғарыда аталған таксондар кең мағынада қараөрік *Prunus* Mill. (слива) туысы тармақтары мен секцияларына біріктірілген. Бұлардың Солтүстік Жарты Шарда қоңыржай және субтропикалық аймақтарда (Оңтүстік Америкадағы Анды тропикалық ормандарында және Шығыс Жарты Шарда бірнеше региондарда) өсетін 400 түрі бар.

Зерттеудің жаңалығы

Prunus domestica L. және *Armeniaca vulgaris* Lam. түрлерінің биоэкологиялық ерекшеліктерін таксономиясын нақтылау мақсатында тұқымдарының химиялық құрамы анықталды. Фитохимиялық зерттеулер Алматы технологиялық университетінің «Тамақ өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігін бағалау зертханасында» жүргізілді. *Armenoprunus* буданы яғни екі туыстың түрлерінің басқа туыстарға қарағанда бір-біріне жақын туыс екендігін көрсетті. Егер екі бөлек түр болса жынысты жолмен көбейіп будан түзбес еді. Екі түрдің таксономиясының ұқсас екендігі құрамындағы микроэлементтердің (Ca, Mg, Fe), дәрумендердің (В₁, В₂, С, В₃, Е), май қышқылдарының (пальмитин, олейн, линолен) болуынан көрсетті.

Зерттеудің мақсаты

Ағылшын ботанигі Джон Хатчинсон (1964) қараөрік (*Prunus* Mill.) слива туысына басқа таксондардың біріктірілуін қолдағанымен, мойыл (*Padus* Mill), лаврошия (*Laurocerasus* L.) туыстарын бөлек таксондар деп есептеуді ұсынды. Көптеген басқа ботаниктер алша (*Prunus sogdiana* Vass.), шабдалы (*Persicacommunis* L.), бадам (*Amygdalusvulgaris* L.) бөлек туыстар түрлері деп көрсетті. Мұндай таксондарды бөлім, тұқымдас және туыс дәрежесіндегі ерекшеліктерін нақтылауда таксономиялық заманауи әдістерді қолдану арқылы, бүкіл қараөріктер тұқымдас тармағына кешенді салыстырмалы зерттеулер жүргізілуі керек деп есептеді [2, 116 б.].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қараөріктер (*Prunoidae*) раушангүлділер тұқымдасының бір тұқымдас тармағы. Ағашты, бұталы өсімдіктер. Симподиалды бұтақталған, жапырақтары жай, гүлшоғыры аз гүлді шатырша, әрбір гүлінің тостағанша жапырақшасы 5, күлтесі 5, кірікпей бос жетіледі. Аталықтары тостағанша күлтесі санына еселі көп. Аналығы біреу. Бір жеміс жапырағынан тұрады. Бір ұялы ішінде екі тұқым бүршігі болады. Аналығы бокал тәрізді гипантий гүлтұғырымен негізі арқылы байланысқан. Жемісі бір тұқымды сүйекті, шырынды жеміс.

Қараөрік туысының 3 түрі бар: тікенді қараөрік (*Prunus spinosa* L.) слива колночая, терн, кәдімгі қараөрік (*Prunus domestica* L.) слива домашняя, согдий қараөрік (*Prunus sogdiana* Vass.) слива согдийская, алыча. Осы 3 түрдің ішінде зерттеуге алынған түр кәдімгі қараөрік (*Prunus domestica* L.) Қараөрік мәдени жағдайда аудандастырылған және жергілікті сұрыптарының арғы тегі ретінде кең таралған мәдени өсімдік.

Өрік (*Armeniaca* Mill.) абрикос туысы қараөріктер тұқымдас тармағына жатады. Табиғи жағдайда Шығыс Сібірде, Қиыр Шығыста, Орта Азияда, Қытайда өседі. Өрік туысының 3 түрі бар: сібір өрігі, монғол өрігі және кәдімгі өрік. Кәдімгі өрік (*Armeniaca vulgaris* Mill.) абрикос обыкновенный шаруашылықта арнайы өсіріледі. Қазақстанда Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Алматы облыстарында – кәдімгі өрік өсіріледі. Жарық, жылу сүйгіш өсімдік, ылғал өткізгіш топырақта жақсы өседі; сазды, тұзды топырақтар кәдімгі өрікті өсіруге жарамсыз болады. Құрғақшылыққа төзімді. Жемісінің құрамында құрғақ органикалық затының 4-20% қант, алма және лимон, т.б. қышқылдар, 10% каротин, 0,4-1,3% пектин заттары, ал тұқымында 29-58% май болады [3, 48 б.]. Кәдімгі өріктердің кептірілген жемістері (өрік құрағы) және консервісі, өңделген күйде (шырын, тосап) тамаққа пайдаланылады [4, 93б.]. Өріктің негізгі сорттары: «Қызылбет», «Амброзия», «Луиза», «Шалах», «Хосровшам», «Хурмай», «Бұхара», «Товарищ», «Ансу» және т.б. Жабайы түрі Қазақстанның Жоңғар Алатауында өседі, өріктің Отаны – Қазақстан деп айтуға болады. Орталық Азия, Орта Азия, Шығыс Кавказ аймақтарында таралған. Еуропаға кәдімгі өрік Армениядан келгендіктен, өріктің отаны деп қате саналған. Латынша туыстың аталуы «*armeniacus*» соған байланысты қойылған [5, 45б.].

1-суретте аталған түрлердің (*Prunus domestica* L., *Armeniaca vulgaris* Lam.) биоэкологиялық ерекшеліктерін таксономиясын нақтылау мақсатында тұқымдарының химиялық құрамы анықталды. Шикізаттар 21⁰С температурада, 81% ылғалдылықта дайындалды және бөлшектері 0,5 см електен өтетіндей етіп ұнтақталып, химиялық сараптама жүргізілді. Фитохимиялық зерттеулер Алматы технологиялық университетінің «Тамақ өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігін бағалау зертханасында» жүргізілді.

1 сурет - *Prunus domestica* L. тұқымы және *Armeniaca vulgaris* Lam. тұқымы

Зерттеу нәтижелері және оларды талдау

Әдістер бойынша тұқымнан дайындалған шикізаттың фитохимиялық көрсеткіші көмірсулар, микроэлементтер (кальций, магний, темір), дәрумендер (В₁, В₂, С, В₃, В₅, В₉, А, Е) және май қышқылдары екендігі анықталды (1,2,3-кесте). *Prunus domestica* L., *Armeniaca vulgaris* Lam. түрлерінің тұқымы құрамындағы көмірсу мөлшері перманганатометрия әдісімен анықталды. Көмірсу мөлшері *Prunus domestica* L., (құрғақ органикалық затының 10,69%), *Armeniaca vulgaris* Lam. (құрғақ органикалық затының 4,0%) болды.

Өсімдіктер үшін микроэлементтердің де маңызы жоғары. Микроэлементтерді физиологиялық процестерге қатыстырған да өсімдік [6, 129 б.]. Микроэлементтер туралы алғашқы зерттеулер

геохимия ғылымының негізін салды. Микроэлементтердің физиологиялық маңызы оларды зерттеуге көпшіліктің назарын аударды. Соның нәтижесінде осы кездегі ғылыми әдебиетте микроэлементтерге арналған көптеген еңбектер жарық көрді. Микроэлементтердің негізгі физиологиялық-биохимиялық қасиеттерін Я.В. Пейве (1960), М.Я. Школьник (1974), П.А. Власюк (1969), О.К. Кедров-Зихман (1957), Рейвн (1990), ал Қазақстанда Ж. Қалекенов (1980), Қ. Кенжеев (1989) және т.б. зерттеді [7. 68 б., 8. 78 б., 9. 516 б., 10. 431 б., 11. 122 б., 12. 136 б.]. Микроэлементтердің өсімдіктерге қажеттілігін білу үшін өсімдіктерді дистилденген суы бар шыны ыдыстарда өсіріп, тәжірибелер жүргізуге болады (1 кесте).

1 кесте - Зерттелген түрлердің тұқымдарының микроэлементтер құрамы

Микроэлементтер мг/100г	<i>Prunus domestica L.</i>	<i>Armeniaca vulgaris Lam.</i>	Анықталған әдіс түрі
Ca	274,3	96,2	ACC әдісі
Mg	434,4	191,3	
Fe	28,7	6,7	

Prunus domestica L. және *Armeniaca vulgaris Lam.* түрлерінің тұқымдары құрамындағы Ca, Mg, Fe сияқты қажетті микроэлементтердің мөлшері әртүрлі болатыны анықталды. Соның ішінде *Prunus domestica L.* түрінің тұқымы құрамында Ca мөлшері *Armeniaca vulgaris Lam.* түріне қарағанда 3 есе жоғары (1-кесте). Кальций - бұлшықет жүйкелерінің қозу процестеріне, жүрек бұлшықетінің жұмысына, ферменттердің жұмысын жылдамдатуға, және қанның ұюына қатысады. Ағзаға кальций жетіспегенде сүйек және жүйке ұлпалары ыдырап, бұзылады, жалпы ағзаның ауруларға қарсы тұру қабілеті төмендейді [13, 188б.].

Prunus domestica L. түрінің тұқымы құрамындағы Mg мөлшері (100г құрамында 434,4 мг) *Armeniaca vulgaris Lam.* түрінің тұқымы құрамына (100г құрамында 191,3мг) қарағанда екі есе жоғары екендігі нақтыланды. Магний жүйкелерінің қозу, көмірсулар және фосфор алмасу процестеріне, ағзаны ишемия, стенокардия және инфаркт сияқты жүрек ауруларының алдын алуға белсенді түрде қатысады. Бұл элементтің ағзада жетіспеуі жүйке және жүрек-қан тамыр жүйелерінің жұмысының бұзылуына және бүйрек ауруларына әкеледі [14].

Prunus domestica L. тұқымының құрамындағы Fe мөлшері (100г құрамында 28,7 мг) *Armeniaca vulgaris Lam.* түрінің тұқымы құрамына (100г құрамында 6,7мг) қарағанда жоғары болатындығы анықталды. Fe гемоглобиннің құрамында болады. Зерттеу нәтижесі минералды элементтер құрамы түрдің ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі болатындығын көрсетті. Жапонияда қараөрік жемісінсіз тағам дайындалмайды. Халқы 70 жасқа келгенде зейнеткерлікке шығады [15, 19 б.].

B₁ дәрумені (тиамин) *Prunus domestica L.* тұқымының құрғақ органикалық затының 0,02мг, *Armeniaca vulgaris Lam.* тұқымдарының құрамында (құрғақ органикалық затының 0,011мг) аз мөлшерде кездесті. B₁ дәрумені (тиамин) ағзада дұрыс зат алмасу үшін (әсіресе көміртегінің) аса қажет. Дәрумен жетіспегенде шаршағандық сезіліп, ас қорыту процесі бұзылады. ағза тиаминге зәру болған жағдайда жүйке жүйесі ауруға шалдығуы мүмкін. Дене және шығармашылық еңбектен көп шұғылданғанда және суықта ұзақ болғанда ағза B₁ дәруменін көп қажет етеді.

B₂ дәрумені (рибофлавин) *Prunus domestica L.* тұқымының құрғақ органикалық затының 0,15мг, *Armeniaca vulgaris Lam.* тұқымының құрамында (құрғақ органикалық затының 0,005мг) аз мөлшерде кездесті. B₂ дәрумені тотығу және қайтадан қалпына келтіру реакцияларына қатысады. B₂ дәруменінің зат алмасудағы маңызы зор. B₂ дәрумені әсіресе жасушаның яғни ағзаның өсіп дамуына әсерін тигізеді. Бұл дәруменнің тағамдарда жетімсіздігі адамдардың, әсіресе балалар бойының өсуі қабілетін де төмендетеді. B₂ дәруменінің көздің көру процесінде де үлкен мәні бар. B₂ дәрумені жетіспеген жағдайда, ерін, мұрын, көз, құлақ айналасындағы терінің кілегей қабықшасының бұзылуына, көздің мүйіз қабатының қабынуы мен қарашықтың күнгірттенуіне (катаракта пайда болуына) әсерін тигізеді [16].

Зерттелген түрлерде суда еритін дәрумендердің ішінде C дәрумені *Prunus domestica L.* тұқымының құрамында (құрғақ органикалық затының 2,5мг) *Armeniaca vulgaris Lam.* тұқымының құрамына қарағанда көп екендігі анықталды. C дәрумені аскорбин қышқылы құрамындағы биологиялық активті заты. Ағзаның жұқпалы ауруларға қарсы иммунитетін арттырады. Сүйекке және тіске беріктік қасиет береді. C дәрумені биологиялық тотығу кезіндегі организмде зиянды заттардың

түзілуін тежейді. Ферменттердің құрамына кіреді. Терідегі қантамырлардың қабырғасының жұқаруына кедергі жасайды. С дәрумені жетіспеген жағдайда ағза тез шаршайды, сілемейлі өт қабаттары қабынады, қызыл иек қанталайды. Бұл дәрумен ұзақ уақыт жетіспесе, адам қауіпті құрқұлақ ауруына шалдығады. Адам ағзасы С дәруменін түзбейтіндіктен, тағаммен бірге қабылдануы керек.

В₃ дәрумені *Armeniaca vulgaris* Lam. тұқымының құрамында көп мөлшерде (құрғақ органикалық затының 3,15мг) болды, *Prunus domestica* Mill. тұқымының құрамына қарағанда (құрғақ органикалық затының 1,6мг) екі есе көп. В₃ дәрумені – никотин қышқылы немесе никотинамид. Никотин қышқылы холестерин деңгейін азайта алатын қасиеті бар және гиперлипемия кезінде пайдаланады. В₃ дәруменінің тапшылығы пеллаграны тудырады, дерматитпен, диареямен және күйзеліс пен деменция тәрізді психикалық жағдайдың өзгерістерімен сипатталады. Бөртпе түрінде мойынның төменгі бөлігінде гиперпигментациямен және терінің қалыңдауымен «алқа» тәрізді зақым түрінде пайда болуы мүмкін. Карциноидты синдром және хартпан ауруы тәрізді сирек кездесетін жағдайларда пайда болуы да мүмкін.

В₉ дәрумені (фолий қышқылы) *Prunus domestica* L. тұқымының құрамында табылған жоқ. *Armeniaca vulgaris* Lam. тұқымының құрамында өте аз мөлшерде 0,003 мг табылды. В₉ дәруменін адамға жақсы көңіл күй сыйлайтын дәрумен деп те атайды. Себебі, фолий қышқылы «бақыт» гормонын түзіп, жақсы көңіл күйдің пайда болуына әсер етеді. Сонымен қатар В₉ дәрумені ағзадағы жасушалардың дамуын, иммундық жүйенің қалыпты болуын, жүрек-қантамыр жүйесінің жұмысын жақсартады.

А дәрумені *Prunus domestica* L. тұқымының құрамында 8,4мг мөлшерде болса, ал *Armeniaca vulgaris* Lam. тұқымының құрамында табылған жоқ. А дәрумені (ретинол) ағзаның өсуіне, дамуына әсер етіп, түрлі ауруларға қарсы әрекетін жоғарылатады. Іңірде, түнде көруді жақсартады. А дәрумені шаштың, тырнақтың өсуі мен терідегі жасушалардың мүйізденуіне әсер етеді.

Е дәрумені (токоферол) *Prunus domestica* L. (құрғақ органикалық затының 1,75 мг) және *Armeniaca vulgaris* Lam. (құрғақ органикалық затының 1,54 мг) болып тұқымдарының құрамында аз мөлшерде кездесті. Ағзаның зат алмасу үдерісіне және көбеюіне әсер етеді. Е дәрумені терідегі жаралар мен тыртықтардың қалыптасуын бәсеңдетеді, қан қысымының жоғарлауын төмендетеді, шаршағыштықты басады, ағзадағы қанттың төмендеуіне септігін тигізеді.

Май қышқылдары ГОСТ 30418-96 әдісі арқылы анықталды. Зерттелген түрлердің тұқымдарының құрамындағы май қышқылдары құрамы *Prunus domestica* L. мен *Armeniaca vulgaris* Lam. түрлерін де бір-біріне ұқсас. *Prunus domestica* L. түрінің тұқымының құрамынан каприн май қышқылы табылған жоқ. Тұқымдардың құрамындағы майлар иммунитетті тұрақтандырады. Тұқымдарды тамаққа пайдаланғанда асқорыту жүйесін тазалайды, бүйректің, қуықтың жұмысын жақсартады, қордаланған тасты майдалайды. Көздің көруін жақсартады. Астма, плеврит және жөтел аурулары кезінде бидай крахмалы мен ащы бадам тұқымын араластырып, емдік мақсатта пайдаланады.

Қорытынды: *Armenoprunus* буданының алынуы бұл екі туыстың түрлерінің басқа туыстарға қарағанда таксониялық жақын екендігін көрсетеді. Егер екі бөлек түр болса жынысты жолмен көбейіп будан түзбес еді. Екі түрдің фитохимиясының да бір-біріне ұқсас екендігі құрамындағы микроэлементтердің (Ca, Mg, Fe), дәрумендердің (В₁, В₂, С, В₃, Е), май қышқылдарының (пальмитин, олейн, линолен) болуы көрсетеді. Нәтижесінде *Armeniaca* Mill. туысының түрлерін *Prunus* Mill. туыс тармағына жатқызылуының негізі бар екендігі анықталды. *Prunus domestica* L. түрінің тұқымының құрамынан каприн май қышқылы табылған жоқ. Тұқымдардың құрамындағы майлар иммунитетті тұрақтандырады. Тұқымдарды тамаққа пайдаланғанда асқорыту жүйесін тазалайды, бүйректің, қуықтың жұмысын жақсартады, қордаланған тасты майдалайды. Көздің көруін жақсартады. Астма, плеврит және жөтел аурулары кезінде бидай крахмалы мен ащы бадам тұқымын араластырып, емдік мақсатта пайдаланады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Комарницкий Н.А., Кудряшов Л.В., Уранов А.А. Ботаника. Систематика растений: учеб. для вузов / Н.А. Комарницкий, Л.В. Кудряшов, А.А. Уранов. М., Просвещение, 1975. - 608 с.
- 2 Гладкова В.Н. Порядок розовые или розоцветные (*Rosaceae*). Жизнь растений «Цветковые растения»: учеб. / В.Н. Гладкова. М., Просвещение, 1981. - 187 с.

- 3 Яковлев Г.П., Челомбитько В.А. Ботаника: учеб. для вузов. Санкт-Петербург: Спец Лит Издательство СПХФА, 2001. - 48 с.
- 4 Лавренова Г.В., Лавренов В.К., Полная энциклопедия лекарственных растений. М., Аст – Сталкер, 2008. - 93 с.
- 5 Мухитдинов Н.М., Мамурова А.Т. Дәрілік өсімдіктер: оқулық. Алматы, 2013.- 45 б.
- 6 Рейвн П., Эверт Р., Айхорн С., Современная ботаника: учеб. для вузов / пер. с англ. под ред. А.Л. Тахтаджяна. Москва. Мир, 1990. - 129 с.
- 7 Пейве Я.В. Биохимия почв: учеб. для вузов. М., Сельхозгиз 1961. - 68 с.
- 8 Школьник М.Я. Микроэлементы о жизни растений: учеб. для вузов. Л., Издательство АН СССР, 1974. – 78 с.
- 9 Власюк П.А. Биологические элементы в жизнедеятельности растений: учеб. для вузов / Киев. 1969. - 516 с.
- 10 Кедров-Зихман О.К. Известковые почвы и применение микроэлементов: Всесоюзный научно-исследовательский институт удобрений и агропочвоведения: учеб. для вузов / М., Сельхозгиз, 1957. – 431 с.
- 11 Қалекенов Ж. Өсімдіктер физиологиясы және биохимия негіздері: учеб. для вузов. Алматы, 1982. - 122 б.
- 12 Кенжеев Қ. Өсімдіктер физиологиясының практикумы: учеб. для вузов. Алматы, Мектеп баспасы 1989.-136 б.
- 13 Кукенов М.К. Ресурсы лекарственных растений Казахстана Тянь-Шаня: учеб. для вузов. Алма-Ата: Наука, 1989. - 188 с.
- 14 Charles L. Cantrel, Weste L.A. Osbrink, L. Mamonov, N.G. Gemejiyeva, A.B. Mims, A.L. Skaltsounis, and Nikolas Fokialakis. Antifeedant and toxicity effects of thiophenes from four Echinops species against the Formosan subterranean termite, *Coptotermes formosanus*. *Pest Management Science*. 2006. P. 832–838.
- 15 Dai W., Robles A.J., Rohena C., Peng J., Mooberry S.L., Yan X., Gao Z. Cytotoxic effects of anthraquinones from the rhizome of *Rheum tataricum* on HeLa and MDA-MB-435 cells. *Planta Med* 2015, 81 – P19
- 16 Беляков Н. Адсорбенты. Каталог-справочник. Л., Центр сорбционных технологий, 1997. – 77 с.

УТОЧНЕНИЕ ИЗМЕНЕНИЙ В ТАКСОНОМИИ НА ОСНОВЕ ФИТОХИМИИ ВИДОВ СЕМЕЙСТВА РОЗОЦВЕТНЫХ (*ROSACEAE*)

Ж.Ж. Аширова¹, Ж.Ж. Кузантаева², Г.У. Байташева³

¹докторант 2 курса специальности «бD011300-Биология»

²д.б.н., профессор

³к.с/х.н., и.о. ассоц. профессора

^{1,2,3}Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан, email: jadi_ashirova90@mail.ru

В статье рассмотрены особенности и фитохимия видов, принадлежащих к семейству розоцветные (*Rosaceae*), которые относятся к таксономии подвидов. Изучалась фитохимия семян *Prunus domestica* L. и *Armeniaca vulgaris* L. В результате установлено, что два типа семян идентичны по типам микроэлементов, витаминам и ряду жирных кислот. Если бы существовали два отдельных вида, они бы не образовывались половым путем. Минеральные элементы определялись методом атомной абсорбционной спектроскопии (ААС). Атомная абсорбционная спектроскопия (ААС) представляет собой метод количественного анализа, основанный на свойствах атомов, измеренных по фактической длине волны. Обнаружение тканей семян, поглощающих атомы, проводилось с помощью двух атомных методов.

Ключевые слова: таксон, букет, зонтичное, каша, каротин, пектин, углевод, микроэлемент

SPECIFICATION OF CHANGES IN TAXONOMY BASED ON PHYTOCHEMISTRY OF FAMILY *ROSACEAE*

Zh.B. Ashirova¹, Zh.Zh. Kuzhantayeva², G.U. Baitasheva³

¹PhD student of the specialty «6D011300 - Biology»

²Dr. Sci. (Biology), Professor

³Cand Sci. (Agriculture), acting associate professor

^{1,2,3}Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, email: jadi_ashirova90@mail.ru

The article lists the characteristics and phytochemistry of species belonging to relatives of rosaceae (*Rosaceae*) family, which relates to the specific taxonomy of the subspecies. Phytochemistry of seeds was studied by *Prunus domestica* L. and *Armeniaca vulgaris* L. As a result, it has been established that two types of seeds are identical to the types of microelements, vitamins and a number of fatty acids. If there were two separate species, it would not have formed sexually by sex. The mineral elements were determined by the atomic absorption spectroscopy (AAS) method. Atomic absorption spectroscopy (AAS) is a quantitative analysis method based on the properties of atoms - measured by the actual wave length. Detection of the tissues of the seeds that absorb the atoms was carried out by two atomic methods.

Keywords: *taxon, bouquet, roof, bowl, carotene, pectin, carbohydrate, microelement*

МРНТИ 68.03.03, 68.39.15

ИЗУЧЕНИЕ СЕЛЕКЦИОННОГО МАТЕРИАЛА ИЗЕНЯ В ЮЖНОПРИБАЛХАШСКОМ РЕГИОНЕ

К.И. Оразбаев¹, Г.К. Кенжеғалиев²

¹к.с.-х.н., и.о. профессора

²к.с.-х.н., ведущий научный сотрудник отдела генофонда и селекции кормовых культур

¹Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан, email: kanat.ayan1@mail.ru

²ТОО «Казахский научно-исследовательский институт животноводства и кормопроизводства»,
г.Алматы, Казахстан

В статье представлены материалы двухэтапного изучения экотипов на основе экотипического и массового отборов по основным хозяйственно-биологическим признакам в Прибалхашском регионе пустыни. По итогам экотипического отбора перспективу по экологической устойчивости и высокой продуктивности в условиях южного Прибалхашья показали песчаные и каменистые экотипы. Данные экотипы в последующем селекционном процессе стали исходным материалом для массового отбора.

По результатам массового отбора выяснилась успешная перспектива селекции пастбищного использования независимо от географических мест изучения. Успехи селекционных исследований обосновали необходимость правильного выбора исходных (родоначальных) экотипов, на основе которых были успешно применены более интенсивные методы селекции.

Ключевые слова: *изень, пастбища, экотип, образцы, селекция, исходный материал, коллекционный питомник, метод отбора*

Введение

Многолетний опыт возделывания изеня в культуре показал, что данная культура является самой перспективной, высокопродуктивной для аридного кормопроизводства. Изень как ценное пастбищное, нажировочное растение в течение всего вегетационного периода отлично поедается многими видами животных как сено и пастбища. Одним из важнейших биологических свойств изеня является его долголетие (11-15 лет) для аридных зон Алматинской области. При весеннем стравливании оно образует отаву, поэтому за вегетационный период его можно использовать дважды.

Описание проблемы

За последние годы в аридных зонах Казахстана актуальной стала проблема фитомелиорация засушливых земель. Одним из путей решения этой проблемы является коренное улучшение сбитых и деградированных пастбищ путем введения в культуру новых кормовых пустынных растений. Среди многих аридных растений на территории республики ведущей кормовой культурой для создания долголетних пастбищ проявил наибольшую перспективу изень.

Методология

При проведении научных исследований были использованы классические методы отбора селекции: экотипический отбор (в коллекционных питомниках) и массовый отбор (в селекционных питомниках).

Для поэтапного изучения селекционного материала, мы изначально придерживались последовательного применения классических методов отбора (Шамсутдинов З.Ш., Назарюк Л.А.) [1]. На первоначальном этапе (2009-2011 г.г.), ставили задачу экотипического отбора по выявлению наиболее высокопродуктивных и экологически устойчивых экотипов в условиях северной пустыни Южного Прибалхашья.

Результаты исследования

Все многообразие экотипов исследовалось в коллекционном питомнике 1996 года посева (рис.1), где проводилось первичное изучение образцов и экотипов различного географического происхождения.

Рис. 1 - Коллекционный питомник экотипов изен (Южное Прибалхашье, 2006 г. посева)

Последующие исследования показали, что среди экотипов некоторое превосходство имеют образцы изеня каменистого, которые превышали образцы песчаного по урожайности (35,4 ц/га против 32,9 ц/га), но при этом уступали по питательной ценности (по облиственности 52,2% против 54,3%, по протеину 9,8% против 11,09%). Образцы глинистого экотипа характеризовались низкой облиственностью (47%), и урожайностью кормовой массы 27,8 ц/га. Дальнейший сравнительный анализ выявил, что внутри каждого экотипа выделились образцы по своим лучшим селекционным показателям и хозяйственным значениям. Так, среди песчаного экотипа следует отметить образцы № 3624 и № 3663 (Актюбинская область) и № 3375;3384 (Алматинская), превысившие стандарт по урожайности сухой массы на 22-63%, а по протеину были на уровне и выше стандарта. Среди изеня каменистого выделились образцы: №№ 3662; 3653; 3654 (Актюбинская область) и № 3657 (Торгайская), превысившие стандарты на 37-73%, но при этом уступали по содержанию протеина (9,8% против 10,96% у стандарта) Кенжегалиев Г.К., [2].

Следует отметить, что по итогам экотипического отбора в результате многолетней (2009-2011 г.г.) комплексной оценки различных экотипов по важнейшим хозяйственно-ценным признакам и свойствам перспективу по экологической устойчивости и высокой продуктивности в условиях северной пустыни Южного Прибалхашья с целью создания селекционных сортов показали песчаные и каменистые, ставшие впоследствии исходными материалами.

Оценка селекционного материала изеня

Высота растений является одним из хозяйственных показателей кормовой массы. Вместе с тем, мы наблюдали, что среди всего многообразия образцов высокорослые растения были по форме куста преимущественно прямо и полупрямостоящими, а низкорослые растения имели в основном развалистые и лежащие формы, т.е. была определенная зависимость, чем прямостоячее куст, тем больше его высота и наоборот, чем развалистее куст, тем ниже его высота.

Анализ образцов по месту происхождения показывает, что существует определенная закономерность распределения выделенных групп по ареалу: так, высокорослые образцы (это в основном образцы каменистого экотипа) представлены из южных и юго-восточных областей Казахстана (Жамбылская, Алматинская) № 3, 4, 5, 6, 13, 23, 30, 46.

В процессе дальнейшего изучения высоты растений в течение вегетации были выявлены различия среди экотипов по данному признаку, результаты которых представлены в таблице 1.

Из данной таблицы наблюдаются прежде всего различия в линейном росте по фазам развития, при этом у всех образцов в течение вегетации идет увеличение роста растений; причем наибольший прирост отмечается от фазы ветвления до фазы бутонизации, и он среди экотипов составил по годам от 18,1 до 21,2 см, из экотипов наибольший прирост у каменистого в среднем - 21,2 см, что определило способность каменистых образцов к хорошему отращиванию и данный хозяйственно-ценный признак имеет существенное значение при выведении сортов пастбищного использования.

Внимание, которое уделяется изеню при фитомелиорации низкопродуктивных пастбищ в аридных зонах, обусловлено не только его засухоустойчивостью и способностью давать высокие урожаи, но и исключительно высокими кормовыми достоинствами. Так, по данным Дзюбенко Н.И., Сосков Ю.Д. [3] и др. в 100 кг абсолютного сухого вещества изеня содержится 45,1 кормовых единиц, сухое вещество изеня содержит 10,6%-13,3% протеина. По информации зарубежных исследователей (4) по содержанию кальция изень близок к бобовым (0,82%-2,41%), но имеет мало фосфора - 0,096%-0,270%, но по поедаемости на пастбищах это прекрасный высокопитательный корм и превосходит злаковые, полынь и другие маревые растения.

Таблица 1 - Высота растений экотипов изеня в различные фазы вегетации в селекционном питомнике (2011 г.п.)

№ по каталогу КазНИИЖиК	Экотип	Высота растений, см	
		ветвление	бутонизация
<i>Каменистый</i>			
St ₁	с. Алмат. песчаный	35,4±3,2	54,0±3,7
73	Актюбинская	27,7±1,3	46,0±1,1
67	Алматинская	28,5±1,7	47,2±1,8
81	Волгоградская	37,0±2,0	55,1±4,5
30	Алматинская	38,2±2,4	58,8±1,5
<i>Песчаный</i>			
82	Калмыкия	25,1±1,1	41,2±2,6
79	Актюбинская	24,7±1,7	43,3±2,8
75	Кызылординская	25,0±1,4	41,0±1,3
11	Алматинская	26,8±1,6	45,4±1,7
<i>Глинистый</i>			
55	ВКО	24,2±2,8	40,9±1,5
9	Алматинская	29,3±1,7	48,1±1,7
43	Жамбылская	28,7±1,3	46,9±1,4

Результаты наших анализов по химическому составу пастбищной массы изеня, проведенные в начале июня в переходной фазе бутонизации – цветения у различных экотипов показали следующее значение. Так, по протеину довольно высокий показатель (более 14%), к тому же по содержанию Са изень имеет высокое значение, равное бобовым культурам, как известно содержание кальция способствует укреплению костей у молодняков овец, а по содержанию каротина в зеленой сухой массе покрывает дневную потребность (от 20-25 мг в сутки) [таблица 2].

Хозяйственно-ценным свойством изеня является то, что при весеннем и ранневесеннем (отчуждении) стравливании он образует отаву, поэтому изень на пастбище за вегетационный период можно использовать дважды.

Таблица 2 - Химический состав изеня в фазе бутонизации в селекционном питомнике, (%)

Наименование образца	Воздушно - сухое вещество							
	про-теин	жир	клетч.	БЭВ	зола	Са	Р	каро-тин, мг
Изень, песчаный экотип (№ 1)	13,8	3,9	26,5	46,37	5,3	3,2	0,6	29,5
Изень, глинистый экотип (№ 10)	14,37	4,1	26,0	44,44	7,7	2,4	0,5	31,1

Продолжительность вегетации при пастбищном использовании представлена в таблице 5, где проведено сравнительное изучение формирования кормовой массы основного укоса и отавы. Прежде всего, следует отметить, что продолжительность межфазного периода отрастания отавы по экотипам

составляла 49-58 суток, что была намного короче (на 24-27 суток), чем при основном укосе (74-85 суток), среди которых образцы каменистого экотипа обладали средней продолжительностью вегетационного периода, что в значительной степени успешно отразилось на формировании кормовой массы отавы [таблица 3].

Таблица 3 - Продолжительность вегетации экотипов изеня в селекционном питомнике (2008 г.п.)

№ образца	Происхождение (область)	Экотип	Продолжительность вегетации, (сутки)	
			основного укоса	отавы
St	сорт Алматинский песчаный 1		81	56
55	Восточно-Казахстанская	песчаный	79	55
67	Южно-Казахстанская	песчаный	82	57
11	Алматинская	песчаный	85	58
54	Восточно-Казахстанская	каменистый	77	51
79	Южно-Казахстанская	каменистый	78	52
30	Алматинская	каменистый	79	54
80	Южно-Казахстанская	глинистый	74	49
47	Восточно-Казахстанская	глинистый	76	49
9	Алматинская	глинистый	77	50

По урожайности пастбищной массы основной укос сформировался в течение 74 суток – 85 суток в зависимости от экотипа, по высоте растений во все годы образцы глинистого и песчаного экотипов уступали стандарту на 5-6 см, и при этом имели более слабую облиственность в среднем 57-60% по экотипу. По высоте растений и облиственности выделялись образцы каменистого экотипа (в среднем 67,6% против 63,0% у стандарта), в особенности, образец № 30 (Алматинская область, Илийский р-н) – 70%.

В интродукционном питомнике сравнительную оценку по высоте роста и урожайности прошли 75 образцов, из которых каменистые – 20; глинистые – 29 и песчаные – 26. Среди образцов превысившие стандарт по урожайности по происхождению глинистые № 19, 21, 45 (Алматинская обл.); песчаные № 27 (Алматинская); а преобладающими были каменистые - №3,5,6,8,13,23,30,37, 67 (Алматинская), 46 (Жамбылская обл.) [таблица 4].

Таблица 4 - Комплексная оценка образцов изеня изучаемых в селекционном питомнике (2011 г.п.)

Каталог КазНИИЖ и К	Каталог отдела	Происхождение (республика, область, район)	Экотип	Высота, см	Урожайность сухой массы, г/м ²
1	2	3	4	5	6
St	с. Алматин. песчаный	Алматинская, Куртинский район	песчаный	55	207
3377	1	Алматинск., Курты	песчаный	52	200
3456	2	Алматинская, Талдыкорган	глинистый	54	204
3458	3	Алматинская, Малайсары	каменистый	59	208
3454	4	Алматинск., Кербулак	каменистый	57	206
3463	5	Алматинск., Сарыозек	каменистый	60	210
3384	6	Алматинск., Аккольский	каменистый	64	247
3451	7	Алматинск., Илийский	глинистый	54	205
3426	8	Алматинская, Талдыкорган	каменистый	65	266
3379	9	Алматинская, Самсы	каменистый	61	201

3390	10	Алматинская, Самсы	глинистый	55	199
St	с.Алматин. песчаный	Алматинская область Куртинский район	песчаный	56	204
3460	11	Алматинск., Капчагай	песчаный	53	190
3462	12	Алматинск, Андреевка	песчаный	57	197
3385	13	Алматинская, Курты	каменистый	62	212
3443	14	Алматинская, Курты	песчаный	58	201
3388	15	Алматинская, Курты	песчаный	54	188
3424	16	Алматинская, Курты	глинистый	52	176
3394	17	Алматинская, Балхаш	глинистый	54	182
3427	18	Алматинск., Капчагай	глинистый	57	200
3544	19	Алматинская, Иссык	глинистый	59	207
	20	Алматинская, Иссык	глинистый	54	198
St	с. Алматин. песчаный	Алматинская Куртинский р-н	песчаный	56	206
3545	21	Алматинская, Чилик	глинистый	63	211
3546	22	Алматинская, Чилик	песчаный	55	201
3547	23	Алматинская, Курты	каменистый	62	223
3548	24	Алматинская, Курты	глинистый	57	191
3549	25	Алматинск, Капчагай	песчаный	54	200
3428	26	Алматинская, Курты	песчаный	55	201
3393	27	Алматинская, Балхаш	песчаный	59	209
3374	28	Алматинск., Капчагай	песчаный	54	202
3375	29	Алматинская, Иссык	глинистый	57	198
3378	30	Алматинск., Илийский	каменистый	66	271
St	с.Алматин. песчаный	Алматинская область, Куртинский район	песчаный	56	207
3379	31	Алматинская, Учарал	песчаный	55	196
3380	32	Алматинск., Архарлы	песчаный	54	191
3381	33	Алматинская, Жанама	песчаный	51	179
3382	34	Алматинск, Кзылагаш	песчаный	49	128
3383	35	Алматинская, Сарканд	глинистый	45	123
3384	36	Алматинск, Жансугур.	песчаный	54	191
3387	37	Алматинская, Капал	каменистый	62	215
3358	38	Алматинская, Капал	песчаный	47	128
3360	39	Алматинск., Капчагай	песчаный	50	147
3361	40	Алматинск., Капчагай	песчаный	51	166
St	с.Алматин. песчаный	Алматинская область, Куртинский район	песчаный	57	208
3375	41	Жамбылская обл., ст. Хантау- Кияк	глинистый	51	175
3377	42	Жамбылская обл., с. Аскаринский	песчаный	44	117
3456	43	Жамбылская обл., ст. Хантау- Кияк	глинистый	46	126
3458	44	Жамбылская обл., с. Аскаринский	песчаный	61	171
3454	45	Жамбылская, Мерке	глинистый	59	209
3463	46	Жамбылская, Мерке	каменистый	60	218
3384	47	ВКО, Акжар	песчаный	55	203
3451	48	ВКО, Акжар	глинистый	52	191
3426	49	ВКО, Акжар	каменистый	57	200

3379	50	ВКО, Аксуат	каменистый	56	198
St	с.Алматин. песчаный	Алматинская область, Куртинский район	песчаный	55	205
3476	51	ВКО, Таскескен	глинистый	52	196
3478	52	ВКО, Акжар	каменистый	54	198
3479	53	ВКО, Акжар	глинистый	51	195
3480	54	ВКО, Акжар	глинистый	57	197
3384	55	ВКО, Аксуат	глинистый	56	196
3485	56	ВКО, Таскескен	песчаный	51	191
3486	57	ВКО, Аягоз	песчаный	52	189
3476	58	ВКО, Аягоз	песчаный	55	188
3478	59	ВКО, Шолпан	каменистый	56	203
3479	60	ВКО, Айтбай	песчаный	54	191
St	с.Алматин. песчаный	Алматинская область, Куртинский район	песчаный	56	203
3387	61	ВКО, Уржар	глинистый	55	198
3488	62	ВКО, Уржар	глинистый	52	187
3489	63	ВКО, Акшок	глинистый	54	194
3490	64	ВКО, Уржар	глинистый	57	188
3491	65	ВКО, Таскескен	песчаный	52	185
3492	66	ВКО, Аягоз	глинистый	56	187
3493	67	Алматинская, Курты	каменистый	61	226
3394	68	Киргизия	каменистый	47	161
3495	69	Киргизия	каменистый	53	189
3496	70	ЮКО, Моинкум	глинистый	52	188
St	с.Алматин. песчаный	Алматинская область, Куртинский район	песчаный	55	204
3498	71	Узбекистан	глинистый	44	181
3499	72	Киргизия	глинистый	48	170
3500	73	Зап.-Каз.	глинистый	52	188
3504	74	Южн. Киргизия	песчаный	54	177
505	75	Кызылордин.	песчаный	57	186

За 2016 год данные образцы изучались на пастбище способность, где по урожайности сухой массы превысили стандарт 11 образцов [№ 3, 5, 6, 8, 9, 13, 23, 30, 45, 46] [таблица 4]. Но для пастбищного использования ценен фактор отавоспособности в особенности в экстремальных условиях северной пустыни Алматинской области, по данному фактору результаты исследований выявили перспективу северотуранского каменистого (СТК) по происхождению из Алматинской области, ценность которого определилась в хорошей отавоспособности в сравнении с другими экотипами, где в особенности отличились каменистые образцы из Илийского и Кербулакского районов [№ 6, 8, 30], которые сформировали довольно значительно высокую зеленую пастбищную продукцию – от 953-987 г/м² (или от 247 до 271 г/м² сухой массы), что в переводе на ц/га составляет 24,7 -27,1 ц/га сухой пастбищной массы, при этом также сформировали отличную отаву от 11,3 до 12,6 ц/га сухой массы, которые составляли более 42% от основного укоса, тем самым, следует отметить, что образцы каменистого экотипа обладая средней продолжительностью вегетационного периода имеют перспективу как исходный материал создания пастбищных сортов в Алматинской области и в 2016 г. переведены в следующий этап селекционного изучения.

Таким образом, резюмируя вышеизложенный материал двухэтапного изучения экотипов на основе экотипического и массового отборов по основным направлениям селекции в географически различных регионах пустыни, следует отметить, что выявились определенные результаты исследований. Прежде всего выяснилась успешная перспектива селекции пастбищного способа

хозяйственного использования независимо от географических мест изучения (Кенжегалиев, Айнабаев [4,5]; Кенжегалиев, Шамсутдинов [6]; Шамсутдинов [7]).

Выбор исходного экотипа играет решающую роль для последующей селекции, т.е. определяет комплекс генотипов, который будет анализироваться. Следовательно, успехи селекционных исследований обосновали прежде всего необходимость правильного выбора исходных экотипов, на основе которых были успешно применены современные методы селекции. [8].

Следует отметить, что по качеству эквивалентным для пастбищной массы изени является яровой рапс, поскольку содержания переваримого протеина и кормовых единиц в отаве данной альтернативной культуры довольно высокие, а выход зеленой пастбищной массы 1 га составляет 28-29 ц, против 25-27 ц изени [9].

Выводы

1. В результате испытания образцов изени для пастбищного использования в условиях Алматинской области наиболее продуктивными среди экотипов выявлены каменистые.

2. Следовательно при изучении каменистого экотипа наилучшими по урожаю пастбищной массы в селекционном питомнике установлены № 3, 4, 5, 6, 13, 23, 30, 46.

3. Определены наиболее высокопродуктивные и экологически устойчивые экотипы номера образцов, которые были переведены в следующий этап селекционного процесса (контрольное и конкурсное сортоиспытание).

Список литературы

- 1 Шамсутдинов З.Ш., Назарюк Л.А. Интродукция и селекция растений на основе изучения экотипов. *Сельскохозяйственная биология*, 2010, №6, с.50 – 56.
- 2 Кенжегалиев Г.К. Эколого-географическая характеристика экотипов изени и её селекционное значение. *Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана*. Алматы, 2007, № 3, с. 15-17.
- 3 Дзюбенко Н.И., Сосков Ю.Д. Генетические ресурсы кохии простертой *Kochiaprostrata* (L) Schrad. СПб., 2014, с.260.
- 4 Dawis A.M. Forage quality of prostrate *Kochia* compared with three browse species. *Agronomy Journal*, Vol. 71, 2009, p. 822-824.
- 5 Кенжегалиев Г.К., Айнабаев М.К. Изучение коллекции образцов изени пастбищного типа на юго-востоке Казахстана. Мат. научно - практической конференции «Биотехнология, генетика и селекция растений», Алмалыбак, 2017, с.72-74.
- 6 Кенжегалиев Г.К., Айнабаев М.К. Результаты создания сортов пастбищного типа изени в Алматинской области. *Агроалем*. №2, 2017, с. 38-40.
- 7 Кенжегалиев Г.К., Шамсутдинов З.Ш. Селекция дифференцированных сортов кохии простертой пастбищного и сенокосного направлений. *Кормопроизводство*, № 1, М., 2017, с. 5-9.
- 8 Шамсутдинов З.Ш. и др. Экотипическая селекция – эволюционно обусловленная часть селекционной стратегии кормовых растений. В кн. Адаптивная система селекции кормовых растений (биогеоценотический подход). М., 2015, с. 129.
- 9 Жексембиев Р.К., Оразбаев К.И. Продуктивность рапса в различных условиях кормопроизводства Казахстана. *Вестник Казахского государственного женского педагогического университета*. №1, 2014, с.132-136.

ОҢТҮСТІК БАЛҚАШ РЕГИОНЫНДАҒЫ ИЗЕННІҢ СЕЛЕКЦИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛЫН ЗЕРТТЕУ

К.И. Оразбаев¹, Г.К. Кенжегалиев²

¹а.ш.ғ.к., қауым. профессор м.а.

²а.ш.ғ.к., малазықтық дақылының селекция және генқоры бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері ¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

² ЖШС «Қазақ мал шаруашылығы және мал азығы ғылыми-зерттеу институты», Алматы қ., Қазақстан, e-mail: kanat.ayan1@mail.ru

Мақалада Балқаштың шөлді регионында шаруашылық және биологиялық белгілері бойынша жалпы сұрыптау негізінде екі кезеңде жүргізілген материалдар келтірілген. Экотиптік сұрыптау нәтижесі бойынша экологиялық тұрақтылық пен жоғары өнімділікті Оңтүстік Балқаш өңірінде селекциялық үдеріске бейімді құмды және тасты экотиптер орын алған. Аталған экотиптер жалпы сұрыптау үдерісінде жақсы нәтиже беретін бастапқы материал екені белгілі болған. Жалпы сұрыптау нәтижесі бойынша осы экотиптердің географиялық зертеулерге қарамастан оларды жайылымға пайдалану келешегі тиімді екені байқалған. Зерттеу нәтижесіндегі жетістіктердің бастапқы материалды дұрыс тандалуына ықпал жасалғандықтан селекция тәсілінің қарқынды өтілуі анықталған.

Түйіндісөздер: *изен, жайылым, экотип, үгілер, сұрыптау, бастапқы материал, коллекциялық питомник, таңдау тәсілі*

STUDY OF SELECTION MATERIAL OF KOCHIA IN SOUTH BALKHASH REGION

K.I. Orazbayev¹, G.K. Kenzhegaliev²

¹Cand. Sci. (Agriculture), acting assoc. professor

²Cand. Sci. (Agriculture), leading research officer of the Gene pool and fodder crop selection department ¹Kazakh State Women's Teacher Training University

²LTD “Kazakh Research Institute of Animal Husbandry and Forage Production”,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: kanat.ayan1@mail.ru

The paper presents materials of a two-stage study of ecotypes based on ecotypical and mass sampling for the main economic and biological features in the Balkhash desert region. Based on the results of ecotypic selection, the prospect of ecological sustainability and high productivity in the conditions of the southern Balkhash region was shown by sandy and stony ecotypes. These ecotypes in the subsequent selection process became the starting material for mass selection.

Based on the results of the mass selection, a successful prospect of pasture use selection was found, regardless of geographical locations. The successes of selection studies have substantiated the need for a correct choice of initial (parental) ecotypes, on the basis of which more intensive methods of selection have been successfully applied.

Keywords: *Kochia, pastures, ecotype, samples, selection, raw material, collection nursery, selection method*

МРНТИ 34.31.21

ВЛИЯНИЕ ЦЕОЛИТНЫХ ОРГАНОМИНЕРАЛЬНЫХ УДОБРЕНИЙ И БИОДОБАВОК НА АНАТОМИЧЕСКОЕ СТРОЕНИЕ ВЕГЕТАТИВНЫХ ОРГАНОВ РИСА

К.Н. Жайлыбай¹, Г.Ж. Медеуова²

¹д.б.н., профессор, академик РАЕ

²к.с/х.н., и.о. профессора

^{1,2}Казахский государственный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан, email: medeuova.galiya@mail.ru

В результате изменения агроэкологических условий Казахстанского Приаралья снизилось плодородие орошаемых земель и произошло вторичное засоление почвы. Поэтому внесение органических и минеральных удобрений и мелиорантов повышают плодородие почвы и увеличивают урожайность риса. В связи с этим, изучено влияние цеолитных органоминеральных удобрений + биодобавок (мелиорант) на анатомическое строение вегетативных органов риса. Результаты исследования показывают, что на формирование анатомической структуры стеблей, листьев и корня риса сорта Маржан существенное влияние оказывают комбинация цеолита с органоминеральными удобрениями (биовермикомпост, БВК) и биодобавками (фон + цеолит 2,5 т/га + БВК 3 т/га + БД).

Ключевые слова: рис, стебель, листья, корень, цеолит, биовермикомпост (БВК), ассоциация микроорганизмов и минеральных удобрений

На формирование высокой урожайности риса существенное влияние оказывает длина, ширина, площадь верхних 3-5 листьев, длина и диаметр верхних междоузлий стебля [1,2]. В связи с этим, изучено влияние цеолитного органоминерального удобрения + биодобавки на анатомическое строение вегетативных органов риса.

Объекты и методы исследования

Сорт риса Маржан, цеолит Шанканайского месторождения, биовермикомпост (БВК) – переработанный животный навоз калифорнскими червями и биодобавки (БД) – ассоциация микроорганизмов и минеральных удобрений [3]. Полевые и вегетационные опыты проведены на стационарном опытном участке Казахского научно-исследовательского института рисоводства им. И.Жахаева в период 2013-2017 гг. Почва опытного участка сильно засоленная, тип засоления – хлоридно-сульфатное. *Варианты опыта:* 1- контроль (без удобрения и мелиорантов); 2- (фон)- N120P120K90 кг/га д.в.; 3- Фон + цеолит (Ц) 2,5 т/га + биовермикомпост (БВК) 3 т/га + биодобавки (БД). Повторность опыта 4-кратная, площадь делянки - 300 м². Удобрения и мелиоранты внесены перед посевом. Варианты опыта заложены по Б.А. Доспехову [4]. Фиксирование материалов и подготовка анатомических препаратов осуществлены по М.Л. Прозиной [5] и Р.П. Барыкиной и сотрудников [6]. Посев и затопления опытных посевов риса проведены в оптимальные сроки (18-20 мая) по агротехнике, применяемые в Кызылординской области [7].

Изучено влияние цеолитных органоминеральных удобрений (биоверми-компост, БВК) и биодобавок (БД) на анатомическое строение вегетативных органов риса. Для этого в фазе молочной спелости взяты образцы риса по вариантам и взяты срезы из листа, стебля, корня и подготовлены анатомические препараты [5,6].

Результаты исследования

Анатомическое строение первого и второго междоузлия стебля приведены в рис.1 и 2. Имеются существенные различия по анатомическому строению между растениями риса контрольного и опытного вариантов. Так, на 3-ем опытном варианте (фон + Ц 2,5 т/га + БВК 3 т/га + БД) в первом междоузлии риса имеются 12-14 шт. «внутренних» крупных сосудисто-волокнистых проводящих пучков, а на контрольном варианте такие показатели не более 6-7 шт. Во втором междоузлии такие «внутренние» проводящие пучки на растениях риса опытного варианта 3 оказались крупнее. Увеличение числа «внутренних» крупных проводящих пучков и их более крупные размеры способствует транспортировке по флоеме большего количества органических веществ (ассимилятов) на наливающегося зерновки в метелке, а также быстрой и в большем количестве транспортировке по

ксилеме питательных веществ. Такие особенности растений риса опытного варианта в свою очередь способствуют интенсификации процесса фотосинтеза и формированию высокого урожая зерна.

Результаты исследования (рис.3) анатомического строения листьев показывают, что на растениях риса 3-го опытного варианта (фон + Ц 2,5 т/га + БВК 3 т/га + БД) листья сорта Маржан оказались крупнее, ассимилирующая площадь больше. В таких листьях формируется больше фотосинтезирующих, паренхимных клеток и увеличивается количество проводящих сосудисто-волоконистых пучков. Так, на растениях риса опытного 3-го варианта число проводящих пучков

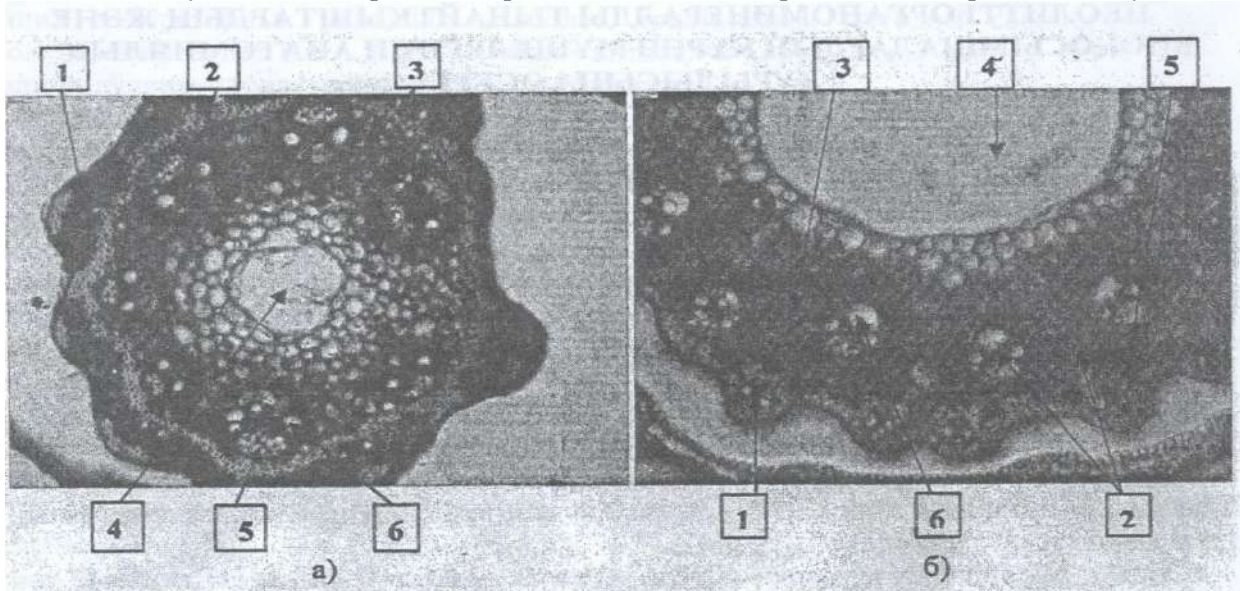

Рис.1. Анатомическое строение первого сверху междоузлия риса сорта Маржан. Обозначения: а)- без удобрения и мелиоранта; б)- фон + Ц 2,5 т/га + БВК 3,0 т/га + БД; 1- ряд "внешних" мелких проводящих пучков; 2- ряд "внутренних" крупных проводящих пучков; 3- основные паренхимные клетки; 4- внутренняя полость стебля; 5- флоема; 6- ксилема.

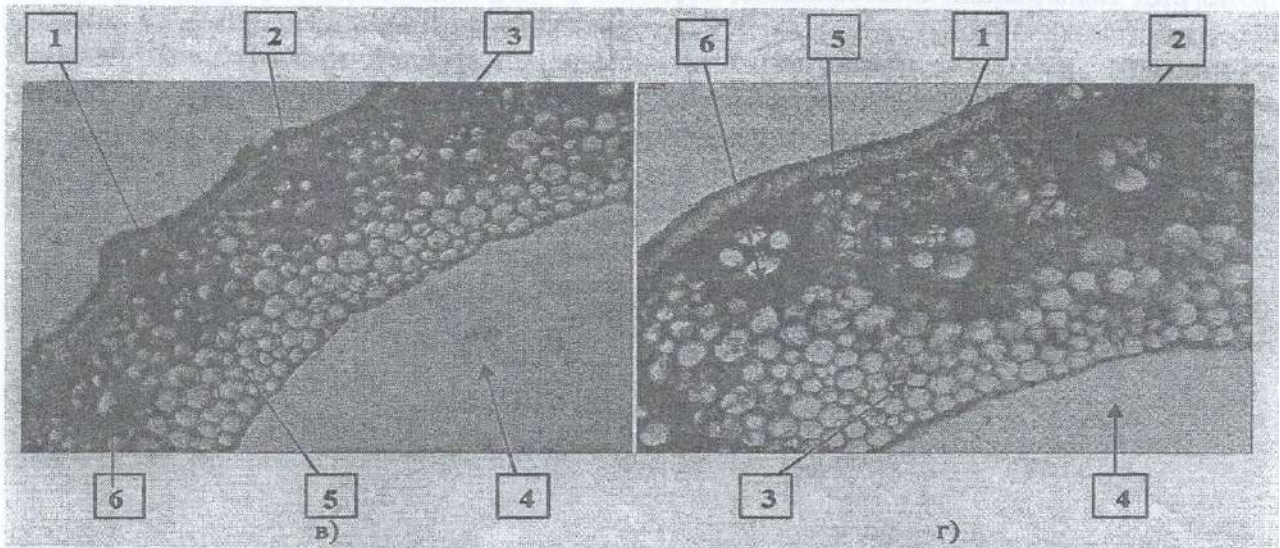

Рис.2. Анатомическое строение второго междоузлия риса сорта Маржан. Обозначения: в)- без удобрения и мелиоранта; г)- фон + Ц 2,5 т/га + БВК 3,0 т/га; Остальные обозначения такое же как в рис.1.

в листьях больше (7-8 шт.) и оказались крупнее, а на растениях контрольного варианта меньше по количеству (3-5 шт.).

Результаты исследования (рис.4) показывают, что на центральном цилиндре корня растений риса третьего варианта (фон + Ц 2,5 т/га + БВК 3 т/га+ БД) полностью сформированы крупные ксилемные сосуды в количестве 5 шт., а метаксилемные сосуды образовались в большем количестве

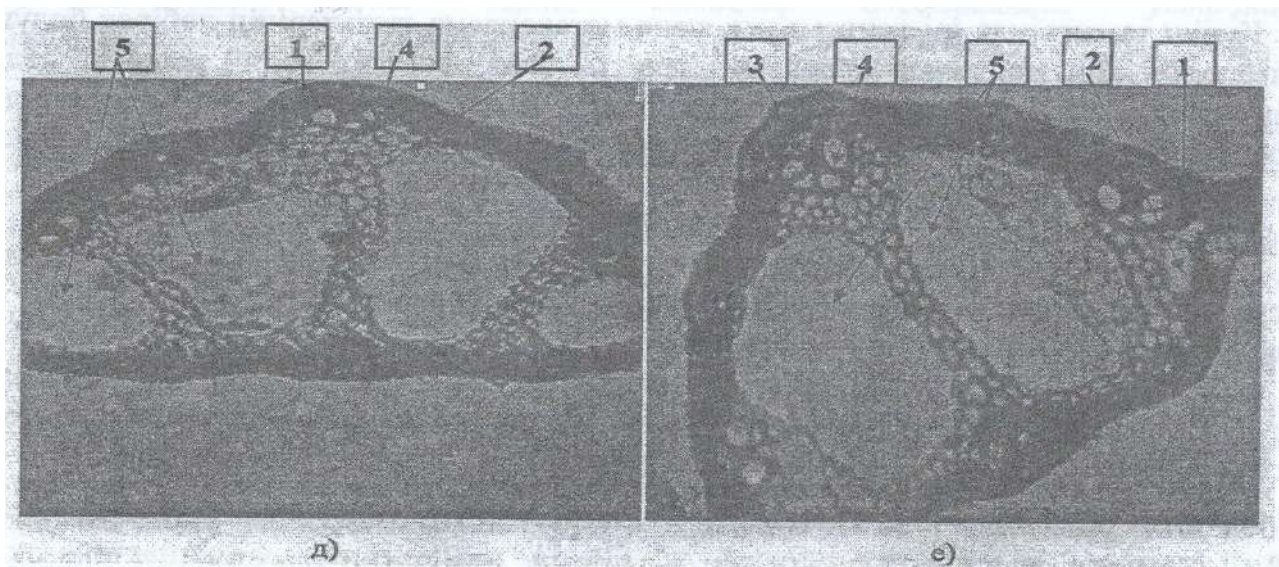

Рис.3. Анатомическое строение центральной жилки флагового листа риса сорта Маржан.
Обозначения: д)- без удобрения и мелиоранта; е)- фон + Ц 2,5 т/га + БВК 3,0 т/га + БД; 1- проводящие пучки; 2- основные паренхимные клетки; 3- флоема; 4-ксилема; 5- воздухо проводящие полости (аэренхима).

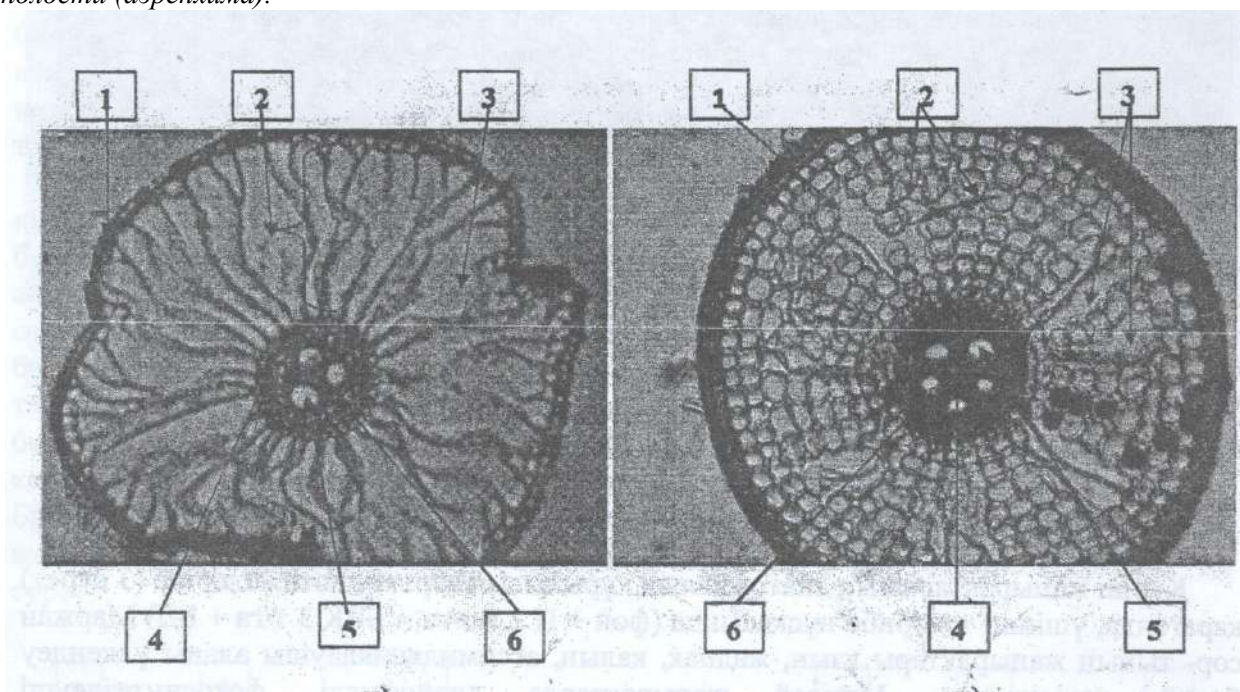

Рис.4. Анатогмическое строение корня риса сорта Маржан
Обозначения: и)- без удобрения и мелиоранта; к)- фон + Ц 2,5 т/га + БВК 3,0 т/га + БД; 1- эпидлема; 2- кора корня; 3- воздухо проводящие полости (аэренхима); 4- центральный цилиндр; 5- ксилема; 6- флоема.

по сравнению с растениями контрольного и второго вариантов. На корнях растений риса контрольного варианта крупные ксилемные сосуды в центральном цилиндре оказалось по 3 шт., а метаксилемные сосуды образовались меньшем количестве (рис.4).

На корнях сорта риса Маржан образование большого количества крупных ксилемных (5 шт.) и метаксилемных сосудов способствует интенсивному поглощению и быстрой транспортировке питательных веществ (азота, фосфора, калия и других элементов) в листья и в другие органы. Это в

свою очередь обеспечивают повышения фотосинтеза риса и формирования высокой урожайности зерна.

Заключение

На засоленных почвах рисового севооборота внесение цеолитного органоминерального удобрения (вариант – фон + Ц 2,5 т/га + БВК 3 т/га + БД) как мелиоранта оказывает существенное влияние на формирование анатомической структуры стебля, листьев и корня сорта риса Маржан. Это в свою очередь способствует улучшению фотосинтетической деятельности риса и формированию высокой урожайности зерна.

Список литературы

- 1 Жайлыбай К.Н. Күріш (Ең жоғары әрі сапалы дән өнімінің қалыптасу теориясы). Монография. Алматы: Ғылым. 2015.- 351 б.
- 2 Жайлыбай К.Н., Медеуова Г.Ж. Формирование анатомической структуры вегетативных органов риса в зависимости от агроэкологических факторов. *Успехи современного естествознания. Биологические науки*. Москва. 2014. №12. - С.25-32.
- 3 Идрисова У.Р., Саданов А.К., Мусалдинов Т.Б., Идрисова Д.Ж., Айткелдиева С.А., Жайлыбай К.Н., Ашыкбаев Н.С., Кабденов Ж.М. Разработка и испытание способов повышения плодородия засоленных почв рисовых полей Кызылординской области с помощью цеолитного органоминерального удобрения //Сб. тезисов Международной научно-практической конференции «Достижения и перспективы развития аграрной науки в области земледелия и растениеводства». Алмалыбақ: Каз.НИИЗиР. 2014. - С.51-53.
- 4 Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. М.: Колос. 1985.- 416 с.
- 5 Прозина М.Л. Ботаническая микротехника. М.,1983. - 208 с.
- 6 Барыкина Р.П., Веселова Т.Д., Девятов А.Г. и др. Справочник по ботанической микротехнике. Основы и методики. М.: Изд-во МГУ. 2004. - 312 с.
- 7 Система сельскохозяйственного производства Кызылординской области (Рекомендации). Алматы: Бастау. 2002. - 412 с.

INFLUENCE OF ZEOLITIC ORGANO-MINERAL FERTILIZERS AND BIOADDITIVES ON THE ANATOMICAL STRUCTURE OF VEGETATIVE ORGANS OF RICE

K.N. Zhailybay¹, G.Zh. Medeuova²

¹Dr. Sci. (Biology), professor

²Cand. Sc. (Biology), acting professor,

Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, email: medeuova.galiya@mail.ru

As a result of changes in the agro-ecological conditions of the Kazakhstan Aral Sea area, soil fertility is decreased and occurred their secondary salinization. Therefore, the application of organic and mineral fertilizers and ameliorants improve soil fertility and increases yield of rice. For these purposes, the influence of zeolitic organo-mineral fertilizers + bioadditives (ameliorant) on the anatomical structure of vegetative organs of rice has been studied. The results of the study shows that the combination of zeolite with organo-mineral fertilizers (Bio Vermicompost, BVC) and bioadditives (ground + zeolite 2.5 t/ha + BVC 3 t/ha + bioadditives) exercise a significant influence on the formation of anatomical structure of the stems, leaves and root of rice variety Marjan.

Keywords: *rice, stem, leaves, root, zeolite, biovermicompost (BVC), association of microorganisms and mineral fertilizers*

ЦЕОЛИТТЫ ОРГАНОМИНЕРАЛЬДЫ ТЫҢАЙТҚЫШТАРДЫҢ ЖӘНЕ БИОҚОСЫМШАЛАРДЫҢ КҮРІШТІҢ ВЕГЕТАТИВТІ МҮШЕЛЕРІНІҢ АНАТОМИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫНА ӘСЕРІ

К.Н. Жайлыбай¹, Г.Ж. Медеуова²

¹б.ғ.д., профессор, Ресей ЖА академигі

²профессор м.а.

^{1,2}Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Казахстан, Алматы, email: medeuova.galiya@mail.ru

Қазақстандық Арал өңірінде агроэкологиялық жағдайдың өзгеруіне байланысты топырақ құнарлылығы төмендеді және қайталама тұздану процесі күшейе түсті. Сондықтан, органикалық және минеральды тыңайтқыштарды және мелиоранттарды тұзданған топыраққа енгізу суармалы жерлер құнарлылығын жақсартып, күріш өнімділігін арттырады. Осыған сәйкес, цеолитті органоминеральды тыңайтқыштардың + биоқосымшалардың (мелиорант) күріштің вегетативті мүшелерінің анатомиялық құрылысына әсері зерттелді. Зерттеу жұмыстарының нәтижесіне қарағанда, күріштің Маржан сортының сабағы, жапырағы, тамырының анатомиялық құрылысының қалыптасуына цеолитті органоминеральды тыңайтқыштар комбинациясының (биовер-микомпост, БВК) және биоқосымшалардың (фон + цеолит 2,5 т/га + БВК 3 т/га + БД) елеулі әсері бар.

Түйін сөздер: күріш, сабақ, жапырақтар, тамыр, цеолит, биовермикомпост (БВК), микроорганизмдер мен минеральды тыңайтқыштар ассоциациясы

ГТАХР 14.35.09

ХИМИЯНЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІН КІРІКТІРЕ ОҚЫТУ ӘДІСІ

А.Е. Битемирова¹, М.Н. Ермаханов², Г.Е. Түймебаева³

¹Х.ғ.к., доцент

²Х.ғ.к., доцент

³2-ші курс магистранты «БМ011200-Химия»

¹Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті

^{2,3}М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,

Қазақстан, Шымкент қ., e-mail: bitemirova1960@mail.ru

Мақалада оқу үдерісінде химия және ағылшын тілдерін кіріктіре оқыту мүмкіндіктері қарастырылған. Біздің мақсатымыз оқушыларға химияны оқытуда ағылшын тілін кіріктіре отырып оқыту моделін дайындап ұсыну. Зерттеудің жаңалығы орта мектепте химиядан «Алкандар» және «Алкандер» тақырыбын ағылшын және орыс тілдерін кіріктіре отырып оқыту әдістерінің үлгілері дайындалды. Отандық және шетелдік оқыту әдістерін біріктіретін химияны оқыту тұжырымдамасы әзірленді.

Түйін сөздер: кіріктіре оқыту, алкандар, алкандер, химияны оқыту әдісі, химияны ағылшын тілінде оқыту

Бүгінгі күні елімізде білім беру жүйесін, оның ішінде жалпы орта білім беруді жетілдіру бойынша кең көлемді іс-шаралар жоспарлы түрде жүргізілуде.

«Қазақстан Республикасында білімді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға мемлекеттік бағдарламасының» басты мақсаттарының бірі жалпы орта білім берудің мазмұнын жаңарту болып табылады [1]. Бұл оқытудың жаңа моделіне біртіндеп өтуге жағдай жасайтын білім беру жүйесін дамыту бағдарламасын әзірлеуді және жүзеге асыруды талап етеді. Мұндай бағдарламалардың бірі - «Үш тілде білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған жол картасы». Бұл бағдарламаны орындаудың негізгі жолдарының бірі пәнді (информатика, физика, химия, биология, жаратылыстану) және тілді кіріктіріп оқыту бойынша әрбір пәннен тиімді әдіс-тәсілдерді пайдалану болып табылады [2].

Қазіргі таңда жалпы орта білім берудің мақсаттары өзгерді, жаңа оқу жоспарлары және пәндерді кіріктіріп оқытудың жаңа тәсілдері әзірленуде. Ал білім беру мазмұнын жаңарту оқытуды ұйымдастырудың дәстүрлі емес әдістері мен түрлерін, сондай-ақ түрлі пәндерді кіріктіріп оқыту сабақтарын қолдануды талап етеді. Сол себепті де білім берудің жаңа технологиялары пайда болуда, олардың бірі - CLIL пәнді-тілдік кіріктіріп оқыту технологиясы [3,4]. Кіріктіріп оқытуды ұйымдастыру мұғалімнен әр сабақты ұқыпты жоспарлауды және дайындалуды, сонымен қатар заманауи педагогикалық тәсілдерді және т.б. қолдануды талап етеді. Кіріктіріліп өтілетін сабақтарда мақсатқа жету үшін тілдесу әрекетінің барлық түрлерін дамытуға жағдай жасалуы тиіс. Қажет болған жағдайда оқушыларға түсініксіз болған сөйлемдер мен сөздер бірнеше рет қайталануы мүмкін. Сонымен бірге білім алушылардың сөздік қорын толықтыру және арнайы терминдермен таныстыру бойынша жұмыс үнемі әр сабақта жүргізіліп отыруы тиіс. Сұрақ қою және жауап беру, өз ойын, пікірін айту, басқалардың пікірін тыңдау біліктерін қалыптастыру (рөлдік ойындар, проблемалық жағдаяттар, дебаттар және т.б.) іске асырылады.

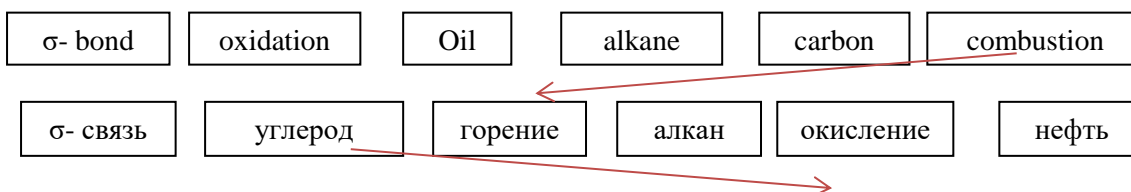
CLIL технологиялары шетел тілін басқа пәндерді оқытуда оқудың қажетті құрал ретінде қарастырады. Яғни тілді үйрену кез келген пән саласы арқылы жүргізіледі, демек CLIL шет тілі сабағы емес, шет тілінде өтетін пән сабағы. Сонымен бірге оқушылардың тілдік қарыс-қатынастағы қажеттілігі мен мүмкіндіктерін ана тілінде ойлануларына жағдай жасайды [5,6]. Білім беру саласында пәндерді кіріктіре оқыту тәсілі еліміздегі жоғары оқу орындарында, мектептерде қолданысқа енгізіліп жатыр. Бұл оқушының тек бір пәнді ғана меңгеріп қоймай, халықаралық тіл болып саналатын ағылшын тілінде бірдей меңгеруіне көмегін тигізбек. Нақтырақ айтсақ кіріктірілген пәндерді енгізу оқушының жалпы дамуына және тақырыпты сабақта тереңрек зерттеп, әлем туралы тұтас ұғымының қалыптасуына септігін тигізеді. Кіріктірілген сабақты өткізуде, барлық сабақты өткізу сияқты, оқыту әдістемесі маңызды орын алады. Біз өз зерттеуімізде пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту білім беру әдістемесінің ең жемістісі болып отырған CLIL технологиясын пайдалана отырып

химиядан үлгілік сабақ жоспарларын дайындадық. Кіріктіре оқыту барысында ойлаудың жаңа деңгейі яғни кең арналы, кіріктірілген ойлау қалыптасатындығын байқадық. Мұндай ойлауда бір пән арқылы ғана қалыптасатын ойлаудың тар шеңберінен тысқары шығатын, пәнаралық байланыс аясын кеңейтетін, оқу материалдарын қайталаудан сақтайтын деңгей пайда болады. Соның барысында білімгерлердің ойлау әрекеті белсендіріліп, алатын ақпараттың аясы кеңі түседі, сөйтіп, оқушының оқып, білім алсам деген мотивациясы тереңдей түседі. Кіріктіре оқыту, түптеп келгенде, білім беру үдерісіндегі оқушы мен мұғалімнің өзара дидактикалық қатынасында жаңа психологиялық жайлы қатынас қалыптасады.

Мектепте химиядан «Қаныққан көмірсутектер. Алкандар» және «Қанықпаған көмірсутектер. Алкендер» тақырыптарын оқыту барысында жалпы түсінікті үш тілде мәтін ретінде бере отырып, үш тілді қолдану үшін төмендегідей тапсырмалар беріледі:

- **I. Қажетті сөздерді пайдалана отырып мәтінді толықтыр.**
- «Қаныққан көмірсутектер. Алкандар» тақырыбына:
- /көміртек, сутек, қаныққан, пішінді, радикалды, насыщенными, водорода, тетраэдра, галогенами, hydrocarbons, hydrogen, sigma, halogens, properties/
- Алкандар дегеніміз – _____ атомдары sp^3 - гибридтенген күйде болатын және өзара _____ атомдарымен жай сигма-байланысы арқылы байланысқан _____ көмірсутектер. Жалпы формуласы: C_nH_{2n+2} . Тетраэдр _____ болады. Алкандар галогендермен _____ орынбасу реакциясына түседі.
- Алканы называются _____ углеводородами, где атом углерода является sp^3 -гибридным состоянием и связан друг с другом атомами _____ и простыми сигма-связями. Общая формула: C_nH_{2n+2} . Является в виде _____. Алканы реагируют с _____ в так называемой реакции радикального замещения.
- Alkanes is called saturated _____ where the carbon atom is sp^3 -hybrid state and connected to each other by _____ atoms and simple _____ bonds. General formula: C_nH_{2n+2} . Is in the form of a tetrahedron. Alkanes react with _____ in a so-called *free radical halogenations* reaction.
- «Қанықпаған көмірсутектер. Алкендер» тақырыбына:
- /қанықпаған, қос, радикалды, ұзындығы, ненасыщенными, двойную, кратной, присоединения, hydrocarbons, double, general, active, electrophilic /
- Алкендер - бір қос байланысы бар _____ көмірсутектер. Оның сипаттамасы: 1) жалпы формуласы C_nH_{2n} , 2) _____ байланысы бар көміртек атомдары sp^2 - гибридтенген күйінде $C = C$ байланыс арасындағы бұрышы 120° , $C = C$ байланыс _____ 0,134 нм; 3) химиялық активті, электрофильді және _____ қосып алу реакциясы және полимерлену тән.
- Алкены – непредельные или _____ углеводороды, которые содержат одну _____ связь. Их характеристики: 1) общая формула C_nH_{2n} ; 2) атомы углерода при _____ связи находятся в состоянии sp^2 -гибридизации, угол между связями $C = C$ 120° , длина связи $C = C$ равна 0,134 нм;
- 3) химически активны, для них характерны реакции электрофильного и радикального _____, полимеризации.
- Alkenes are unsaturated or unsaturated _____, which contain one _____ bond. Their characteristics: 1) the _____ formula C_nH_{2n} ; 2) carbon atoms in a multiple bond are in the state of sp^2 -hybridization, the angle between the $C = C$ bonds is 120° , the length of the $C = C$ bond is 0.134 nm; 3) are chemically _____, they are characterized by reactions of _____ and radical addition, polymerization.

II. 1Төмендегі алкандар тақырыбында қолданылатын терминдерді қазақша, ағылшынша және орысша атауларымен сәйкестендір.

алкан	мұнай	σ-байланыс	жануы	көміртегі	тотығу
-------	-------	------------	-------	-----------	--------

2. Алкендерге берілген сөздер мен сөйлемдерді аудармасы бойынша сәйкестендіріңіз

Қазақша нұсқасы	Ағылшын нұсқасы
1. C=C σ-байланыс ($2sp^2-2sp^2$ бүркесуі) және π-байланыс ($2p_z-2p_z$) 2. C-H σ- байланыс ($2sp^2$ -АО көміртек және 1s-АО сутек бүркесуі) 3. Радикальды қосып алу реакциясының механизмі Ad_R белгісімен белгіленеді. 4. Алкендер практика жүзінде суда ерімейді, бірақ органикалық еріткіштерде жақсы ериді. 5. Алкендер әртүрлі қосылу реакцияларына түседі. 6. Кіші молекулалы қосылыстардың (мономер) қосылуы арқылы жоғары молекулалы заттардың (полимер) түзілуі – полимерлену реакциясы деп аталады. 7. Алкендердің димерленуі	a) Dimerization of alkenes b) Polymerization is a reaction for the formation of a high-molecular compound (polymer) by sequential addition of molecules of a low-molecular substance (monomer) c) Alkenes enter into various reactions of addition. d) Alkenes are practically insoluble in water, but they readily dissolve in organic solvents. e) The radical addition mechanism is denoted by the symbol Ad_R f) C-Hσ-bond (overlapping of $2sp^2$ -AO carbon and 1s-AO hydrogen) g) C = C σ-bond (overlapping $2sp^2-2sp^2$) and π-bond ($2p_z-2p_z$)

III. 1 Кесте толтыру. Қаныққан көмірсутектер тақырыбына берілген бұл кесте бойынша мұғалім кез келген кестедегі қажетті бағандарды толтырта алады. Терминдердің қазақша атауын, орысша атауын немесе ағылшын тіліндегі атауын толтыртуға болады.

Қазақша атауы	Орысша атауы	Ағылшынша атауы
Қаныққан көмірсутек	Насыщенные углеводороды	
σ - байланыс	σ - связь	
алкандар	алканы	
парафиндер	парафины	
гомологиялық қатар	гомологический ряд	
изомерлену	изомеризация	
номенклатура	номенклатура	
метан	метан	
этан	этан	
жалпы формуласы	общая формула	
химиялық қасиеті	химическая свойства	
органикалық заттың жануы	горение органических веществ	
бутан	бутан	
мұнай	нефть	
мұнай өнімдері	нефтяные продукты	
алкандардың құрылысы	строение алканов	
алынуы	получение	
реакция	реакция	
гидрлеу	гидрирование	
тотығу	окисление	
синтез	синтез	

2. Ағылшын тілінде берілген қанықпаған көмірсутектердің атауларына қарай формуласын жазыңыз.

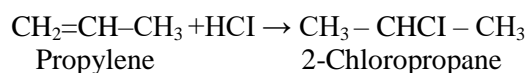
Ағылшын тіліндегі аталуы	Формуласы
2, 3 - dimethylpentene - 1 (2, 3-диметилпентен - 1)	
2, 3 - dimethyl - 3, 4 - diethylhexene - 1 (2, 3 - диметил - 3, 4 - диэтилгексен - 1)	
2 - methyl - 3 - ethylpentene - 1 (2 - метил - 3 - этилпентен - 1)	
Buten - 2 (Бутен - 2)	
3 - methylpentene - 1 (3 - метилпентен - 1)	
Methylisopropylethylene (метилизопропилэтилен)	
2 - propyl - 3 - methyl - 4 - butylpentene - 1 (2 - пропил - 3 - метил - 4 - бутилпентен - 1)	
dimethylethylene (диметилэтилен)	

IV. 1 Қанықпаған көмірсутектер бойынша берілген мәліметті қазақ тіліне аударыңыз:

The direction of the reaction of addition of hydrogen halides to alkenes of unsymmetrical structure (for example, to propylene $\text{CH}_2=\text{CH}-\text{CH}_3$) is determined by the Markovnikov rule:

In reactions involving polar molecules of the HX type to unsymmetrical alkenes, hydrogen is attached to a more hydrogenated carbon atom in a double bond (ie, the carbon atom associated with the largest number of hydrogen atoms).

Thus, in the reaction of HCl with propylene from the two possible structural isomers of 1-chloropropane and 2-chloropropane, the latter is formed:

2. Жеке жұмыс. «Миға шабуыл» әдісі арқылы алкандар тақырыбы бойынша оқушыларға деңгейлік тапсырма беріледі.

1-деңгей. А

1. Find the formulas of saturated hydrocarbons (1балл)

- a) C_4H_9
- в) C_3H_8
- с) C_4H_9

2. The number of carbon atoms in the saturated hydrocarbon, containing 20 hydrogen atoms (1балл)

- a) 8
- в) 9
- с) 10

2-деңгей. В

3. The molecular weight of 86 g / mol of saturated hydrocarbon (2балл)

- a) C_7H_{16}
- в) C_6H_{14}
- с) C_5H_{12}

4. Determine the amount of substance 506 g of ethane. (2балл)

- a) 16,8
- в) 0,05
- с) 152

5. Under normal conditions, the propane is heavier than air. (2балл)

- a) 1,2
- в) 1,5
- с) 2

3-деңгей. С

Find the amount of hydrogen that is generated by the dehydrogenase of 80g of mass. (3 балл)

Әр оқушы өзінің деңгейіне сай тапсырманы таңдайды, орындайды. Өзін өзі бағалау парақшасы Әдісімен бағаланады.

- «5» 10-11
- «4» 7-9
- «3» 2-6

Көптілділік біздің қоғам үшін 2006 жылғы Елбасының «Тілдердің үштұғырлылығы» – «Триединство языков» - «Trinity of languages» тұжырымдамасынан бастау алды. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында: «Үш тілді меңгеру – біздің еліміздің әрбір азаматына өмірдегі шексіз жаңа мүмкіндіктерді ашады. Қазақстанды әлем халқы үш тілді бірдей пайдаланатын жоғары білімді мемлекет ретінде тануы керек», - деген болатын [1-2,7]. Елбасымыздың осындай қанатты сөздерінің астарында үлкен сенімнің бар екенін аңғарамыз. Бұл сенімді орындау үшін жасөспірімдер мен жас ұрпаққа үлкен жол көрсетуіміз керек, сондықтан біз жаратылысану пәндерін соның ішінде атап айтар болсақ химия сабақтарын ағылшын тілін кіріктіре оқыту арқылы сабақ барысында қосымша берілетін терминдер сөздігімен оқушының ағылшын тілін меңгерудегі сөздік қорын қалыптастыруға және бәсекеге қабілетті болардай білімін толықтыруға өз көмегімізді тигізуге тиістіміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016 – 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2016 жыл. Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы № 205 Жарлығымен бекітілген.
- 2 «Үш тілде білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған жол картасы». Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің м.а. 2015 жылғы 5 қарашадағы № 622, Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2015 жылғы 9 қарашадағы №344 және Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрінің 2015 жылғы 13 қарашадағы № 1066 бірлескен бұйрығымен бекітілген.
- 3 Мартынова М.В. Интегрированное обучение. Педагогические технологии. Типы и формы интегрированных уроков. Методические рекомендации. Томск: ТомГУ, 2003.
- 4 Зорина Л. Я. Интегрированные предметы естественно научного цикла /Современная дидактика: теория - практике / Под ред. И. Я. Лернера, И. К. Журавлёва. М.: ИТП и МИО РАО. 1993. с. 125 – 140.
- 5 Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях: Пособие для учителей и студентов пед. вузов. 3-е изд. М.: Просвещение, 2000. - 232с.
- 6 Deller, S., and Price, C. (2007) Teaching Other Subjects Through English (CLIL). Oxford: Oxford University Press.
- 7 Ибрагимова Ж.А., Жұмахмет И.Ж. Үштілді меңгеру заман талабы. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы №6 (72), 2017, 28-31 бб.

МЕТОД ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

А.Е. Битемирова¹, М.Н. Ермаханов², Г.Е. Туймебаева³

¹к.х.н., доцент

²к.х.н., доцент

³магистрант 2-го курса «6М011200-Химия»

¹Южно-Казахстанский педагогический университет

^{2,3}Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан, email: bitemirova1960@mail.ru

В статье рассматриваются возможности интеграции химии и английского языка в учебном процессе. Целью нашего исследования являлась разработка и реализация модели учебной работы учащихся по химии в условиях интеграции с английским языком. Новизна проведенного исследования состоит в том, что была разработана методика изучения по химии темы «Предельные углеводороды. Алканы» и «Непредельные углеводороды. Алкены» в средней школе в условиях интеграции с английским и русским языком. Разработана концепция обучения химии, сближающая отечественную и зарубежную методики обучения.

Ключевые слова: интегрированное обучение, алканы, алкены, методы преподавания химии, преподавание химии на английском языке

METHOD OF INTEGRATED TRAINING OF CHEMISTRY IN ENGLISH LANGUAGE

A.E. Bitemirova¹, M.N. Ermakhanov², G.E. Tuimebaeva³

¹Cand. Sci. (Chemistry), Associate Professor

²Cand. Sci. (Chemistry), Associate Professor

³MSc student “6M011200-Chemistry”

¹South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

^{2,3}M. Auezov South Kazakhstan State University,
Shymkent, Kazakhstan, email: bitemirova1960@mail.ru

The article describes the possibilities of integration of chemistry and English language in the educational process. The purpose of our research was the development and implementation of the model of the educational work of students in chemistry in conditions of integration with the English language. The novelty of the study is that a methodology for studying chemistry in the subject «Ultimate hydrocarbons. Alkane» and «Unsaturated hydrocarbons. Alkene» in secondary school was developed in conditions of integration with English and Russian languages. The concept of teaching chemistry, bringing together domestic and foreign teaching methods, has been developed.

Key words: *integrated training, alkanes, alkenes, methods of teaching chemistry, teaching chemistry in English*

ГТАХР 31.23.15, 21.23.33

DAHIA EVELINES ӨСІМДІГІНЕН БӨЛІНГЕН ЭФИР МАЙЫНЫҢ КОМПОНЕНТТІК ҚҰРАМЫН ХРОМАТО-МАСС-СПЕКТРОСКОПИЯ ӘДІСІМЕН ЗЕРТТЕУ

Н. Маман¹, Б.М. Изтелеу², Г.Е. Азимбаева³, Б.Ж. Джиембаев⁴

¹6M011200-Химия мамандығының магистранты

²6D060600-Химия мамандығының PhD докторанты

³Х.ғ.к., доцент, профессор м.а.

⁴Х.ғ.д., профессор

^{1,2,3,4} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан, email: bakshat_83@mail.ru

Бұл мақалада *Dahlia Evelines* өсімдігінен бөлінген эфир майының компоненттік құрамын масс-хроматографиялық спектроскопия әдісімен зерттеу жұмыстары қарастырылған. Зерттеу нәтижесінде бөлінген эфир майының компоненттік құрамынан 32 компонент құрайды. Оның ішінде көп мөлшерде анетол -82,80%, 2-4% 5 компонент, 0,2-2% 20 компонент болатындығы анықталды.

Түйін сөздер: *Dahlia Evelines*, эфир майы, масс-хроматографиялық спектроскопия

Dahlia Evalines гүлінен эфир майын гексан ерітіндісімен экстракциялап, роторлы буландырғышта бөліп алынды. Бөлінген эфир майын газды хромато-масс-спектроскопия әдісімен зерттелді. *Dahlia evelines* гүлінен алынған эфир майы хромато-масс-спектрометрия әдісімен зерттегенде құрамында 38 компонент бар екені анықталды. Алынған эфир майының құрамында 0,2%-дан 2% дейінгі мөлшердегі 21 компонент: Триметилбицикло [3.1.1] гепт-2-ен, (1R) -2,6,6-триметилбицикло [3.1.1] гепт-2-ен, Бицикло [3.1.1] гепт-2-ен, 3,6,6-триметил-, Бета-фелландрен, Бицикло [3.1.0] гекс-2-ен, 4-метил-1- (1-метилэтил) -, Циклпентен, 3-этилиден-1-метил-, 1,6-октадиен-3-ол, 3,7-диметил-, Бицикло [3.1.1] гепт-2-ен, 2,6-диметил-6- (4-метил-3-пентенил) -, Транс-алфа- бергамотен, Кариофиллена, Бицикло [5.2.0] нонан 2-метилен-4,8,8-триметил-4-винил-, Анетол, 2-пропанол, 1,1-оксибис, Пропан, 1,2,3-триметокси-, 1-пропанол, 2- (2-гидроксипропокс)-, 2-бутанол, 3,3-оксибис-, 1-пропанол, 2- (2-гидроксипропокс)-, 2-пропанол, 1,1-оксибис, Пропан, 1,2,3-триметокси-, 1-пропанол, 2- (2-гидроксипропокс)-, 2-бутанол, 3,3-оксибис-, 1,6,10- додекатриен -3-ol, 3,7,11-триметил-, (E) -, 1,6,10-додекатриен-3-ol, 3,7,11-триметил-, [S-(Z)]-, 1,6,10-додекатриен-3-ol, 3,7,11-триметил-, Бензальдегид, 4-метокси-, 2-пропанон, 1- (4-метоксифенил)- құраса, ал 2%-дан 4% дейінгі 5 компонент: 1-(3-метил-2-бутенокси)-4-(1-пропенил) бензол, 5,6,7,8-тетрагидрохиноксалина, 1-пропанол, 2- (2-гидроксипропокс)-3,26, 2-пропанол, 1,1-оксибис -3,26, эстрагола. Эфир майының компоненттік құрамында анетол 82,80% көп мөлшерде болатындығы анықталды.

Kіріспе

Қазақстан өсімдік шикізаттарының қорына бай. Қазіргі кезде өсімдіктерді рациональды және қалдықсыз қолдану бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Дәрілік препараттардың 30% астамы өсімдіктерден өндіріледі, көптеген ауруларды емдеу үшін дәрілік өсімдіктер орын алмастырмайтын құрал болып табылады. ХХІ ғасырдың мамандарының жобалауы бойынша ХХІ өсімдіктердің көмегімен жүзеге асатын фитотерапияның ғасыры болып табылады.

Өндірістің әрбір саласы үшін құнды, бағалы, экономикалық жағынан тиімді өсімдік шикізат көздерінің бірі – *Dahlia Evelines*. Бүгінгі күнде ауыл шаруашылығы, медицина, фармацевтика, диетология, тамақ өнеркәсібінде қолданыста жоғары нәтижелерге қол жеткізген бұл өсімдіктің практикалық құндылығы аса жоғары.

Dahlia eveline (георгин) – күрделігүлділер тұқымдасына жататын баданалы, көп жылдық шөптесін өсімдіктер. Оңтүстік Америкада өсетін 15 түрі белгілі. Гүл шоғырында будандастырылған

8 мыңнан астам сорты пайдаланылады. Биіктігі 20 – 200 см-дей, тамыры жуан, түйнекті болады, сабағының іші қуыс [1].

Күрделігүлділер тұқымдасына жататын *Dahlia Evelines* инулин, фруктоза және басқа да заттар алынған. *Dahlia Evelines* жемісінің химиялық құрамы толық зерттелмеген өсімдіктердің қатарына жатады.

Dahlia Evelines жемісінің құрамында ақуыз, пектин, амин қышқылдары, органикалық қышқылдар мен май қышқылы болады. Құрамындағы заттардың мөлшері бойынша георгин де биологиялық белсенді заттарға бай мәдени, дәрілік өсімдіктердің қатарына жатқызуға болады [2,3].

Қазақстан Республикасының аумағында эфир майы бар 450-ден астам өсімдік түрлері анықталған, олардың 68-і өзінің жоғары эфир майымен және мол құрамды бөлігімен ерекшеленеді.

Қазіргі уақытта эфир майларының орнықты рыногы қалыптасып отыр, оның жалпы тенденциясы – өнімге деген тұрақты сұранысы. Эфир майларының аса ірі тұтынушылары фармацевтік саламен қатар парфюмерия және тамақ өнеркәсібі болып табылады. Эфир майының әлемдік рыноктағы 1 кг-ның бағасы оның түріне қарай 1,6-дан 3990-ға дейінгі АҚШ долларын құрайды. Халықаралық саудада эфир майының 200 түрі бар. Сату көлемі бірнеше килограмнан 10 мың тоннаға дейін және одан жоғары деңгейге ауытқып тұрады. Әлемдік өндірістің жалпы деңгейі 40 мың тоннаға жуық. Оның 40 пайызы америка континентінің үлесіне тисе, Азия елдерінің үлесі 30 пайызға дейін, қалғандары Африка, Австралия және тағы басқа мемлекеттердің үлесінде [4].

Сондықтан эфир майын өсімдіктерден бөлу өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Зерттеудің мақсаты: *dahlia evelenes* өсімдігінен бөлінген эфир майының компоненттік құрамы зерттеу.

Тәжірибелік бөлім

Зерттеудің нысаны: Алматы қаласы Түрксіб ауданының 2015-2017 жылдары қыркүйек-қазан айларында жинап алынған *dahlia evelines* өсімдігінің гүлі.

Дәл өлшенген ұнтақталған шикізатты Қ:С=1:10 арақатынаста гексанмен 1 тәулікке қойылды. Экстракция бөлме температурасында жүргізіледі. Алынған гексан экстрактысын сүзгі қағазбен сүзіп, алынған ерітіндіні роторлы буландырғышта айдалады. Бұл процес үш рет қайталанады. Бірінші экстракциядан кейінгі эфир майының массасы мен шығымы өлшеп алынады [5].

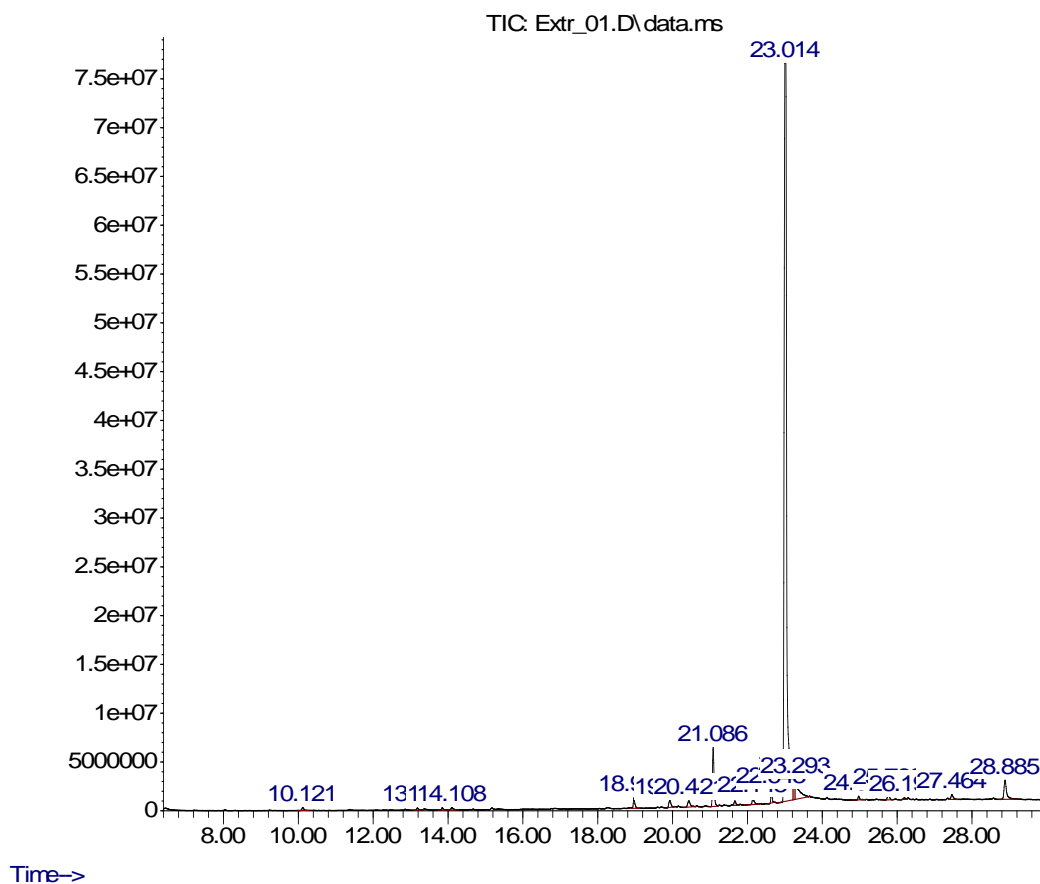
Зерттелетін затты сұйық күйге өткізіп, оны 7890A/5975C (Agilent, США) детекторлы масс-спектрлі газды-хроматограф қондырғысына сынаманы тікелей енгізіп, 240°C қыздырады. Көлемі 0,2 мкл қондырғыға жіберілетін ағын 100:1 болуы керек. Хроматографияны жүргізу үшін DB-WAX капиллярлы бағананың ұзындығы 60 м, оның ішкі диаметрі 0,25 мм, қабықтың қалыңдығы 0,25 мкм, газ-тасымалдағыштың жылдамдығы тұрақты 1,0 мл/мин («А» маркалы гелий, Оренбург, Ресей) болуы керек. Бағанадағы термостаттың температурасы жоспарланған 40°C-ден (5 минут ұстайды) 240°C (10 минут ұстайды) дейін жылу жылдамдығы 10°C/мин болуы керек. Жалпы хроматографиялау уақыты 35 минутты құрайды. Интерфейс температурасы квадраөрісті және МСД-дан шығатын иондардың негізгі көзі 250°C, 150°C, 230°C сәйкес келеді.

Масс-спектрометриялық детектрлеу кезінде жүргізілген иондардың скринглеу ережесі бойынша еріткіште 5 минут ұсталады (иондардың молекулалық массасы 50-ден 650 м.а.б. тең). Әрбір ионды есепке алу уақыты 100 мс құрайды [6, 7]. Зерттеу нәтижелері 1-кестеде көрсетілген.

Жеке компоненттерді идентификациялау үшін әрбір компоненттің ұстау уақытының сызықты индексі анықталды және олардың мәні масс-спектрлердің кітапханасының мәліметтеріне толық сәйкес келеді [7-9]. Сандық анализ толық ионды ток бойынша сызылған хроматограммадағы сәйкес пиктерінің аудандары қарай жүргізілді.

Зерттеу нәтижелерінен алынған мәліметтерді талқылау

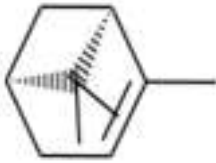
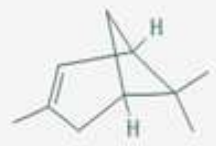
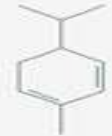
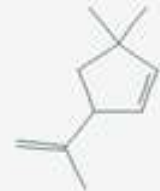
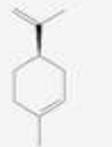
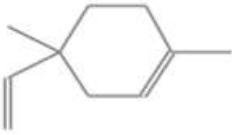
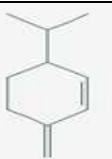

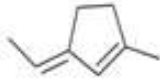
Abundance

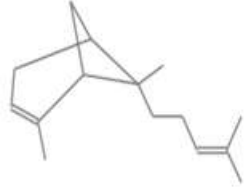
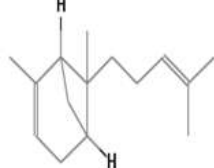
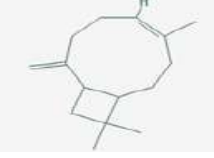
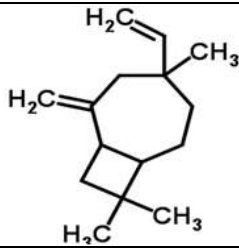
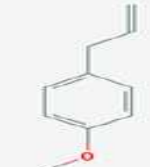
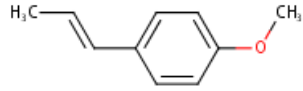

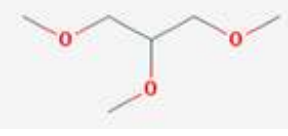
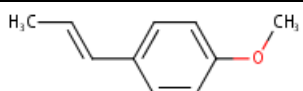
Сурет-1. Dahlia evelines гүліндегі эфир майының хромато-масс спектрлері

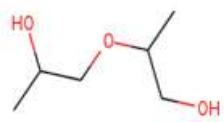
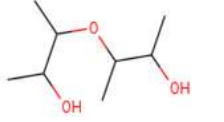
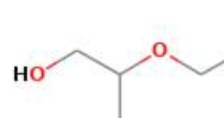
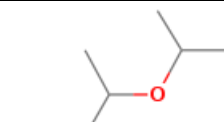

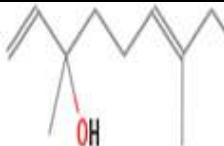
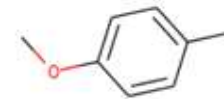
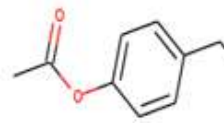
Кесте 1. Dahlia evelines гүлдерінен бөлініп алынған эфир майының компоненттік құрамы

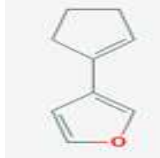
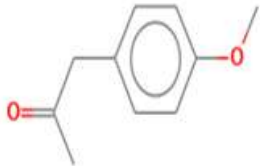
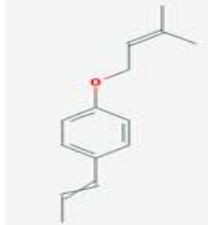
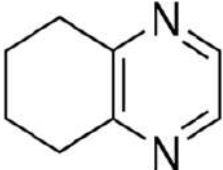
№	Пайыздық шамасы %	Ұстау уақыты, T _R минут	Компонеттің атауы	Құрлымдық формула	Брутто формуласы және класстары
1	0.26	10.124	(1s)-2,6,6-Trimethylbicyclo[3.1.1]hept-2-ene (1s)-2,6,6-Триметилбицикло [3.1.1] гепт-2-ен		C ₁₀ H ₁₆

2	0.26	10.124	(1R)-2,6,6-Trimethylbicyclo[3.1.1]hept-2-ene (1R) -2,6,6-триметилбицикло [3.1.1] гепт-2-ен		C ₁₀ H ₁₆
3	0.26	10.124	Bicyclo[3.1.1]hept-2-ene, 3,6,6-trimethyl- Бицикло [3.1.1] гепт-2-ен, 3,6,6-триметил-		C ₁₀ H ₁₆
4	0.18	13.186	Alpha.-phellandrene Alpha фелландрен		C ₁₀ H ₁₆
5	0.18	13.186	Cyclopentene, 3-isopropenyl-5,5-dimethyl- Циклопентен, 3-изопропенил-5,5-диметил-		C ₁₀ H ₁₆
6	0.15	13.847	D-Limonene D-лимонен		C ₁₀ H ₁₆
7	0.15	13.847	Cyclohexene, 4-ethenyl-1,4-dimethyl- Циклогексен, 4-этилен-1,4-диметил-		C ₁₀ H ₁₆
8	0.23	14.105	Beta.- phellandrene Бета-фелландрен		C ₁₀ H ₁₆
9	0.23	14.105	Bicyclo[3.1.0]hex-2-ene, 4-methyl-1-(1-methylethyl)- Бицикло [3.1.0] гекс-2-ен, 4-метил-1- (1-метилэтил) -		C ₁₀ H ₁₆
10	0.23	14.105	Cyclopentene, 3-ethylidene-1-methyl- Циклопентен, 3-этилиден-1-метил-		C ₈ H ₁₂

11	0.74	18.969	1,6-Octadien-3-ol, 3,7-dimethyl- 1,6-октадиен-3-ол, 3,7-диметил-		$C_{10}H_{18}O$
12	0.65	19.930	Bicyclo[3.1.1]hept-2-ene, 2,6-dimethyl-6-(4-methyl-3-pentenyl)- Бицикло [3.1.1] гепт-2-ен, 2,6-диметил-6- (4-метил-3-пентенил) -		$C_{15}H_{24}$
13	0.65	19.930	Trans-.alpha.-Bergamotene Транс-алфа- бергамотен		$C_{15}H_{24}$
14	0.70	20.438	Carvophyllene Кариофиллена		$C_{15}H_{24}$
15	0.70	20.438	Bicyclo[5.2.0]nonane 2-methylene-4,8,8-trimethyl-4-vinyl- Бицикло [5.2.0] нонан 2-метилен-4,8,8-триметил-4-винил-		$C_{15}H_{24}$
15	4.07	21.085	Estragole Эстрагола		$C_{10}H_{12}O$
16	0.58	22.143	Anethole Анетол		$C_{10}H_{12}O$
17	0.70	22.644	2-propanol, 1,1-oxybis 2-пропанол, 1,1-оксибис		$C_6H_{14}O_3$
18	0.70	22.644	Propane, 1,2,3-trimethoxy- Пропан, 1,2,3-триметокси-		$C_6H_{14}O_3$
19	82.80	23.013	Anethole Анетол		$C_{10}H_{12}O$

20	1.16	23.242	1-propanol, 2-(2-hydroxypropoxy)- 1-пропанол, 2- (2-гидроксипропокс)-		$C_6H_{14}O_3$
21	1.16	23.242	2-Butanol, 3,3-oxubis- 2-бутанол, 3,3-оксибис-		$C_8H_{18}O_3$
22	3.26	23.291	1-propanol, 2-(2-hydroxypropoxy)- 1-пропанол, 2- (2-гидроксипропокс)-		$C_6H_{14}O_3$
23	3.26	23.291	1-propanol, 2,2- oxubis- 2-пропанол, 1,1-оксибис		$C_6H_{14}O_3$
24	0.26	24.975	1,6,10-Dodecatrien-3-ol, 3,7,11-trimethyl-, (E)- 1,6,10- додекатриен -3-ол, 3,7,11-триметил-, (E) -		$C_{15}H_{26}O$
25	0.26	24.975	1,6,10-Dodecatrien-3-ol, 3,7,11-trimethyl-, [S-(Z)]- 1,6,10-додекатриен-3-ол, 3,7,11-триметил-, [S-(Z)]-		$C_{15}H_{26}O$
26	0.26	24.975	1,6,10-Dodecatrien-3-ol, 3,7,11-trimethyl- 1,6,10-додекатриен-3-ол, 3,7,11-триметил-,		$C_{15}H_{26}O$
27	0.67	25.769	Benzaldehyde, 4-methoxy- Бензальдегид, 4-метокси-		$C_8H_8O_2$
28	0.12	26.200	Phenol, 4-(2-propenyl)-, acetate Фенол, 4- (2-пропенил) -, ацетат		$C_{11}H_{12}O_2$

29	0.12	26.200	3-(1-Cyclopentenyl) furan 3- (1-циклопентенил) фуран		C ₉ H ₁₀ O
30	0.47	27.467	2-propanone, 1-(4-methoxyphenyl)- 2-пропанон, 1- (4-метоксифенил) -		C ₁₀ H ₁₂ O ₂
31	2.20	28.886	1-(3-Methyl-2-butenoxy)- 4-(1-propenyl)benzene 1- (3-метил-2- бутеноксид) -4- (1-пропенил) бензол		C ₁₄ H ₁₈ O
32	2.20	28.886	5,6,7,8-tetrahydroquinoxaline 5,6,7,8-тетрагидрохиноксалина		C ₈ H ₁₀ N ₂

Зерттеу нәтижесінде анықталған эфир майының шығымы 1,14%, тығыздығы 0,92г/см³, сыну көресткіші 1,2101 анықталды. Бөлінген эфир майы ашық-сары түсті майтәрізді сұйықтық.

Dahlia evelines гүлінен алынған эфир майы хромато-масс-спектрометрия әдісімен зерттегенде құрамында 32 компонент бар екені анықталды. Алынған эфир майының құрамында 0,2 %-дан 2% дейінгі мөлшердегі 21 компонент: Триметилбицикло [3.1.1] гепт-2-ен, (1R) -2,6,6-триметилбицикло [3.1.1] гепт-2-ен, Бицикло [3.1.1] гепт-2-ен, 3,6,6-триметил-, Бета-фелландрен, Бицикло [3.1.0] гекс-2-ен, 4-метил-1- (1-метилэтил) -, Циклпентен, 3-этилиден-1-метил-, 1,6-октадиен-3-ол, 3,7-диметил-, Бицикло [3.1.1] гепт-2-ен, 2,6-диметил-6- (4-метил-3-пентенил) -, Транс-алфа- бергамотен, Кариофиллена, Бицикло [5.2.0] нонан 2-метилен-4,8,8-триметил-4-винил-, Анетол, 2-пропанол, 1,1-оксидис, Пропан, 1,2,3-триметокси-, 1-пропанол, 2- (2-гидроксипропокси)-, 2-бутанол, 3,3-оксидис-, 1-пропанол, 2- (2-гидроксипропокси)-, 2-пропанол, 1,1-оксидис, Пропан, 1,2,3-триметокси-, 1-пропанол, 2- (2-гидроксипропокси)-, 2-бутанол, 3,3-оксидис-, 1,6,10- додекатриен -3-ол, 3,7,11-триметил-, (E) -, 1,6,10-додекатриен-3-ол, 3,7,11-триметил-, [S-(Z)]-, 1,6,10-додекатриен-3-ол, 3,7,11-триметил-, Бензальдегид, 4-метокси-, 2-пропанон, 1- (4-метоксифенил)- құраса, ал 2%-дан 4% дейінгі 5 компонент: 1-(3-метил-2-бутеноксид)-4-(1-пропенил) бензол, 5,6,7,8-тетрагидрохиноксалина, 1-пропанол, 2- (2-гидроксипропокси)-3,26, 2-пропанол, 1,1-оксидис -3,26, эстрагола. Эфир майының компоненттік құрамында көп мөлшерде анетол 82,80% мөлшерде анықталды [10, 11].

Қорытындылай келе, бөлінген эфир майының компоненттік құрамынан 32 компонент құрайды. Оның ішінде көп мөлшерде анетол -82,80%, 2-4% 5 компонент, 0,2-2% 20 компонент болатындығы анықталды. Сондықтан, *Dahlia Evelines* өсімдігінің гүлінен эфир майының ары қарай жалғастырып, зерттеуге болатындығын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Нарғызгүл (георгина) //Биология және салауаттылық негізі. -2005. – №4. – 776.
2. Дороганов О. Георгины — секреты успеха // Цветоводство. - 2001.- № 4.
3. Китаева Л. «Хранение георгин зимой» // «Цветоводство» -1999 г. - № 5
4. Курдюмов Н.И. Умный сад и хитрый огород. - Ростов н/Д: Владис, 2006. -53 с.

5. Калинкина Г.И., Дембицкий А.Д., Березовская Т.П. Химический состав эфирных масел некоторых видов тысячелистника флоры Сибири // Химия растительного сырья. 2000. Т. 4. № 3. С. 13–16.
6. Ефремов А.А., Зыкова И.Д. Компонентный состав эфирных масел хвойных растений Сибири. Красноярск, 2013. С.130
7. Ткачев А.В. Исследование летучих веществ растений. Новосибирск, 2008. С.969
8. Adams R.P. Identification of Essential oil components by chromatography. Illionois, 2007. 804 p.
9. McLafferty F.W., Stauffer D.B. The Wiley/ NBS registry of mass spectral data. London, 1989. 563 p.
10. Ульяновский Н.В., Косяков Д.С., С Покрышкин.А., Боголицын К.Г., Ульяновская О.С. Изучение компонентного состава летучих веществ багульника болотного методом термодесорбционной газовой хромато-масс-спектрографии // Химия растительного сырья. 2014. №4. С.153-161
11. Поздняков Т.А., Бубенчиков Р.А. Исследование эфирного масла герани сибирской (*Geranium Sibiricum* L.) // Фундаментальные исследования. 2014. №3. С. 539-542

ИЗУЧЕНИЕ КОМПОНЕНТНОГО СОСТАВА ВЫДЕЛЕННОГО ЭФИРНОГО МАСЛА ИЗ РАСТЕНИЙ DAHLIA EVELINES МЕТОДОМ ХРОМАТО-МАСС-СПЕКТРОСКОПИИ

Н. Маман¹, Б.М. Изтелеу², Г.Е. Азимбаева³, Б.Ж. Джиембаев⁴

¹магистр специальности 6M011200-Химия

² PhD докторант специальности 6D060600-Химия

³к.х.н., доцент, и.о. профессора

⁴д.х.н., профессор

^{1,2,3,4} Казахский государственный женский педагогический университет

Казахстан, Алматы, email: bakshat_83@mail.ru

В статье представлены результаты изучения компонентного состава эфирного масла, выделенного из растений *Dahlia Evelines* методом хромато-масс-спектрографии. В результате исследований выделенное эфирное масло состоит из 32 компонентов. Установлено, что имеется большое количество анетола -82,80%, 2-4% 5 компонентов и 0,2-2% 20 компонентов.

Ключевые слова: *Dahlia Evelines*, эфирные масла, хромато-масс-спектрография

STUDYING THE COMPONENT STRUCTURE OF THE SELECTED ESSENTIAL OIL FROM DAHLIA EVELINES PLANTS BY THE CHROMATO MASS SPECTROSCOPY METHOD

N. Maman¹, B.M. Iteleu², G.E. Azimbaeva³, B.Zh. Dzhiembaev⁴

¹MSc (Chemistry)

² PhD student 6D060600-Chemistry

³Cand. Sci. (Chemistry), Associate Professor

⁴ Dr. Sci. (Chemistry), Professor

^{1,2,3,4} Kazakh State Women's Teacher Training University

Kazakhstan, Almaty, email: bakshat_83@mail.ru

In this article, the results of study of the component composition of the extracted essential oil from *Dahlia Evelines* plants by the method of chromatography-mass spectroscopy are presented. As a result of the research, 32 components constitute the extracted essential oil. It was found that there is a large amount of anethole -82.80%, 2-4% of 5 components and 0.2-2% of 20 components.

Keywords: *Dahlia Evelines*, essential oils, chromatography-mass spectroscopy

**ФИЗИКА
МАТЕМАТИКА
ИНФОРМАТИКА**

**PHYSICS
MATHEMATICS
COMPUTER SCIENCE**

IRSTI 538.972

ENERGY EFFICIENCY OF THE FLUORINE-DOPED Co_3O_4 (100) SURFACE FOR WATER DISSOCIATION

G.A. Kaptagay¹, Yu.A. Mastrikov,² B.Kerimbek³

¹PhD doctor, senior lecturer, gulbanu.kaptagai@mail.ru

²PhD doctor, Leading Researcher, yuri@umd.edu

³Master of specialty 6M011000- Physics, b-kerimbek@mail.ru

^{1,3} Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

² Institute of Solid State Physics, University of Latvia, Riga, Latvia

We report the results of theoretical investigations of water adsorption on undoped and fluorine-doped Co_3O_4 (100) surface by means of the plane-wave periodic density functional theory (DFT) calculations combined with the Hubbard- U approach and statistical thermodynamics. We discuss the effect of fluorine-doping of the Co_3O_4 (100) surface and calculated oxygen evolution reaction overpotential based on the Gibbs free-energy diagram of undoped and F-doped surfaces.

Key words: Co_3O_4 , spinel oxide, water sorption, free-energy diagram, surface

Introduction

Today, we observe worldwide significant progress in the development of the transition to "green" energy. Such development in the countries is connected not only with the strongest negative impact on the environment from emissions, but also with the advanced strategic development of the economies of these countries in this area. Possession of such technologies makes the country's economy more attractive to investments in the energy sector.

Consuming growth not - renewable fossil energy resources of which "thermal pollution", bursts in the atmosphere of products of burning and fast exhaustion of power sources is result do perspective creation of highly effective technologies of use of sustainable that first of all includes development of methods of conversion of solar energy.

Process splitting of water takes place with energy absorption as a result of which the free energy of Gibbs increases by 237 kJ of mole⁻¹. This additional energy necessary for photocatalytic and photoelectrochemical decomposition of water is provided by means of energy of sunlight. For this purpose in photoelectrochemical cells as the cathode noble metals on which there is a restoration of the hydrogen formed in the course of water expansion, and as the anode on which there is a decomposition of water under the influence of sunlight are used, semiconductors in which under the influence of sunlight are excited an electron - hole couples are used. These excited charge carriers in the process of a relaxation are transferred to surface-active parts where participate in water splitting process. For achievement of the greatest efficiency process of diffusion of photoexcited charge carriers on the surface of the catalytic agent shall prevail over process of a recombination an electron - hole couples. Besides, the semiconductor anode shall absorb an electromagnetic radiation in a visible part of a range to be effective for sunlight absorption. Taking into account the specified requirements one of perspective semiconductors for practical application as material of the anode are oxides of transition metals. One of such stable and cheap materials is the cobalt oxide having, in addition, the narrow width of the forbidden band.

Co_3O_4 -based materials are widely used for Lithium-Ion Batteries [1], Zink-Air Batteries, treatment of waste gases [2,3] and other energy applications. In particular, Co_3O_4 is known as a low-cost high-performance catalyst for Oxygen Reduction Reaction (ORR)[4] and Oxygen Evolution Reaction (OER) [5].

Co_3O_4 is easily available and thermodynamic stable oxide in a wide interval of temperatures and conditions with rich concentration of oxygen. Crystal Co_3O_4 has structure of spinel (space group) with the half-filled sites in an octahedral environment of Co^{3+} , and cobalt ions in a tetrahedral environment of Co^{2+} .

Ion Co is the transition element having incomplete configurations of d-orbitals. For the transition elements existence of a set of the connections having a number of physical and chemical properties is peculiar. It is caused by presence at the transition elements of incomplete d-electron shells, and, as a result, a wide set of the valence states of atoms. A specific place among all compounds of d-metals is held by oxides and complex connections on their basis. Ability of the transition elements to change the valence state, presence of the lone couples of electrons at oxygen atoms, ease of exchange of oxygen with the environment,

different impurity centers create variety of defects which, forming the discrete levels in the forbidden band, significantly influence physical and chemical properties of the considered substances [6].

Oxygen Reduction Reaction and Oxygen Evolution Reaction also are main stage of the catalyst processes in metal-air membranes and water splitting. Numerous attempts have been made in order to decrease the energetic efficiency of these reactions maintained on the different catalysts by various dopants. Obtained data are in a good agreement with experimentally obtained results [7]. Another promising doping material for Co_3O_4 is nitrogen. Xu et.al in their experimental work discuss production of N-doped Co_3O_4 nanosheets [8]. Increased surface area in combination with oxygen vacancies lead to enhancement of electrocatalytic activity for OER.

Method and Surface Model

Computational Methodology and Thermodynamic Description

The calculations have been performed using the *ab initio* plane wave computer code VASP [9,10] using the the projector-augmented plane-wave (PAW) formalism [11] in conjunction with PBE (Perdew – Burke - Ernzerhof) GGA exchange-correlation functional [12]. The standard Monkhorst-Pack grid with the $4 \times 4 \times 4$ sampling mesh for the bulk calculations and the $2 \times 2 \times 1$ for the slab calculations was used [13] along with the cutoff energy of 600 eV and the Methfessel-Paxton [14] smearing with $\sigma=0.1$ eV. In performed calculations for the periodic slab model (infinite in two dimensions) the positions of all ions were fully relaxed, to render the net forces acting upon the ions smaller than $1 \times 10^{-2} \text{eV} \cdot \text{\AA}^{-1}$. In order to avoid the interaction between periodically translated images along the direction normal to the surface, we used vacuum gap of 12 \AA.

One unit cell in the bulk contains 2 formula units, i.e. 14 ions. In this study, we focus on the water interaction with the Co_3O_4 (100) surface. The layer was defined by the subset of the ions lying in the same plane perpendicular to the given Miller index in the idealized spinel structure.

We simulated symmetric slabs with an odd number of layers, for which the total dipole moment is zero. As the number of slab layers exceeds seven, the atomic relaxation and the surface energy finally converge. This slab is stoichiometric and symmetric along the surface normal plane. Totally, the 7-plane slabs contain 70 ions. Thermodynamic description of water dissociation process and structure of (100) surface, positions for introduction fluorine atom was explained and schematically was shown in our previous works [15].

Results

Water adsorption. In the present study, we studied the catalytic activity of Co_{2c}^T and Co_{5c}^O sites for H_2O adsorption on the pure and F-doped $\text{Co}_3\text{O}_4(100)$ surface. To investigate the effect of fluorine doping, one 3-fold O_{3c} (with one missing bond to Co^T) surface oxygen atom was substituted by a fluorine ion (the relative $\text{Co}_{2c}^T - \text{F}$ distance are 4.12 \AA and 2.14 \AA for $\text{Co}_{5c}^O - \text{F}$). Therefore, the F dopant concentration was 12.5%. After fluorine doping the slab structure was reoptimized. The calculations predict no essential lattice relaxation around the substitutional F ion: the change of the equilibrium bond length between O and catalytic active cobalt, $\text{Co}_{2c}^T - \text{O}_{3c}$ is larger than $\text{Co}_{2c}^T - \text{F}$ bond by $\Delta l = 0.001$ \AA only. The effective F ion charge was $-1.01e$, slightly larger than $-0.96e$ for the host O ion.

We have investigated a large number of starting geometries of water ad-molecule for detection of the most stable adsorption configuration. The most stable sites for water adsorption were found on the most unsaturated Co ions. For water adsorption simulations molecule was added on the top of Co_{2c}^T and Co_{5c}^O ions at perfect and fluorine doped Co_3O_4 (100) surface.

The adsorption and dissociation energy of water molecules are calculated as

$$\Delta E_{\text{ads}} = E_{\text{adsorbate/surface}} - (E_{\text{adsorbate}} + E_{\text{surface}})$$

where $E_{\text{adsorbate/surface}}$, $E_{\text{adsorbate}}$ and E_{surface} correspond to the total energies of a system formed by the adsorbate at the surface, the isolated adsorbate molecule in gas phase and the bare surface, respectively. In table 1 given basic characteristics of water adsorption process on undoped and fluorine-doped Co_3O_4 (100) $\text{Co}_{0.5}$ -terminated surface. Basic characteristics of water adsorption compared to the analogical dates from ref.[16].

Table 1. Basic characteristics of water adsorption process on undoped and fluorine-doped Co_3O_4 (100) $\text{Co}_{0.5}$ -terminated surface. ΔE_{ads} -adsorption energy; d-dissociative mode; a-associative mode; $d_{\text{Co-O}(\text{H}_2\text{O})}$ -bond length in Å.*denotes present work.

Adsorption Center Co_{2c}^T								
Undoped					F- doped			
$\Delta E_{\text{ads}}/\text{eV}$		Adsorption type		$d_{\text{Co-O}(\text{H}_2\text{O})}$		$\Delta E_{\text{ads}}/\text{eV}$		$d_{\text{Co-O}(\text{H}_2\text{O})}$
*	[16]	*	[16]	*	[16]	*	*	*
-1.6	-1.18	d	d	1.85	1.81	-1.66	a	1.62

The binding energies of O, OH and OOH (ΔE_{O} , ΔE_{OH} , ΔE_{OOH}) and the bond lengths on the undoped and F-doped Co_3O_4 (100) $\text{Co}_{0.5}$ -terminated surface are summarized in table 2. We reveal that the binding energies of O^* , OH^* and OOH^* on the cobalt oxide surface, calculated with PBE+ U , scale according to the relation $\Delta E_{\text{OOH}^*} = \Delta E_{\text{OH}^*} + 3.2$ within ± 0.4 eV as was shown in ref.[17].

Table 2. The binding energies of O, OH and OOH (ΔE_{O} , ΔE_{OH} , ΔE_{OOH} in eV) and bond length on the undoped and F-doped Co_3O_4 (100) $\text{Co}_{0.5}$ -terminated surface. d_x -is bond length in Å, * denotes adsorbate atom.

	ΔE_{O}	$d_{\text{Co-O}}$	ΔE_{OH}	$d_{\text{Co-O}(\text{H})}$	ΔE_{OOH}	$d_{\text{Co-O}}$	ΔE_{O}	$d_{\text{Co-O}}$	ΔE_{OH}	$d_{\text{Co-O}(\text{H})}$	ΔE_{OO}	$d_{\text{Co-O}}$
				$d_{\text{O}^*(*)-\text{H}}$		$d_{\text{O}^*(*)-\text{H}}$				$d_{\text{O}^*(*)-\text{H}}$		$d_{\text{O}^*(*)-\text{O}}$
	Adsorption Center Co_{2c}^T						Adsorption Center Co_{5c}^0					
Undoped	2.23	1.59	-0.11	1.78	3.03	1.81	2.29	1.86	-0.09	1.79	3.26	2.08
				0.97		0.98			0.97			0.98
						1.47						1.45
Fluorine doped	1.81	1.6	-0.54	1.77	2.35	1.81	1.8	1.85	-0.19	1.80	2.75	2.09
				0.97		0.98			0.97			0.98
						1.48						1.47

We have calculated the Gibbs free energy changes along the reaction pathway using the computational standard hydrogen electrode (SHE) allowing us to replace a proton and an electron with the half a hydrogen molecule at $V=0$ V vs SHE. The theoretical overpotential is found according to the standard relation

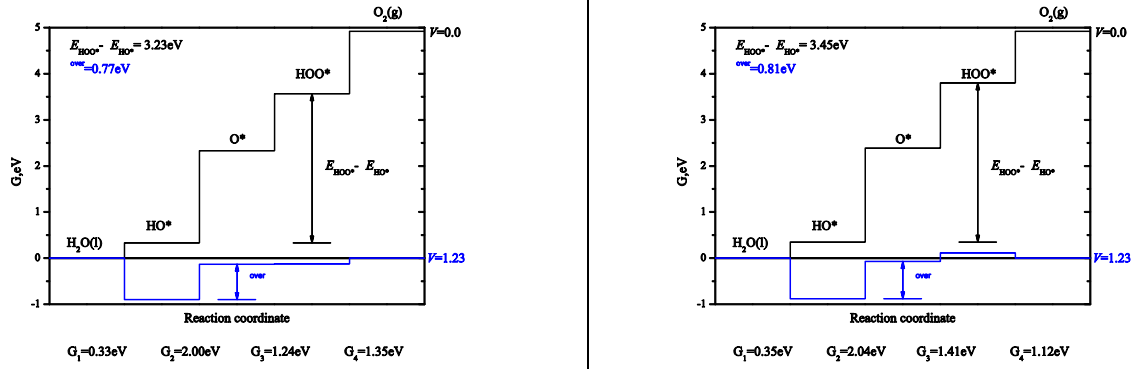
$$\eta = \max[\Delta G_i]/e - 1.23[\text{V}] \quad (2)$$

Undoped surface

a) Co_{2c}^T site

b) Co_{5c}^0 site

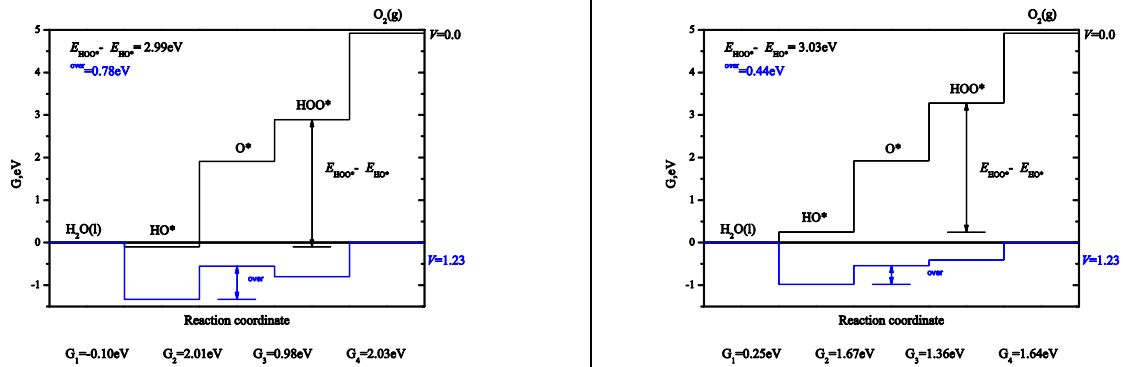

Fluorine doped surface

c) Co_{2c}^T site

d) Co_{5c}^O site

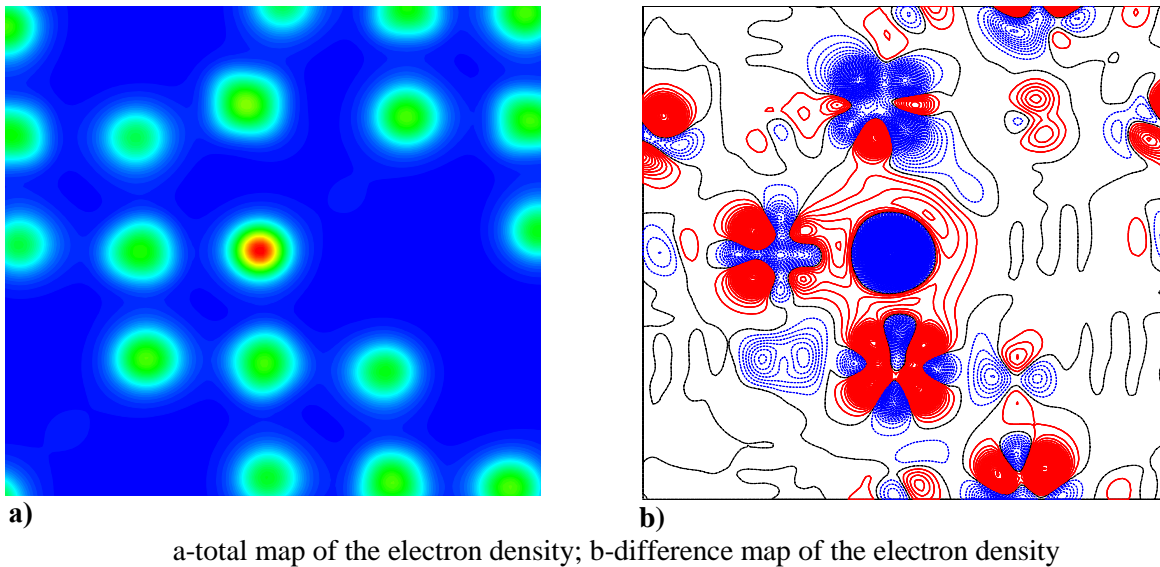

Figure 1. Free-energy diagram at pH=0 and T=298 K for the four steps of the OER at V=0 and V=1.23 V. Results for the Co_{2c}^T and Co_{5c}^O sites at 0.2ML water coverage for undoped and F-doped surfaces shown; For each case the characteristically difference $\Delta E_{\text{OOH}^*} - \Delta E_{\text{OH}^*}$ [13,4] and η^{over} are shown.

Figure 1 presents the free energy changes of reactions of adsorption of water molecule and intermediate products of dissociation based on DFT+U calculations of adsorbed intermediates on the perfect and fluorine-doped $\text{Co}_3\text{O}_4(100)$ surface at 0.2ML water coverage. The calculations suggest that the theoretical overpotentials for water adsorption on the site Co_{2c}^T on the doped and F-doped surfaces are nearly the same (0.77-0.78 V). In contrast, on Co_{5c}^O site at undoped surface the overpotential is 0.81 V, with the formation of O^* as the determining step. However, at fluorine-doped surface the water adsorption on Co_{5c}^O site shows much smaller overpotential, only 0.44 V, with the same potential determining step as for the undoped surface. In this case the adsorption energy of O^* species is strongly reduced relative to that on undoped surface, which results in decrease of the Gibbs free energy.

Figure 2 shows maps of the total and difference electron density. It is seen from the figures that an electron charge accumulation is observed on the Co in connection with the redistribution of the electron charge in the local environment of the impurity fluorine atom. When fluorine is introduced, most of the charge is distributed to neighboring cobalt ions. In addition, the introduction of fluorine leads to the polarization of neighboring ions. From the surface of the crystal fluorine atom is gained 0.77e.

The change in the adsorption energy on the fluorine doped surface is due to the increase in electrostatic attraction between the adsorbed atoms and cobalt, over which the water molecule and the intermediate dissociation products are adsorbed. Energy of adsorption of intermediate products of splitting upon adsorption on Co_{2c}^T is more stable than adsorption on Co_{5c}^O . For the two ions of cobalt on the fluorine-doped surface, the energy of adsorption increases from 0.1 to 0.52 eV compared to the undoped surface.

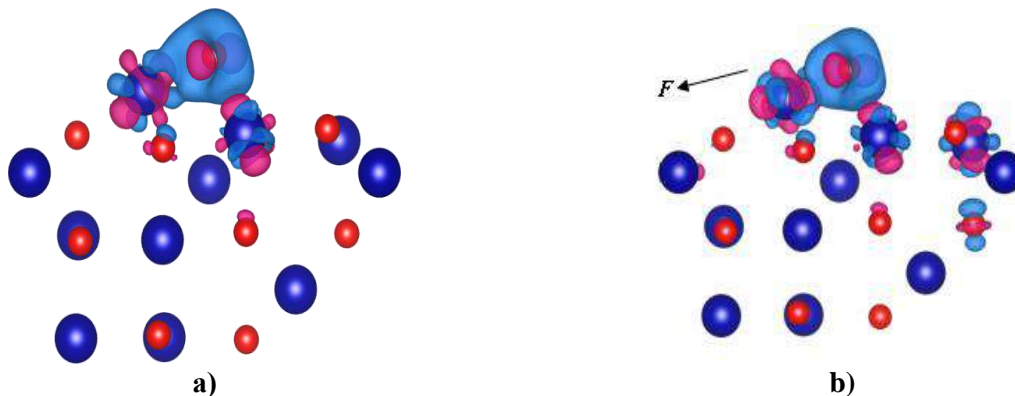

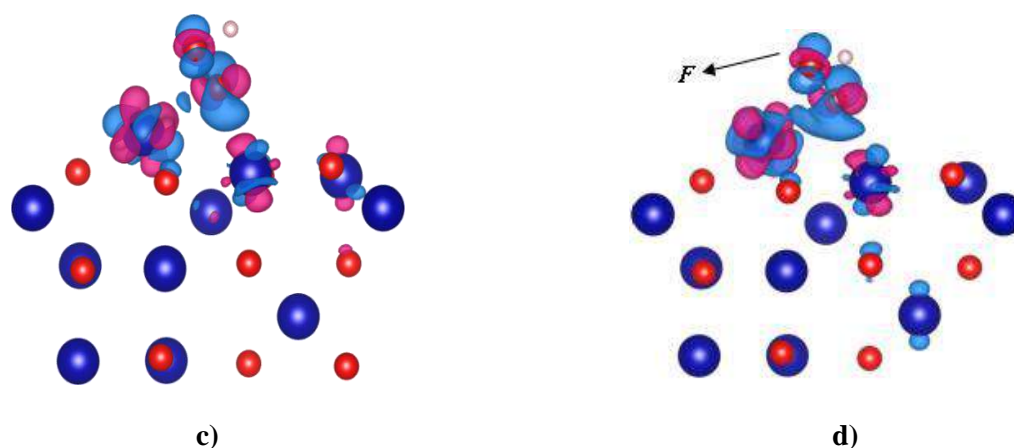
Figure 2 – Map of the electron density distribution of electrons in the introduction of fluorine on (100) surface of cobalt oxide

Note - Blue and red color-excess and lack of electronic density. The difference map was obtained by subtracting the surface density without impurity from the density of the fluorine-doped surface. The increment of density of $0.018 e/\text{\AA}^3$

The analysis of the change of free Gibbs energy in the adsorption of water on the surface (100) showed that the presence of fluorine impurities leads to approximately a twofold decrease in the excess potential compared to the clean surface.

Figure 3 shows the difference map of the electron density in the adsorption of atomic oxygen on a clean and fluorine-doped surface (figure 3a and 3b). Also, the difference map of the electron density in the adsorption of OOH hydroperoxide radical on a clean and fluorine-doped surface (figure 3c and 3d). Difference maps were obtained by subtracting the sum of the density of the adsorbent and adsorbate from the total density. From the figures it is seen that there is an excess charge on Co_{5c}^0 adsorption of atomic oxygen on the ion Co_{5c}^0 on the fluorine-doped surface compared to the clean surface value, there is a slight acquiring of electronic charge of $0.03e$ in connection with the redistribution of electronic charge in the local environment of the impurity fluorine atom. At the same time, during adsorption of the OOH radical, the accumulation of an electronic charge of $0.11e$ on Co_{5c}^0 is greater than in the case of adsorption of O. During the introduction of fluorine, most of the charge is distributed on neighboring cobalt ions.

a - map of the electron density of the surface (100) at adsorption of atomic O; b-map of the electron density of fluorine doped surface (100) at adsorption of atomic O; c-map of the electron density of the surface (100) at OOH adsorption; d-map of the electron density of fluorine doped surface (100) at OOH adsorption

Figure 3 - map of electron density distribution during adsorption of atomic O and radical OOH on pure and fluorine doped surface (100) of cobalt oxide with density increment $0.018 e/\text{\AA}^3$

Conclusions

Using accurate DFT+*U* calculations, we have shown that water can be dissociatively adsorbed on the tetrahedrally coordinated Co^{2+} ions on the Co_3O_4 (100) surface. From the computed Gibbs free-energy changes along the OER, we found that the fluorine-doped $\text{Co}_{0.5}$ -terminated Co_3O_4 (100) surface is catalytically active.

We found also that at the Co_{5c}^0 site on fluorine-doped surface theoretical overpotential on the Co_3O_4 (100) surface is considerably reduced, from 0.81 to 0.44 V. Due to large overpotential, the OER efficiency on the pure Co_3O_4 substrate is expected to be low and thus F doping does improve it. This implies that fluorine-doped Co_3O_4 is active for electrochemical oxidation of water, in full agreement with experimental observations. In the forthcoming paper we will discuss N doping effects.

References

- 1 Li L., Seng K.H., Chen Z., Guo Z., Liu H. Self-assembly of hierarchical star-like micro/nanostructures and their application in lithium ion batteries. // *Nanoscale*. – 2013. – Vol. 5, № 5. – P.1922-1928.
- 2 Xiaowei X., Yong L., Zhi-Quan L., Masatake H., Wenjie S. Low-temperature oxidation of CO catalysed by Co_3O_4 nanorods // *Nature*. – 2009. – Vol. 458. – P.746-749.
- 3 Ohnishi C., Asano K., Iwamoto S., Chikama K., Inoue M. Alkali-doped Co_3O_4 catalysts for direct decomposition of N_2O in the presence of oxygen // *Catalysis Today*. – 2007. – Vol. 120. – P.145-153.
- 4 Hamdani M., Singh R.N., Chartier P. Co_3O_4 and Co-Based Spinel Oxides Bifunctional Oxygen Electrodes // *Int. J. Electrochem. Sci.* – 2010. – Vol. 5. – P.556-577.
- 5 Koza J.A., He Z., Miller A.S., Switzer J.A. Electrodeposition of Crystalline Co_3O_4 A Catalyst for the Oxygen Evolution Reaction // *Chem. Mater.* – 2012. – Vol. 24. – P.3567-3573.
- 6 Ария С.М., Семенов И.Н. Краткое пособие по химии переходных элементов. Ленинград, 1972. – 140 с.

- 7 Wang M., Chen Q. Experimental and Theoretical Investigations on the Magnetic-Field-Induced Variation of Surface Energy of Co_3O_4 Crystal Faces // J. European journal of Chemistry. – 2007. – Vol. 18. – P.2255-2263.
- 8 L.Xu et al. N-doped nanoporous Co_3O_4 nanosheets with oxygen vacancies as oxygen evolving electrocatalysts // Nanotechnology. – 2017. - Vol. 28. – P.165402 (8pp).
- 9 G. Kresse, D. Joubert, Phys. Rev. B 59 (1999) 558 -561.
- 10 G. Kresse, J. Furthmüller, Phys. Rev. B 54 (1996) 11169-11186.
- 11 P.E. Bloch, Phys. Rev. B 50 (1994) 17953-17959.
- 12 J.P. Perdew, K. Burke, M. Ernzerhof, Phys. Rev. Lett. 77 (1996) 3865-3868.
- 13 H. J. Monkhorst, J. D. Pack, Phys. Rev. B 13 (1976) 5188-5192.
- 14 M. Methfessel, A. T. Paxton, Phys. Rev. B 40 (1989) 3616-3621.
- 15 Kaptagay G.A., Inerbaev T.M., Mastrikov Yu.A., Kotomin E.A., Akilbekov A.T. Water interaction with perfect and fluorine-doped Co_3O_4 (100) surface // Solid State Ionics. – 2015.
- 16 Zasada F., Piskorz W., Cristol S., Paul J.-F., Kotarba A., Sojka Z. Periodic density functional theory and atomistic thermodynamic studies of cobalt spinel nanocrystals in wet environment: molecular interpretation of water adsorption equilibria // J. Phys. Chem.C. – 2010. – Vol. 114. – P.22245-22253.
- 17 Man I.C., Su H.-Y., Calle-Vallejo F., Hansen H.A., Martínez J.I., Inoglu N.G., Kitchin J., Jaramillo T.F., Nørskov J.K., Rossmeisl J. Universality in Oxygen Evolution Electrocatalysis on Oxide Surfaces // ChemCatChem. – 2011. – Vol. 3. – P.1159-1165.

ФТОРМЕН ҚОСПАЛАНҒАН Co_3O_4 (100) БЕТІНІҢ СУДЫ ЫДЫРАТУДАҒЫ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ

Г.Ә. Қаптағай¹, Ю.А. Мистриков², Б. Керимбек³

¹PhD доктор, аға оқытушы,

²PhD, жетекші зерттеуші,

³Магистр 6M011000- Physics,

^{1,3}Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., email: gulbanu.kartagai@mail.ru

²Латвия университеті Қатты дене физикасы институты, Латвия, Рига

Мақалада түйіндегі Хаббард жуықтауымен электрон-электрондық корреляцияны ескере отырып тығыздық функционалы теориясы (ТФТ) аясында кобальт оксидінің Co_3O_4 (100) бетінде судың адсорбциялануы мен ыдырауын теориялық зерттеудің нәтижелері баяндалған. Көміртегі қоспасы есебінен болатын беттің катализдік қасиеттерінің өзгеру эффектілері талданған және су молекуласы ыдырауының электрохимиялық реакциясы үшін Гиббстің еркін энергиясының шамасы есептелген. Көміртегі қоспасын енгізудің таза бетпен салыстырғанда асқын потенциалды айтарлықтай азайтатындығы бет иондары мен қоспа атомының арасында заряд тасымалдану арқылы түсіндірілді.

Түйін сөздер: Co_3O_4 , кобальт шпинелі, су адсорбциясы, еркін энергия адсорбциясы, бет

ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНОСТЬ ФТОР ДОПИРОВАННОЙ (100) ПОВЕРХНОСТИ Co_3O_4 ДЛЯ РАСЩЕПЛЕНИЯ ВОДЫ

Г.А. Каптағай¹, Ю.А. Мистриков², Б. Керимбек³

¹PhD, ст. преподаватель,

²PhD, ведущий исследователь,

³Магистр 6M011000- Физика,

^{1,3}Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г. Алматы, email: gulbanu.kartagai@mail.ru

²Институт физики твердого тела, Латвийский университет, Латвия, г. Рига

В статье представлены результаты теоретического исследования адсорбции воды на чистой и фтор допированной пластине Co_3O_4 (100) в рамках теории функционала плотности (ТФП) комбинированной с приближением Хаббарда- U и статистической термодинамикой. Обсуждены эффекты изменения каталитических свойств пластины, возникающие за счет примеси фтора и рассчитаны избыточные потенциалы на основе схемы свободной энергии Гиббса на чистой и фтор допированной пластине.

Ключевые слова: Co_3O_4 , шпинель кобальта, адсорбция воды, диаграмма свободной энергии, поверхность

IRSTI 29.19.03

QUANTUM-CHEMICAL CONSIDERATION OF NITROGEN DOPING ON Co_3O_4 FOR WATER DISSOCIATION

G.A. Kaptagay¹, L.S. Baikadamova¹, B. Kerimbek¹

¹PhD doctor, senior lecturer, gulbanu.kaptagai@mail.ru;

²Master of specialty 6M011000- Physics, laura_bs@mail.ru

³Master of specialty 6M011000- Physics,

^{1,2,3} Kazakh State Women's Teacher Training University,

Almaty, Kazakhstan, email: b-kerimbek@mail.ru

We report the results of theoretical investigations of nitrogen doping on Co_3O_4 (100) bulk by means of the plane-wave periodic density functional theory (DFT) calculations combined with the Hubbard- U approach and statistical thermodynamics. Using accurate DFT+ U calculations, we have shown that bulk Co ions denote charges in value 0.017 – 0.57e. For further water adsorption process studies was selected structures with most changes in charges in Co ions: (3) structure for $n=25\%$, (2) structure for $n=12.5\%$ and structure for (1) structure.

Key words: Co_3O_4 , spinel oxide, dopant, concentration, DFT+ U calculation, Bader charges

1. Introduction

Today, we observe worldwide significant progress in the development of the transition to "green" energy. Such development in the countries is connected not only with the strongest negative impact on the environment from emissions, but also with the advanced strategic development of the economies of these countries in this area. Possession of such technologies makes the country's economy more attractive to investments in the energy sector.

Consuming growth not - renewable fossil energy resources of which "thermal pollution", bursts in the atmosphere of products of burning and fast exhaustion of power sources is result do perspective creation of highly effective technologies of use of sustainable that first of all includes development of methods of conversion of solar energy.

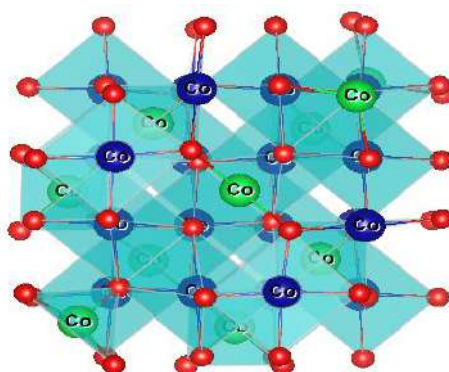
Process splitting of water takes place with energy absorption as a result of which the free energy of Gibbs increases by 237 kJ of mole⁻¹. This additional energy necessary for photocatalytic and photoelectrochemical decomposition of water is provided by means of energy of sunlight. For this purpose in photoelectrochemical cells as the cathode noble metals on which there is a restoration of the hydrogen formed in the course of water expansion, and as the anode on which there is a decomposition of water under the influence of sunlight are used, semiconductors in which under the influence of sunlight are excited an electron - hole couples are used. These excited charge carriers in the process of a relaxation are transferred to surface-active parts where participate in water splitting process. For achievement of the greatest efficiency process of diffusion of photoexcited charge carriers on the surface of the catalytic agent shall prevail over process of a recombination an electron - hole couples. Besides, the semiconductor anode shall absorb an electromagnetic radiation in a visible part of a range to be effective for sunlight absorption. Taking into account the specified requirements one of perspective semiconductors for practical application as material of the anode are oxides of transition metals. One of such stable and cheap materials is the cobalt oxide having, in addition, the narrow width of the forbidden band.

Co_3O_4 -based materials are widely used for Lithium-Ion Batteries [1], Zink-Air Batteries, treatment of waste gases [2,3] and other energy applications. In particular, Co_3O_4 is known as a low-cost high-performance catalyst for Oxygen Reduction Reaction (ORR) [4] and Oxygen Evolution Reaction (OER) [5].

Oxygen Reduction Reaction and Oxygen Evolution Reaction also are main stage of the catalyst processes in metal-air membranes and water splitting. Numerous attempts have been made in order to decrease the energetic efficiency of these reactions maintained on the different catalysts by various dopants. Obtained data are in a good agreement with experimentally obtained results [6]. Another promising doping material for Co_3O_4 is nitrogen. Xu et.al in their experimental work discuss production of N-doped Co_3O_4 nanosheets [7]. Increased surface area in combination with oxygen vacancies lead to enhancement of electrocatalytic activity for OER.

2. Method and Model

Co_3O_4 is easily available and thermodynamic stable oxide in a wide interval of temperatures and conditions with rich concentration of oxygen. Crystal Co_3O_4 has structure of spinel (space group) with the half-filled sites in an octahedral environment of Co^{3+} , and cobalt ions in a tetrahedral environment of Co^{2+} . Ion Co is the transition element having incomplete configurations of d-orbitals. For the transition elements existence of a set of the connections having a number of physical and chemical properties is peculiar. It is caused by presence at the transition elements of incomplete d-electron shells, and, as a result, a wide set of the valence states of atoms. A specific place among all compounds of d-metals is held by oxides and complex connections on their basis. Ability of the transition elements to change the valence state, presence of the lone couples of electrons at oxygen atoms, ease of exchange of oxygen with the environment, different impurity centers create variety of defects which, forming the discrete levels in the forbidden band, significantly influence physical and chemical properties of the considered substances [8]. Schematic view of the crystal structure of Co_3O_4 presented in Figure 1.

Figure 1. Schematic image of the crystal structure of Co_3O_4 . Green and blue balls indicate Co^{2+} and Co^{3+} ions respectively, red ball indicate O ion.

Calculations were performed using the DFT method [9] as implemented in the computer code VASP 5.4 [10]. Core electrons were substituted with the US potentials with the PAW method [11]. In Table 1 presented US PAW potentials of Co and O.

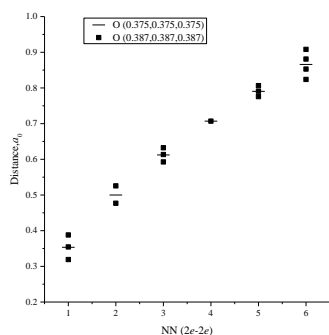
Table 1. US PAW potentials of Co and O.

Element	Free electrons	E_{cutoff} , eV
Co	$4s^1 3d^8$	267.968
O	$2s^2 2p^4$	400.000
N	$2s^2 2p^3$	400.000

Exchange-correlation described by the PBE functional. The Hubbard correction $U-J=3\text{eV}$ was applied to d -electrons of Co_{tet} as well as Co_{oct} atoms. For defects modeling cubic 56-atom supercell model has been used. For Brillouine zone was sampled with the $2 \times 2 \times 2$ Monkhorst-Pack scheme.

Plane-wave basis set has the kinetic energy cut-off of 550 eV. Charge redistribution was analysed by the Bader method, as implemented by Henkelmann et al. [12].

Doping by nitrogen was performed by substitution of oxygen atoms. Four concentrations have been tested – 1, 2, 4 and 8 N per 32(O+N) atoms. There are five nonequivalent distances between 32 e sites in the supercell – 1-4 and 6NN. Some coordination spheres are split to the subspheres with a small deviation in distances as shown in Figure 2.

Figure 2. Nearest Neighbors of 2e-2e sites of Co₃O₄ structure, symmetry group 227.

Two N atoms were placed at each subsphere of the 1NN coordination sphere. For the 2NN single calculation was performed, since there is no subspheres. Also two N atoms were placed at the largest possible distance within the model supercell – 6NN. Four N atoms were arranged in three different configurations, as shown in Table 2.

Table 2. 12.5% N concentration configurations. Distances between N_O in NN (32e-32e)

Conf.1	N _O	N _O	N _O	N _O	Conf.2	N _O	N _O	N _O	N _O	Conf.3	N _O	N _O	N _O	N _O
N _O	0	6	4	2	N _O	0	1	4	1	N _O	0	4	4	4
N _O		0	2	4	N _O		0	1	4	N _O		0	4	4
N _O			0	6	N _O			0	1	N _O			0	4
N _O				0	N _O				0	N _O				0

Nanorod was created, by placing N atoms in line, along the [110]. All N atoms in the same line are the 1NN. The smallest distance between the parallel rods is 3NN (Table 3).

Table 1. 25% N concentration configurations. Distances between N_O in NN (32e-32e)

	N _O	N _O	N _O	N _O	N _O	N _O	N _O	N _O
N _O	0	1	4	1	4	3	3	4
N _O		0	1	4	3	4	4	3
N _O			0	1	4	3	3	4
N _O				0	3	4	4	3
N _O					0	1	1	4
N _O						0	4	1
N _O							0	1
N _O								0

3. Results

The adsorption energy of N was calculated by means of this formula:

$$E_{\text{(ads)}} = E_{\text{(bulk-N)}} - E_{\text{(bulk)}} - N \cdot (E_{\text{(0)}} - E_{\text{(bulk)}})$$

where $E_{\text{(bulk-N)}}$ - energy of bulk with N dopants of nitrogen, $E_{\text{(bulk)}}$ - energy of bulk, N- number of dopants, $E_{\text{(0)}}$ - energy of bulk with one nitrogen atom. After nitrogen doping the slab structure was reoptimized. The calculations predict no essential lattice relaxation around the substitutional N ion: the change of the equilibrium bond length between O and catalytic active cobalt, $\text{Co}_{2c}^{\text{T}} - \text{O}_{3c}$ is larger than $\text{Co}_{2c}^{\text{T}} - \text{F}$ bond by $\Delta l = 0.001 \text{ \AA}$ only. In Table 4 listed energy of adsorption and Bader charges of nitrogen dopants in Co₃O₄ bulk.

Table 4. Energy of adsorption and Bader atomic charges on N (q, e).

	Energy of adsorption, eV	Location * First Number indicate number of N dopants	Charge on N, $\Delta q(e)$
1	-0,06	1 structure	0,02
2	-0,04	2 (1) structure	0,02
3	0.01	2 (2) structure	0,03
4	0,07	2 (3) structure	0,5
5	0,17	2 (4) structure	0,03
6	0,10	2 (5) structure	0,03
7	0.5	4 (1) structure	0,03
8	-0.12	4 (2) structure	0,02
9	0.37	4 (3) structure	0,04
10	-0,15	8 structure	0,3

In Table 5 listed Bader charges of Co, nearest to atom N, for different concentration n (%) of dopants.

Table 5. Bader charges of Co²⁺ and Co³⁺, nearest to atom N, for different concentration n (%) of dopants

Atom	$n=25\%$		$n=12.5\%$		$n=6.25\%$	
	Type of Co ions	$\Delta q(e)$	Type of Co ions	$\Delta q(e)$	Type of Co ions	$\Delta q(e)$
(1) structure	Co ²⁺	-0,017	Co ²⁺	-0,017	Co ²⁺	-0,056
	Co ³⁺	-0,02	Co ³⁺	-0,026	Co ³⁺	-0,022
(2) structure	Co ²⁺	-0,016	Co ²⁺	-0,057	Co ²⁺	-
	Co ³⁺	-0,21	Co ³⁺	-0,026	Co ³⁺	-
(3) structure	Co ²⁺	-0,018	Co ²⁺	-0,031	Co ²⁺	-
	Co ³⁺	-0,047	Co ³⁺	-0,026	Co ³⁺	-
(4) structure	Co ²⁺	-0,016	Co ²⁺	-	Co ²⁺	-
	Co ³⁺	-0,024	Co ³⁺	-	Co ³⁺	-

4. Conclusion

Using accurate DFT+ U calculations, we have shown that bulk Co ions denote charges in value 0.017 – 0.57e. For further water adsorption process studies was selected structures with most changes in charges in Co ions: (3) structure for $n=25\%$, (2) structure for $n=12.5\%$ and structure for (1) structure. So, in the case of oxygen substitution with N leads to anion doping effects for Co₃O₄. In the forthcoming paper we will discuss water dissociation process on (100) surface of N-doped Co₃O₄.

Acknowledgements

This study was supported by grant from Ministry of Education and Science of Republic Kazakhstan №88 on 05.03.2018.

References

- 1 Li L., Seng K.H., Chen Z., Guo Z., Liu H. Self-assembly of hierarchical star-like micro/nanostructures and their application in lithium ion batteries. // *Nanoscale*. – 2013. – Vol. 5, № 5. – P.1922-1928.
- 2 Liang Y., Li Y., Wang H., Dai H. Strongly coupled inorganic–nano-carbon hybrid materials for energy storage. // *Journal American Chemical Society*. – 2013. – Vol. 135(6). – P.2013-2036.
- 3 Twigg M. V. Progress and future challenges in controlling automotive exhaust gas emissions. // *Applied Catalyst B*. – 2007. – Vol.70. – P. 2-15.
- 4 Trasatti S., Petrii O. A. 1992 *Journal Electroanalytical Chemistry* (**327**) 353-362

- 5 Hamdani M., Singh R. N., Chartier P. 2010 International Journal Electrochemical Science 5 556-577
- 6 Ohnishi C., Asano K., Iwamoto S., Chikama K., Inoue M. Alkali-doped Co_3O_4 catalysts for direct decomposition of N_2O in the presence of oxygen. // Catalysis Today. – 2007. – Vol. 120. – P.145-153.
- 7 Hamdani M., Singh R.N., Chartier P. Co_3O_4 and Co-Based Spinel Oxides Bifunctional Oxygen Electrodes. // Int. J. Electrochem. Sci. – 2010. – Vol. 5. – P.556-577.
- 8 Koza J.A., He Z., Miller A.S., Switzer J.A. Electrodeposition of Crystalline Co_3O_4 A Catalyst for the Oxygen Evolution Reaction. // Chem. Mater. – 2012. – Vol. 24. – P.3567-3573.
- 9 Ария С.М., Семенов И.Н. Краткое пособие по химии переходных элементов. Ленинград, 1972. – 140 с.
- 10 Wang M., Chen Q. Experimental and Theoretical Investigations on the Magnetic-Field-Induced Variation of Surface Energy of Co_3O_4 Crystal Faces. // J. European journal of Chemistry. – 2007. – Vol. 18. – P.2255-2263.
- 11 L.Xu et al. N-doped nanoporous Co_3O_4 nanosheets with oxygen vacancies as oxygen evolving electrocatalysts. // Nanotechnology. – 2017. – Vol. 28. – P.165402 (8pp).

СУДЫ ҮДЫРАТУ ҮШІН Co_3O_4 КОБАЛЬТ ОКСИДІН АЗОТПЕН ҚОСПАЛАУДЫ КВАНТТЫ-ХИМИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Г.Ә. Қаптағай¹, Л. Байкадамова², Б. Керімбек³

¹PhD доктор, аға оқытушы

² аға оқытушы

³Магистр 6M011000- Physics,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., email: gulbanu.kartagai@mail.ru

Мақалада түйіндегі Хаббард жуықтауымен электрон-электрондық корреляцияны ескере отырып тығыздық функционалы теориясы (ТФТ) аясында кобальт оксидінің Co_3O_4 (100) бетінде судың адсорбциялануы мен ыдырауын теориялық зерттеу үшін көлемдік кобальт оксидін азотпен қоспалаудың нәтижелері баяндалған. Қоспаның әртүрлі 6.25%, 12.5% және 25% концентрацияларындағы қоспаға көршілес Со иондарындағы заряд шамалары анықталған.

Түйін сөздер: Co_3O_4 , кобальт шпинелі, қоспа, концентрация, DFT+U есептеулер, Бадэр зарядтары

КВАНТОВО-ХИМИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ДОПИРОВАНИЕ АЗОТОМ ОКСИДА КОБАЛЬТА Co_3O_4

Г.А. Каптағай¹, Л. Байкадамова², Б. Керімбек³

¹PhD, ст. преподаватель,

² ст. преподаватель,

³Магистр 6M011000- Физика,

Казахский государственный женский педагогический университет,

Казахстан, г. Алматы, email: gulbanu.kartagai@mail.ru

В статье представлены результаты теоретического исследования внедрения примеси азота в объемную структуру оксида кобальта в целях его применения в качестве катализатора для адсорбции и расщепления молекулы воды. Представлены значения заряда на соседних ионах Со при различных значениях концентрации допанта.

Ключевые слова: Co_3O_4 , шпинель кобальта, допант, концентрация, DFT+U вычисления, Бадэровские заряды

МРНТИ 29.19.24; 29.19.31; 29.19.09.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРИЧИН РАЗРУШЕНИЯ КОНТАКТОВ В ТЕРМОЭЛЕКТРИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТАХ НА ОСНОВЕ ТЕТРАДИМИДА

Ф.У. Абуова¹, А.У. Абуова², Е.Ж. Ашим³

^{1,2}PhD доктор, и.о. доцента,

³магистрант 2-года обучения

^{1,2} Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева, Физико-Технический Факультет, Астана, Казахстан

³Национальный Исследовательский Технологический Университет МИСИС, Москва, Россия, email: Aisulu-us1980@yandex.ru

Поликристаллические термоэлектрические элементы n-типа $\text{Bi}_2(\text{Te}_{0.95}\text{Se}_{0.05})_3$ и p-типа $(\text{Bi}_{0.25}\text{Sb}_{0.75})_2\text{Te}_3$ были изготовлены по модифицированной методике Бриджмена с последующей электроискровой резкой. Был собран термоэлектрический микромодуль, состоящий из 12 термоэлементов с антидиффузионным барьером Ni и высокотемпературным припоем SnSb между ними. Для исследования термоэлементов в условиях, близких к рабочим, микромодуль отжигался при 170°C в течение 1000 часов. Выяснилось, что после отжига более 40 часов наблюдаются разрушения приконтактной зоны n-типа, что приводит к полному разрыву контактов микромодулей. Наши результаты показали, что при отжиге припой SnSb протекает в незащищенную боковую поверхность термоэлемента и контактирует с плоскостями расщепления, вдоль которых олово может диффундировать в объем термоэлемента. В противоположность этому, контакты p-типа не были разрушены припоем. Различие воздействия припоя на термоэлементы n- и p-типа объяснялось в рамках теории функционала плотности (DFT). Расчеты на замещение, диффузию и термодинамическую стабильность показали, что замещение Bi-Sn в четыре раза выгоднее, чем замены Sb-Sn. Кроме того, было подсчитано, что для системы $\text{Bi}_2\text{Te}_3 + \text{Sn}$ более выгодно образовывать TeSn и Bi-фазу, а система $\text{Sb}_2\text{Te}_3 + \text{Sn}$ термодинамически стабильна.

Ключевые слова: теллурид висмута, анизотропия, теория функционала плотности, метод Бриджмена, твердые растворы, термоэлектрические материалы

Введение

В настоящее время полупроводниковые твердые растворы на основе систем $\text{Bi}_2\text{Te}_3\text{-Bi}_2\text{Se}_3$ и $\text{Sb}_2\text{Te}_3\text{-Bi}_2\text{Te}_3$ являются наиболее часто используемыми материалами в промышленности для термоэлектрического (ТЕ) преобразования в температурном диапазоне 200-500 К [1-5]. Термоэлектрические устройства / модули способны напрямую переводить тепловую энергию в электроэнергию и наоборот. Они могут иметь большой потенциал в применений для твердотельного охлаждения или нагрева или утилизации тепла из разных источников энергии [6,7]. Для разработки таких устройств требуется высококачественный объемный термоэлектрический материал с высокой добротностью zT, но этого недостаточно. Модули ТЕ также должны иметь термически стабильное электрическое соединение между термоэлектрическими элементами, высокую механическую стабильность и широкий диапазон рабочих температур в сочетании с возможностью работы при значительной разнице температур.

Высокоэффективный термоэлектрический материал является необходимым условием для создания устройств прямого преобразования тепловой и электрической энергии, но недостаточным. Для создания термоэлектрического модуля необходимо обеспечить коммутацию ветвей термоэлектрического материала между собой, при этом реальные условия эксплуатации предъявляют жесткие требования к механической прочности, расширению диапазона рабочих температур и работе в условиях значительных перепадов температур.

Наиболее высокие термоэлектрические свойства халькогенидов висмута и сурьмы достигаются в объемных монокристаллах, при этом, вследствие слоистой структуры, такие монокристаллы обладают низкой механической прочностью [6]. Используемая в работе технология направленной кристаллизации модифицированным методом Бриджмена позволяет получить поликристалл с ориентацией кристаллитов вдоль оси кристаллизации и разориентировкой между друг другом не более 5° , что позволяет максимально использовать анизотропию

электрофизических свойств [7], свойственную структуре твердого раствора теллурида висмута, а также значительно повышает механическую прочность.

Температурные режимы работы термоэлектрического модуля предъявляют серьезные требования к качеству материала, его устойчивости к воздействию перепадов температур, качеству антидиффузионного покрытия. Sn-содержащие припои являются наиболее технологичными и позволяют проводить процесс пайки на воздухе. Температура плавления чистого Sn составляет 232С. Текущие исследования были сфокусированы на безсвинцовых припоях на основе сурьмы (температура плавления 631 К) для коммутации модулей, работающих при температурах выше 250С.

Проникновение элементов припоя или других материалов в объем материала ухудшает электрофизические свойства и в отдельных случаях приводит к его разрушению. В работе используется антидиффузионный слой Ni, который эффективно препятствует проникновению элементов припоя в объем материала [8-11]. В процессе работы модулей с применением такого термоэлектрического материала при температуре 170 С наблюдались выходы из строя, что значительно ограничивает область применения таких модулей. В работе экспериментально и теоретически изучены причины деградации поликристаллов твердых растворов теллурида висмута с ярко выраженной текстурой.

Методы исследования

Слитки состава $\text{Bi}_2[\text{Te}_{0,95}\text{Se}_{0,05}]_3$ и $[\text{Bi}_{0,25}\text{Sb}_{0,75}]_2\text{Te}_3$ получали модифицированным методом Бриджмена, состоящий в выращивании термоэлектрических пластин в плоской полости [12] из исходных элементов с предварительным сплавлением. Слитки представляли собой пластины с размерами $48 \times 41 \times d$ мм, где d - толщина, которая определяла одну из сторон сечения конечного термоэлемента. В одном процессе кристаллизации получали до 50 пластин. Плоскости спайности имели отклонение от оси роста не более 5 угл. градусов [13].

В дальнейшем проходило измерение электрического сопротивления по длине слитков и определение участков пластин, пригодных для дальнейшего получения термоэлементов. Следующий этап обработки заключался в электроэрозионной резке с последующим нанесением антидиффузионного покрытия никеля и коммутационного покрытия BiSn магнетронным или гальваническим способом.

Термические испытания проводились на образцах в виде 12 последовательно спаянных при помощи припоя SnSb термоэлементов размером $1,4 \times 1,4 \times 1,6$ мм³. Образцы были запаяны под вакуумом в кварцевой ампуле, после чего помещались в печь при постоянной температуре. Контроль температуры осуществлялся с точностью $\pm 0,5$ С. Работоспособность термоэлементов определялась контрольными измерениями термоэлектрической эффективности и электрического сопротивления каждые 200 часов методом Хармана [14].

Теоретические расчеты

В качестве отправной точки наших расчетов была использована экспериментальная кристаллическая структура Bi_2Te_3 [15] и Sb_2Te_3 [16] с пространственной группой R-3m: H (166) с 6 атомами Bi (Sb) и 9 Te на элементарную ячейку с постоянными решетки $a = b = 4,39$, $c = 30,44$ Å и $a = b = 4,25$ Å, $c = 29,96$ Å, соответственно. Элементарные ячейки теллуридов представляют собой трехслойные структуры, каждый слой содержит 5 атомных слоев Te - Bi (Sb) - Te - Bi (Sb), который называется «пятикратным слоем» (QL) с ковалентно-ионными связями [17] (см. Рис. 3, plane 1), между этими QL преобладают Ван-дер-Ваальсово взаимодействие (рис.3, plane 2). Для расчета энергии замещения висмута в $\text{Bi}_{24}\text{Te}_{36}$ и атома сурьмы в $\text{Sb}_{24}\text{Te}_{36}$ на атом олова использовали модели атомной структуры, основанные на суперячейке $2 \times 2 \times 1$, содержащем 60 атомов углерода (рис.3). После оптимизации чистых структур $\text{A}_{24}\text{Te}_{36}$ (A = Bi, Sb) мы построили новые структуры с имплантированным атомом A в QL (см. Рис.4а).

Стабильность исследованных соединений анализировали при нулевой температуре и атмосферном давлении. С этой целью рассматривалась термодинамика возможных превращений изученных теллуридов и припоя в другие кристаллические фазы, то есть $\text{Bi}_2\text{Te}_3 + 3\text{Sn} \rightarrow 3\text{SnTe} + 2\text{Bi}$ и $\text{Sb}_2\text{Te}_3 + 3\text{Sn} \rightarrow 3\text{SnTe} + 2\text{Sb}$. Элементарные ячейки атомов Sn, Bi, Sb и Te, взятые в пространственных группах симметрии I41 / amd (141, 4 атома), C2 / m (12), R-3m (166, 6 атомов) и P3121 (152, 3 атома) соответственно. Расчеты проводились с точностью 0,001 эВ (энергия обрезания

равна 500 эВ и решетка из к-точек $5 \times 5 \times 5$). Исходные Bi_2Te_3 , Sb_2Te_3 и SbSn (кристаллизующиеся в фазовых пространствах Fm-3m (225) [18]) могут образовывать следующие фазы: TeSn (Fm-3m , 225, 8 атомов), $\text{A}_2\text{-xSn}_x\text{Te}_3$ ($\text{A} = \text{Bi}, \text{Sb}$ и $x = 0,3, 60$ атомов), $\text{Sn}_{0,875}\text{Bi}_{0,125}$ (Bi в как атом замещения в элементарной ячейке Sn), $\text{Bi}_{0,98}\text{Sn}_{0,02}$ (Sn как атом замещения в суперячейке Bi $2 \times 2 \times 3$, 48 атомов) (рис. 4). Еще одна суперячейка $4 \times 2 \times 1$, содержащая 121 атомов, один из которых имплантирован (помечен звездочкой), была построена для моделирования диффузии Sn и Bi в Bi_2Te_3 и диффузии Sn^* или Bi^* в решетках Sb_2Te_3 , как показано на фиг.4b, позиция 00.

Теория функционала плотности (DFT) с периодическими вычислениями граничных условий с использованием метода расширенной волны (PAW) [19] и функционала Пердью-Берка-Эрнцера (PBE) [20] была выполнена с использованием программы VASP (Vienna ab-initio Simulation Package) [21,22]. Использовалась стандартная решетка к-точек $2 \times 2 \times 2$ Monkhorst-Pack для суперячейки $4 \times 2 \times 1$ и с решеткой к-точек $5 \times 5 \times 5$ для всех других структур с энергией обрезания 500 эВ. Для структурных оптимизаций использовался метод сопряженного градиента с переменной ячейка-объем при условиях постоянного окружающего нулевого давления. Пути реакций с минимальной энергией и соответствующие переходные состояния были определены методом climbing image nudged elastic band (CI-NEB) [23].

Результаты и обсуждения

В процессе отжига образцов n-типа проводимости при 170 С были выявлены нарушения геометрии, в приконтактной области появились трещины, вследствие чего образцы деформировались. Наблюдали этот эффект исключительно на материале n-типа уже после 40 часов отжига. На Рисунке 1 приведена карта, полученная с области материала, подвергшейся разрушению, в лучах теллура, висмута и олова. В объеме материала появился участок, обогащенный оловом, в этом же участке уменьшилась концентрация висмута.

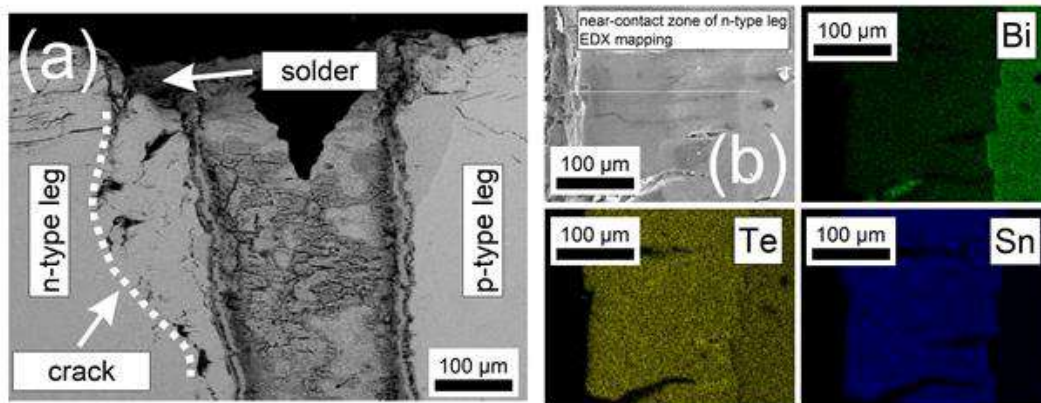

Рисунок 1 - Изображение с поверхности образца, полученное в растровом электронном микроскопе в лучах висмута, олова и теллура

Такое распределение свидетельствует о том, что разрушенный слой характеризуется изменением химического состава во всем объеме. Это говорит о химических причинах разрушений. Полученный в работе термоэлектрический материал обладает сильно выраженной текстурой, при которой плоскости спайности ориентируются не только параллельно оси роста, но и параллельно поверхности пластины. Трещины не могут развиваться перпендикулярно плоскостям спайности в недеформированной структуре, они развиваются вдоль нарушенного слоя, образованного в процессе электроэрозионной резки материала на термоэлементы.

С помощью первопринципных методов было исследовано поведение олова в материале n- и p-типа.

Расчет замещения $A\text{-Sn}$ в A_2Te_3 ($\text{A} = \text{Bi}, \text{Sb}$)

Для подсчета энергии замены Bi/Sb на Sn в A_2Te_3 была построена суперячейка $2 \times 2 \times 1$, рисунок 2. В процессе вычисления получены энергии замены 0.21 eV для $\text{Bi}_{24}\text{Te}_{36} \rightarrow \text{Bi}_{23}\text{SnTe}_{36}$ и 0.81

eV для $\text{Sb}_{24}\text{Te}_{36} \rightarrow \text{Sb}_{23}\text{SnTe}_{36}$. Таким образом, атомы Bi легко заменяются атомами Sn из припоя SbSn, тогда как замещение Sb на Sn более энергозатратно в тех же условиях.

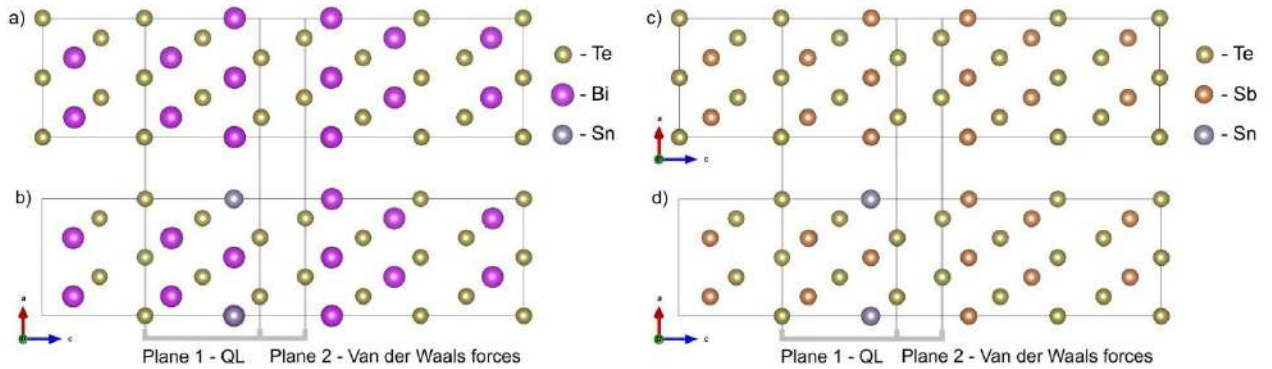

Рисунок 2. Суперячейки $2 \times 2 \times 1$ (a) нелегированного Bi_2Te_3 , (b) Bi замещенный атомом Sn $\text{Bi}_{24-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{36}$ ($x = 0; 1$), (c) Sb_2Te_3 и (d) $\text{Sb}_{24-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{36}$ ($x = 0, 1$)

Термодинамическая стабильность возможных фаз

Стабильности фаз могут быть оценены с помощью теплоты (энтальпии) образования ΔH фаз. Она может быть получена как разность энергии Гельмгольца некоторого сплава, например $A_2\text{Te}_3$ ($A = \text{Sb}$ или Bi) и суммы энергий гомогенных кристаллов, составляющие этот сплав в соответствующей пропорции, то есть $2E_A + 3E_{\text{Te}}$. Таким образом, теплота образования фазы дает нам информацию о том, выгодно ли кристаллу находиться в виде сплава, или ему выгоднее расплавиться на гомогенные кристаллы.

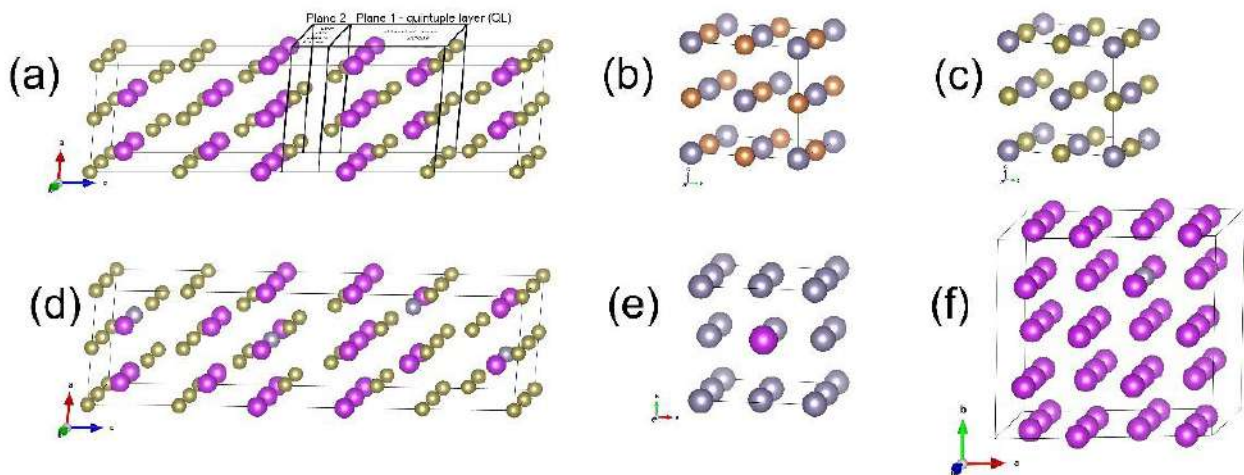
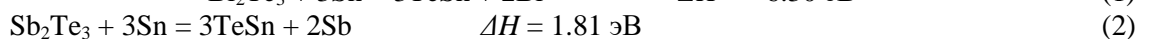
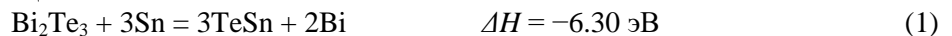

Рисунок 3. Атомная структура (a) $\text{Bi}_{24}\text{Te}_{36}$ (суперячейка $2 \times 2 \times 1$); Atomistic structure of (b) SbSn solder, (c) TeSn, (d) $\text{Bi}_{1.7}\text{Sn}_{0.3}\text{Te}_3$, (e) $\text{Sn}_{0.875}\text{Bi}_{0.125}$, (f) $\text{Bi}_{0.98}\text{Sn}_{0.02}$; Аналогичные с (a) и (d) структуры построены для моделирования структур с Sb вместо Bi. Пурпурный, оливковый, оранжевый и серый сферы обозначают Bi, Te, Sb и Sn атомы, соответственно

Для полностью оптимизированных структур мы определили теплоты образования фаз при 0 К и при атмосферном давлении. Они равны 4.41 эВ для фазы Bi_2Te_3 и -2.706 eV/f.u. для фазы Sb_2Te_3 соответственно. Аналогичные картины складываются при сравнении теллуридов с небольшим количеством олова $\Delta H = -1.226$ eV/f.u. для $\text{Bi}_{1.7}\text{Sn}_{0.3}\text{Te}_3$ и -2.706 eV/f.u. для $\text{Sb}_{1.7}\text{Sn}_{0.3}\text{Te}_3$.

Результаты наших вычислений представлены в таблице 1. Основываясь на них, возможно определить направление реакций:

Очевидно, что термодинамически не стабильная система $\text{Bi}_2\text{Te}_3 + 3\text{Sn}$ переходит в $3\text{TeSn} + 2\text{Bi}$, тогда как $\text{Sb}_2\text{Te}_3 + 3\text{Sn}$ является стабильной.

Таблица I. Теплоты (энтальпии) образования различных фаз

Фазы	Теплота образования ΔH , eV/f.u.
Bi_2Te_3	4.41
TeSn	-0.628
$\text{Bi}_{1.7}\text{Sn}_{0.3}\text{Te}_3$	3.54359
$\text{Bi}_{0.98}\text{Sn}_{0.02}$	-0.02
Sb_2Te_3	-2.706
$\text{Sn}_{0.875}\text{Bi}_{0.125}$	0.392
SbSn	-0.984
$\text{Sb}_{1.7}\text{Sn}_{0.3}\text{Te}_3$	-2.416

Заключение

Экспериментально определены условия формирования формы фронта кристаллизации модифицированным методом Бриджмена в плоской полости и установлены причины деградации термоэлементов, вызванные физико-химическими процессами, происходящими в приконтактной области между оловосодержащим припоем и термоэлектрическим материалом. Анализ результатов позволяет предположить, что нарушения в материале происходят за счет взаимодействия термоэлектрического материала с припоем, который в процессе пайки затекает на незащищенную боковую поверхность термоэлемента. Это приводит, в процессе последующего отжига, к диффузии висмута из объема материала через припой в слой олова и образованию легкоплавкой фазы. Также за счет смачивания по микротрещинам может снижаться температура её образования.

Поликристаллические термоэлементы *n*-типа $\text{Bi}_2(\text{Te}_{0.95}\text{Se}_{0.05})_3$ и *p*-типа $(\text{Bi}_{0.25}\text{Sb}_{0.75})_2\text{Te}_3$ были получены модифицированным методом Бриджмена. из 12 термоэлементов были собраны в микромодуль с антидиффузионным барьером из никеля Ni и высокотемпературным припоем из SbSn. При 170 °C в вакууме наблюдалась деградация термоэлемента *n*-типа в приконтактной области (рис. 1). Механизмы разрушения были исследованы экспериментальными и теоретическими методами. Было показано, что главной причиной разрушения термоэлемента *n*-типа является взаимодействие с припоем SnSb. Это приводит к полному разрушению *n-p* соединения. Однако, стоит отметить что термоэлемент *p*-типа не разрушается после 1000 часов отжига, что хорошо согласуется со следующими результатами теоретического моделирования.

- (1) Используя DFT вычисления, было показано, что энергия перехода $\text{Bi}_{24}\text{Te}_{36} \rightarrow \text{Bi}_{23}\text{SnTe}_{36}$ в четыре раза ниже, чем энергия перехода $\text{Sb}_{24}\text{Te}_{36} \rightarrow \text{Sb}_{23}\text{SnTe}_{36}$.
- (2) Термодинамические вычисления показали, что системе $\text{Bi}_2\text{Te}_3 + \text{Sn}$ выгоднее перейти в $\text{TeSn} + \text{Bi}$. Это подкрепляется снимками EDX (рис. 1, б), в которых четко отслеживаются скопления висмута в образовавшихся трещинах, а Te и Sn распределены равномерно в приконтактном слое. Более того, определено, что $\text{Sb}_2\text{Te}_3 + \text{Sn}$ система термодинамически стабильна, что также хорошо согласуется с экспериментом.

Список литературы

- 1 B. Poudel, Q. Hao, Y. Ma, Y. Lan, A. Minnich, B. Yu, X. Yan, D. Wang, A. Muto, D. Vashaee, X. Chen, J. Liu, M. S. Dresselhaus, G. Chen, and Z. Ren. High-thermoelectric performance of nanostructured bismuth antimony telluride bulk alloys. *Science* (80-.). 320, 634 (2008).
- 2 M. Kashiwagi, S. Hirata, K. Harada, Y. Zheng, K. Miyazaki, M. Yahiro, and C. Adachi. Combined effect of nanoscale grain size and porosity on lattice thermal conductivity of bismuth-telluride-based bulk alloys. *Appl. Phys. Lett.* 98, 023114 (2011).
- 3 W. Xie, D. A. Hitchcock, H. J. Kang, J. He, X. Tang, M. Laver, and B. Hammouda, The microstructure network and thermoelectric properties of bulk $(\text{Bi,Sb})_2\text{Te}_3$ *Appl. Phys. Lett.* 101, 113902 (2012).
- 4 Y. Zhang, X. Jia, L. Deng, X. Guo, H. Sun, B. Sun, B. Liu, and H. Ma. Composition controlled preparation of Cu–Zn–Sn precursor films for $\text{Cu}_2\text{ZnSnS}_4$ solar cells using pulsed electrodeposition. *J. Alloys Compd.* 632, 514 (2015).
- 5 Q. Lognoné and F. Gascoin, Reactivity, stability and thermoelectric properties of n- Bi_2Te_3 doped with different copper amounts. *J. Alloys Compd.* 635, 107 (2015).
- 6 L. E. Bell, Cooling, Heating, Generating Power, and Recovering Waste Heat with Thermoelectric Systems. *Science* (80-.). 321, 1457 (2008).
- 7 K. Koumoto and T. Mori, *Thermoelectric Nanomaterials: Materials Design and Applications* (Springer, Heidelberg, 2013).
- 8 B. M. Goltsman, B. A. Kudinov, and I. A. Smirnov, *Thermoelectric Semiconductor Materials Based on Bi_2Te_3* (Defense Technical Information Center, Ft. Belvoir, 1973).
- 9 V. T. Bublik, A. I. Voronin, E. A. Vygovskaya, V. F. Ponomarev, N. Y. Tabachkova, and O. V. Toropova. Structure of Profiled Crystals Based on Solid Solutions of Bi_2Te_3 and Their X-Ray Diagnostics. *Russ. Microelectron.* 40, 634 (2011).
- 10 W. Liu, H. Wang, L. Wang, X. Wang, G. Joshi, G. Chen, and Z. Ren. Understanding of the contact of nanostructured thermoelectric n-type $\text{Bi}_2\text{Te}_{2.7}\text{Se}_{0.3}$ legs for power generation applications. *J. Mater. Chem. A* 1, 13093 (2013).
- 11 S. Chen, T. Yang, C. Wu, H. Hsiao, H. Chu, J. Huang, and T. Liou. Residual stress measurement on TiN thin films by combing nanoindentation and average X-ray strain (AXS) method. *J. Alloys Compd.* 686, 847 (2016).
- 12 V. D. Demcheglo, A. I. Voronin, N. Y. Tabachkova, V. T. Bublik, and V. F. Ponomaryov. Structure of $\text{Bi}_2\text{Se}_{0.3}\text{Te}_{2.7}$ alloy plates obtained by crystallization in a flat cavity by the Bridgman method. *Semiconductors* 51, 1021 (2017).
- 13 V. T. Bublik, A. I. Voronin, E. A. Vygovskaya, V. F. Ponomarev, N. Y. Tabachkova, and O. V. Toropova. Analysis of anisotropy of properties on the basis of studies of texture of coarse-grained ingots of thermoelectric materials. *Inorg. Mater.* 47, 1563 (2011).
- 14 T. C. Harman. Special Techniques for Measurement of Thermoelectric Properties. *J. Appl. Phys.* 29, 1373 (1958).
- 15 Y. Feutelais, B. Legendre, N. Rodier, and V. Agafonov. A study of the phases in the bismuth - tellurium system. *Mater. Res. Bull.* 28, 591 (1993).
- 16 S. A. Semiletov. *Kristallografiya* 1, 403 (1956).
- 17 A. F. Ioffe. *Semiconductor Thermoelements, and Thermoelectric Cooling* (Infosearch, London, 1957).
- 18 R. W. G. Wyckoff, in *Cryst. Struct. Second Ed.* Arsenic and Chlorine Co-Doping to $\text{CH}_3\text{NH}_3\text{PbI}_3$ Perovskite Solar Cells (Interscience Publishers, New York, 1963), pp. 85–237.
- 19 P. E. Blöchl, Projector augmented-wave method. *Phys. Rev. B* 50, 17953 (1994).

- 20 J. Perdew, K. Burke, and M. Ernzerhof, Generalized Gradient Approximation Made Simple. Phys. Rev. Lett. 77, 3865 (1996).
- 21 G. Kresse and J. Furthmüller, Efficient iterative schemes for ab initio total-energy calculations using a plane-wave basis set. Phys. Rev. B 54, 11169 (1996).
- 22 G. Kresse and D. Joubert. From ultrasoft pseudopotentials to the projector augmented-wave method. Phys. Rev. B 59, 1758 (1999).
- 23 G. Henkelman, B. Uberuaga, and H. Jónsson. A climbing image nudged elastic band method for finding saddle points and minimum energy paths. J. Chem. Phys. 113, 9901 (2000).

INVESTIGATION OF THE CAUSES OF DESTRUCTION OF CONTACTS IN TETRIMITE THERMOELECTRIC ELEMENTS

*F.U. Abuova*¹, *A.U. Abuova*², *E. A. Ashim*³

¹PhD doctor, acting Associate professor professor,

²PhD doctor, acting Associate professor professor,

³Master student of the 2nd year of study

¹ Eurasian National University named after. L.N. Gumilev, Physical-Technical Faculty,
Astana, Kazakhstan

²National Research Technological University MISIS,
Moscow, Russia, email: Aisulu-us1980@yandex.ru

Polycrystalline thermoelectric elements of the n-type Bi₂(Te_{0.95}Se_{0.05})₃ and p-type (Bi_{0.25}Sb_{0.75})₂Te₃ were fabricated using the modified Bridgman technique followed by electric spark cutting. A thermoelectric micromodule consisting of 12 thermoelements with an antidiffusion barrier Ni and a high-temperature SnSb interlayer was assembled. To study the thermocouples under conditions close to the working ones, the micromodule was annealed at 170 °C for 1000 hours. It was found that, after annealing for more than 40 hours, disruptions of the contact zone of the n-type are observed, which leads to a complete rupture of the contacts of the micromodules. Our results showed that during annealing the SnSb takes place in the unprotected side surface of the thermoelement and contacts the cleavage planes along which the tin can diffuse into the volume of the thermoelement. In contrast, p-type pins were not destroyed by solder. The difference in the effect of the solder on the n- and p-type thermoelements was explained within the framework of the density functional theory (DFT). Calculations for substitution, diffusion, and thermodynamic stability have shown that the replacement of Bi-Sn is four times more advantageous than the substitution of Sb-Sn. In addition, it was calculated that for the Bi₂Te₃ + Sn system it is more advantageous to form TeSn and Bi-phase, and the Sb₂Te₃ + Sn system is thermodynamically stable.

Key words: bismuth telluride, anisotropy, density functional theory, Bridgman method, solid solutions, thermoelectric materials

ТЕТРИМИТТЕЛГЕН ТЕРМОЭЛЕКТРЛІК ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ЖОЙЫЛУ СЕБЕБІН ЗЕРТТЕУ

*А. У. Абуова*¹, *А. У. Абуова*², *Е. А. Әшім*³

¹PhD докторы, доцент м.а.,

²PhD докторы, доцент м.а.,

³2-курс магистранты

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, физика-техникалық факультеті,
Астана қаласы, Қазақстан

² МБЖҚИ ұлттық ғылыми-технологиялық университеті,
Мәскеу, Ресей, email: Aisulu-us1980@yandex.ru

n-типті поликристалл термоэлектрлік элементтерінің Bi₂(Te_{0.95}Se_{0.05})₃ және P-типті (Bi_{0.25}Sb_{0.75})₂Te₃ модификацияланған Бриджмен әдісімен дайындалған. 12 термоэлементтерден құралған Ni диффузиялық кедергісі және арасы SnSb жоғары температура дәнекерлеушісі бар термоэлектрлік микромодуль құрастырылды. Жұмыс жағдайларына жақын шарттарда термоэлементтерді зерттеу үшін, микромодуль 170 °

С температурада 1000 сағатқа жуық қыздырылды. 40- сағаттан астам уақыттан кейін n-типті аймағының байланыс аймағының микромодульдер контактілерінің толық үзілуіне әкелетін бұзылу байқалды. Дәнекерлеушінің n- және р-типті термоэлементтерге әсерінің айырмашылығы тығыздық функционалды теориясының (DFT) шеңберінде түсіндірілді. Ауыстыру, диффузия және термодинамикалық тұрақтылық үшін есептеулер Bi-Sn ауыстыру Sb-Sn ауыстыру қарағанда төрт есе тиімді екенін көрсетті. Бұдан басқа, $\text{Bi}_2\text{Te}_3 + \text{Sn}$ жүйесі үшін TeSn және Bi-фазаларын құру тиімдірек, ал $\text{Sb}_2\text{Te}_3 + \text{Sn}$ жүйесі термодинамикалық тұрақтылы болып есептеледі.

Түйін сөздер: висмут теллуридi, анизотропия, тығыздық функционалды теориясы, Бриджмен әдісі, қатты ерітінділер, термоэлектрлік материалдар

МРНТИ 29.19.24; 29.19.31; 29.19.09.

РОЛЬ ДИФФУЗИИ В РАЗРУШЕНИИ КОНТАКТОВ В ТЕТРИМИТОВЫХ ТЕРМОЭЛЕКТРИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТАХ

А.У. Абуова¹, Ф.У. Абуова², Е.Ж. Ашим³

¹PhD доктор, и.о. доцента,

²PhD доктор, и.о. доцента,

³магистрант 2-года обучения

¹Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева,

Физико-Технический Факультет, Астана, Казахстан

²Национальный Исследовательский Технологический Университет МИСИС,

Москва, Россия, email: Aisulu-us1980@yandex.ru

Для исследования термоэлементов в условиях, близких к рабочим, микромодуль отжигался при 170 °С в течение 1000 часов. Выяснилось, что после отжига более 40 часов наблюдаются разрушения приконтактной зоны n-типа, что приводит к полному разрыву контактов микромодулей. Наши результаты показали, что при отжиге припой SnSb протекает в незащищенную боковую поверхность термоэлемента и контактирует с плоскостями расщепления, вдоль которых олово может диффундировать в объем термоэлемента. В противоположность этому, контакты р-типа не были разрушены припоем. Различие воздействия припоя на термоэлементы n- и р-типа объяснялось в рамках теории функционала плотности (DFT). Моделирование процессов диффузии в Bi_2Te_3 и Sb_2Te_3 позволило расширить представления о процессе пайки термоэлементов.

Ключевые слова: теллурид висмута, диффузия, анизотропия, теория функционала плотности, метод Бриджмена, твердые растворы, термоэлектрические материалы

Введение

Полупроводниковые твердые растворы на основе систем Bi_2Te_3 - Bi_2Se_3 и Sb_2Te_3 - Bi_2Te_3 в настоящее время являются наиболее часто используемыми материалами в промышленности для термоэлектрического (ТЭ) преобразования в температурном диапазоне 200-500 К [1-5]. Термоэлектрические устройства / модули способны напрямую переводить тепловую энергию в электроэнергию и наоборот. Они могут иметь много потенциальных применений для твердотельного охлаждения или нагрева или утилизации тепла из разных источников энергии [6,7]. Для разработки таких устройств требуется высококачественный объемный термоэлектрический материал с высокой добротностью zT. Кроме того, ТЭ модули должны иметь термически стабильные электрические соединения между термоэлектрическими элементами, высокую механическую стабильность и широкий диапазон рабочих температур, а также способность работать при значительном температурном градиенте. Высокий термоэлектрический КПД материалов, связанных с Bi_2Te_3 , был достигнут в объемных монокристаллах. Однако из-за слоистой структуры механическая прочность этих монокристаллов уменьшается [8]. В этой работе поликристаллические образцы n-типа $\text{Bi}_2(\text{Te}_{0.95}\text{Se}_{0.05})_3$ и р-типа $(\text{Bi}_{0.25}\text{Sb}_{0.75})_2\text{Te}_3$ были получены модифицированной техникой Бриджмена (рост термоэлектрических пластин в плоской полости). Дезориентация кристаллитов вдоль оси кристаллизации не превышала 5°, что позволяет (i) максимизировать анизотропию транспортных свойств, которая обычно наблюдается в монокристаллах твердого раствора теллурида висмута, и (ii) для повышения механической прочности образцов [9]. Учитывая режимы рабочих температур, качество припоя, используемого в термоэлектрическом модуле, имеет решающее значение. Припой на основе Sn являются наиболее подходящими для изготовления модулей на основе Bi_2Te_3 - Bi_2Se_3 - Sb_2Te_3 из-за их температуры плавления (232 °С для чистого Sn) и способности выполнять процесс пайки в окружающей атмосфере. Кроме того, при использовании высокотемпературных припоев на основе Sn без Pb, термоэлектрические элементы на основе Bi_2Te_3 могут работать до 250 °С. Чтобы избежать диффузии паяных элементов в объем термоэлектрических элементов, в качестве диффузионного барьера обычно используется металлизация никеля [10-13].

В этой работе мы использовали металлизацию никеля в сочетании с припоем SnSb для соединения поликристаллических n- и р-типов ножек термоэлектрического модуля на основе изученных материалов. Было обнаружено, что после отжига при 170 °С в условиях, близких к рабочим, на границах элементов были трещины и деформации, что в ряде случаев приводило к

полному разрушению соединений (рис.1). Примечательно, что деформации и трещины происходят только на границе раздела припоя и элементов n-типа. Были проведены систематические экспериментальные и теоретические исследования для изучения диффузии на границе раздела припоя и термоэлемента n-типа и p-типов.

Теоретические расчеты

В качестве отправной точки наших расчетов была использована экспериментальная кристаллическая структура Bi_2Te_3 [14] и Sb_2Te_3 [15] с пространственной группой R-3m: H (166) с 6 атомами Bi (Sb) и 9 Te на элементарную ячейку с постоянными решетки $a = b = 4,39$, $c = 30,44$ Å и $a = b = 4,25$ Å, $c = 29,96$ Å, соответственно. Элементарные ячейки теллуридов представляют собой трехслойные структуры, каждый слой содержит 5 атомных слоев Te - Bi (Sb) - Te - Bi (Sb), который называется «пятикратным слоем» (QL) с ковалентно-ионными связями [16] (см. Рис. 3, plane 1), между этими QL преобладают Ван-дер-Ваальсово взаимодействие (рис.3, plane 2). Стабильность исследованных соединений анализировали при нулевой температуре и атмосферном давлении. Суперячейки $4 \times 2 \times 1$, содержащие 121 атомов, один из которых имплантирован (помечен звездочкой), были построены для моделирования диффузии Sn^* и Bi^* в Bi_2Te_3 и диффузии Sn^* или Bi^* в решетках Sb_2Te_3 , как показано на рис.2b, позиция 00.

Результаты и обсуждения

После 1000 часов отжига спаянных термоэлементов при 170°C были обнаружены геометрические неоднородности, трещины и деформации в зоне соприкосновения припоя SnSb и элементов n-типа, в то время как поверхность стыков p-типа и припоя не была подвержена отжигу (рис.1). Наши эксперименты показали, что для термоэлементов n-типа разрушение началось после 40 часов отжига при режиме, близком к реальным условиям эксплуатации (рис. 1, б). Было проведено множество попыток протестировать микромодуль с использованием разных температур, не было никаких видимых изменений на интерфейсах для соединений, отожженных при 150°C ; для микромодуля, нагретого до 200°C , разрушение контакта элемента n-типа было более значительным, в то же время контактная зона p-типа не изменялась.

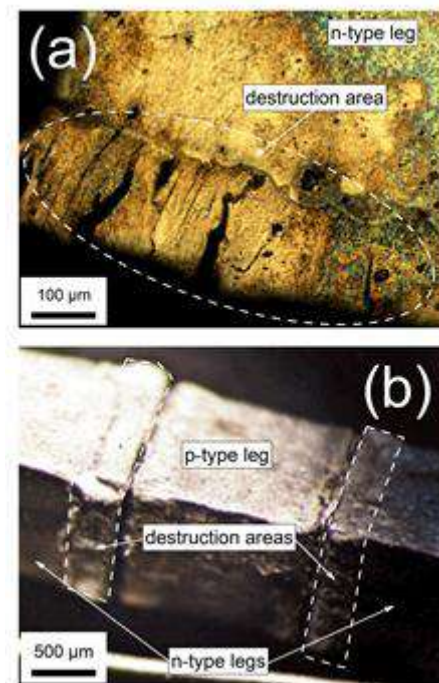

Рис. 1 Микрофотографии (а) n-типа и (б) собранная термопара после отжига при 170°C течение 1000 часов

На рис.2 изображены изображения сканирующего электронного микроскопа (SEM) для контакта между элементами n- и p-типа после отжига и EDX-картирование контактной зоны элементов n-типа. Анализ EDX предполагает, что площадь разрушения была обогащена Sn, а

концентрация Bi была уменьшена (рис. 2b). Это распределение указывает, что разрушенный слой был изменен на матрицу типа Bi2 (Te_{0.95}Se_{0.05})₃ n. Полученные термоэлементы n-типа и p-типа имеют четко выраженную текстуру, в которой находится расщепление. Таким образом, трещины не могут расти перпендикулярно расщеплению плоскостей в недеформированной структуре. Они могут расти вдоль нарушенного слоя, образовавшегося при электроискровом разрезе [17]. Кроме того, можно предположить, что припой не диффундирует через слой металлизации Ni, а течет со стороны поверхности термоэлементов и диффундирует непосредственно в объем при контактной области n-типа (рис. 2a). Это можно объяснить поверхностной диффузией в твердой фазе при 170 ° C. В n-типе Bi₂ (Te_{0.95}Se_{0.05})₃ имеется гораздо больше висмута по сравнению с p-типом (Bi_{0.25}Sb_{0.75})₂Te₃ где процесс разрушения не наблюдался.

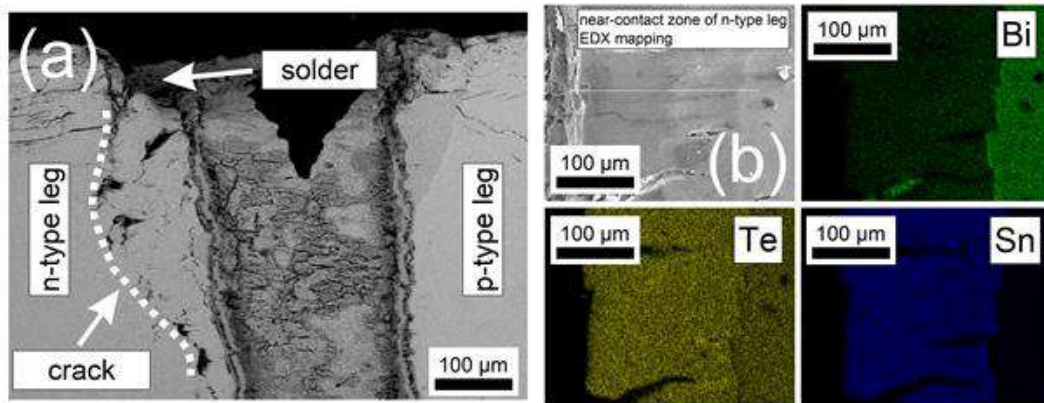

Рис. 2 - Изображение с поверхности образца, полученное в растровом электронном микроскопе в лучах висмута, олова и теллура

Таким образом, атомы висмута могут играть ведущую роль в поверхностной диффузии, приводя к разрушению термоэлементов. Чтобы объяснить наблюдаемое повреждение области контакта с теоретической точки зрения, несколько возможных процессов были смоделированы с использованием вычислений первого принципа.

Диффузия Sn, Sb и Bi

В первую очередь мы смоделировали поведение системы, в случае имплантации Bi* в QL-слои, где преобладают ковалентно-ионные связи, рисунок 3, а Plane 1. В процессе оптимизации выяснилось, что имплантированный атом Bi* вытесняет соседний атом Bi в пространство Ван-дер-Ваальсовых связей, рисунок 3а, plane 2. Это позволяет нам игнорировать все процессы диффузии вне межплоскостного Ван-лер-Ваальсового пространства.

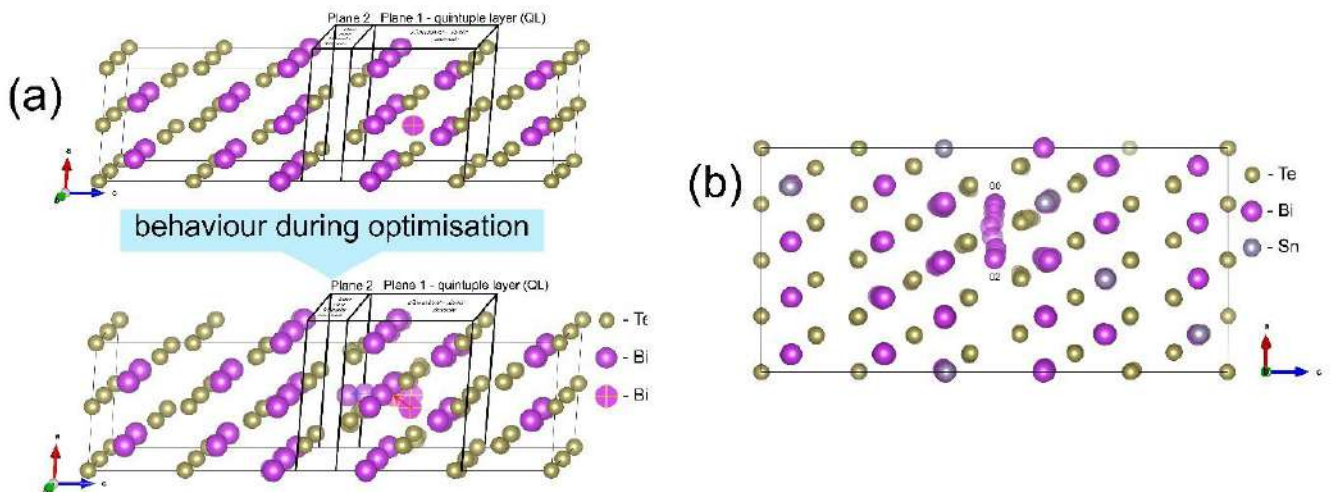

Рис. 3 атомная структура (а) $\text{Bi}_{24}\text{Te}_{36}$ с имплантированным атомом Bi^* (сверху – начальная структура, снизу – поведение структуры в процессе оптимизации); (б) диффузия атома Bi^* в структуре

Расчет энергий потенциальных барьеров для диффузии Bi^* в $\text{Bi}_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$, и Sb^* диффузии в $\text{Sb}_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$ ($x = 0, 10, 20$), а также диффузии Sn^* в обеих структурах в межплоскостных, Ван-дер-Ваальсовых пространствах показан на рисунке 4б. Согласно Таблице I для энергии потенциального барьера диффузии Sb^* в Sb_2Te_3 $E_{00 \rightarrow 02}(\text{Sb}_2\text{Te}_3) = 0,43$ эВ и диффузии Bi^* в Bi_2Te_3 $E_{00 \rightarrow 02}(\text{Bi}_2\text{Te}_3) = 0,44$ эВ. Таким образом, атомы Sn^* могут диффундировать как в сплавах Sb_2Te_3 , так и в Bi_2Te_3 с равной вероятностью.

При увеличении концентрации атомов Sn до 20 в суперячейках $\text{Bi}_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$ и $\text{Sb}_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$ ($x = 0, 10, 20$) потенциальные барьеры увеличиваются и диффузия вытесненных атомов Bi и Sb в пространстве Ван-дер-Ваальсовых (рис. 4), не становится легче. Потенциальные барьеры для диффузии ниже в $\text{Sb}_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$ (см. Табл. II и рис.5а).

Таким образом, потенциальная энергия барьеров диффузии вытесненных атомов в пространстве Ван-дер-Ваальса (рис.4а) не может объяснить, почему поверхность Bi_2Te_3 была разрушена после отжига. С другой стороны, постоянные решетки уменьшаются с увеличением концентрации Sn в $\text{Bi}_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$ (рис.5б). Уменьшение объема $\text{Bi}_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$ почти в три раза интенсивнее, чем у $\text{Sb}_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$ ($x = 0, 10, 20$). Эти изменения могут быть причиной роста трещин и дальнейшего разрушения.

Таблица II. Энергии потенциальных барьеров диффузии Sb в $\text{Sb}_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$, диффузии Bi в $\text{Bi}_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$ ($x = 0, 10, 20$) и диффузии Sn в обоих суперячейках при $x = 0$

структура	$\text{Sb}_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$	$\text{Bi}_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$	$\text{Sb}_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$	$\text{Bi}_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$
x	+ Sn^* диффузия, eV	+ Sn^* диффузия, eV	+ Sb^* диффузия, eV	+ Bi^* диффузия, eV
0	0.43	0.44	0.31	0.28
10			0.56	0.84
20			0.57	0.63

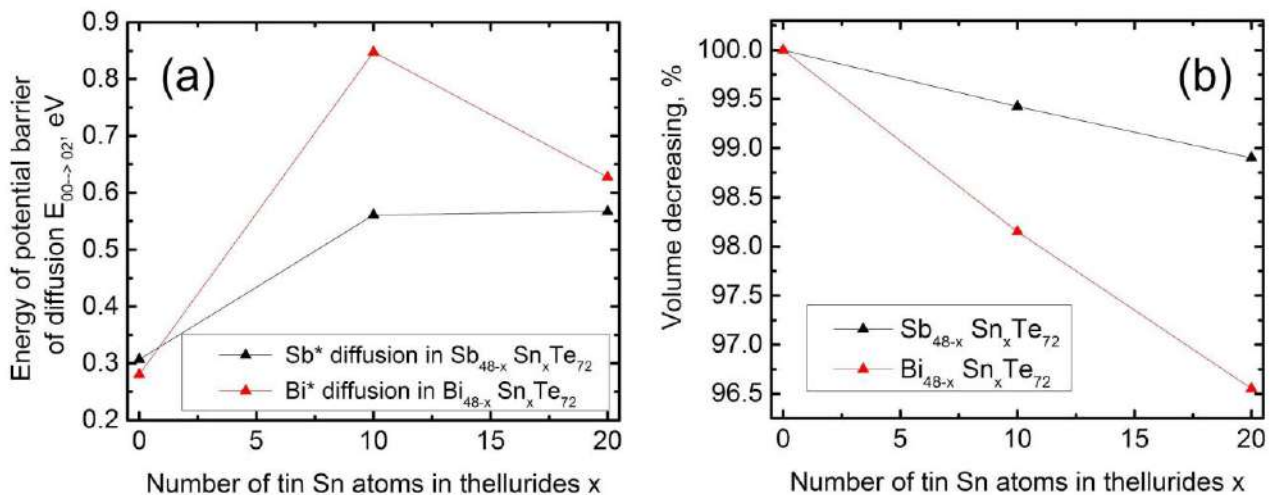

Рис. 5. (а) Энергии потенциальных барьеров диффузии Sb в $\text{Sb}_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$, диффузии Bi в $\text{Bi}_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$ ($x = 0, 10, 20$), (б) зависимость объема $A_{48}\text{Te}_{72} + A$ (%) от концентрации Sn в $A_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$ ($A = \text{Bi}, \text{Sb}$ and $x = 0, 10, 20$)

Заключение

Поликристаллические термоэлементы n-типа $\text{Bi}_2(\text{Te}_{0,95}\text{Se}_{0,05})_3$ и p-типа $(\text{Bi}_{0,25}\text{Sb}_{0,75})_2\text{Te}_3$ были получены модифицированным методом Бриджмена с последующей электроискровой резкой. Изученные термоэлементы были собраны в микромодуль, состоящий из 12 термоэлементов с антидиффузионным барьером Ni и высокотемпературным припоем SnSb между ними. Было отмечено, что после отжига при 170°C в вакууме происходит разрушение зоны контакта с n-типом

(рис.1). Механизм такой деградации был исследован экспериментальными и теоретическими методами. Было показано, что основной причиной разрушения термоэлементов n-типа было взаимодействие между термоэлектрическим элементом и припоем SnSb, которое стекало в незащищенную боковую поверхность термоэлемента во время отжига и контактировало с плоскостями расщепления, вдоль которых олово может диффундировать из припоя в объем термоэлемента (рис.2). Более того, это привело к образованию трещин и полному разрушению n-p-перехода. Однако следует отметить, что в приконтактной области p-типа не наблюдался отжиг даже после 1000-часового отжига, что хорошо согласуется с теоретическим моделированием, изложенным ниже.

Энергии потенциальных барьеров для диффузии Sn в обоих Bi_2Te_3 и Sb_2Te_3 были почти равны (табл. II), поэтому атомы Sn могут диффундировать в обоих соединениях с равной вероятностью. Однако постоянные решетки $\text{Bi}_{48-x}\text{Sn}_x\text{Te}_{72}$ резко уменьшались с увеличением содержания Sn (рис. 5b), который в макроскопическом масштабе может приводить к образованию трещин, тем самым увеличивая проникновение олова в объем термоэлемента.

Список литературы

- 1 B. Poudel, Q. Hao, Y. Ma, Y. Lan, A. Minnich, B. Yu, X. Yan, D. Wang, A. Muto, D. Vashaee, X. Chen, J. Liu, M. S. Dresselhaus, G. Chen, and Z. Ren. High-thermoelectric performance of nanostructured bismuth antimony telluride bulk alloys. *Science* (80-.). 320, 634 (2008).
- 2 M. Kashiwagi, S. Hirata, K. Harada, Y. Zheng, K. Miyazaki, M. Yahiro, and C. Adachi. Combined effect of nanoscale grain size and porosity on lattice thermal conductivity of bismuth-telluride-based bulk alloys. *Appl. Phys. Lett.* 98, 023114 (2011).
- 3 W. Xie, D. A. Hitchcock, H. J. Kang, J. He, X. Tang, M. Laver, and B. Hammouda, *Appl. Phys. Lett.* 101, 113902 (2012).
- 4 Y. Zhang, X. Jia, L. Deng, X. Guo, H. Sun, B. Sun, B. Liu, and H. Ma. Composition controlled preparation of Cu–Zn–Sn precursor films for $\text{Cu}_2\text{ZnSnS}_4$ solar cells using pulsed electrodeposition. *J. Alloys Compd.* 632, 514 (2015).
- 5 Q. Lognoné and F. Gascoin. Reactivity, stability and thermoelectric properties of n- Bi_2Te_3 doped with different copper amounts. *J. Alloys Compd.* 635, 107 (2015).
- 6 L. E. Bell. Cooling, Heating, Generating Power, and Recovering Waste Heat with Thermoelectric Systems . *Science* (80). 321, 1457 (2008).
- 7 K. Koumoto and T. Mori, *Thermoelectric Nanomaterials: Materials Design and Applications* (Springer, Heidelberg, 2013).
- 8 B. M. Goltsman, B. A. Kudinov, and I. A. Smirnov, *Thermoelectric Semiconductor Materials Based on Bi_2Te_3* (Defense Technical Information Center, Ft. Belvoir, 1973).
- 9 V. T. Bublik, A. I. Voronin, E. A. Vygovskaya, V. F. Ponomarev, N. Y. Tabachkova, and O. V. Toropova. Structure of Profiled Crystals Based on Solid Solutions of Bi_2Te_3 and Their X-Ray Diagnostics. *Russ. Microelectron.* 40, 634 (2011).
- 10 W. Liu, H. Wang, L. Wang, X. Wang, G. Joshi, G. Chen, and Z. Ren. Understanding of the contact of nanostructured thermoelectric n-type $\text{Bi}_2\text{Te}_{2.7}\text{Se}_{0.3}$ legs for power generation applications. *J. Mater. Chem. A* 1, 13093 (2013).
- 11 S. Chen, T. Yang, C. Wu, H. Hsiao, H. Chu, J. Huang, and T. Liou. Residual stress measurement on TiN thin films by combing nanoindentation and average X-ray strain (AXS) method. *J. Alloys Compd.* 686, 847 (2016).
- 12 R. P. Gupta, K. Xiong, J. B. White, K. Cho, H. N. Alshareef, and B. E. Gnade. Low Resistance Ohmic Contacts to Bi_2Te_3 Using Ni and Co Metallization. *J. Electrochem. Soc.* 157, H666 (2010).
- 13 Y. C. Lan, D. Z. Wang, G. Chen, and Z. F. Ren. Diffusion of nickel and tin in p-type $(\text{Bi,Sb})_2\text{Te}_3$ and n-type $\text{Bi}_2(\text{Te,Se})_3$ thermoelectric materials. *Appl. Phys. Lett.* 92, 101910 (2008).
- 14 Y. Feutelais, B. Legendre, N. Rodier, and V. Agafonov. A study of the phases in the bismuth - tellurium system. *Mater. Res. Bull.* 28, 591 (1993).
- 15 S. A. Semiletov. *Kristallografiya* 1, 403 (1956).
- 16 A. F. Ioffe, *Semiconductor Thermoelements, and Thermoelectric Cooling* (Infosearch, London, 1957).

- 17 A. Voronin, V. Bublik, N. Tabachkova, and Y. Belov. Structure of profiled crystals based on solid solutions of Bi_2Te_3 and their X-ray diagnostics. J. Electron. Mater. 40, 794 (2011).

ТЕТРАМИТ ТЕРМОЭЛЕКТРЛІК ЭЛЕМЕНТТЕРІНДЕГІ БАЙЛАНЫСТАРДЫ БҰЗУДАҒЫ ДИФФУЗИЯНЫҢ РӨЛІ

*А.У. Абуова*¹, *Ф.У. Абуова*², *Е.Ж. Әшім*³

^{1,2}PhD докторы доцент м.а.,

³курс магистранты

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, физика-техникалық факультеті,
Астана қаласы, Қазақстан

²МБЖҚИ ұлттық ғылыми-технологиялық университеті,
Мәскеу, Ресей, email: Aisulu-us1980@yandex.ru

Термоэлементтерді жұмыс жағдайына жақын жағдайда зерттеу үшін микромодуль 1000 сағат бойы 170°C температурада күйдірілді. Белгілі болғандай, 40 сағаттан артық күйдіргеннен кейін n-типті байланыс аймағының бұзылуы байқалады, бұл контактлі микромодульдердің толық үзілуіне алып келеді. Біздің нәтижелері көрсеткендей, күйдірген кезде дәнекер Sn Sb термоэлементтің қорғалмаған бүйір бетімен өтетінін және термоэлементтің көлемінде қалайының секіруі мүмкін болатын жазықтықтармен байланысқа түседі. Бұған карама-қарсы осы, байланыстар р-типті байланыстар үзілген жоқ. емес, бұзылған припоем. Ұзартқыштың n- және р-типті термоэлементтерге әсерінің айырмашылығы тығыздық функционалдық теориясының (DFT) шеңберінде түсіндірілді. Bi_2Te_3 және Sb_2Te_3 тегі диффузиялық процестерді моделдеу біздің термоэлементтерді дәнекерлеу процесі туралы түсінігімізді кеңейтуге мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: висмут трипурид, диффузия, анизотропия, функционалдық тығыздығы теориясы, Бриджмен әдісі, қатты ерітінділер, термоэлектрлік материалдар

THE ROLE OF DIFFUSION IN THE DESTRUCTION OF CONTACTS IN TETRAMITE THERMOELECTRIC ELEMENTS

*A.U. Abuova*¹, *F.U. Abuova*², *E. Ashim*³

^{1,2}PhD doctor, acting Associate Professor,

³Master of 2 years of study

¹Eurasian National University. L.N. Gumilev, Physical-Technical Faculty,
Astana, Kazakhstan

²National Research Technological University MISIS,
Moscow, Russia, email: Aisulu-us1980@yandex.ru

To study the thermocouples under conditions close to the working ones, the micromodule was annealed at 170 °C for 1000 hours. It was found that, after annealing for more than 40 hours, disruptions of the contact zone of the n-type are observed, which leads to a complete rupture of the contacts of the micromodules. Our results showed that during annealing the SnSb takes place in the unprotected side surface of the thermoelement and contacts the cleavage planes along which the tin can diffuse into the volume of the thermoelement. In contrast, p-type pins were not destroyed by solder. The difference in the effect of the solder on the n- and p-type thermoelements was explained within the framework of the density functional theory (DFT). Simulation of the diffusion processes in Bi_2Te_3 and Sb_2Te_3 allowed us to expand our understanding of the process of soldering thermoelements.

Keywords: bismuth telluride, diffusion, anisotropy, density functional theory, Bridgman method, solid solutions, thermoelectric materials

IRSTI 14.01.11

OBJECT-ORIENTED SYSTEMS AS A FORMATION FACTOR OF INFORMATIVE LOGICAL COMPETENCE OF FUTURE SPECIALISTS

T.K. Koyshieva¹, Zh.Zh. Kozhamkulova², A. Moldakalykova³

¹Cand.Sci. (Technics),

²Cand.Sci. (Physics-Math.), Associate Professor,

³Master of Information Systems,

¹ A.Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan,

^{2,3} Kazakh State Women's Teacher Training University,

Almaty, Kazakhstan, email: aigul_kazmkpu@mail.ru

Computerization of all industries, science and education requires the creation and implementation of new information technologies on the one hand, and on the other, a new approach in professional education of future specialists. The article considers one of the problematic solutions with the creation of the educational method of object-oriented systems based on statistical modeling. The information model is the study of natural and special languages, based on theoretical thinking. The computer moderator is considered as a result of generalization of professional knowledge about the subjects and phenomena presented in the information model. Methods for increasing the efficiency of using object-oriented systems in higher education institutions due to the fuller use of the achievements of modern pedagogical science.

Keywords: *future specialists, computerization, information technologies, development of creativity*

Development of science and new technologies, computerization of all industries, science and education demand creation and introduction of means of new information technologies on the one part, and with another, in connection with emergence of problems in activity of experts with their application, new approach in vocational education of future experts is necessary.

Consequence of existence of a contradiction between a level of development of information technology and level of their application in education to special disciplines is a search problem at this conjuncture more effective educational technologies. One of the problem solutions is connected with creation of a teaching method of object-oriented systems on the basis of datalogical modeling. Informational model is exact description of subject, study by natural and special languages, based on sensational and theoretical thinking. Computer moder considered as result of generalization of professional knowledge about subjects and phenomena presented in informational model [1].

One of the important factor perfection of system of professional stuff preparation in high schools is active use of object-oriented systems in the educational process. Despite existence of serious researches in this area, still very sharp there is need for further development of its theory and methodology. At the present time planed progress in the creation of pedagogical technologies adequate to aims, content and methods of intensive education, therefore in higher education institutions a big variety of perspective technologies of education which allow to solve effectively many didactic problems existing today at the higher school in process of education of highly qualified specialists is developed [2].

Usually program environment, where the user works at the computer, is defined by set of program components available on it. As we know, software includes great number of program components with certification, good recommendation and extensive use. As a rule, every computer has the same software, which is necessary to the user for the professional interface creation. Components of general purpose are a part of the software – operating systems, the applied programs raising level and improving quality of the interface. However the main components of the software are problem-oriented systems, each of such systems intends for the tasks solution from this or that problem area. There are many problem areas, so accepted to pay great attention to some types of such system, most often used and possessing features and the features characterizing them.

The problem-oriented system, as a rule, is represented a set of the programs intended for the problems solution of a certain applied type and united by the general interface. Adaptation of one kind or another of problem-oriented systems to some applied area leads to receiving the applied program system having the users, concrete appointment and application [3].

Computer science as educational subject introduced in all types of primary schools of the Post Soviet Union from the first of September 1985. The new subject matter called "Basis of Informatics and Computer Facilities" (BICF). At comprehensive school the subject was taught in two senior classes.

At the same time, gradual penetration into the curriculum of comprehensive school of data from informatics area began much earlier and this process began with experiments on studying by school students of *programming and cybernetics elements*. In this notable period of history of state education some quite fixed stages characterizing important high-quality accumulation in system of school education and society as a whole are allocated. This accumulation (world outlook, educational and methodical, organizational and many others) also led in the mid-eighties to creation of the conditions which have provided formation and introduction in school of an independent subject. Below the short review of prerequisites of introduction of subject "Basis of Informatics and Computer Facilities" (BICF) in high school of the countries of the former USSR is given.

Emergence of the first electronic computers (EC) in our country belongs to the beginning of the 50th of the XX century. Together with it the new area of human activity gained rapid development — programming for the computer. It is necessary to tell, what even in the initial stage of the formation noted by imperfection of language means and methods, programming for the computer didn't contain any basic difficulties limiting possibilities of its understanding and perception with school students. There is a simple explanation: drawing up simple training programs for the computer leans on a limited circle of very simple and valid concepts which are quite available to the school student of middle age.

In spite of the big differences of problem-oriented systems, it is possible to allocate a number of works often realized in them, the most characteristic basic functions. These basic functions: analysis of phrases of language of communication; generation, synthesis of programs; structuration, placement, storage, information search; configuration creation, support of versions, editing of communications; planning, design of calculations; management of execution; optimization of calculations; providing the suitable interface; editing, macro processing; expertise; maintaining history of changes; support of collective work; directory service.

Proceeding from the above it is possible to allocate some of the most popular types of the problem-oriented systems suitable these basic functions, namely: programming systems; database systems; information systems; packages of applied programs; word-processors; systems of computer graphics; training systems; systems of artificial intelligence.

However, as showed the studied research, introduction of modern technologies of education in process of higher educational institutions in many respects restrains a weak readiness of their didactic bases and absence of scientifically reasonable practical recommendations about application in education. Psychological aspects of their introduction are rather poorly studied. Now rates of improvement of education technologies advance processes of their psychology and pedagogical judgment and research. The successful solution of this problem in a certain degree is interfered by that the saved up experience of their application in higher education institutions scientifically isn't generalized and theoretically isn't comprehended. Approaches to interpretation of this phenomenon remain very various and do not bring full clarity in explanation of its essence and specifics. And it means that those potential possibilities of increase of efficiency of educational process which are put in use of object-oriented systems are used in student teaching far not completely.

It is important to note that degree of sensibleness of requirement to fill up the knowledge at different people is not identical. At students on the first plan often into the forefront the pragmatically motives connected with the solution of private, situational tasks. In these conditions, it is especially important to provide at object-oriented systems special measures for stimulation of educational activity, maintenance of positive motivation to the doctrine, creation of a favorable operating mode. It is necessary to involve trainees in independent activity of the doctrine, imitating practice, repeatedly strengthening possibilities of the analysis and synthesis of the phenomena and processes. Application within object-oriented systems of computer simulators, databases, electronic textbooks, solvers of tasks, graphic and text editors, etc. allows realizing it.

The studied researches in a number of higher education institutions show what exactly computer tutorials are those means which create necessary prerequisites for emergence of internal motivation of the personality activity in the conditions of information technologies of training (see. Table No. 1). In this case, students start deriving pleasure from the study process, irrespective of external motivators. In this case also

promoted education based on object-oriented systems separate functions of the teacher can be transferred to the computer. The electronic textbook can act as the teacher-tutor which is capable to show a mistake and to hint at the correct answer; to repeat a task again and again; "friendly" to treat the user and at some instant even to give him essential help.

Table 1 – levels indicators of development components of students professional readiness to use of object-oriented systems in educational process in higher education institution

Experimental group (EG) – 151, Screening group (SG) – 153									
Components	Period	High		Sufficient		Average		Low	
		ӘТ	БТ	ӘТ	БТ	ӘТ	БТ	ӘТ	БТ
Motivational	Beginning	-	-	19,16	19,42	32,28	36,45	48,56	44,13
	End	17,11	-	72,13	22,31	10,76	48,27	-	29,42
Informative	Beginning	-	-	17,26	17,49	34,38	39,25	48,36	43,26
	End	10,32	-	70,48	23,42	19,2	47,81	-	28,77
Active	Beginning	-	-	20,53	19,21	38,23	42,28	41,24	38,51
	End	10,12	-	70,18	22,32	19,7	40,52	-	37,16
Operational	Beginning	-	-	18,45	19,12	36,12	38,34	45,43	42,54
	End	9,63	-	71,22	21,41	19,15	36,52	-	42,07

As shows the analysis, the majority of trainees already on the occupations focused on future specialty in higher education institution perfectly realize necessity of computer use for the professional activity. Educational process in essence comes nearer to productive work more and more. Especially this effect amplifies if the educational tasks solved within object-oriented systems, are connected with practical activities of future expert or are of interest in his today's study.

Object-oriented systems provide trainees with accurate and adequate information on advancement in education, maintain their competence and self-confidence, stimulating with that internal motivation. Informative process is under control of the trainee: he feels responsibility for own behavior, explains the reasons of the success not with external factors (ease of a task, luck), and own diligence and diligence. In many training programs the principle of motivation of pupils to search when the computer in case of the wrong decision gives focusing instructions is realized, directing that actions of trainees. The effective training system, eventually, provides correction of mistake and allows finishing the solution of a task. Thanks to it, one of common causes of the negative relation to study, namely, failures in the solution of educational tasks is eliminated [4].

In the higher educational institutions which are training future teachers, to students the most favorable conditions for use of technological capabilities of modern computers and means of communication, for search and obtaining information, developments of informative and communicative abilities, abilities quickly to make decisions in difficult situations, etc., must be created. The teachers exempted from transfer of formal knowledge, received freedom in a choice of forms of interaction with trainees, will be able to apply the forces to that, as has to make an essence of their work. This is about of elaboration of approaches to studying of this or that discipline taking into account individual opportunities and needs of students, training of the last during discussions, joint design and the critical analysis of the received results, a non-standard view of standing problems. For the educational institution training future teachers, what even traditional classroom forms of work will be filled in this case with the new contents as time saved thanks to application of information and communication technologies, can be given to personal contact of teachers and the trainees, the extremely necessary for their vocational training is very important.

In a context of education, we will be guided by the last definition.

In any sense, all pedagogical technologies (understood as ways) are information as teaching and educational process is always accompanied by exchange of information between the teacher and the trainee. But in modern understanding the information technology of training (ITE) is the pedagogical technology using special ways, program and technical means (cinema, audio-and video means, computers, telecommunication networks) for work with information.

Thereby, ITE should be understood as the appendix of information technologies for creation of new opportunities of knowledge transfer (activity of the teacher), perceptions of knowledge (activity of the trainee), estimates of quality of training and certainly, a full development of the identity of the trainee during teaching and educational process. And the main goal of informatization of education consists "in training of trainees for full and effective participation in household, public and professional areas of activity in the conditions of information society".

For incentive maintenance to education according object-oriented systems use, it is necessary to provide gradation of a training material taking with account a zone of the next development for groups of trainees with the different basic preparation, different skills of performance of intellectual operations and intellectual development. That is databank existence with problems of different degree of the complexity providing some methods and forms of giving of the same training material depending on level of basic knowledge, the purposes and developments of trainees is necessary [5]

There should to pay great attention to that the motivation of trainees to application throughout the entire period of stay them in higher education institution increases in educational process of object-oriented systems from a course to a course. Results of students questioning of the Kazakh National Pedagogical University which has been carried out within complex check of physical and mathematical faculty prove it. To point what problems to a request now have the greatest impact on your professional formation, respondents distinguished from twenty offered, as one of the most significant - a problem of creation of training programs and its use in the course of training.

Special meaning in creation of positive motivation to use of object-oriented systems plays possibility of process management of cognitive activity.

Object-oriented systems at the corresponding quality of the software, promotes providing real freedom to trainees in a choice of educational tasks and auxiliary information depending on their individual abilities and propensity. Such tendency to differentiation and individualization of training gives the chance to much bigger number of listeners to find confidence of educational work, to bring into accord of the requirement and complexity of tasks with level of their abilities and opportunities.

Use of object-oriented systems is one of factors of development and an individualization of strategy of subject activity, its motivational, personal regulation. Success of educational activity with their use is reached if there is the search activity born from the motivational sphere at which there are the objectives achieved through formation of the plan of action. As incentive motives of use of object-oriented systems at this stage of development of datalogical competence of future expert in higher education institutions act: higher intensity of work, its organization, activity, quality of assimilation, independence, objectivity of an assessment, discipline, novelty of a subject, and also singularity of occupations and others.

Use in educational process of higher education institution of object-oriented systems can become a basis for formation of essentially new form of the education leaning on a detailed self-assessment and motivated self-educational activity of the personality, supported by modern technical means.

Increase of datalogical competence of teachers in the conditions of education informatization, generally is based on the principles of modular training. Use of modular approach at design of the content of course preparation, allows to differentiate the content of training, by group of the modules providing development of a course in full, reduced and deepened options depending on needs of teachers. Criteria and indicators of a level of development of information culture of the teacher are defined according to modern treatments, reflect requirements imposed to information-logical competence of the modern teacher: complete idea of information space of a modern education system, information literacy: possession of technologies of preparation and registration of results of educational and methodical, skilled and experimental, research work; possession of the applied software; ability to mastering new software (educational) products and the organization of educational process with use of new information technologies: knowledge of opportunities of new information technologies; ability to use communication services in the course of training; ability to adapt and apply pedagogical software taking into account features of educational process.

At the present time the most perspective means information technologies, from the point of view of realization called above conditions, are object-oriented training systems. We will consider their modular structure, we will define structure and didactic functions which are used when forming a datalogical competence of future expert.

The structure of object-oriented training systems consists of group of modules of didactic ensuring process of training and the module of control and correction of a functional condition of the system user.

Briefly we will stop on the first group of modules which part the following from them has to be: the module of the trainee, the module of educational activity, the module of training activity, the solution of an educational task, knowledge of the user's mistakes.

The module of the trainee represents a set of competences which carry out: choice of the indicators characterizing initial level of an education in relation to a concrete subject (to a course, discipline); data collection about initial level of an education and reference of the user to a certain category; specification for it the educational purposes; choice of training influences according to the specified educational purposes and control of their achievement.

The module of educational activity includes the following: the description of levels of development of the actions ways provided by the purposes of training; choice of the main maintenance of the subject matter necessary for achievement of the educational purpose; choice of the maintenance of an additional material which needs to be known to acquire the main content of studied discipline; definition of sequence of the actions providing assimilation of a material and leaders to achievement of the educational purpose; definition of indicators on which assimilation of a training material and achievement of the educational purpose are estimated; choice of diagnostic means for definition of indicators of achievement of the purpose; total and current control.

The module of training activity includes the following: choice of training influences for each step of assimilation of the actions way (presentation of a theoretical material or an educational task); the appeal to model of the solution of an educational task for obtaining the standard decision; definition of deviation opportunities from the standard decision and the forecast of the deviations reasons; choice of diagnostic means for clarification of the reasons difficulties of the trainee at the solution of educational tasks; choice of auxiliary influences (subtasks, questions, instructions) for elimination of the difficulties reasons; implementation of training influences and use of diagnostic means; analysis of information on educational activity and modification of the trainee's model.

The module of the solution of an educational task contains algorithm by means of which the objective with attraction of methods which have to be known to the trainee to this timepoint can be solved. In the most general case the structure of this algorithm making a being of a way of actions, joins the following operators: identification of a subject situation (the analysis of statements of the problem and search of the similar solved tasks); development of the plan of the solution of a task and creation of algorithm of the decision; selection of the ready program and the task decision with its help; control of correctness of the solution of a task.

The module of knowledge of the trainee mistakes contains the catalog of its possible mistakes, rules of promotion and check of hypotheses of the wrong representations of the trainee which have led to this mistake. For this purpose, distinctions between the solutions proposed by the trainee and method of the tasks solution in this subject domain form the basis.

The considered set of modules allows at various grade levels analyzing and control advance trained to achievement of specific goals of training.

One of the main stages of object-oriented design is the choice stage or special development, according to a solved didactic task, object-oriented or other information tutorials. Their big variety doesn't allow covering completely in the real work all features this process. However, in needs to allocate the general requirements imposed to object-oriented systems as the didactic system which these means are used. The support on these requirements allows the teacher to orient and, according to the set didactic purposes, to choose the most optimum option of the design, allowing to increase efficiency of educational process.

The methodical aspects of development considered in work and applications in higher education institution of object-oriented systems have to help teachers to solve successfully problems of an intensification of educational process at the present stage of development information training technologies, and implementation of practical recommendations and offers will promote more effective use of object-oriented systems in their professional activity [6].

Deficiency of the developed educational system is one of main objectives here quite often is only training of the qualified participant of production necessary for society.

All other potential possibilities of the personality including creative practically remain unclaimed. As result, the person with insufficiently developed creative thinking experiences further difficulties in perception of constantly becoming complicated world, in decision-making in non-standard situations, is not

capable to catch communication between concepts and the phenomena, though a little differing from the habitual.

L.S.Vygotsky formulated the main objective of pedagogics of the future in which life "reveals as system of creativity, the constant tension and overcoming, a constant combination and creation of new forms of behavior. Thus, each our thought, each our movement and experience is aspiration to creation of new reality, break forward to something new... "references". Education of the creative person – a problem of all education system from preschool to the highest. And the role of system of the higher education here is very responsible as at this stage there is an opportunity, often the last to fill those omissions which were allowed earlier.

Creative abilities. Types of creativity are very various by the nature is an art, scientific, technical, pedagogical creativity. Following L.S. Vygotsky defining "creativity of the social relations", i.e. "creative abilities to fast and skillful social orientation", it is possible to allocate communicative and adaptive creativity.

If to stop on the sphere informative, cognitive, activity, here the modern psychology defines creative abilities, or creativity, in a context of the general mental abilities.

From the activity point of view creativity can be shown differently: as at the level of the complete personality (scientific, art, pedagogical creativity), and separate components of cognitive activity – during the solution of creative tasks, participation in projects, etc. But always it is possible to find manifestation of ability to establish unexpected at first sight connection and ratios when the creative person independently builds system of the relations with a subject and social environment.

And exactly it needs to be considered as the most important in creative process, without denying, nevertheless, the importance of total result. Thus, in the pedagogical plan the main thing in creativity is that the trainee during cognitive creative activity realizes the importance in quality of "the world converter", an opener new, realizing himself as the personality. And where the teacher managed to achieve it, and this is possible to speak about formation of reflect on installation on creativity which also means existence of own point of view, known courage and independence in decision-making.

So, where creativity essence in context of cognitive activity? There is different interpretation of this conception. Gilford defines creativity as divergent thinking (lat. *divergentia* – a divergence, type of the thinking going diversely) which is characterized by ability to put forward a set equally correct ideas at the solution of some problem, not stereotype of the thinking. Torrance notes ability to realize gaps and contradictions, and also to formulate hypotheses of rather missing basic data. Accordingly, as creativity criteria sets of the properties characterizing features of creative cognitive activity are used. Divergent thinking characterizes:

Speed – ability to state the maximum quantity of ideas, ways of the solution of this or that problem, and their quantity more important than quality;

Flexibility – ability to put forward various ideas, for example, connected with use of objects, methods, etc. (in the most widespread dough for check of flexibility of thinking it is offered to think up different methods of application of any subject of daily use);

Singularity – ability to generate the new non-standard ideas, the remote associations, to find the unusual answers differing from the standard;

Exactness – ability to improve a creativity product, adding details, to strive for completeness. Respectively, and development of creativity connect with improvement at the trainee of above-mentioned qualities.

If to share that point of view that creativity is to some extent inherent in each person, and its manifestation is interfered by environment influences, inhibition, social templates, we can treat a role of open education elements, strengthening of emphasis on independent work of trainees as very positive moment. And on this basis development of creativity of seniors, a student is a way of creative potential release from those "suppression" which they got earlier. At the same time, external influence, and of the environment can play positive role also. By researches it is established that development of creativity requires absolutely reinforcement of initial abilities influence of the environment which possesses "*high degree of uncertainty and potential diversity, and also contains models of creative activity and its results*".

We should concentrate at the moment connected with imitation. Following to samples – very important factor defining dynamics of creative abilities development. Features of imitation in creative cognitive activity are characterized by consecutive transition from imitation of reproductive character

through creative imitation the chosen sample to the independent creativity which base is formed by two previous stages. However, this process has to be regulated by the teacher as the choice of a sample for imitation (as generally, and the principle of implementation of cognitive activity) can cause certain difficulties in trainees. Experiments show that trainees with initially high level of creativity choose high samples for imitation while not creative trainees such, probably, unattainable, a sample for imitation can't and don't try to find. The last remain at a stage of reproductive activity.

As V.V.Davydov noted, "it is impossible to reveal original depths of creative potential of the person, remaining only within the settled forms of his activity and already accepted systems of training and education as in other living conditions and in other systems of training and education this potential can significantly change".

Professionalizing as process of mastering by trainees by specialty advances to best results provides realization of their strategy to self-realization in educational work. Vision by students of strategy of achievement of tops of professional skill and following to logic of advance to them assumes passing of a number of stages by them. Each of them marks achievement of new levels of professional competence, such as professional formation (ability independently to carry out official duties); ensuring stability in work (the guaranteed, timely and high-quality performance of office tasks); ascension to professional skill (the creative, effective activity assuming realization of individual activity strategy) and others.

Naturally, that new problems have to adapt for a context checked time and practice and pedagogical ideas functioning today. In this sense, various aspects of the content of education and the effective organization of educational process are especially important for research objectives. First of all: problems of the content of education, methodical requirements to the maintenance of separate subjects, continuity problems, etc. Further - problems of effective management of didactic processes and their increases, the concept of increase of efficiency of educational process, psychological mechanisms of assimilation of knowledge [7].

So, the carried out analysis showed that it is possible to increase efficiency of use of object-oriented systems in higher education institution due to fuller use of achievements of modern pedagogical science, optimization of educational process, activation of cognitive activity of trainees, improvement of the content of training, the comprehensive accounting of individual psychophysiological characteristics and a psychological state of trainees. Object-oriented design on this basis is an indispensable condition of creation of pedagogical systems of qualitatively new level having the purposes, theoretical base and technique of the organization, functioning and the assessment, capable to provide modern requirements of the social order of training of modern experts.

References

- 1 Beshenkov S., Rakitina E. Modelirovanie i formalizatsia. Methodicheskoe posobie. M.: LBZ, 2002. P.336
- 2 Prepodavanie informatiki v obrazovatelnyx uchrezhdeniakh Respubliki Kazakhstan. Sbornik materialov peredovyx opytov. – Alma-Ata, 2006. Vol.1. P. 370
- 3 Bezhanova M. M. Vvedenie v computernye nauki. Uchebnoe posobie. Novossibirsk, 1994. P-115
- 4 Lapchik M.P., Semakin I.G., Henner E.K. Metodika преподавания информатики. M: Academia, 2001.P-624
- 5 Mikheyeva E.V. Informationnye technology v professionalnoy deyatel'nosti. M: Academia, 2006. P 384
- 6 Obratsova Y.P. Psichologo-pedagogicheskie aspekty razrabotky i primeneniya v vuze informatsionnyx tehnology obucheniya. – Orlovskiy gosudarstvennyy tehnikeskyy universitet. Orel, 2000. P. 145
- 7 Zakharova I.G. Informationnye technology v obrazovanii. Uchebnoe posobie dlya studentov vyschikh uchebnykh zavedeniy. M: "Academia", 2005. P. 192

ОБЪЕКТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЕ СИСТЕМЫ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАТИВНОЙ ЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Т.К. Койшиева¹, Ж.Ж. Қожамқұлова², А. Молдакалықова³

¹к.т.н., доцент,

²к.ф.-м.наук, ассоциированный профессор

³магистр информационных систем,

¹Международный Казахско-турецкий университет имени А.Яссави, Туркестан

^{2,3}Казахский государственный женский педагогический университет,

Алматы, Казахстан, email: aigul_kazmkpu@mail.ru

Компьютеризация всех отраслей промышленности, науки и образования требует создания и внедрения средств новых информационных технологий с одной стороны, а с другой, новый подход к профессиональному образованию будущих специалистов. В статье рассматривается одно из проблемных решений с созданием учебного метода объектно-ориентированных систем на основе статистического моделирования. Информационная модель - это изучение естественных и специальных языков, основанное на теоретическом мышлении. Компьютерный модератор рассматривается как результат обобщения профессиональных знаний о предметах и явлениях, представленных в информационной модели. Авторы описывают методы повышения эффективности использования объектно-ориентированных систем в высшем учебном заведении за счет более полного использования достижений современной педагогической науки.

Ключевые слова: будущие специалисты, компьютеризация, информационные технологии, развитие творчества

БОЛАШАҚ МАМАНДАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-ЛОГИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ ОБЪЕКТИГЕ БАҒЫТТАЛҒАН ЖҮЙЕЛЕР

Т. Койшиева¹, Ж.Ж. Қожамқұлова², А.М. Молдакалықова³

¹техника ғылымдарының кандидаты, доцент,

²Физика-математика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,

³Ақпараттық жүйелер магистрі,

¹А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

^{2,3}Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., email: aigul_kazmkpu@mail.ru

Барлық салаларды, ғылым мен білімді компьютерлендіру, бір жағынан, жаңа ақпараттық технологияларды құруды және енгізуді, ал екінші жағынан - болашақ мамандардың кәсіби біліміне жаңа көзқарасты талап етеді. Мақалада статистикалық модельдеуге негізделген объектілі-бағдарланған жүйелердің оқу әдісін құру арқылы проблемалық шешімдердің бірі қарастырылады. Ақпараттық модель теориялық ойлауға негізделген табиғи және арнайы тілдерді зерттеу болып табылады. Компьютер модераторы ақпараттық модельде ұсынылған тақырыптар мен құбылыстар туралы кәсіби білімді жалпылаудың нәтижесі ретінде қарастырылады. Қазіргі заманғы педагогикалық ғылым жетістіктерін толыққанды пайдалану есебінен жоғары оқу орындарында объектілі-бағытталған жүйелерді пайдаланудың тиімділігін арттыру әдістері келтірілген.

Түйін сөздер: болашақ мамандар, компьютерлендіру, ақпараттық технологиялар, шығармашылықты дамыту

ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY

ҒТАХР 17.01.07

ГЕРМЕНЕВТИКАЛЫҚ ӘДІСТІҢ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ОРНЫ

Г.Т. Алдамбергенова¹, Б.Т. Панзабек²

¹п.ғ.д., профессор

²PhD докторанты (6D011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті)

^{1,2} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bagyla05@mail.ru

Әдебиет заңдылықтарының құрылуы герменевтика қағидасына сәйкес жүйеленеді. Әдебиеттегі әдіс туралы ұғымдар да дәстүрлі түрде герменевтикамен тікелей байланысады. Филологиялық деректер негізінде тарихи факторларды ұғындыру әдісі ретінде герменевтика әдеби ескерткіштерін түсіндірудің жан-жақты қағидасы болып саналды. Мақалада герменевтиканың зерттелуі мен түсіндірмелері қарастырылып, көркем шығарманы оқытуда герменевтиканы әдіс ретінде оқытудың маңызы айқындалады. Сөз өнерінің шынайы көркемдік құндылығын ұғындыру қарастырылады.

Түйін сөздер: герменевтика, мәтін, түсіндіру, түйсінү, зерттеу әдісі, герменевтикалық үшбұрыш, интерпретация

Герменевтика – белгілі мәліметтерге, мәтіндерге сүйене отырып түсіндіру, талқылау. Ал, түсіндіру, талқылау белгілі бір дәстүрге, әлеуметтік-мәдени факторларға сүйенеді. Сол себепті герменевтика адамдардың өзара қарым-қатынас әлемін шынайы құнды және әркімге жақын әлем деп анықтайды. Оның өзінің жан дүниесінде мәдени, құндылық мағыналар әлемі түзіледі. Оның негізін тіл қалайды. Анығында осыны түсіндіру – герменевтиканың басты мақсаты.

Герменевтиканы ғалымдардың басым бөлігі теориялық тұрғыдан мағынаға жету жүйесі деп таниды. Шын мәнісінде герменевтика бейтаныс нәрсені зерттеумен ерекшеленеді. Герменевтиканың басты идеясы өмір сүруді түсінікті етіп көрсету болса, ал, оның зерттеуінің негізгі нысаны шығарма, оның ішінде мәтін екендігі белгілі. Әйтсе де бұл айтылған мәселелер шартты түрде айтылған ұғымдар. Оны тереңірек зерттеген абзалырақ.

Герменевтика XVII ғасырдың ортасынан бастап түсіндірме әдістер ретінде танылды. Оның алғашқы құжаты деп Даннхаузердің нақты герменевтикаға арнаған 1654 трактатынан санау бастаған. Бұл сала XIX ғасырға дейін ғылыми-зерттеу мақсатында емес, дидактикалық мақсатта пайдаланған.

Бірақ бізге белгілі болғанындай көп ғасырлық тарихы бар герменевтикалық дәстүрде Аристотельдің герменевтикалық көзқарасы мен Әл-Фарабидің жеткілікті айқын пікірлеріне қарамастан кей мақалаларда айтылғаны болмаса қандай да бір көзқарастың, арнайы зерттеудің болмағанын атап өту қажет.

Органон – Аристотельдің арнайы логикалық еңбектерінің дәстүрлі аталуы. Көне грек тілінде құрал, әдіс дегенді білдіреді. Органон атауын Аристотель емес, перипатетик Аристотель жолын қуушы Андроник Родос Аристотель еңбектеріне пікір жазу барысында алғаш қолданған. Органон Аристотельдің алты логика кітабын қамтиды. «Категория туралы», «Алғашқы аналитика туралы», «Кейінгі аналитика туралы», «Топика», «Софистикалық тойғарыс туралы», «Түсіндіру туралы» [1]. Дәл осы соңғы кітабы «Түсіндіру туралы» (лат. De interpretatione) – тірек ұғымдар мен тұжырымдар, растау, терістеу, жалпылық, ұғымдық тақырыптар сөз болып, герменевтикалық түсіндірулер талданады. Таным туралы ілімінде Аристотель шынайы білімді болжамдық білімнен ажыратады. Бірақ тіл арқылы ол екеуі байланыста болатындығын дәлелдейді. Аристотельдің бұл пікірлерін Г.Гадамер нақты ерекшелікпен бағалайды: «Аристотельдік тәжірибелі білім туралы ғылымның үлгісін және оның этноспен тығыз байланысын бірден-бір ғылымның теориялық үлгісі екеніне көз жеткіздім, яғни герменевтикалық тәжірибелерге маңыздану үздіксіз өзін тілдің қосымша тірегі ретінде маңызданудың ешқашан нөлден басталмайтындығына және ешқашан шексіз кеңістікте кідіріп қалмайтынына байланысты – философиялық ойдың алғашқы негізін салушы болып түсіндіріледі. Бұл герменевтикалық тәжірибе сол "теорияға" орын беруі керек»[2].

Бұл герменевтиканың классикалық дәстүрінде өз көзқарастарымен ерекше орнына ие болған Әл-Фарабидің «Барихарминийас» еңбегінің (аудармашылар кейде «Герменевтика», кейде «Түсіндіру» деп аударып жүр) бүгінде зерттеу маңыздылығы артып отыр. Оның герменевтикалық тәжірибелері

мен рефлексияларының пәні Платон мен Аристотельдің антикалық философиясы, оларды жарнамалау арқылы оларға белгілі философия тарихының жүйесі болды. Көпшілік қабылдаған түсінік беру ретінде түсінілетін оның ілімі іс жүзінде философиялық ой-танымның, әдеби үдерістің ортасына қосылды.

Біздің уақытта алуан түрлі мәтіндерде, пайымдауларда, белгілерде, нышандарда болатын әр түрлі ойларды танып-білу мен түсіндіру тәжірибесі мен теориясы ретінде түсіндірілетін герменевтика біздің заманға дейінгі заманнан қазіргі заманға дейінгі кезеңдердің әрқайсысында ежелгі ақындардың түсіндірмелерінен бастап, құдайлық ілім мазмұнындағы даралықты, психологиялық құрылымды және т.б. өзгерістерге ұшырады. Оның дамуына Ф.Шлейермахердің, Ф.Шлегельдің, В.Дильтейдың, Г.Зиммельдің, Э.Гуссерльдің, М.Шиллердің, Э.Беттидің, Г.Гадамердің, М.Ландманның, Г.Рикердің, М.Хайдеггердің т.б. тұғырнамалары өз үлесін қосты.

Ф.Шлейермахер «Түсіну үдерісінің айналма сипатына, яғни герменевтика шеңберіне былайша назар аударады. Бөлшекті (жеке сөзді) түсіну – бүтінді (сол сөз кіретін сөйлем) түсініп алмайынша мүмкін болмайды. Бірақ бүтінді түсіну, өз кезегінде бөлшектерді түсінуді қажет етеді.» Бұдан не түсінуге болады? Герменевтикалық шеңбер мәтін түсіндіруде тек мәтін аясында емес кең ұғымда автор, мәтін, оқырман шеңберінде айналдыру анығырақ болар. Барлық нәрсенің, теорияның, тәжірибенің, мәдениеттің, тілдің, тарихтың, т.б. жұмыстарын тану, түсіну, оны игере алу бірте-бірте адамды тануға алып келеді. Бейтаныс адаммен әңгіме құру герменевтикалық танымның жұмысы болып табылады. Ақырғы мақсаты ақиқатқа жету болып табылатын адамзат танымының формасы болып көрінеді. Бұл герменевтикалық көзқарастарға ерте кезде әсіресе Германияда қызығушылық танытты. Оны В. Изер, Г.Яусс сияқты ғалымдар дамытты. Олар да мәтін, автор, оқырман үштігін «герменевтикалық шеңбер» арқылы жаңа мағыналарды анықтауды басты мақсат етті. Мәтін әуелі автор ойында әр түрлі жобада құралатындығын қолға алып, оны оқырманның мәтінді түсінудегі жетекшілік етуді дамыту керектігіне орын берді. Ол үшін мәтінді герменевтикалық шеңберде алға-кейін, оңнан-солға, солдан-оңға, жоғары-төмен қозғалтып оқытып, жеке сөздің мағынасын нақтылау үшін «кейін» қарай жиі қайталап оқып отыруға назар аудартады [3]. Бұл теория қағидаттарын 1980 жылдардан бастап Мәскеу ғалымдары В.Я.Задорнова, И.Гюббент, Л.В.Чернец сияқты ғалымдар жалғастырды. Бұл бағыт қазіргі кезде «Филологиялық герменевтика» деп аталып, мәтінді талдап-талқылаудың ұлттық психология, басқа әлемдер теориясы, оқырмандардың әлемі негіздеріне сүйене отырып нақты жолдарын анықтауда. Ал қазақ әдебиетінде соңғы кезде Т.У.Есембеков [4], Қ.Т.Жанұзақова [5] тағы басқа да ғалымдар өзіндік пікірлерін айтып, әдебиеттану саласында герменевтикалық талдаудың орнын зерттеуде.

Герменевтика – әртүрлі дискурстардың арасындағы байланысты, болуы мүмкін әңгімеде мәселенің бөліктері арасында қатынас ретінде қарастырады. Дискурс ретіндегі герменевтика түсінікпен нақты байланыса алмайды, мағынасы әлсірейді. Герменевтика тек өлшемдестігі жоқ дискурстар жағдайында және заттарға емес, адамдарға қажетті дискурстарға ғана қажет болады. Өз кезегінде адами өмір, аштық және махаббат, еңбек және билік өз кезегінде бірін-бірі тыңдау арқылы, бірімен-бірі сөйлесу арқылы жүзеге асып отырады. Бұл соншалықты даусыз, себебі адами ойлар, сөздер герменевтикалық рефлексияны қажет етеді.

Әрқашанда қай жерде талпыныстар, қараулар, демеушіліктер таныс емес жайттардың болуы, яғни, барлық белгісіз бағытты бағындыруға талпыныстар болған жерде әлемнің герменевтикалық жүйесі орын алады. Тіпті жаңа ғылымның монологиялық тілінде де қоғамдық ақиқатқа осы жолмен жетеді. Ғылыми деректер негізінде тарихи факторларды ұғындыру әдісі ретінде герменевтика әдеби ескерткіштерін түсіндірудің жан-жақты қағидасы болып саналды. Тұлғаның туындысын қабылдайтын сана түсінудің құралы болып қала бермек. Бұл мәтінді түсіндіру теориясы қазіргі батыс әдебиеттануда кең өрістеуде. Көркем туынды мәдениет факторы болып табылады, сонымен бірге оны түсіндіргенде адамзаттың рухани тарихындағы орнын қайта құру қажет. Мәтінді қайта құрастыру герменевтикалық анализдің еншісінде. Туындының түсіндірілуі автор құндылығының жүйесі, этикалық таңдаумен анықталу керек, бұл герменевтиканың аясын кеңейтеді және жаңаша терең талдауды қажет етеді. Герменевтикалық түсіндіруде әдеби мәтіннің тарихи қайта құрылуы және тарихи шығарманың мәтіні ерекшеленуі ғана емес, сонымен қатар оқырмандардың дүниетанымын кеңейту, өзін терең түсінудегі көмегі бастысы болып келеді.

Гадамер герменевтиканың негіздерін түсіндіре отырып, бұл зерттеулердің міндеті ақиқатқа жетудің ғылыми әдістеме бақылауындағы шектен асып түсетін тәжірибесін, онымен кездесетін

жердің де ашылуы және өзіндік негіздемесі жөнінде мәселе қойды. Гадамер өз еңбектерінде «зерттеуші» мен «зерттелушінің» бірі-бірінің алдынан қарама-қарсы шықпайынша, бірігіп біртұтастанбайынша шынайы түсіну болмайтындығын айтады. Түсінудің негізгі мақсаты ақиқат түбіне жету болатын болса, ол ақиқатқа өзінің (зерттеушінің) нақты тарихи жағдайы мен өткен (зерттелуші) әлемнің диалогы, бітпес сұрақтарға берілген шексіз жауаптар қатынасы арқылы ғана жетуге болады [6] – деген пікірі түйсінуге алып келетіндігін көрсетті. Философия ғылымындағы секілді әдебиетте де герменевтиканы түйсіну, түсіну ілімі деп жүрміз. Түйсінудің (функция интерпретации) міндеті – өнердің, сөз өнерінің шынайы көркемдік құндылығын ұғындыру. Оны шын мәнісінде «түсіндіруге» қарама-қарсы қойылатын «түсіну» емес, бейтаныс нәрсені зерттеу, мағынаға жету техникасы, нақтылағанда адам туралы ғылымдарға бейімделген зерттеу деп қарастырғаны абзалырақ. Герменевтиканың мақсаты – мәдениет саласын ғылыми деңгейде тану, кең мағынада адамның рухани дүниесін түсіну болып табылады. Адам түсінуші, ұғынушы болмыс.

«Әдебиеттің рухани негізін саралауда да түрлі әдеби тәсілдердің қажеттілігін қазіргі әдебиеттанулық ізденістерден айқын аңғарамыз. Осы тұрғыда дәстүрлі классикалық герменевтика мен құрылымдық поэтиканың түйісіндегі көркем мәтіннің мағыналық сипаты арқылы оның генезисіне үңілу жолдарын ұтымды іске асуда» [7]. Батыс әдебиеттану ғылымында герменевтика әдебиет теориясының базалық құрылымы болып табылатын негізгі әдіснамалық қағидаларын зерделеуде кең тарап, әлі күнге дейін маңызын жойған жоқ. Ал қазіргі қазақ әдебиетінде герменевтиканы мәтін түсіндіру, түсінумен мәтіннің мазмұндық болмысын талдау әлсіреген тұста, жан-жақты, тиімді әдіс ретінде бағаланып жүрген жайы бар. Бұл шындықтың бары да рас. Тарихи мәліметтерді филологиялық тәсілдер арқылы зерттеу ретінде герменевтика әдеби жәдігерлерді тәпсірлеуде де едәуір салмағы бар. Герменевтикалық тәсілдің тарихы үлкен екі кезеңнен тұрады. Бірі дәстүрлі классикалық та, екіншісі – қазіргі әдебиеттанулық герменевтика. Тарих герменевтиканы гуманитарлық ғылымдардың жүйелі негізі деп білді. Алайда, қазіргі әдеби герменевтика бұл мәселелерді мақсатты түрде айналып өтіп, нақты әдіснамалар мен әдеби тәсілдерді жасауда. Әсіресе, жоғары оқу орындарында мәтін талдауда әдістермен жұмыс істеу, герменевтикалық үшбұрыштың мәні мен маңызына үңілу, ондағы автор, шығарма, оқырман жүйесін талдауда ақпарат бере білу, ақпараттағы ақиқатты тани алу, ойлаушыға өз сөзін айтуға мүмкіндік беру, адамдармен сұхбаттастыру, олардың айтқандарын меңгере білу – міне, герменевтикалық талдаудың жаны осында. Әдебиеттанулық герменевтика әдістерді пайдаланып, мәтін талдау барысында жақсы нәтижеге қол жеткізбек. Жалпы қазіргі әдеби мәтінді талдауда герменевтикалық әдістен басқа типологиялық, дискурстық, салыстырмалы, поэтикалық, семантикалық, амал-тәсілдер бар. Сонымен бірге оперативтілік, объективтік, коммуникативтік сынды негіздерді қарастыру орынды. Герменевтикалық әдіс көзқарастарды бір-біріне қарсы қою емес, бірыңғай зерттеу жүйесін және зерттеу әдістер бірлігін қарастырады, дұрыс түсінік береді. Ғылыми ақпарат өңдеуде де герменевтикалық әдіс жақсы бағаланады.

Мәтіндерді түсіндіру арқылы ғана автордың сөздік қорын, оның мінезін, өмірінің жағдайын анықтауға болады. Автор дәуірінің сөздік қоры мен тарихи-мәдени қабаты бір тұтастықты құрайды, оның негізінде мәтіндер элемент ретінде, бір тұтастығы солардан бастап түсіндіріледі. Классикалық герменевтиканың мақсаты мәтіндегі көркемдік шындық пен оны түсіндірудегі өзіндік ғылыми көзқарасты бір арнаға тоғыстыра отырып, тиянақты пікір қорытуға негізделеді. Әр халық өз тілі арқылы өзінің дүниетанымын, көзқарасын қалыптастырады. Тілде халықтың мыңдаған жылдар бойы жинаған өмірлік тәжірибесі топталады. Әсіресе, бұл қағиданы көшпенді өмір салтын ұстаған қазақ халқы шын мәнісінде тарихында, әдебиетінде, мәдениетінде сақтай алды. Әрбір сөздің астарын үңіле алды. Тек қана аса дарынды, ұлттық мәдениеттен терең сусындаған адам ғана ұрпаққа жақсы аманат қалдыра алады. Герменевтика ілімінің де қазақ әдебиетіндегі қажеттілігі адамның дүниетанымын ғана зерттеп қоймай, өмір сүруінің, болмысының тәсілі анықталуында. Тағы нақтылағанда біреудің рухани өміріне өтуінде де емес, керісінше, сол замандағы мәселелерді қазіргі заманға сай етіп талдауда. Негізгі мақсат – өткен оқиғаны ой өрісте қайта құра отырып, жаңа мән-мағына тудыру нәтижесінде әдіс-тәсілге сай оқырманға, тыңдаушыға түсіндіру болып табылады.

Мәтіндегі түсінік беру, оны түсіну адам өмірін оқиға ретінде, өткен мәдениетті тұлға, өзара ұғынысу ретінде қарастырылады. Мәтінді интерпретациялау өткен шақ пен осы шақтың диалогы ретінде көрінеді. Кейде ақпараттарды интермәтінмен шатастырып жатады. Ал, тарихи құрылымдар мен мәдени деректерді түсіндіру тіл мүмкіндіктеріне байланысты. Бұл әдіс адам мен тілге ортақ

мәселелерді қарастырады, яғни, кең мағынада адамның рухани дүниесін түсіну, бейтаныс адамдармен әңгіме құру, нәтиже шығару. Адам баласы нақты әлеуметтік-тарихи жағдайлардың жемісі және сол жағдайды өзгертуші, ретіне қарай қайта құрушы. Осы түсіндіру барысында ақиқатты тануға ұмтылыс жасау, пікірдің дұрыстығын мойындау. Өзгеше ойдан өзгені емес, мұндай атауға лайық ойды іріктеп ала білу керек. Содан кейін дүниеқатынас, дүниетүсінік ұстанымдарына жақындатуға болады. Адамның көркем танымын бағалауын нақты сезімдік бақылауымен, болмысты ішкі жан-дүниесімен ғана шектеу болмас, абстрактілік және ауани ойлау да жетекшілік роль атқарады. Дұрыс ойлау көркем танымның ерекше сатысы және шығармашылық негізі ретінде адами, психологиялық даму, өзгеру, өсу, жетілу үстінде қалыптасады. Көркем ойлау күрделі жүйе болғандықтан оның гносеологиялық, психологиялық, эстетикалық, коммуникативті қызметі әртүрлі болады. Сондықтан да көркем әдебиет ұстанымын айғақтайтын зерттеулер әлі де жалғаса бермек.

Қазақ әдебиетінде өз ерекшеліктерімен дараланған орта буын жазушылары Асқар Алтай, Думан Рамазан, Нұржан Қуантайұлының, жас буын жазушылар Қанат Әбілқайыр, Сағадат Ордашеваның әдіс-тәсілге бай, мәтін құруда өзіндік жаңашылдықтарын шығармаларынан көруге болады. Әсіресе, Қанат Әбілқайырдың «Соқыр үміт» атты әңгімесі «интерпретацияның («түсіндірудің») герменевтикалық әдісін, көркем мәтіндер әлемінде көрініс беретін «өзгенің» мәдени, ұлтты немесе этникалық феноменінің тереңдетілген семантикасын деп айқындап берді. Сонымен бірге Сағадат Ордашеваның «Авторын іздеген кейіпкер» атты әңгімесі де осы салада қазақ прозасының жаңа белеске көтерілгендігін көрсетіп отыр.

Жалпы герменевтиканың өзінің негізгі қолданыстағы аппараты бар. Бұлар: белгі, мағына, сөз, контекст, мәтін, интерпретатор. Сонымен бірге "герменевтикалық үшбұрыш" және "герменевтикалық шеңбер" деген іргелі ұғымдары да бар. Герменевтикалық үшбұрыш мәтіннің өзі, мәтін авторы және оқырман арасындағы өзара қатынас болып табылады. Ал герменевтикалық шеңбер түсіну процесінің жүйелі айналмалы сипатын анықтайды. Герменевтикада автор мен оқырманның жан туыстығы, жақындығы мағыналы болу қажет. Автор оқырманнан тым алыстаса, герменевтика қанша тырысып түсіндірсе де мәтін толық ашылмайды. Ал автор мен оқырманның ой үндестігінен, пікір ұқсастығынан жасырын мағына қалмайды, түсіндіру қажет болмай қалады. Осыған сәйкес түсіндіру былайша іске асуы мүмкін: бірінші, шығарма авторының ішкі жан дүниесіне ыңғайына қарай бейімделу; екінші, басқа мәліметтерді салыстыру арқылы түсіндіру. Яғни, қазіргі әдебиеттануда герменевтиканың қолданыс аппаратының аясы кеңі түскендігі байқалады. «Әйтеуір әдіс» деген болмайды, әдіс нәтижеге бағытталған болуы керек, нақты мақсаттарға арналған нақты әдіс болуы тиіс. Прозалық шығармаларды талдау барысында герменевтика әдіс, тәсіл ретінде нақты нысан болып, оның тиімділігі көрініс тауып жатқандығын атап өту маңызды [7].

Көркем шығарманы оқыту мен талдаудың әдіс-амалдары алуан түрлі. Білім жүйесіндегі жаңа оқыту тәсілдері көркем шығарманы оқытудың тиімді жолдарын нұсқауы өзге әдістермен қатар герменевтиканың да қажеттілігін нұсқап отыр. Герменевтиканың негізі түсіну ұғымы болғандықтан, оның қағидасы интерпретация болмақ. Интерпретацияны кейде зерделеу деп алмастырады. Интерпретация көркем шығарманың мағынасын, мәнін, идеясын, тереңде жатқан астарын орынды зерделейді. Оның теориядағы басты мәселесі түсіндірулері шындыққа сай болуында және көркемдік тұтастықты ғылымның әдіс-тәсілдері арқылы тануында жатыр. Әдебиеттану ғылымында зерделеудің үш түрлі ұғымы бар: оқырмандық интерпретация, ғылыми интерпретация, шығармашылық интерпретация. Ғылыми интерпретация әдебиеттанушы оқырман ретінде шығарманы оқып, зерделеп, жинақтап, әдеби талдаумен зерттейді. Дәл осы салада өзінің түсінуі деген де ұғым қалыптасқан, мұны авторға қарам-қарсылық деп түсінбеу керек, керісінше шығарманы терең түсініп, зерделеу деу абзалырақ.

Әдебиетті терең тану мен талдау, түсіну, әдеби талғам қалыптастыру студенттерді болашақ маман ретінде ғана қалыптастырып қоймай, эстетикалық, адамгершілік қасиеттерін дамыту үшін де қызмет етеді. Қазірде жоғары оқу орнында оқитын студенттердің өзіне көркем шығарманы оқыту маңызды мәселелердің бірі. Солай бола тұрса да, студенттердің рухани дүниесін байыта отырып эстетикалық, интеллектуалдық, адамгершілік, азаматтық тәрбие беру, биік талғамды қалыптастыру, білім және біліктілікпен қаруландыру, логикалық ойын, ауызекі және жазбаша тіл мәдениетін қалыптастыру, яғни жеке тұлғаны қалыптастыру біздің басты міндетіміз.

Түйіндегенде, шындық – нақтылық. Ол үшін тануды және ажырата білуді үйрену керек. Әл-Фараби айтқандай: «Адам нені және қалай ажырататындығының мәніне жетіп(әдісін біліп), өмір

бойы жақсы мен жаманды айырар болса, міне сонда бақытқа жетеді», әдебиет те дәл солай. Мәтін талдауда әдісін нақты біліп жатса, таным ақпаратын таба алса, түсініктің қозғаушысын тани алса, талдаудың әдістемелік жүйесін жетілдіруге бағытталған іс-әрекеттер нәтиже берері анық. Қазіргі әдебиеттану ғылымында герменевтикалық талдау – қазақ әдебиетін зерттеудің тиімді әдісі және оны дамыту, жетілдіру, тәжірибеге салу маңызды мәселелердің бірі.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Аристотель. Метафизика. III том. «Әлемдік философиялық мұра» топтамасы. Алматы: «Жазушы», 2005
- 2 Гадамер Г.Г. Философия және герменевтика. (Аударған Ғ.Зайыпов). «Әлемдік философиялық мұра» топтамасы. Алматы: «Жазушы», 2005
- 3 Wolfgang Iser. The Range of Interpretation. NY: Columbia University Press. 200
- 4 Есембеков Т.У. Көркем мәтін поэтикасы: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті. 2012
- 5 Жанұзақова Қ.Т. Көркем мәтінді талдау мен түсіну және герменевтиканың кейбір мәселелері. //Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. № 1 (55), 2015
- 6 Гадамер Г.Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. М., 1988
- 7 Еркінбай Ұ. Қазіргі әдебиеттану ғылымындағы герменевтикалық, структуралистік және семиотикалық зерттеу тәсілдері. http://qabylan.kz/A_adebiet/sin/2017-05-10/652.html

РОЛЬ ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКОГО МЕТОДА В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Г.Т. Алдамбергенова¹, Б.Т. Панзабек²

¹д.п.н., профессор

²PhD докторант (6D011700 – Казахский язык и литература)

^{1,2} Казахский государственный женский педагогический университет
Казахстан, г.Алматы, email: bagyla05@mail.ru

Формирование законов литературы систематизируется в соответствии с принципом герменевтики. Традиционно понятия о методе в литературе напрямую связаны с герменевтикой как методом интерпретации исторических факторов на основе филологических данных. В статье рассматривается изучение интерпретация герменевтики, определяется важность преподавания герменевтики как метода литературоведения. Герменевтика даёт объяснение истинной художественной ценности речевого искусства.

Ключевые слова: *герменевтика, текст, объяснение, восприятие, метод исследования, герменевтические треугольники, интерпретация*

THE ROLE OF HERMENEUTIC METHOD IN LITERARY CRITICISM

G.T. Aldambergenova¹, B.T. Panzabek²

¹Dr. Sci. (Pedagogy), Professor

²PhD student (6D011700 – Kazakh language and literature)

^{1,2} Kazakh State Women's Teacher Training University
Kazakhstan, Almaty, email: bagyla05@mail.ru

The formation of the laws of literature is systematized according to the principle of hermeneutics. Traditionally, concepts about the method in the literature are directly linked to the hermeneutics. The comprehensive principle of interpretation of Hermeneutics literary monuments as a method of interpretation of historical factors on the basis of philological data. The article examines the study and interpretation of hermeneutics and defines the importance of teaching hermeneutics as a method of teaching literary criticism. Hermeneutics gives the explanation of the true artistic value of speech art.

Key words: *hermeneutics, text, explanation, perception, research method, hermeneutic triangles, interpretation*

ҒТАХР 17.82.40

ҚОЙШЫҒАРА САЛҒАРАҰЛЫНЫҢ «КӨМБЕ» РОМАН-ЭССЕСІНІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Н.С. Балтабаева

PhD доктор, аға оқытушы

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., email: balnargiza@mail.ru

Мақалада Қ.Салғариннің екі үлкен бөлімнен тұратын «Көмбе» атты роман-эссесінің жанрлық сипаты, танымдық ұстанымы мүлде бөлек шығармасы қарастырылады. Шығармада тек туындының бастан-аяқ диалог тәсілімен жазылғандығы жанр табиғатын айқындауға мүмкіндік береді. Өйткені диалог роман-эссе жанрының негізгі көрсеткішінің бірі болып саналады. Сондықтан да шығармадағы қазақ халқының көне қыпшақ заманындағы күрделі тарихы автор мен оның досының диалогына құрылған.

Қ.Салғариннің өз шығармасын роман-эссе деп атауының басты себебі қазақтың қазақ болғандағы тасқа басылған көне тарихын көркемдік айналымға түсіруге тырысқандығында жатыр деп ойлаймыз.

Түйін сөздер: жанр, эссе, роман, көмбе, көне қыпшақтар, роман-эссе

Бүкіл әлемдік әдебиеттану ғылымында жанр типологиясының өзгеріске түсіп, үнемі жаңарып, жаңғырып отыруы заңды құбылыс болса, бұл арнаның қайта бағамдалу мәселесі де толастамайтын үрдіс. Әсіресе бұл эссе жанрымен трансформацияланған шығарма түрлерінен анық байқалады. Сондықтан да роман-эссенің табиғатын ашу үшін алдымен оның жанрлық сипатына және эссе жанрының өзіне тоқталуға тура келеді.

Г.Н. Поспеловтің еңбектерінде жанр ұғымы типологиялық категория ретінде түсіндіріледі: «...жанры представляют собой явление, исторически повторяющееся в разные эпохи, в развитии различных национальных литератур, в разных направлениях одной эпохи национально-литературного развития. Иначе говоря, жанры – явление не исторически конкретное, а типологическое» [1, с.102].

Жанрдың типтілігін, қайталанушылығы мен тұрақтылығын В.Кожинов былай көрсетеді: «...жанр, понимаемый как тип произведения, есть образование исторически устойчивое, твердое, проходящее через века» [2, с.36].

Н.К. Гей: «Жанр – это художественная формула мира» [3, с. 46] десе, А.Н.Лурье: «в жанрах аккумулируется существенная часть эстетического опыта человечества» [4, с.57] дейді.

Эссе (французша Essay – тәжірибе) жанрының атасы – француз жазушысы Мишель Монтень. Ол өзінің әйгілі «Тәжірибесінде» қоғамдық, әлеуметтік ой-санаға әсер ететін тек қана өзіме тиесілі пікірімді білдірдім дейді. Белгілі бір шеңбер аясында ғана өмір сүретін қағидаларға бағынбайтын эсселік стильдің өзіндік ерекшелігін Монтень: «Байқауымда, менің ой-толғамдарымның тамырланғаны соншалық, оларға өзім де ие бола алмайтын сияқтымын» дейді [5 с.656].

Эссе тілі - танымдық терминдерге толы ғылым тілі емес. Эссе тілі – әсем, ажарлы. Оның бұл қасиеті «Мейерс нойес лексикон» сөздігінде нақ көрсетілген [6, с. 215-216]. Эссе қарапайым қалың оқырманға түсінікті тілге ие.

С.Негимов «Эссе сипатында туған туындыларға батыл болжамдар мен өткір ұсыныстар, пікір жарыстырулар мен талас тудыратын жорамалдар, ойлар, көкейге қонымды, таным көкжиегін кеңейтуге қозғау саларлық байламдар тән» [7, 234 б.] деген құнды пікір айтады.

Кез-келген еркін, сюжетсіз мәтін «эссе» жанрына жата бермейді. Бұл үшін көркемдік қиындық бірінші кезекте есепке алынуы керек. Әсіресе, бұл «әдеби эссеге» байланысты. Өйткені, мұнда өзіндік әдеби-сыншылдық ойлар мен эссенің өзінің айқын ара жігін ашып алу керек.

Осылайша бізге тек қана зерттеуші емес (жұмыстың сыншылдық бағытын), сондай-ақ автор-суреткердің де бейнесі (яғни, шығармадағы көркемдік әлем) көрінуі керек. Бұл құбылыс Қ.Салғараның «Көмбе» роман-эссесінде айқын көрініс тапқан.

1989 жылы «Жалын» баспасынан шыққан «Көмбе» романы «Көне қыпшақтар» және «Ой өрнегі» деген екі үлкен бөлімге бөлініп, әрқайсысы көптеген жеке тараушалардан тұрады. Туынды бастан-аяқ диалог тәсілімен жазылған. Мұнда ежелгі қыпшақтардың қиын да күрделі тарихы екі адамның баяндауы түрінде берілген. Оның бірі – автордың өзі болса, екіншісі – досы. Туындының

роман-эссе аталуының басты себебі ең алдымен осы диалог тәсілімен жазылғанында жатыр. Өйткені диалог роман-эссе жанрының негізгі көрсеткішінің бірі болып саналады. Сондықтан да Қ.Салғарин көне қыпшақ заманынан басталатын бүтін бір тарихи кезеңді диалог тәсілімен беру арқылы қазақ тарихын бейнелеп көрсетуге тырысқан. Бұл – бір. Екіншіден, шығарманың табиғат көрінісінен басталуы туындыға көркемдік сипат үстеген. Үшіншіден, тарихи оқиға орны автордың балалық түйсігімен беріліп, қазақтың жұмбаққа толы шалқар тарихын үнсіз көсіліп жатқан кең даламен байланыстырып, бозторғай үнін «мәңгілік тіршілік жырына» балайды. Эссеге тән бұл сипат шығармаға жекелік ұғым дарытқан.

Мысалы: «Дала. Селеу шашы желбіреп, кеңдіктің кесек үлгісіндей керіле созылып жатыр. Шеті де, шегі де жоқтай. Қайда қарасаң да көрерің еркін жазылып барып көкжиекпен қойындасқан кербез кер жазық. Өзіңді кеңдігінің кереметтігінен керегесі мен уығы көзге көріне бермейтін айтулы алып ақ орданың ішінде отырғандай сезінесің. Санаңның саңылауынан көшпелі елдің баласы өзінің тұңғыш киіз үйінің үлгісін төбесінен төңкерілген көк аспанның осынау көгілдір күмбезіне қарап тұрып жасаған-ау деген ой келеді. Жүрдек самал жел қиялға жетелейді...» [8, б. 4].

Осылай басталған шығармадағы автордың жүрдек көңілі сар даланы кезіп кетеді. Құлағына келген ежелден таныс жыр үні келеді. Қабырғасы қатпай жатып, қаршадайынан қозы баққан баланың жалғыз жан серігі бозторғай болады. «Сонда ол таусылмайтын тіршілік әуенін мен үшін, жалғыздықтан жабыққан көңілімді аулау үшін үзбей жырлайтындай көрінетін. Содан да болар, мен бозторғай атаулыға ерекше бір ілтипатпен қарап, әнін үнемі ден қоя тындайтын едім. Қазір де сол әдетке бағынып, көк кеңістігіне ноқат қадалған бозторғайдың қанат діріліне қадала көз тастап, оның мынау тылсым тыныштықпен үйлесім тапқан үнін аулаймын. Бірақ бала күнгіге қарағанда қазіргі қабылдау басқа. Онда ойды сезім билесе, мұнда сезімді ой билейді. Әлгінде ғана астаналық журналист досымнан естігенімді бозторғайдың осынау шырылымен, боз даланың бейқам жатысымен байланыстырғым келеді, бәріне тән бір ортақ түйін табатын секілдімін», – дейді [8, б. 5].

Міне, шығарманы роман-эссеге жақындатып тұрған автордың осы сияқты ой-толғамдары мен көңіл көріністері. Қ.Салғарин тақырыпқа түспес бұрын осылайша «көделі даланың кәделі жыршысы» бозторғай үнін бүкіл тіршіліктің тынысына айналдырған. Автор қазба жұмысы жүргізіліп жатқан Қорған төбеде Астанадан келген журналист досымен ойда-жоқта кездеседі. Осы сәттен бастап екеуара әңгіме басталып кетеді. Сөйлесе келе, бір кезде көне қыпшақтар туралы айтып беруге уәде берген досының сөзін еске салады. Досының аты белгісіз, тек досым деп қана отырады. Бұл кейіпкер негізінен оппоненттің ролін атқарып тұр. Өйткені кереғар даулы пікір көбінесе достың аузынан шығады.

Орыста – половцы, Орталық Европада – коман, Шығыста – қыпшақ деп айтылуы әртүрлі болғанымен мағынасы бір Дешти-и Қыпшақ тайпасының аталуынан басқасы жұмбақ екенін айтқан автордың сөзіне досы:

– Менімше, бұл мәселенің басы ашық болса керек. Себебі, өзіміздің қазақстандық А.Әбдірахманов «Топонимика және этимология» деген кітабында осы қыпшақ этнонимінің қайдан, қалай шыққанына өзінен бұрынғы әр елдің ғалымдарының әр кезеңде айтқан пікірлеріне жеке-жеке тоқталып, талдау жасай келіп, өз тұжырымын айтқаны мәлім. Қыпшақ этнонимінің этимологиясы жөніндегі бұрынғы-соңғы айтылған бар пікірлерді салыстыра зерделеп, ой түйгендіктен бе, менімше А.Әбдірахмановтың осы тұжырымы ғылыми тұрғыдан алып қарағанда да, логикалық нанымдылығы жағынан да көңілге қонымды көрінеді. Ал мұның сыртында бұл арада жаңалықты бірдеме айтамын деу, ғафу етіңіз, менімше, бос әурешілік секілді.

– Бос әурешілік... Жоқ, сіз де ғафу етіңіз, мен бұл пікіріңізге тіпті де қосыла алмаймын. Мұның әділін айтсақ, ой тұсап, тоқырауға тартар тоғышар пікір. Өйткені ортақ іске өзімдік үлесімді қосамын деген мақсатта жасалған әрекеттің кез келгенінің жай әурешілік болуы мүмкін емес. Оның, тіпті тындырары болмаған күннің өзінде, ой қозғаушылық ықпалы бар. Ойды ой ғана оятады. Пікір таласынан шындық пердесі ашылады. Өзіңіз ойлаңызшы, қыпшақ атаулының шығу төркіні туралы халықтық этимологияны алғаш алға тартқан «Оғыз-намадан» бері қаншама уақыт өтті? Содан бері осы бір мәселенің төңірегінде қаншама болжамдар өмірге келді? Солардың біреуі екіншісін жоққа шығарып, өз болжамын ұсынуы, болмаса екіншісін құптай отырып, дәлелдеу дерегін өзінше байыта түсуі арқылы қыпшақ сөзінің түп-төркінін тануға септігі тиер мүмкіндіктердің сан қырынан көрінуіне ықпал жасап бақты емес пе? Әрине, бұлардың ішінде шындық ауылының өзін дәл таппағанымен

түтінін көріп, тура бет түзегендері де, теріс жолға түсіп, шығандап сырт кеткендері де бар еді» [8, б. 8].

Бұдан кейінгі әңгіме А.Әбдірахманов пен О.Сүлейменовтің қыпшақ этнониміне байланысты пікірлерін талдауға ауысады.

– Қыпшақтардың рулық таңбасы – екі тік сызықты (//) қатар жатқан екі пышақтың белгісі деп түсіндіріп, қыпшақ этнонимін осы пышақ сөзінен шығаратын пікірін айтасыз ғой. Шынын айту керек, бұл бұрын айтылған болжамдардың біріне де ұқсамайтын өзіндік түйіні бар, ерекше назар аударарлық пікір. Сондықтан да бұған арнайы тоқтай кеткеннің артықтығы жоқ қой деп ойлаймын.

– Қыпшақ руының таңбасы – тік екі сызық екені рас. Қазір бұл «қос әліп» деп аталады. Ал әліп тік бір сызықпен (/) белгіленетін араб алфавитінің бірінші әрпі.

Араб әрпі қабылданғанға дейін бұл таңбаның басқаша атауы болғаны сөзсіз. Бәлкім, ол осы қыпшақ этнонимінде сақталып қалған жоқ па екен? – дей келіп, О. Сүлейменов тік екі сызықты таңбаның бір кезде ики – пчак (екі пышақ) аталып, кейін осы екі сөздің өзара кірігуі нәтижесінде олардың «кипчакка» айналуы мүмкіндігін айтады [8, б. 12].

Автор О.Сүлейменовтің пікіріне қосыла алмайтындығын айтады. Бұған көптеген тарихи деректер мен белгілі тарихшылардың пікірін көлденең тартады. Екеуара қозғалған пікірталас тағы жалғасады.

– Ғафу етіңіз, байқайсыз ба, осындай тұжырым жасауыңызбен сіз өзіңізге өзіңіз қарсы шығып отырғаныңызды аңғармайтын сияқтысыз.

– Қалайша?

– Осының алдында ғана О.Сүлейменовтің қыпшақ руының тік екі сызық таңбасының бұрынғы аты екі пышақ болуы керек, ал қос әліп аталуы кейін араб алфавиті қабылданған соң пайда болған деген пікірін теріске шығарғанда халықтың санасына сіңіп, қалыптасып кеткен таңба аты кейін өзгермейді деп түйіндеген едіңіз. Енді келіп, бұл тік екі сызықтың бұрынғы аты көсеу, бұл екі көсеу, не қос көсеу болуға тиіс деп отырсыз. Сонда қалай өзіңізге өзіңіз қарсы шықпайсыз. Әлде екі пышақ десе өзгермей, екі көсеу десе өзгере беруге тиіс пе? Өйткені, қалай десеңіз де, қыпшақ таңбасының аты қазір көсеу емес, қос әліп қой [8, б. 16].

Қыпшақ этнонимінің соңы түрік халықтарының пайда болған кезеңіне ауысып, әңгіме тереңдей түседі. Көптеген тарихи деректерді кезек-кезек келтірген екеуі бір тоқтамға келе алмай әңгіме шексіздікке ұласады.

– Иә, Кляшторныйдың ол мақаласын мен де оқыдым. Қыпшақтар жөнінде терең зерттеп, тікелей айналысып жүрген білікті ғалымның осы мақаласындағы түйіндеулерінің қаншалықты шындықпен қабысатынын уақыт көрсетер. Бірақ оқушы ретінде өз басым оның біраз пікіріне қосыла алмаймын.

– Атап айтқанда?

– Басынан басталық. Кляшторный да айтар ойына арқау етіп Г.Рамстедттің 1909 жылы Монғолияға барған сапарында Селенга өзенінің оңтүстік бетіндегі Могон Шине Усу (Қаржаубайда Могойн Шинэ Угун) деген жерден тапқан ескерткіштегі руна жазудағы «Түрік қыпшақ еліг йыл олурмыс» деген тексті алыпты. Бұл жоғарыда айтқан Моюн-чурдың «Түрік-қыпшақ бізді елу жыл биледі» дейтін сөзі.

– Ұмытпасам, Кляшторныйда Моюн-чур емес, Элетмиш Бильге қаған (747–759жж) деп көрсетілген сияқты еді.

– Бәрібір ғой. Моюн-чур да, Элетмиш Бильге қаған да, елетмиш Біліге Тур-айын да, Гэлэ-хан Моюнчжо да бәрі бір кісі, ұйғырдың Пэйлодан кейінгі ханы. Осының ішінде жалпы жұртқа көбірек танысы Моюн-чур болған соң, оны осы атымен атаған жөн болар [8, б. 22].

Осылай диалог арқылы жалғаса беретін тастағы жазулар сыры түрік халқының және оның құрамына енген қыпшақ руының тарихы, басқа да туыстас халықтарға ортақ тарихпен ауысады. Бұған түйінді пікір ретінде Шоқан Уәлихановтың «Қазақ шежіресі» атты еңбегінен мына үзіндіні келтіреді:

«Абылай хан 1757 жылы қырғыздарды шапқанда бірнеше жүз тұтқындарды ордасына алып келіп, арғын ішіндегі атығай арасына қоныстандырды. Келе-келе уақыт өте сол тұтқын қырғыздар атығайлармен араласып, өздерінің шығу тегін Атығайдың түп атасы Дәуіттің 12 баласының бірінен таратып, жаңа қырғыз, бай қырғыз деп аталып кетті. Тағы бір мысал, ұлы жүздің керейіт атты тайпасы қазақтардан бөлініп шығып, өзбек құрамындағы керейіттерге барып қосылады. Кейін

осылардың аз ғана тобы далаға қайта оралып келгенде енді көрші кіші жүздің жеті руына қосылып, қазір соның бір тармағы ретінде өздерін Қарақат бабадан таратады» [8, б. 33-34].

Екеуінің тарихи деректерден үзіндіні сол қалпында келтіріп, тақырыпқа қатысты барлық тарихты жатқа соғуы күмән туғызғанмен, мүмкін сондай адамдар болатын шығар деген демеумен ғана еріксіз көңіл аударуға тура келеді. Өйткені туынды қазақ әдебиетіндегі алғашқы роман-эссе болғандықтан, қосарланған жанрға тән сипатты табу қажет. Мысалдарды молырақ келтіруіміз де сондықтан. Мұнда сөйлеушілердің көркем бейнесі жоқ, тарихи деректер де қозғалысқа түспейді, тек таза баяндау ғана бар. Әрбір тарихи дерек туралы әртүрлі ғалымдардың пікірін келтіре отырып, дауласудың соңындағы түйінді автордың өзі жасап отырады. Мысалы:

Бірінші айғақ – ретінде ол 1957 жылы Монғол археологы Ц.Доржсурэннің Монғол Халық Республикасындағы Архантай аймағының Их-Томир өлкесінен тапқан Түрік қағанатының алғашқы кезеңінде ел басқарған Таспар қағанның (Қытай жылнамасында Тобо-хан) бұйрығымен 572 жылы орнатылған ескерткіш-тасты алады.

Екінші айғақ – ретінде Қаржаубай 1979 жылы өзінің совет ғалымы С.Г. Кляшторныймен бірге шыққан экспедициясында жанағы Архантай аймағының Эрдэнэ-Мондал өлкесіндегі Дэд-цур деген жерден тапқан ескерткіш тасты ұсынады. Онда көне түрік қағанаты заманындағы моланың басына қойылған шарбақ тастың (саркофаг) бетіне қасқыр мен әлдебір құстың суреті қашап салынған.

Үшінші айғақ – Монғол Халық Республикасындағы Бұлғын аймағының Баян-агт өлкесіндегі Шивэт-Улон жеріндегі аса күрделі құрылысты қоршаулы мазардан тұратын мола.

Төртінші айғақ – түйінді айғақ. Мұнда жоғарыда айтылған үш айғақтың сырын ашар кілт бар. Көне дәуір тарихының көмескі бедерін айқындай түсуге көмектесер аса құнды дерек берер сын тасты да Қ. Сартқожаұлы мен С.Г. Кляшторный 1982 жылы Монғол Халық Республикасының Өмне-товь аймағындағы Далан-ула тауының оңтүстік шығыс сілемінен тапты. Осы табылған сын таста қашап жазылған көне түркі жазуы: «Қыпшақтың бөрі иесі құтты болсын!» дейді [8, б. 46-47].

«Нақтылық үшін бірер сөз» деген тараушада «Көк тәңірі» түрікті жаратқалы» дейтін ұғымның мәнін түсіндіру үшін сол заманның бізге жеткен бірден-бір куәгері тасқа қашалған көне жазуларға үніледі. **«Бұл далада жужан деген ел болған»** деген тараушада 391 жылдан бастап мәлім болған Жужандар жалпы тарихы туралы айта келіп, бірақ жужан хандығы сол жылы пайда болды деген сөз емес. Одан бұрын да жужандар өз алдына жеке аймақ ретінде өмір сүргендігі туралы сөз болады.

– Жужандардың тарихқа ең танымал мықты хандарының бірі Анахуан еді ғой. Сіз ол туралы ештеме айтпағаныңыз қалай?

– Жужан хандығының бір жарым ғасырлық ғұмырында әр кездегі жағдайға қарай террорлық жолмен таққа отырып, өзін-өзі хан деп жариялаған, жолдан қосылған жолбикелерді қоспағанда, ұзын саны 12 ханы болған. Оның ішінде, әрине, мықтысы да нашары да бар. Анахуан соның ішіндегі саясатқа жүйрігі, хандықты биікке көтерген іскері еді [8, 66-68 б.].

«Көне түріктердің тұңғыш ханы» деген тарауша

– Саучи! Саучи!

– Елші келе жатыр.

– Көк ұлының елшісі.

Ауыздан ауызға көшкен осынау хабар тау баурайын қуалай қотандаса қонып, бір-біріне іргелес отырған қалың елге тез тарады. Жұрт тұс-тұстан аттысы атты, жаяуы жаяу аймақ басшысы Бумынның ақ ордасы тігілген Басбұлаққа қарай ағылды», – деп басталады.

Бумын ел басшыларының басын қосып, шұғыл кеңес өткізіп, өздерінің не істеулері керектігін ортаға салды.

– Мұндай жағдай енді бола бермейді. Көктің өзі бізге көмектесіп тұр. Күні кеше Көктің Ұлының өзі елшісін жіберіп, «достық пен туыстықта» (бейбітшілік қатынаста) болайық деп қамқор қолын созып отырғаны анау. Сондықтан енді көп ойласудың жөні жоқ. Тездетіп телелермен жасырын байланыс жасап, солармен одақтасу керек те, жужандарға бірігіп, шабуыл жасау қажет. Сонда ғана кердең кеткен жужан ханы Анахуанның омыртқасын үзе аламыз. Онсыз жужандарға бізге ешқашанда теңдік бермейді, – десті кеңеске жиналғандар алдын-ала келісіп алғандай бірауыздан.

Бірақ Бумын бұған қарсы шықты.

– Жок, – деді ол байыпты үн қатып. – Жок. Бұл түпкілікті жеңісті, дара билікті берер іс емес. Ертеңді бүгін көріп, арғы күнді бүгін ойламасаң, күндік тірлік қай мұратқа жеткізбек [8, 93 б.].

Бұл тараушада екеуара диалог жоқ, бірақ сол заманның кейіпкерлері диалогқа түседі. Осы арқылы шығармаға көркемдік сипат дарытқысы келгенмен, Әуезов сияқты Бумын жұрт құлағына таныс кейіпкер болмағандықтан, көз алдыға жанды көрініс елестей қоймайды.

«Дәуірлеу жолында» деген тараушада екеуара әңгіме қайта жалғасып, баяндаушы кейіпкер қытай жылнамасында көрсетілген көне түріктердің мемлекет конституциясын жеті статъяға бөлген Қ.Өмірәлиевтің дерегін мысалға толық келтіреді. Екеуі де бұған бірдей тамсанып, тарихи деректі ғылыми тілмен сөйлеткен еңбек деген баға береді.

«Түріктердің екінші ханы кім?» деген тарауша:

– Сіз ғафу етіңіз, осы арада әңгіменізді бұзуға тура келіп тұр. Мен білетін тарихта көне түріктердің Бумыннан кейінгі мықты ханы Истеми болуға тиісті еді. Бұл Күлтегін жазуынан да анық байқалады. «Жоғарыда Көк тәңірі, төменде Қара Жер пайда болғанда екі арасында кісі оғлы жаралған екен. Кісі оғлының үстінен менің арғы бабаларым Бумын қаған, Истеми (істеми) қаған отырған екен» демейтін бе еді Күлтегін батыр. Ал сіз болсаңыз көне түріктердің Бумыннан кейінгі үш ханының атын атап, азды-көпті атқарған ісін әңгімеледіңіз. Бірақ Истеми туралы жақ ашқан жоқсыз. Мұның мәнісі қалай? Әлде Истеми де Қара Ыстық сияқты ерте қайтыс болып кетті ме?

– Жоқ, Истеми ол кезде өлген жоқ. Егер Л. Гумилевтің мәліметіне сенсек, ол кейін Тобоханның тұсында, 576 жылы өлгенге ұқсайды. Бірақ Л. Гумилев «Байырғы Түріктер» атты кітабында Түрік қағанатының қарамағындағы жерді Тобо ханның 572 жылы бірнеше жеке иеліктерге бөлгенін айта келіп «Осының алдында ғана өлген Истемидің екі баласына: Қара Жұрынға – Жетісу, Түріксанфқа Еділдің төменгі жағы мен Жайық бойы берілді» дейді. Бұған қарағанда Истеми 572 жылы, болмаса 571 жылы өлген болып шығады» деп басталып [8, б. 110]. тарихи құжаттардан түрлі деректер келтіреді. Түріктердің екінші ханы Тоба хан деген түйінге тоқтайды.

«Аярлық пен сатқындық» деген тараушада Тоба ханның шын аты Арыстан екені айтылып, оның Түрік хандарының ішінде бірінші болып, будда дінін қабылдағанын, тіпті дінге берілгені сонша Қытайда тумағанын арман еткенін айтады. Бірақ түрік қағанаты бұл тұста бұрынғыдан да өркендей түседі. Көп уақыт таққа таласқан хан тұқымдары Арыстанды да өлтіріп тынады. Бұдан кейінгі таққа отырған түрік хандарының ішінен:

«Або-ханның өлімі қытай жылнамасы мен «Бұхар тарихында» екі түрлі суреттелді. Қытай жылнамасында Чулохоу Або-ханды тұтқындап әкеліп, оны өлтіру, өлтірмеу жөнінде императормен ақылдасты десе, «Бұхар тарихы» оны тұтқындағаннан кейін қап толы қызыл араға талатып өлтірді дейді.

– Қалай өлсе де, оның нақтылығының ел тарихы үшін қажеті жоқ қой. Ал тарих үшін оның 587 жылы өлгені анық.

– Әрине, менікі де сөз ретіне қарай айтып жатқан нәрсе ғой. Әйтпесе, бұл арада негізгі айтар жәйіт, Або-ханды құртуға қарсы жорықта бірігіп, ынтымақтастық танытқан екі ханның, Қара Жұрын Түрік Тардуш-хан мен Чулохоу Шеху-ханның ол өлгеннен кейін үстемдікке таласып, қайта жауласуы еді» [8, б. 124] деп тарих көшін жалғастыра береді.

«Қарсанда» деген тарауша:

«Сонымен заман озып бара берген,

Бірі өлсе, бірі орнын ала берген.

Тамаша талайлардың еткен ісі

Аңыз боп ел аузында қала берген, – деп, ақын айтқандай, темір дәуірінің төл перзенті атанып, тарихқа «мәңгі ел» деген атпен енген Түрік қағанаты да өзінен Бұрынғылардың (Хунну, Сәнби, Жужан) жолымен сырттан сығылып, іштен іріп, ақырында телім-телім болып тынды деңіз» деп басталады. Соншама бай деректерді жатқа соғып отырған екеуінің жоғарыдағы өлеңнің авторын айтпай кетуі көңілге күдік ұялатады. Бірақ осы кезде айтылған даланың дана қарты Тоныкөктің «Түрік жұрты өлді, алқынды, жоқ болды. Түрік сыр жұрты жерінде тұтқа қалмады» деген сөзі орынды келтірілген. Бұдан кейін Батыста Византия мен Персияны тітіркенткен, Шығыста Қытайға салық төлеткен, Хинганның (Қадырханның) алып жоталарынан бастап Қара теңіздің жағалауына дейінгі жерді иеленіп, бүкіл көшпелілерді қол астына бағындырған Түрік қағанатының кейінгіге тағылым болар жақсы-жаманды ісін қалдырды да, қордалы жұртта қалған қырық ру-тайпалардың аузында аңызға айналып, тарихтың тылсым қойнауына кете барғаны сөз болады.

«Ел төресі – Құтылығ» деген тараушада екеуара әңгіме екінші Түрік қағанатына қарай ауысады. Мұнда Құтылығтың жағдайы басқа хандармен салыстырғанда, олардың қай-қайсынан да өте

қиын болғанын көруге болады. Бұл оқиғаның куәгері ретінде Тоңюкөктің «Жауымыз төңірегімізді айналып ұшқан жыртқыш құс сияқты еді де, біз жемтік сияқты едік» деген сөзін келтіре отырып, дәлелдей түседі. Соған қарамастан, Құтылығ анталай қоршаған қалың жаудың арасынан аман шығып, қағанат негізін қалайды, ешкімге теңдік бермес ұлы күшке айналады.

«**Табысу**» деген тарауша Тоңюкөк пен Құтылығ ханның диалогынан тұрады. Мұнда 682 жылғы оқиға баяндалып, Құтылығтың батыры, кейін Тоңюкөкпен бірге хан кеңесшісі болатын тұтқындағы Ашида Юань-чжень мен оның достарын құтқарып алған әрекеті сөз болады.

«**Алғашқы қадам**» деген тараушада екеуара диалог қайта жалғасады. Мұнда Құтылығ ордасының Қарақұмның шығысында орналасқан Шұғайқұз атты құзды өлкеге көшкен оқиғасы сөз болады. Құтылығтың ордасына жиналған екі тайпаның сөз ұстар игі жақсылары мен кеңеске қатысушылар ортақ бір түйінге ымыраласады. Ол түйін мынадай:

Бірінші түйін. Табғачтарға тәуелді түріктің басқа тайпалары арасында үгіт-насихат жұмысын жүргізу, жұртты жаппай көтеріліске шығуға үндеу.

Екінші түйін. Жиналған (көтерілген) жауынгерлерді көлікпен, тамақпен, қарумен жабдықтау.

Үшінші түйін. Құлаған қағанатты қалпына келтіру, елді басқару және билік жүйесін орнықтыру.

Төртінші түйін. Құлаған қағанатты қалпына келтіру, елді басқару және билік жүйесін орнықтыру.

Бесінші түйін. Жау елдерге шабуыл жасау арқылы қағанат қуатын нығайту, сол арқылы тәуелсіз дербес мемлекет орнату, яғни толық азаттыққа қол жеткізу.

– Пәлі, бауырым-ау, мұны қайдан алып отырсың. Мұндай дерек еш жерде жоқ қой. Нансаңыз, арғы-бергі тарихтан, не тарихшылардың біреуінің еңбегінен осы күнге дейін Екінші түрік қағанатының негізін қалаушы Құтылығ қағанның да, тіпті одан кейінгі Қапаған, Білге қағандардың да мұндай саралап, айқын көрсетілген нақты программасы болды дегенді кездестірсем не дейсіз. Соған қарағанда осы арада былай, ептеп қиялға еркіндік беріп жібердіңіз ғой деймін?

– Қиялға ерік беріп жібердіңіз дейсіз бе?.. Иә, шынында бұлайша саралап қадап көрсетілген ештеме болмаған соң солай деуіңіз жөн шығар [8, б. 169-170].

Осы мәселе екеуара диалог арқылы тарихи құжаттар негізінде сөз болады.

«**Аттаныс**» деген тараушада Құтылығтың 683 жылы Қытайдың Бин-чжеу, Лан-чжеу, Дин-чжеу деген үш аймаққа қатар жүргізген жеңіске жеткен жорығы туралы айтылып, Баз қаған билеп тұрған тоғыз оғұз тайпасының құрамына тіреледі. Мұнда да тарихи деректер үнемі мысалға келтіріліп отырады.

«**Мо өлкесінің бегі**» деген тараушада Құтылығ өлгеннен кейін қағанаттың билік тізгінін өз қолына алған Қапаған хан туралы сөз болады. Күн санап өсіп, нығайып келе жатқан түрік мемлекетіне көз алартушылардың көптігі туралы автор «Бұл ретте түріктер – даланың арлан бөрісі де, ал жаулары – ауылдың ашқарақ төбеті тәрізді еді» деп сипаттайды.

«**Ақтермел асуы**» деген тараушада Қапаған қағанның Қытаймен қақтығыстары тасқа жазылған тарихи деректер мен қытай жылнамасы негізінде сөз болып отырады. Осы тараушада бас кеңесші, қарт батыр Тоңюкөктің де рөлі кеңінен көрсетіледі. Бірақ көп жағдайда Қапаған қаған қарт батырдың сөзіне құлақ аса қоймайды. Астамшылықтың кесірінен Қапаған қаған ойда-жоқта жасырынып жатқан қытай әскеріне кездесіп, мерт болады. Оның басын қытайдың елшісі Хэ Лин-цунға апарып тапсырады. Ол арнаулы шапқыншымен оны Таң империясының астанасы Чанандағы император сарайына жөнелтеді. Автор Шығысты дүр сілкіндірген түрік елінің қаһарлы қағаны Қапаған қартайған шағында бүкіл абыройдан айрылып, ойда жоқ жерде опат болғандығын өкінішпен баяндайды.

Осы тараушада қырғыздармен болған соғыста ерекше ерлік көрсеткен Құтылығ батырдың кенжесі, жасы отызға жаңа ілінген Күлтегін бейнесі де жан-жақты ашылады. Ол жекпе-жекке шыққан қырғыз батырларының бәрін жеңіп, үлкен абыройға ие болғандығы туралы айтылады. Бірақ қанша жеңістерге қол жеткізіп, түрік елінің қарамағына қаншама жұртты қаратса да, Күлтегінге оң шырай білдірмеген Қапағанның қателігі де кеңінен ашылады.

«**Құтылығтың екі баласы**» деген тараушада Қапағаннан кейін Күлтегіннің Могилян деген ағасы Білге қаған деген атпен 716 жылы таққа отырады. Ал Күлтегін бас қолбасшы болып тағайындалады. Ел тізгінін қолына алған Құтылығтың осы екі баласына Тоңюкөк ақылшы болады.

Білге қағанның басындағы ескерткіш жазуда «Түрік-қыпшақ бізді елу жыл биледі» деген жазуға қарап автор Екінші түрік қағанатының негізгі ұйытқысы қыпшақтар болған деген түйінге келеді.

«Қорқыт пен Тоңюкөк» деген тараушада халқымыздың талай заманнан бері өзіне рухани мұра етіп келе жатқан ғажайып аңыздарына, мазмұнды ертегілеріне, батырлық жырларына, философиялық мәні зор шешендік сөздеріне бұл күнде түркі тілдес халықтардың біразының ортақтасып, әрқайсының оны өзінің төл мұрасы санап, еншіленіп жүргеніне көптеген мысалдар айта келіп, көне дәуірде оғыз тайпасынан шыққан данышпан қарт – Қорқыт ата Азиядағы түркі тілдес елдердің біразына ортақ адам екеніне дәлел келтіреді.

Түрік қағанатының негізін қалаушылардың бірі, ел бірлігінің ұйытқысы, білікті қолбасшы, алдын ақылмен болжай білетін данышпаны Тоңюкөк пен атақты Қорқыт екеуін бір кісі емес пе деген досының пікіріне автор дау айтады. Бұған дәлел ретінде автор Қазақ Совет Энциклопедиясының алтыншы томындағы Қорқыт атаға берілген анықтамадағы деректі келтіреді. Онда былай делінген: «Қорқыт ата VIII ғасырда (туған, өлген жылы белгісіз) Қызылорда облысы Қармақшы ауданының жерінде өмір сүрген атақты ақын, асқан күйші, аңыз кейіпкері. Тарихи деректер мен халық шежіресі бойынша Қорқыттың анасы қыпшақ тайпасынан, ал әкесі Қарақожа оғыздардың Қамы (Қайыспас) деген атасынан шыққан. Сондықтан Қорқыт оғыздар мен қыпшақ арасында бірдей кеменгер ел ағасы болып өткен.

Енді Тоңюкөк туралы. Бұл кісі жөнінде Энциклопедияда ештеме жазылмаған. Ол жайында біз азды-көпті деректі Таң әулетінің шежіресі – Таңшудан, жалпы қытай тарихы Ганмудан және 1897 жылы Д.А. және Е. Клеменцтер тапқан Селенга өзенінің бойындағы Налайха почта станциясының жанында Тоңюкөк құрметіне қойылған үлкен ескерткіштегі тас жазудан (автонекрологтан) ғана кездестіреміз.

Енді ұқсас деректерге ғана назар аударып көрелік. Екеуі де бір кезеңнің перзенті, VII ғасырдың орта шенінде туып, VIII ғасырдың басында қаза болады. Екеуі де өз ғұмырларында үш ханға уәзір болып қызмет істейді. Шынына келсек, оларды бір кісі емес пе деген ойға шақыратын басты дерек те екеуінің осы үш бірдей ханға уәзір болулары [8, б. 236-239].

Осылайша жалғасқан сұхбаттасу Қорқыттың Сырдарияда тұмағандығын, оның бірнеше жердегі мазарына тоқталу арқылы дәлелдейді.

«**Оңтүстік орыс жерінде**» деген тараушада Жалпы қыпшақтар батысқа қарай қозғалғанға дейін IX-X ғасырларда батыста Оралмен, Шығыста Алтаймен, оңтүстікте Сырдариямен, солтүстікте Ертіс, Тобыл, Есіл өзендері және Зайсан көлімен шектесіп жатқан орасан үлкен территорияны иемденген деген дерек бар. Олар бұл аймақта XI ғасырдың басына дейін тұрған, кейіннен екіге бөлініп, Батыс пен оңтүстікке қарай үдере көшкен. Қыпшақтардың батысқа қарай жылжығандары Жайық пен Еділдің арасынан шығады.

– Сонда қалай, ол жерде бұрын ешкім болмаған ба? Әлде олар да басқа көшпелілер секілді жаңа қонысты күреспен тартып алып отырған ба?

– Әрине, тартып алып отырған. Әйтпесе, Еділ менен Жайықтай арналы өзеннің бойы елсіз болушы ма еді [8, б. 260] деп келетін сұхбаттасу А.И.Поповтың «Қыпшақтар және Русь» деген еңбегін талдау арқылы жеткізіледі.

«**Толқынның алды – печенегтер**» деген тарауша «Тарихшыларымыз Қара теңіз жағалауының далалық алқабы деп атаған бұл өңірге екі ғасыр өткен соң, аварлардан кейін, көшпелі түркі тайпасы – хазарлар келеді. Бірақ олар да бұл өңірге түпкілікті ие болып қала алмайды» деп басталып, печенегтердің VIII–IX ғасырлар аралығында Еділ мен Жайық өзендерінің арасында көшіп жүргендігі айтылады. Кеген мен Тирахтың бөлінуі печенегтердің бірлігінің берекесін алып, халықтың қуатын кемітіп қана қоймай, сонымен бірге олардың ел ретінде құруына да себепші болады. Бұлардың кейінгі тағдыры Византия, Венгриямен байланыста өтеді.

«**Екінші толқын – Торктар**» деген тараушада екеуі торк сөзінің этимологиясына тоқтала келіп, кейбір қазақ тарихшылары мен тілші -ғалымдарының торк этнонимінің түпкі тегін «төркін» деген сөзден шығаруына автор қарсы шығады. Бұл түрік деген мағына беретін ежелгі оғыз тайпасының аты екенін дәлелдейді. Печенегтердің қаңлы тайпасынан, половецтердің қимақ тайпасынан бөлінгендігі сияқты торктардың да оғыз тайпасының бір бөлігі болғандығын көрсетеді. Бұлар IX ғасырдың аяғында печенегтерді талқандап, Еділ бойын (Заволжье) басып алады. Бірақ торктар оңтүстік орыс жерінде өзінен бұрынғы көшпелілердей аса көп белсенді әрекеттерге бара

бермей, Көне Русь мемлекетімен ұзақ жылдар одақтас болады. Кейін Торк ордасы екіге бөлініп, бір бөлігі Дунайға, бір бөлігі орыс князьдарының боданына айналып, шекарада қалады.

«Черный клобуки» дегендер кімдер» деген тараушада осы кезеңде тарих сахнасына оңтүстік орыс жеріне шығыстан келген европалықтар коман, кун, валан, vaeven, blaven, плавк, т.б. ал шығыстықтар қыпшақтар деп атап кеткен половецтер шыққандығы сөз болады.

– Ғафу етіңіз, сонда әлгі орыс жылнамаларындағы «черные клобуки» деп аталатын халық қайда қалды? Сіз оларды, тіпті, атамай кеттіңіз ғой. Менімше, орыс жылнамаларында ең көп аталатыны осы «черные клобуки» болса керек. Демек, ол бұл халықтың көне Русь мемлекетінің өмірінде өзіндік орны бар деген сөз ғой. Жалпы қателеспесем, осы «черные клобукилерді» көне деректерде тіпті тайпалар бірлестігі деп те атайтын сияқты еді.

– Онда, осы әңгімеңізді бастамас бұрын мына бір мәселенің басын ашып алсақ қайтеді? Орыс жылнамасындағы осы «черные клобуки» этноним ретінде қазіргі «қарақалпақ» этнонимінің баламасы ма? Жоқ, әлде бұл шендестіру дұрыс емес пе? Сонсоң сіз оқыдыңыз ба, әлде оқи алмадыңыз ба, осы жақында қарақалпақтық ғалым Дәулен Айтмұратовтың «Түріктік этнонимдер» деген еңбегі жарық көрді.

– Жоқ, оқи алмадым, осы биыл шығып па?

– Иә, биыл, Нүкістен шығыпты. Сонда осы «черные клобукидің» де, «Қарақалпақтың» да этимологиясы арнайы сөз болған. Ол кісінің айтуынша, «Қарақалпақ» этнонимінің шығу тегі айдар деген мағынаны беретін көне түріктің «ғұлпақ» сөзіне байланысты көрінеді. Сонда, қарақалпақ – қара ғұлпақ – қара айдар деген ұғымды береді екен [8, б. 271- 272].

Екеуі тарих қойнауын кезектесе аша отырып, «черные клобукидің» қарақалпақтың ежелгі атауы емес екеніне көз жеткізуге тырысады. Бұл печенегтер, торктар, половецтер, берендейлер, түрпейлер, коуилар, каспичилер, боутылар деп аталған көшпенділер тайпаларын бір сөзбен орыс князьдығы «черные клобуки» деп атаған екен. Бұған Н.М.Карамзин мен М.П.Погодин бастаған орыс тарихшыларының пікірінен бері тартып, нақтылы мысалдар келтіреді.

Автор өз ойын «Қалай дегенде де қарақалпақ деген атаумен аталған тайпалар бірлестігінің ұзақ жылдар бойы орыс жерінің шекарасында половецтердің шабуылының өтінде тұрған берік қалқан болғандығы шындық», – деп аяқтайды [8, б. 280].

«Бар деректі барласақ» деген тараушада Орыс жылнамаларының дерегі бойынша половецтердің Русь жерінің шекарасында пайда болуы 6563 (біздің жыл санауымызша 1055) жыл. Осы жылы шекараға жасаған половец ханының аты да белгілі. Жылнамашы оны Блуш деп атайды.

Көне орыс мемлекетінің өмірінің әр қырына әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан да, сондай-ақ қоғамдық-саяси тұрғыдан да үлкен ықпал жасағаны және бұдан да көп дәрежеде көрініс берген кері процесс – Русьтің даланың көшпелі халқына ықпалы атап айтылды. Сонымен бірге, көне орыс мемлекетінің көшпелі тайпаларымен күресте өзінің тәуелсіздігін, ұлттық бірлігін және мәдениетін сақтап қалуда және көшпелі тайпалар шабуылынан Европаның басқа елдері мен Византияны қорғап қалуда аса үлкен роль атқарғаны да атап көрсетілді.

– Иә, көне өмірдің салыстыра қарап, үңіле зерттеуді керек ететін, ақ пенен қараның жіктелгеніндей айқындыққа әлі жетпеген тұстары баршылық болу керек. Сонау ескі заманда болашағына бойлап, барлау жасауға өресі жетпей, күндік пайда үшін бауырмалдықтың парқына бара алмай, бір-бірін босқа қырған бабаларымыздың қираған қалалары мен жерлеген денелерін бауырына басқан даладағы мыңдаған обалардың астында ашылмай әлі қаншама сыр жатыр. Осының бәрі бүгінгі білімді де зерделі ұрпақтың алдына үлкен міндеттер қояды [8, б. 280-286] деген екі ғалым қыпшақтардың пайда болу тарихы туралы сөз етеді. Орыстың «Игорь жасағы туралы жыр» атты атақты дастанындағы «Земли незнаемой» деп аталған жерлерді мекендеген қыпшақ ордалары екендігін, олар Дон өзенінің екі жақ бетін толық алып, Еділ бойына дейін созылып жатқан ұшан-теңіз өлкені иемденгенін, олардың хандары мен билеушілері т.б. деректер айналымға түседі.

«Құбалар мен қаралар» деген тараушада қыпшақ тайпасының билеушілері мен хандары туралы жекелеп сөз болады. «Туған жердің иісі», «Шын асыл иілмей сынады» деген тақырыптармен сол тұстағы абыз, жырау, батырлар туралы аңыздар мен өлең-жырларды тарихи деректермен ұштастыра отырып, қыпшақ тайпасы жөнінде сұхбат жүргізеді. Мысалы,

Қаз қаңқылдар көлінде,
Дуадақ еркін шөлінде.
Батырдың бағы жанады,

Туып бір өскен жерінде.

Есің бар да елің тап,

Бауырыңнан енді бөлінбе! [8, б. 305]

деп Сыржан ханның елшісі Нысан жыраудың Ардақ ханға айтты деген өлең жолдары арқылы қарт жырауды жыр шумақтарымен сөйлете отырып, ел бірлігін сақтаудағы ақын-жыраулардың ролін анық көрсетеді.

«Ой өрнегі» деп аталған екінші тарау «Көңіл ашар», «Досекем айтқан екен», «Қазақбай қарттың үйінде» деген бөліктерден тұрады. Мұнда негізінен автордың өскен ортасы мен көнекөз шешен қарттары арқылы ел аузындағы аңыздар мен өлең-жырлар баяндалады. Бұл тараудың бірінші тараудан айырмашылығы сөз болатын оқиға тарихи деректермен байланыстырылмайды. Бірақ «Көңіл ашар» деген бірінші бөлімі басталған бетте-ақ «Ей, Сөзқалта, ата қаздай қоқиып, қайда барасың? Адамға қарамайсың ғой, өзің» деген диалог беріледі. Сөзқалта – автордың өзі. Екіншісі – Заржак деген атпен аты шыққан Дәрмағамбет деген досы. Екеуі арқылы ауыл көрінісі, ондағы Төлеу сияқты көнекөз қарттың қызықты әңгімелері баяндалады. Төлеу қарт Жабай бидің Сексен, Тоқсан деген екі баласы туралы айта келіп, Киікбай деген атақты бидің шешімдері мен жырларын жатқа айтады.

Жалпы үш бөлімде де ел аузындағы өлең жырлар толығымен беріліп, шығу тарихы аңыз бойынша Төлеу, Досбол, Қазақбай қарт сияқты нақтылы адамдар арқылы жеткізіледі.

Түйіндей келе Қ.Салғариннің де екі үлкен бөлімнен тұратын «Көмбе» атты роман-эссесінің жанрлық сипаты, танымдық ұстанымы мүлде бөлек. Шығармада эссеге тән жан-жақты белгілердің бірталайы қамтылған, мұнда тек туындының бастан-аяқ диалог тәсілімен жазылғандығы жанр табиғатын айқындауға мүмкіндік береді. Өйткені, диалог роман-эссе жанрының негізгі көрсеткішінің бірі болып саналады. Сондықтан да шығармадағы қазақ халқының көне қыпшақ заманындағы күрделі тарихы автор мен оның досының диалогына құрылған.

Қ.Салғариннің өз шығармасын роман-эссе деп атауының басты себебі қазақтың қазақ болғандағы тасқа басылған көне тарихын көркемдік айналымға түсіруге тырысқандығында жатыр деп ойлаймыз. Десе де, нақтылы құжаттар мен деректерге жан бітірудің қиынға соққаны байқалады. Мұнда қадап көрсетер автор мен досынан басқа жанды образ жоқ, бірақ ұшан-теңіз тарих бар. Қорыта келгенде, Қойшығара Салғариннің «Көмбе» деген роман-эссесі көне тарихты тың құжаттар мен жаңа мәліметтер арқылы көркемдік айналымға түсірген.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Поспелов Г.Н. Проблемы исторического развития литературы. – М., 1972. – С. 102-123
2. Литературный энциклопедический словарь. – М., 1967. – С. 32-36
3. Гей Н.К. Художественность литературы: Поэтика. Стиль. – М.: Наука, 1975. – С. 39-46.
4. Лурье А.Н. Поэма как жанр советской литературы. Жанры в советской литературе. – Л., 1978. – С. 57-68
5. Монтень М. Опыты. Избранные главы / пер. с франц. – М.: Правда, 1991. - 656 с.
6. Essay. Meyers neues Lexicon. –Mannheim;Leipzig; Wien; Zurich: Meyers Lexiconvertag, dritter Band, 1978. - S. 215-216
7. Негимов С. Эссе. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / құрастырушылар: З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 234 б.
8. Салғараұлы Қ. Көмбе: роман-эссе.-Алматы: Жалын, 1989. - 448 б.

ТЕМАТИЧЕСКОЕ СВОЕОБРАЗИЕ РОМАНА-ЭССЕ «КОМБЕ» КОЙШЫГАРА САЛГАРИНА

Н.С. Балгабаева

PhD доктор, ст. преподаватель

Казахский государственный женский педагогический университет

Казахстан, г.Алматы, email: balnargiza@mail.ru

В статье показана жанровая природа романа-эссе «Комбе» К. Салгарина, который состоит из двух больших разделов. Суть работы заключается в том, что только через жанр диалога характеризуется жанровая

природа. Диалог является одним из основных показателей жанра роман-эссе. Вот почему сложная история казахского народа в эпоху древних кыпчаков основана на диалоге автора и его друга. Основная причина названия произведения К. Салгарина романом-эссе заключается в том, что он пытался превратить всю древнюю историю казахов в художественный круг.

Ключевые слова: жанр, эссе, роман, комбе, древние кыпчаки, роман-эссе

THE THEMATIC ORIGINALITY OF THE NOVEL-ESSAY "KOMBE" BY KOISHIGARA SALGARIN

N.S. Baltabayeva

PhD, senior lecturer

Kazakh State Women's Teacher Training University

Kazakhstan, Almaty, email: balnargiza@mail.ru

In this article author describes the genre nature of the novel-essay "Kombe" by K. Salgarin, which consists of two large sections. The essence of the work is that only through dialogue genre is characterized by genre nature. Dialogue is one of the main indicators of the genre of novel-essay. That is why the complex history of the Kazakh people in the ancient era of Kipchaks is based on the dialogue of the author and his friend. The main reason for the name of the work of K. Salgarin by the novel-essay is that he tried to turn the entire ancient history of the Kazakhs into an artistic circle.

Key words: genre, essay, novel, Kombe, ancient Kipchaks, novel essay

МРНТИ 17.09.91

КЛИМ САМГИН – ЗЛОВЕЩИЙ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ТИП, РОЖДЕННЫЙ ЭПОХОЙ РЕВОЛЮЦИОННЫХ ПОТРЯСЕНИЙ

Г.А. Орынханова¹

¹к.ф.н., и.о.ассоц.профессора

Казахский государственный женский педагогический университет,

Казахстан, Алматы, gibatat_o@mail.ru

В статье рассматривается замысел романа «Жизнь Клим Самгина». Автор пытается найти ответ на вопрос: как Клим Самгин приспосабливается к Истории? Также рассматривается зеркальность как принцип построения образа героя и как стратегия его поведения. Автор также стремится подчеркнуть вклад М. Горького в художественную культуру.

Ключевые слова: образ, характер, конфликт, замысел, человек, личность

Замысел романа «Жизнь Клим Самгина» у Горького вызревал с 1900-х годов. Тогда писатель набросал план романа «Жизнь господина Платона Ильича Пенкина». Автор так характеризовал центральную фигуру задуманного произведения: «Герой интеллигент-разночинец средних способностей. Происхождение, воспитание внушает ему высокое мнение о силе и оригинальности своего интеллекта и, совершенно скрывая его дилетантство, развивает в нем честолюбивое желание быть чем-то в жизни». Горький планировал выставить несоответствие сил этого человека с его желаниями. Еще в плане написано: «Радикализм – народничество – оппортунизм – консерватизм – декадентство. Полный моральный крах. Сознание. Раскаяние. Смерть».

В 1911 году Горький набрасывает «Записки доктора Ряхина» – об эгоцентрике, не способном к духовному самоопределению. В том же 1911 году – замысел произведения, которое должно было быть названо «Дневник никудышника». В 1915 году – незавершенная повесть «Все то же», где у героя происходят странные раздвоения личности. Фамилия героя – Самгин. В 1919 году Горький, возмущенный, как ему казалось тогда, непристойным поведением той части русской интеллигенции, которая не приняла революцию и всячески обличала новый режим, грозился: «Вот напишу про них и озаглавлю так: «Человек, который сам себя выдумал»» [1, 41-75].

И действительно, с середины 20-х годов и вплоть до конца своих дней Горький работал над романом о «человеке, который сам себя выдумал». Писатель не сразу нашел название своему произведению, колебался между двумя вариантами: «История пустой души» или «Сорок лет». Фактически за этими двумя вариантами названия стоят два аспекта темы. Первый аспект – это история пустой души, проходящей неизбежный путь к смерти, в этом типе личности должна была быть, по замыслу автора, предельно обобщена судьба буржуазного человека. А второй аспект – это летопись общественной жизни предреволюционной России с 1880-х годов и вплоть до 1917 года. В процессе работы писатель придает все большее и большее значение второму аспекту. Почему? Потому что Горький, которому очень дороги были реалистические принципы, всегда стремился показать своего героя в теснейших взаимосвязях с обстоятельствами».

Охарактеризуем проблему «характер и обстоятельства» в романе.

Прочитаем фрагменты из части 1, главы 1, начиная с абзаца –

Первые годы жизни Клим совпали с годами отчаянной борьбы за свободу и культуру той части людей, которые мужественно и беззаветно поставили себя между «молотом и наковальней», между правительством бездарного потомка талантливой немецкой принцессы и безграмотным народом, оступившим в рабстве крепостного права..., и далее до строк – «... путь непротивления злу усилием».

Этот фрагмент важен тем, что здесь звучит прямое слово эпического повествователя. Во-первых, он задает масштаб видения мира, в котором будет представлена жизнь центрального персонажа романа. Во-вторых, он сразу же выделяет главную конфликтную линию романа – спор о герое, о том способен ли человек активно воздействовать на историю, творить ее. И наконец, в-третьих, он задает эмоциональный камертон всего дальнейшего повествования – в его, проникнутом

тревогой и горькой иронией, звучит пафос взыскательности к человеку. Это именно камертон, ибо в дальнейшем повествователь уже никогда не будет выступать с прямым словом, единственный субъект сознания в романе – Клим Самгин, «человек, который сам себя выдумал». Объективная действительность (бытовая, социальная, историческая) будет открываться через его субъективную «оптику», его эмоциональные рефлексy будут окрашивать мир. Но тот камертон, который был задан в прямом слове повествователя, остается в эмоциональном поле романа.

Именно диалогические отношения между «тоном героя» и «тоном повествователя» есть стилевая доминанта романа, субстрат его пафоса.

В романе запечатлены знаменательные для истории России события гуляния на Ходынке: Нижегородская выставка 1896-го года, кровавое воскресенье 9-го января 1905 года, похороны Баумана, баррикады в декабре 1905-го года в Москве, шествия черносотенцев, вокзалы с воинскими эшелонами, отправляющимися на фронт, и, наконец, народные толпы у Таврического дворца в феврале 17-го года. В романе есть малые, но очень существенные, по-своему «знаковые», исторические площадки: это квартира Пятницкого с прячущимся там Гапоном, салон Леонида Андреева, Петербург, Москва, купеческие города Поволжья, русская провинция, Берлин, Париж, Женева.

Такая панорама создает ощущение той всеохватности видения, которую Гоголь когда-то называл «иллюзией всемирности».

Но главное – это панорама духовной жизни России с 1880-х годов до революции 1917 года. Все (или почти все) социальные, философские, политические, эстетические идеи этого сорокалетия там так или иначе преломлены в «пневмосфере» романа: распад народничества, зарождение декадентства, появление легального марксизма, распространение идей буржуазного гегемонизма, зарождение богоискательства, религиозное сектанство... Тем самым Горький осуществляет свой замысел: «Я должен изобразить все классы, «течения», «направления», всю адову суматоху конца века и бури начала XXI» [2, 47].

А в центре этой «кадовой суматохи» переломной суматохи» переломной эпохи в жизни России оказывается персонаж, совершенно неожиданный для монументального исторического полотна. «Мне хотелось изобразить в лице Самгина такого интеллигента средней стоимости, который проходит сквозь целый ряд настроений, ища для себя наиболее независимого места в жизни, где бы ему было удобно и материально, и внутренне» [3, 67], – впоследствии объяснял Горький.

Проанализируем образ Климa Самгина, отношения этого героя со своим временем.

Как же человек «средней стоимости», иначе говоря – посредственность, ищет для себя место в немислимо бурной исторической действительности, как он благо-устроивается в ней?

Автор прослеживает весь жизненный путь героя, начиная с момента его рождения и вплоть до смерти. Остановимся на основных вехах этого пути. Уже сама процедура выбора имени новорожденному младенцу обретает какой-то иронический смысл. Сначала отец новорожденного Иван Акимович Самгин, который «любил оригинальное», ищет для новорожденного «какое-нибудь редкое имя».

«...Надоели эта бесчисленные Иваны. Василии. А?» – стал убеждать он жену. – «...Самсон! Самсон Самгин, – вот! Это неплохо! Имя библейского героя. А фамилия – фамилия у меня своеобразная – Сам-гин»... «Да, Самсон! Народ нуждается в героях...» [1, 9].

Но после всех раздумий он делает совсем другой выбор:

Верочка, в последнюю минуту я решил назвать его Климом. Клим – просто народное имя, ни к чему не обязывает» [1, 10].

Вместо Самсона, от которого время может потребует героизма, оказался Клим – «ни к чему не обязывает». Так уже подобрано имя, которое несет в себе зародыш характера героя – человека, который не хочет быть ни перед кем обязанным, который хочет просуществовать сам по себе.

Как же прожить в истории, не зацепившись за нее? Как просуществовать в бурное время, не испытав на себе удары волн эпохи? Как во время революций, смут, волнений сохранить себя? И не только сохранить себя, но и выделиться из общей массы, самоутвердиться, обрести вес в обществе, заслужить уважение и почет?

Способ самоутверждения, который избирает человек «средней стоимости», Горький в письме к Роллану назвал «самонадувательством».

«Самонадувательство» – это целый процесс, у него есть свои вехи. Сначала Клима убеждают, что он «не тот, каков есть» [4, 23]. Его даже подстригают по-особому: «Клим, остриженный в кружок под мужика». Не случайно дедушка Аким, старый народоволец (его называют «Настоящий старик» – он один из подлинных, не придумывающих себя людей) говорит: «Вы все портите ребенка, выдумываете его». А мальчика уже начинают «показывать».

Вспомним эпизод, когда Клим, ряженный «под мужика», читает перед взрослыми стихотворение Некрасова: «Ты проснешься, исполненный сил...» [1, 15]. Автор обнажает сплошную фальшивость происходящего. Клим понимает, что и отцу, и Варавке интереснее играть в преферанс, чем слушать Некрасова. Само же чтение становится вымученной, ненатуральной декламацией: «Клим протягивал правую руку в воздухе, левой держался за пояс штанов и читал, нахмурясь...». Но Клим понимает, что читать нужно, чтобы «заставить взрослых еще раз обратить внимание на него». Примечательно, что атмосфера возникает в связи со стихотворением, которое уже давно стало манифестом русских демократов. Совершенно ясно, что для Самгиных и их гостей страдание к народу уже превратилось в формальный ритуал, в жест. Однако любовь к народу Клим сочтет необходимым имитировать на долгие годы.

Далее Клим начинает уже сам находить способы обратить на себя внимание окружающих, заслужить их похвалу:

Бабушку никто не любил. Клим, видя это, догадался, что он неплохо делает, показывая, что только он любил одинокую старуху [1, 14].

Поступив в гимназию, Клим «обременил свой острый нос под тяжестью двух стекол дымчатого цвета», его называют «совеночком». Ходит по коридорам гимназии не так, как другие мальчики, а заложивши руки за спину, солидно, «докторально». Так Клим лепит свой образ, сегодня бы сказали – «создает свой имидж».

И усилия Самгина не пропадают даром – окружающие начинают думать, что он и в самом деле какой-то необыкновенный, он приобретает репутацию «мальчика исключительных способностей». Но «положение человека, обязанного быть таким, каким его хотят видеть», требует от Клима немалых усилий – ведь он и режиссер, и актер, и рецензент каждого своего слова и жеста. В одном случае он похвалит себя («Как просто сказал я! И, наверное, хорошее лицо было у меня»), в другом – как требовательный режиссер, делает замечание себе (Когда его прямо спросили: «Ты большевик? – Конечно, нет, – ответил Клим, и *тотчас же подумал, что слишком торопливо ответил*»). Такой постоянный самоконтроль, вечное опасение проговориться, «необходимость держать себя, как солдат на параде», изнуряюще действует на душу. И в ней образуются первые червоточины: он испытывает чувство зависти к тем, кто сообразительнее, расторопнее, энергичнее. И, соответственно, – начинает испытывать радость, когда те, кто лучше его, по тем или иным причинам терпят поражение, проходят через унижение. Клим это называет «стереть позолоту». Достаточно привести пример, когда Клим подает Борису Варавке жука со словами: «Насекомое», – тем самым намекая Борису на то, что в военной школе его высекли товарищи, заподозрив в ябедничестве. Логика здесь ясна: чем более унижен конкурент, тем выше чувствует себя Самгин: «Когда окружающие линяют, то это Клим воспринимал как признак своего духовного роста».

Значит, уже с детских лет Клим избирает тактику «самонадувательства» в качестве главного способа приспособления к жизни и самоутверждения в ней. Однако очки и походка – это только самые простые приемы создания о себе высокого мнения. В атмосфере духовных метаний, философских споров бурления политических страстей выше всего ценятся идеи, а личности, генерирующие и д е и, становятся властителями дум, духовными вождями общества. Поэтому-то, вступив во взрослую жизнь, Клим Самгин старается производить впечатление человека, полного идеями и способного рождать идеи.

А «самонадувательство» такого рода требует немалых усилий и изощренности. Если нет собственных идей, их надо заимствовать и выдавать за свои. Чем Клим и стал заниматься. Но, чтоб не быть пойманным за руку, он делал своеобразную контаминацию из чужих фраз и весьма артистически ее подавал:

«Он умел чужое сказать так осторожно, мимоходом и то же время так небрежно, как будто сказанное им являлось лишь ничтожной частицей его ума» [1, 43].

Но автор-повествователь здесь как бы между прочим замечает:

«Клим Самгин легко усваивал чужие мысли, когда они упрощали человека. Упрощающие мысли облегчали необходимость иметь обо всем свое мнение» [1, 48].

Значит, Клим не способен глубоко вникать в чужие идеи, а вот из упрощенных, спрямленных идей ему легче выстраивать свою логику понимания, объяснения и поведения.

Амбиции Климуса весьма значительны. Если в детстве «он видел себя умнее всех в классе», то в зрелые годы он мечтает видеть себя властителем дум – «одним из диктаторов интеллектуальной жизни страны», например, «...редактором большой газеты, человеком, который изучает, редактирует и корректирует все течения, все изгибы, всю игру мысли, современной ему. К его вескому слову прислушиваются политики всех партий, просветители, озабоченные культурным развитием низших слоев народа, литераторы, запутавшиеся в противоречиях критиков, критики, поверхностно знакомые с философией и плохо знакомые с действительной жизнью» [1, 123].

Тогда возникает вопрос: *Как же посредственности утвердиться в этом бурном, сотрясаемом социальными катаклизмами мире, вызывать к себе уважение и самого себя уважать, при этом жить, не рискуя, в безопасности?* Самые почитаемые фигуры в такое время – это революционеры. Они окружены ореолом подвижничества и геройства, в них общество видит своих светочей. Значит, для того, чтобы приобрести в этом мире авторитет, надо посвятить себя революции, отдать свой ум и свои силы служению народу.

Самгина справедливо возмущают многочисленные теории, которые «рассматривают личность только как материал истории», он категорически не приемлет культы массы, величаемой народом, пренебрежение «самостью» личности, неповторимостью ее индивидуальности. В суждениях, где Клим полемизирует с пониманием революции по Нечаеву есть немало справедливого:

«Требует она, чтоб человек покорно признал себя слугою истории, жертвой ее, а не мечтал бы о возможности личной свободы, независимого творчества» [1, 108].

Но в споре с этими крайностями Самгин занимает тоже крайнюю по противоположности позицию – отвергает всякие напоминания о «социальных обязанностях личности». Однако вот парадокс – Самгин не уходит от исторического движения, не порывает с «толпой», не бежит в пустыню, не запирается в башне из слоновой кости. Скорее наоборот – ради того, чтобы выделиться среди человеческой массы, самоутвердиться в этом мире, он избирает позицию рядом с историей.

Он всегда где-то возле подлинных революционеров, борцов, жертвующих собою, идущих в тюрьму и в ссылку. Но не вместе с ними. Он предпочитает располагаться между противоборствующими полосами. Порой это наглядно представлено в пространственных координатах. Например, во время похорон революционера Баумана, Клим Самгин не в рядах провожающих, он смотрит на шествие с тротуара. Когда идут баррикадные бои в Москве, то дом, где живет Самгин, находится между баррикадой и армейскими позициями. Клим занимает позицию не участника, а соглядатая революции.

Человек осторожный и даже робкий, он сам себе признается: «Да, я по натуре не революционер». Ему куда ближе эволюционные теории исторического развития. Он испытывает неприязнь к людям энергичным, беспокойным, деятельным. Втайне он разделяет охранительные рассуждения жандармов. Он даже мечтает о «грозном окрике», которым бы кто-то «очень внушительный, даже – страшный» осадил всех этих вольномыслящих студентов. Но при всем притом Самгин стремится слыть человеком, причастным к революционному делу, и не только причастным, а играющим здесь весьма значительную роль.

И как раз имитируя фигуру революционного деятеля, Клим самым активным образом использует свое искусство «самонадувательства».

Самгин стремится понравиться именно революционерам. Например, ощущая себя «в мыслях Кутузова», как «в чужом платье», он в то же время в разговоре с ним «ворчливо пожаловался», что «революционеров – мало» и «революции мы не скоро дождемся». Чувствуя себя в действительности «каким-то консервативным анархистом или анархистически настроенным консерватором», он на вопрос Сомовой: «Марксист? – отвечает: «Да». Он кокетничает со Спивак и Кутузовым, стараясь преувеличить свою роль в революционных событиях (в разговоре с последним «поймал себя в желании намекнуть, что конспиративные дела не новость для него»).

Климу льстит, когда, придя в редакцию после домашнего обыска, «он вдруг очутился в новой для него атмосфере почтительного и поощряющего сочувствия». Даже в разговоре с парижской

проституткой Клим красуется своей причастностью к революции: «Да, я участвовал в Московском восстании». Он даже едва удержался, чтоб не назвать себя эмигрантом».

Но, выполняя мелкие поручения Кутузова, Спивак, Сомовой и укрепляя тем самым свою репутацию как человека, причастного революции, Клим становится – как он сам себе признается – «революционером поневоле». Это положение тяготит Самгина – он «видел себя рекрутом, который неизбежно должен отбывать воинскую повинность». А главное – это положение чревато большими неприятностями: преследованием со стороны властей, арестами, ссылками, эмиграцией.

Как же вести себя, чтобы, с одной стороны, слыть революционером, а с другой стороны, не попасть в тюрьму, не быть уничтоженным на каторге, не быть изгнанным из своей страны и превратиться в жалкого эмигранта без места и времени? Как это совместить?

И он находит такую позицию. Это позиция тайного осведомителя охранки. Горький очень последовательно раскрывает процесс вхождения Самгина в эту роль, которая в глазах порядочных людей всегда считалось постыдной, и внимательно наблюдает за тем, как Клим осуществляет эту мерзкую работу, стараясь сохранить реноме порядочного человека и уважение к самому себе.

Склонность к осведомительству Самгин обнаруживает довольно рано. Показателен эпизод из гимназической жизни Клина, когда он, видя «медленно ползущую по белой стене тень рогатой головы инспектора», выпрашивает Дронова о том, кто разбил стекло у того в кабинете. То, как ставит вопросы Клим, свидетельствует о том, что у него есть вполне определенные задатки провокатора. (В диалогическом контрасте с этим эпизодом стоит история исключения Бориса Вараки из военной школы: он «отказался выдать товарищей, сделавших какую-то шалость», а учителю, который все-таки сказал, что Борис ябедник, он на уроке воткнул циркуль в живот).

Правда, позицию тайного осведомителя охранки Клим находит не сам, ему опять-таки подсказывают.

При первом вызове в жандармское управление Самгин слышит от ротмистра Попова, который, просматривал изъятые у него бумаги, лестные отзывы: жандарм нашел в записях Клина «зрелые мысли» («о необходимости консерватизма в литературе» и т.п.). Значит, власть предержащим стала очевидна политическая безвредность Самгина, более того, обнаружилась близость идеологических воззрений Клина официозу. На прощанье жандарм дает Климу дружеский совет: «И не бойтесь говорить правду». Что скрывается за этой фразой? Почему эту часть беседы с ротмистром «Клим не любил вспоминать, постарался забыть ее», а вот этот совет помнил? Не потому ли, что фактически ротмистр предложил Самгину сотрудничать с охранкой и подсказал такую конспиративную форму, которая была бы не унижительна для его репутации чуть ли не революционного деятеля – продолжать вести свои записи, а жандармы будут время от времени их почитать.

Однако, когда при втором аресте уже другой жандарм, менее изощренный «ловец человеческих душ», чем Попов, говорит в лоб: «Я предлагаю вам быть моим осведомителем», Самгин отвечает вполне достойно: «вы меня оскорбляете, – сказал Клим очень спокойно. – В шпионы я не пойду».

Но это внешний слой сознания героя – тот, который оформляется логическим строем речи, да к тому же произносимой вслух, публично. А вот внутри сознания, по привычке анализируя пережитую ситуацию, Клим Иванович обнаруживает, «что не оскорблен предложением быть шпионом». И далее: «Это очень смутило его, и это хотелось забыть». Значит, на уровне подсознания он обнаруживает готовность к сотрудничеству с охранкой. И далее эта готовность реализуется во вполне определенных поступках Самгина. Правда, он находит окольные пути доносительства, когда можно сказать, что доноса не было – просто кто-то третий извлек из его слов или записей какие-то «наводки».

Механизм окольного доносительства автор показывает на двух эпизодах.

Первый эпизод. Клим стал вести свои записи после первой беседы в охранном отделении: «Самгин записывал свои мысли и впечатления мелким, но четким почерком на листы синеватой почтовой бумаги и складывал их в портфель (...) Писал он немного, тщательно обдумывал фразы и подчинял их одному дальновидному соображению – он не забывал, что заметки его однажды сослужили ему неплохую службу» [1, 224].

Второй эпизод. Самгин случайно узнал, что Никонова, его очередная возлюбленная, служит тайным агентом охранки. И зная об этом, он вроде бы к слову рассказывает ей о Степане Кутузове, о

его революционных воззрениях. Психологическое состояние Клина, совершающего косвенный донос, очень показательно: «Так он вертелся вокруг самого себя, заботясь уже не столько о том, чтобы найти для себя устойчивое место в жизни, как о том, чтоб *подчиняться ее воле с наименьшим насилием над собой*» [1, 302].

Иначе говоря, вроде бы «проходной» разговор с Никоновой с упоминанием о Кутузове на самом деле значил для Самгина еще одну уступку обстоятельствам. Человек, который в своем дневнике гордо записывал: «Двух станов не боец. Я не имею желаний быть даже и случайным гостем ни одного из них», – в действительности уже перешел в один из станов – в тот, который обладал властью и силой.

Но внешне Клим Самгин остается респектабельным интеллектуалом, производящим впечатление передового мыслителя. «Самгин, мы слышали про вас: личность загадочная», – говорит незнакомая экзальтированная девушка. Но и самые близкие люди дают ему самые высокие оценки. Варвара, с которой Самгин немало лет живет в браке, восторженно восклицает: «Ты большой человек, необыкновенный». Иван Дронов, который знает Клина с самого детства, аттестует его как «одного из таких, которые имеют несчастье быть умнее своего времени». Более того, многие полагают, что он один из лидеров революционного движения. Ютов, например, говорит: «Ты – молчальник. И ты не пехота, не кавалерия, а инженерное войско». Даже Дмитрий, родной брат Клина, профессиональный революционер, прошедший через тюрьмы и ссылки, и тот напоследок признается: «А я, знаешь, привык думать о тебе как о партийце. И когда, в пятом году, ты сказал мне, что не большевик, я решил: конспирируешь...» [1, 323].

Значит, Самгин весьма умелый имитатор, раз даже самые близкие люди не распознают второго «слоя» его личности. Значит, тактика «самонадувательства» себя вообще-то оправдывает, коль скоро при ее посредстве можно приобрести авторитет среди передовой части общества, прослыть крупным мыслителем и даже законспирированным лидером революции.

В образе Клина Самгина Горький открыл совершенно новую, очень специфическую фигуру мещанина, формирующуюся в эпоху революционных потрясений. Посредственности, которая стремится получить общественное признание, даже занять в нем положение духовного лидера, но при этом оберечь себя от политического риска и всяких иных потрясений. Обывателя, который ради самоутверждения имитирует революционность, а ради самосохранения вступает в тайный сговор с охранкой. Этот тип личности стал зловещим, опаснейшим социально-психологическим феноменом XX века.

Писатель обнаруживает распространенность этого типа людей, которых устами Кутузова назвал «бунтарями из страха перед революцией». Не случайно, пропустив сквозь свое сознание сотни людей, Самгин обнаруживает, «*что раздраженные речи, сердитые споры людей изобличают почти в каждом из них такое же кипение тревоги, такой же страхок перед завтрашним днем, такие же намерения развернуть свои силы и отсутствие уверенности в них (...) Иногда ему казалось, что (таких же, каков он, Самгин) излишне много...*» [1, 183].

Стратегия социального поведения этих людей та же, что и у Клина. Во-первых, «самонадувательство», подстраивание под передовые веяния времени, стремление приобрести репутацию властителя дум («Многие притворяются», констатирует Митрофанов, а он, штатный агент уголовного розыска, знает, что говорит). И во-вторых, тайное услужение презираемому ими режиму ради своего самосохранения. Персонажи, которые так или иначе связаны с охранкой, будут постоянно присутствовать в поле романа. Какой-то сын почтового чиновника, которого Тагильский застукал в тот момент, когда тот рылся в его бумагах, к тому же этот молодой человек признается, что и Поля, горничная Тагильских, тоже «служит». А словно бы случайно услышанная Климом фраза из беглого разговора: «Провокатор в центре партии» – заставляет читателя вспомнить нашумевшее разоблачение Азефа, который в течение многих лет умело совмещал деятельность в качестве руководителя боевого крыла партии эсеров с тайной службой в Третьем отделении.

Таким образом, Самгин не исключение, он один из многих, их тех, кто составляет массу интеллектуального мещанства. Это огромная, многочисленная социальная «страта», а Клим, как он сам чувствует, «является наиболее законченным и заметным среди них». Феномен Клина Самгина есть концентрированное воплощение определенного типа сознания и тактики социального поведения, которое получило нарицательное именование «самгинщина».

Но так ли уж неуязвима стратегия «самонадувательства» – действительно ли она не имеет зазоров, позволяющих разглядеть под видимым слоем внутреннюю сущность Самгиных? А какова духовная плата за «двойное» существование? И, наконец, оберегает ли Самгина выработанная им философия существования и избранная тактика поведения от напора времени, от растворения в потоке?

Рассматривая этот блок вопросов, начнем с выяснения: как сам Горький вскрывает подлинную духовную сущность своего героя? В романе практически все повествование ведется с точки зрения героя. Это парадоксальный дискурс – мир глазами героя, антипатичного автору. Для того, чтобы проникнуть в духовную сущность такого героя, Горький использует *комментарии безличного повествователя* к поведению и мыслям. (Например: «Не отличаясь успехами в науках, он подкупал учителей благовоспитанностью и благонаравием». Казенные слова «благовоспитанность и благонаравие», избранные в качестве характеристики поведения совсем еще мальчика, несут на себе оттенок иронии»).

Более сложный характер носят *оценки, принадлежащие другим персонажам*. Дело в том, что, наряду с восторженными откликами людей, поддавшихся магии «самонадувательства» Самгина, порой о нем высказываются проницательные суждения. Это могут быть случайные «попадания», вроде язвительной догадки Инокова («Из осторожности не учились?.. Чтобы не попасть в историю») или выкрика студента: «Коллеги! Среди нас – агент охраны!» Это могут быть комплименты Климу со стороны жандармов («зрелые мысли», «вы, человек, рассуждающий наедине с собой здраво и солидно») и филера Митрофанова («Благоразумие ваше мне известно...»). Такие оценки в эстетическом поле романа приобретают характер минус-похвалы. Наконец, это суждения женщин, с которыми Климу было особенно близко: Лиза Варавка скажет: «Ты – скользкий», а Никонова, которую разоблачили как тайного осведомителя, в прощальном письме к Климу напишет: «Думаю, что ты тоже... такой же. Если только можешь, брось все это».

Далее – *посредством конфузных ситуаций*. К ним относятся случаи, когда Климу почему-то утрачивает контроль над собой. Впервые это произошло на ужине у Помировых, когда Климу, подвыпив, стал произносить «слишком задорным тоном» избитые слова о народе, вождах и эволюции. «Тебя считали серьезно думающим человеком, а ты вдруг такое, детское», – упрекает его на следующий день брат.

Но такие ситуации, когда Самгин нечаянно проговаривает свое, истинное, бывают очень редки. Чаще конфузные ситуации возникают, когда Климу уличают в том, что он как раз говорит не свое, заемное. Например, когда Климу сказал, что «люди сердятся и по-летнему, и по-зимнему», Лиза Варавка «возмутилась»: «Это я сказала! Я первая, а не он». Климу сконфузился и покраснел». А поскольку Самгин все время держит себя под контролем, он иногда сам то ловит в своих словах «эхо мыслей Макарова», то обнаруживает в своих статьях фразы, подслушанные у Инокова. Наконец, конфуз для Климу становятся ситуации подобные той, когда он надеется сказать женщине «нечто такое, что поразило бы ее своей силой, оригинальностью (...) Это, конечно, было необходимо, но не удавалось».

Также Горький использует в романе способ, названный исследователями «*зеркальностью*». Так, М.Г. Петрова впервые отметила, что нередко «Горький обычно рисует портрет своего героя отраженным в зеркале, в котором Климу внимательно рассматривает себя», причем, как правило, «зеркало появляется перед Самгиным в решающий момент, когда для него особенно важно быть ярким и значительным» [5, 84]. В сущности, такие саморазглядывания Самгина тоже приобретают характер конфузных ситуаций, ибо зеркальное отражение обнажает явное несоответствие героя своим амбициям. (Например, в сцене с Мариной Зотовой после радения: «Самгин ... увидел в зеркале рядом с белым стройным телом женщины человека в сереньком костюме, в очках, с острой бородкой, с выражением испуга на вытянутом желтом лице – с открытым ртом»).

Но зеркальность в романе Горького имеет не столько буквальное значение, сколько как определенный *принцип соотношения главного героя с другими персонажами*.

Поскольку Климу живет отраженным светом чужих идей, то иногда люди, с которыми он сходитя, видят в нем своего рода «оселок» на котором они выверяют свои мысли, чувства, порывы. Так, Лида в своем прощальном письме признается ему, оставленному любовнику: «Ты был зеркалом, в котором я видела мои слова и мысли». А поскольку Климу эгоцентрик, то он использует очарованных его «самонадувательством» людей как зеркало, в котором он может покрасоваться,

отшлифовать позу и жест, проверить эффективность своих речей. Таковую роль он отвел любившей его Варваре – «сделал ее зеркалом своим, приемником своих мыслей». Затем на ее место помещает Никонову («И, размышляя перед Никоновой как перед зеркалом или над чистым листом бумаги, он говорил...»). «Он жил среди людей, как между зеркал», – констатирует повествователь.

Наиболее обстоятельно «зеркальная система» рассмотрена в работах горьковед А.И. Овчаренко. Обозрев все виды зеркальности, ученый вскрывает их семантику. Вкратце изложим их:

«Зеркальная» система образов позволяет Горькому изнутри показать сокровенную сущность Самгина. В частности, «зеркальными» по отношению к Климу являются Никонова, Дронов, Безбедов. Это «двойники» Клима. Каждый из них показывает более ясными те потенциальные возможности, которые в Климе заключены: предательство, провокаторство, нравственная и философская всеядность.

«Зеркальность» позволяет Горькому показать самгинские черты отраженными в других персонажах либо в заостренном, либо в сниженном виде. Тем самым зеркала как бы оскорбляют, разоблачают Клима.

«Зеркальность», обнажая самгинские черты в близких герою людях, позволяет глубже типизировать этот характер.

Прием «зеркальности» позволяет опровергнуть стремление Клима к неповторимости. На проверку оказывается, что Клим вовсе не оригинален. Такие, как он, есть, и их немало.

Наконец, «зеркальность» – это способ раскрытия тотальной расщепленности сознания Клима Самгина. Заставляя Самгина встречаться через определенные отрезки времени с одними и теми же носителями родственных черт, писатель тем самым дает возможность читателю физически ощутить процесс «обесцвечивания», «выветривания души» Самгина [6, 102].

Самгин непрестанно ведет самоконтроль. Выверяя каждый свой жест, каждое свое слово, он нередко фиксирует то, что невольно открывает его сокровенную сущность. Например, в одном случае он поймает себя на невольно выказанной трусости: «*Слишком быстро сказал*» (Невольно выдал свою трусость). В другом – на неспособности сказать в нужный момент нужные слова. В конечном итоге Самгин с безысходностью констатирует: «В сущности, я бездарен».

Уже на ранней фазе своего духовного развития Клим испытывает к тем, кто умнее его, зависть, доходящую до ненависти, и при случае пытается унижить соперника, «снять позолоту». Вступив на путь «самонадувательства», Самгин поставил себя в очень тяжелое положение: строгий самоконтроль каждого своего слова и жеста – все это изнуряет психику, одряхляет душу, в конечном итоге, убивает жизненные порывы и стремления. Не случайно Самгин, которому еще не минуло сорок лет, проникнут чувством опустошенности: «Опыт тяготил, он истлевал бесплодно, и несмотря на то, что жизнь была обильна событиями, – Самгину жилось скучно. Все знакомо, все надоело».

Более того, «самонадувательство», постоянное расчленение своего существования на внешнее, демонстративное проявление и на внутреннее птаенное сознание, «зеркальность» как универсальный принцип социального поведения – все это закономерно приводит к тому, что на языке психиатрии называется раздвоением личности.

Метафора раздвоения личности реализуется в эпизоде, который мы назвали «Большой сон Самгина» (ч. III – период связи Клима с Дуняшей).

Клим Иванович заболевает, и это становится психологической мотивировкой того, почему «ночной парад воспоминаний превратился в тяжелый кошмар». Тогда-то перед его внутренним взором появляется еще один Самгин. Это в общем-то достаточно известный в литературе способ наглядного воплощения психологического феномена раздвоения личности (Достаточно вспомнить сцену безумия Ивана Карамазова). Но Горький усугубляет этот сюжет тем, что во сне Самгина ни у него самого, ни у его двойника нет тени. А со времен знаменитой повести Шамиссо о Петере Шлемиле мотив человека без тени всегда означал утрату человеком самого себя, своей идентичности, размывание его собственного «я». А мы помним, как много усилий прилагал самгин, чтобы выпятить свою «самость».

И еще одно усиление мотива делает Горький: когда Самгин «швырнул прочь, на землю» своего двойника, тот «разбивался на куски». И вот уже «вокруг Самгина размножились десятки фигур, совершенно подобных ему», они «невесомы, пронцаемы, как тени», но «их становилось все больше», и они «страшно теснили», «толкали сбивая с дороги», «гнали по пространству, лишенному теней, к дымчатому небу вперед». Значит, Самгин, который мнит себя «человеком высокой

ценности», на самом деле вовсе не уникален, хуже того – он вполне тиражируемый человеческий экземпляр, ничем не особенный.

Значимость мотива человека без тени подтверждается тем, что в заключительном эпизоде третьей части (после радений у Марины Зотовой) он вновь выступает наружу как своего рода итог большого цикла в жизни героя, цикла, который завершился его душевным крахом и опустошенностью: «Самгин, устало шагая, *глядел на свою тень, – она скользила, дергалась по разбитой мягкой дороге*, как бы стремясь зарыться в пыль, и легко превратилась в мягкую фигурку человека, подавленного изумлением и жалкого (...) И, со стороны глядя, смешон, должно быть, человек, который шагает одиноко по безлюдной окраине, – шагает, сунув руки в карманы, *наблюдая судороги своей тени*, маленький, плоский, серый, – в очках».

Человек, ставший тенью, утративший телесную плоть («плоский»), бесцветный («серый» – это едва ли не единственная краска, которая фиксируется во внешнем облике Самгина) – таков результат духовной эволюции посредственности, которая сосредоточила все свои силы на самовозвеличивании. Это итог внутреннего, психологического сюжета романа.

Другой доминантой характера Самгина, двигателем его воли, было стремление отделиться от хода истории, занять позицию внаходимости по отношению к общественным процессам. Непосредственным выражением этой внутренней установки Клима было отношение к разным видам массовых сборищ. Повествователь не без сарказма сообщает: «В годы своего студенчества он мудро и удачно избегал участия в уличных демонстрациях». А перед итоговыми эпизодами опять-таки повествователь резюмирует: «Скептическое и даже враждебное отношение к человеческим массам у него сложилось давно». Следует отметить, что в подавляющем большинстве массовых сцен в романе народная масса предстает как толпа, стихийная, иррациональная, разрушительная. В ней отдельный человек растворяется, теряет себя, нивелируется. Уже в первой массовой сцене (гулянье на Ходынке, обернувшееся жуткой давкой с большим количеством жертв) появляется гротескный образ: «*Спрессованная икряная масса людей*». Спустя десять лет после Ходынки, в дни событий 1905 года, Клима, глядя на картину Рошграсса «Погоня за счастьем» с опаской думает: «Унизительно и страшно катиться *теменькой, безличной икринкой* по общей для всех дороге к неустранимой гибели. Он еще не бежит с толпой, он в стороне от нее, но вот ему уже кажется, что люди всасывают его в свою гуцу и влекут за собой».

Но что мы видим в финале эпического сюжета романа? Февральская революция. Толпа у Таврического дворца. «Лицо толпы» вызывает у Самгина ассоциации с гротескными образами Иеронима Босха, масками Леонардо да Винчи, страшными рожами мудрецов вокруг Христа на картине Дюрера. Но когда люди «хлынули во дворец», – «озябший Самгин *отдал себя во власть толпы*». И далее он уже сам подстраивается под общее движение: «Клима Иванович Самгин поставил себя в *непрерывный поток людей*, втекавших в двери, и быстро поплыл вместе с ним внутрь дворца...».

В горьковедении сложилось мнение, что роман «Жизнь Клима Самгина» не завершен. Действительно, в черновиках Горького находят 10-12 вариантов финала, самый последний по времени написания вариант – смерть Клима под ногами толпы, встречающей Ленина у Финляндского вокзала. Но подобные финалы представляют собой завершение фабулы – физической жизни главного героя. На наш взгляд, сюжетно роман вполне завершен. Именно сценами у Таврического дворца. Потому что в этих сценах показан окончательный духовный крах Клима Самгина – человек, истративший колоссальные усилия на то, чтобы сберечь свою «самость», пошедший на все тяжкие ради того, чтобы встать над толпой, в конечном итоге становится той самой «безличной икринкой», что плывет вместе с толпой, покоряясь ее стихийной разрушительной инерции.

Какой же еще более очевидный финал нужен? Фраза-рефрен «Да – был ли мальчик-то, может, мальчика-то и не было?» обрела жуткий буквальный смысл...

Горький писал Ромену Роллану: «Роману придаю значение итога всему, что мною сделано». «Жизнь Клима Самгина» не оставляет сомнения, что «итоги» – это не ответы на вопросы, а новые вопросы. Как человеку остаться человеком на сломе эпох, когда рушатся вековые ценности и кажется, что рушится мир? Как человеку сохранить свою индивидуальность, когда он все более вовлекается в коллективные действия и процессы? Как сохранить свое «Я», не став при этом эгоцентриком и индивидуалистом, как Клима Самгин? Как достойно исполнить свое предназначение, не впав ни в отчаяние, ни в гордыню? Как в поисках истины не стать жертвой «тирании идей», не

дать своим убеждениям переродиться в фанатическую веру, непримиримую ко всякого рода инакомыслия?

Горький не дает единственного, исчерпывающего, на все времена годного ответа. Но жизнью Клима Самгина он предостерегает от того пути, который стал соблазном XX века – пути «самонадувательства», игре на революционной фразе и жесте, двуликом балансировании между позой передового деятеля и тайным услужением угнетающей власти.

Все это служит подтверждением правоты тех исследователей, которые считают, что роман «Жизнь Клима Самгина» еще ждет своих исследователей [7, с. 95]. Оправдывается горьковское пророчество: «Быть может, сразу моя вещь не будет понята, но когда-нибудь оценят» [8, 12].

Список литературы

- 1 Примечания к «Жизни Клима Самгина»: К творческой истории произведения (Горький М. Собр. соч.: В 25 т. Т. 25. – Москва, Гослитиздат, 1949.)
- 2 Из письма А.К. Воронскому от 23 марта 1926 г. //Цит. По: Горький М. Собр.соч.: В 30 т. Т.30.- Москва: Просвещение, 1962.
- 3 Ходасевич В. Воспоминания о Горьком. М., 1989.
- 4 Сухих С.И. Заблуждение и прозрение Максима Горького. Н.-Новгород, 1992.
- 5 Петрова М.Г. Приемы образной характеристики в романе «Жизнь Клима Самгина» // О художественном мастерстве М.Горького. (ИМЛИ). М., 1960. С. 279-280.
- 6 Овчаренко А.И. Горький и литературные искания XX столетия. // Овчаренко А.И. Избр. произведения в 2 т. Изд. 4-е. Т. 1. М., 1986. С. 278-281.
- 7 Хрия как тип риторического рассуждения (на материале «Оды на прибытие Петра Федоровича» 1742 г. М.В. Ломоносова). – Вестник Казахского государственного женского педагогического университета. – Серия филологическая. №5 (41), 2012. – С. 95-101
- 8 Костиков В. Иллюзии счастья //Огонек. 1990. №1.

КЛИМ САМГИН – РЕВОЛЮЦИЯЛЫҚ СІЛКІНІСТЕР ДӘУІРІ ӨМІРГЕ ӘКЕЛГЕН ҚАТЕРЛІ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕ

Ғ.А. Орынханова

¹ф. ғ. к., қауымд. проф. м.а.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика университеті,
Қазақстан, Алматы, email: gibadat_o@mail.ru

Мақалада «Жизнь Клима Самгина» романының түпкі ойы қарастырылады. Сонымен қатар автор Клим Самгин Тарихқа қалай бейімделді деген сұраққа жауап табуды көздейді. М. Горький шығармасының өмірді қамтуы, келелі мәселені қозғауы сөз болады. Сондай-ақ бас кейіпкердің ішкі жан дүниесін бейнелеуі зерттеледі. Автор сондай-ақ М. Горькийдің көркем мәдениетке қосқан үлесін

Түйін сөздер: бейне, сипат, тартыс, түпкі ой, адам, жеке тұлға

KLIM SAMGIN – A SINISTER SOCIO-PSYCHOLOGICAL TYPE THAT IS BORN OF A ERA OF REVOLUTIONARY UPHEAVAL

G. A. Orynkhanova

Cand. Sci. (Philology), acting assoc. professor
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, email: gibadat_o@mail.ru

The article discusses the idea of the novel "life of Klim Samgin". The author tries to find the answer to the question: how does Klim Samgin adapt to History? Mirroring is also considered as a principle of constructing the image of the hero and as a strategy of his behavior. The author also seeks to stress the contribution of M. Gorky in art and culture.

Key words: image, character, conflict, idea, person, personality

ҒТАХР 17.01.45

Ш.ҚҰДАЙБЕРДИЕВТІҢ «ЕҢЛІК-КЕБЕК» ПОЭМАСЫН ОҚИТУ

Б. Д. Жұмақасева

педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: d.bereke2009@mail.ru

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі саласында көркем шығарманы жанрлық ерекшеліктеріне қарай оқыту мәселесінен арнайы еңбек жазылмағанымен, әдіскер-ғалымдарымыздың тарапынан бұл ішінара қарастырылып жүрген мәселе. Дегенмен әр шығарманың өзіндік ерекшелігі, оны оқытудың әдіс-тәсілдерін дұрыс сұрыптап, орынды қолдануды талап етеді. Көбіне шығарманың өзіндік болмысын зерделеу әдіскерге оқытуды неден бастап, талдау жұмыстарын қалай өрбітуге болатынын айқындайды. Мақалада Ш.Құдайбердіұлының «Еңлік-Кебек» поэмасын оқыту әдістері қарастырылған, ол жалпы эпикалық текті оқыту әдіс-тәсілдерімен ұштастырылыла түсіндіріледі.

Түйін сөздер: поэма, жанр, трагедия, талдау, композиция, қайшылық, идея, әдіс-тәсіл

Поэма – эпикалық текке жататын өлеңмен жазылған көркем туынды. Қазақ әдебиетінде лирикалық жанрдан кейін прозаға ауысудың алтын көпірі сияқты біршама жақсы дамыған жанр десек қателеспейміз. XIX ғ. екінші жартысынан бері поэма жанры тақырып, түр жағынан дамып келеді. Бүгінде қазақ әдебиетінде сатиралық, сыни, ерлік романтикалық поэмалар молынан ұшырасады. Поэманың жанрлық генезисі жөнінен бұдан бұрын мақаламызда кеңірек тоқталған едік[1]. Ендігі кезекте поэма жанрын оқыту мәселесіне тоқталмақпыз.

Поэма жанрын оқытудың әдіс-тәсілдері мен жүйесі де біршама қалыптасқан. Дегенмен, шығарманың көркемдік қуатын, идеялық мазмұнын терең меңгертерде көп оқылықтарға жол беріліп жүр. Көп кемшілік шығарманың идеялық мәнін жете түсінбеуден немесе сол мәселеге жол сілтейтін оқушыларға ұсынылатын тапсырмалар жүйесін құра алмау, әдіс-тәсілдерді дұрыс қолдана алмаудан туындайды.

Әдеби шығарманы талдаудың жалпы тақырыптық мәселелеріне байланысты: оның сюжетін, композициясын, әдеби кейіпкерді, әдеби туындының идеялық-көркемдік қуатын танытуды мақсат еткен зерделі зерттеу еңбектері әдебиеттану ғылымында да, әдебиетті оқыту әдістемесі ғылымында да молынан жарияланған (М.А.Рыбникова, В.В.Голубков, Г.А.Гуковский, Л.И.Тимофеев, Г.Л.Абрамович, Д.С.Лихачев, В.И. Сорокин, А.И.Ревякин, Н.И.Кудряшев, В.Г.Маранцман, Н.О. Корст, Н.А.Демидова, Г.И.Беленький, Т.Ф.Курдюмова, З.Я.Рез, Л.С.Айзерман сияқты т.б.) Әдебиетші, әдіскер-ғалымдардың еңбектерінде көркем шығарманы талдап танудың ғылыми-әдістемелік жүйесі жасалған.

Бұл мәселе қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі саласында да біршама қарастырылған. Жеке қаламгердің шығармаларын оқыту әдістемесінен жазылған еңбектерде де прозалық шығармаларды оқыту қамтылады. Атап айтар болсақ: Қ.Тасболатов М.Әуезов шығармашылығын оқыту мәселесінен әдістемелік ғылыми-зерттеу еңбегін жазды [2]. Ал Қ.Бітібаева М.Әуезов шығармашылығын оқыту әдістемесін практикалық жағынан жетілдіре түсті [3]. С.Қалиев Ғ.Мүсірепов шығармаларын оқыту жолдарын қарастырған [4]. С.Мұқанов шығармашылығын оқыту әдістемесінен жазылған әдіскер-ғалым Әдебиетті оқыту әдістемесінен жазылған бірқатар әдістемелік нұсқауларда эпикалық текке жататын шығармаларды оқыту мәселесі талданады. Бұл қатарда С.С.Қирабаевтың [5], Қ.Мырзағалиевтің [6], К.Елікбаевтың [7] құралдарын атауға болады.

Эпикалық шығармаларды оқытудың ұстанымдары әдеби тектің өзге түрлерін, соның ішінде поэма жанры да бар, оқытуда қолданатын оқу-әдістемелік жұмыстармен мазмұндас. Көркем шығарманың тақырыбы, идеясы, көркемдік әлемі, тарихи-әлеуметтік ұстанымдар қай жанрды талдағанда болсын ортақ мәселелер екені белгілі. Дегенмен, поэманың көлемі, сюжеттік, композициялық құрылымы, образдар жүйесі, тілдік ерекшеліктерін талдауда, оқу-танымдық жұмыстарда күрделілігін байқатады.

Шығарманың идеялық мазмұнын ғылыми тұрғыда талдап айқындауда жазушының эстетикалық талғамын, дүниетанымын, көзқарасын танып білудің мәні зор. Ол көбіне жазушылардың өмірінен мәлімет беру арқылы жүзеге асырылып жүр. Әйтсе де, тек қаламгер өмірбаянын түсіндіру арқылы

ғана қаламгердің дүниетанымын, оқырманына айтпақ ойын айқындауға болады деген ұшқары ой тумаса керек. Соған орай, мектептерде оқылатын шығармалардың идеялық, композициялық, жанрлық негізіне қарай жазушының өмір сүрген дәуірінің белгілі бір кезеңіне (қоғамдық көзқарасы) оқушылардың назарын аударып, ерекше мән беріліп оқытылуы керек.

Мәселен, 10 сыныпта Ш.Құдайбердіұлының шығармашылығынан оқытылатын «Еңлік-Кебек» поэмасында заман көрінісі, дәуір шындығы біршама кең айтылады. Автордың өзі мақсатты түрде кең қамтуды көздейді. Қаламгердің көзқарасын тану, ұстанымын бағдарлау да шығарманың ішкі бірліктерін зерделеу арқылы ғана жүзеге асырылатын оқу әрекеті болғандықтан, автор нұсқаған ізбен қарастырудың тиімділігі көп.

Автор поэманы прологтан баспайды. Алғашқы төрт шумақ оқырманға автордың айтпақ ойын тұспалдап, сыналап түседі:

Ақылдың кей іс жауы, кей іс досы,

Бұл екі істен болмайды өмір босы.

Досыңды жау, дұшпанды дос көрсетіп,

Көзді байлап нәпсінің қылғаны осы, – деген шумақтан алдағы болар істің қайшылығы байқалады.

Ал, келесі кезекте ақын бұған дейін жазылған «Қалқаман – Мамыр» поэмасына сілтеме жасайды да, оқиғаның өзін баяндауды алыстан толғап сөзді әріден қозғайды. 21 шумақ қазақтың тарихи шежіресі іспеттес. Қалмақ шапқыншылығы кезіндегі қазақ елінің тарихи жайынан басталып, жеке ру ішіндегі іс-әрекет, ру басыларының іс-қимылы, жерді бөлісе алмаған ел жуандарының өзара наразылығы сипатталады.

Ш.Құдайбердіұлының шығармашылығын зерделей келе М.Мағауин поэманың бұлай басталуына түсініктеме береді: «Шығарманың негізгі арқауы махаббат трагедиясы болғанымен, автор заман кейпін нақтылау, оқиғаның ескі күндерде өткенін, ендігі жерде ел арасында мұндай келеңсіз іс болмауға тиісін дәлелдей түсу үшін хикаяның өмірлік фонына айрықша мән береді, шағын көлемді тарихи ақпар жасап, Ақтабан шұбырынды күндерін, елдің қырғынға ұшырап, азып-тозуын сипаттай келе, қазақтардың қайтадан күш жиып, жауға қарсы аттанғанын, үлкен жеңістерге жеткенін айтады. Автор мақсаты – жоңғар соғысының шежіресін жасау емес, Еңлік – Кебек трагедиясына себеп болған қоғамдық, әлеуметтік жағдайларды айқындау» [8, 18] – дейді ғалым.

Поэмадағы автордың айтпақ ойын зерделеу үшін бірнеше мәселеге көңіл аударған дұрыс. Алдымен автор неліктен шығарманы тарихи кезеңді сипаттаудан бастаған деген сұраққа жауап іздеу маңызды. Ойрат одағы жойылғаннан кейін шығыс аймаққа көшкен қандай рулардың арасында тартыс басталды. Тартыстың себебін ақын қай тармақтарда көрсеткен деген мәселелер талқыланса, екі жастың махаббаты трагедиямен бітуінің де нақты себептері айқындала түседі.

Поэма мәтіні бойынша жүргізілетін жұмысты екіге бөліп қарастыруға болады:

1. мәтін мазмұнын меңгеру;

2. мәтінге талдау жасау.

Мәтіннің мазмұнын меңгертуде анықтама сұрақтармен жұмыс, мәтіннің идеялық мазмұнын айқындау бағытындағы топтық жұмыстарға арналған тапсырмалар, сөздікпен жұмыс, шығарма идеясын, авторлық ұстанымды айқындайтын шумақтардан немесе образ композициясын құрайтын бөліктерден мәнерлеп оқу сияқты түрлі жұмыстар да сабақ үдерісінде назардан тыс қалмағаны орынды.

Поэманың мазмұнын меңгертуде тиімді ықпал ететін тәсілдің бірі ортақ ұқсастықтары бар өзге шығармалармен салыстыра қарастыру.

Ш.Құдайбердіұлының «Еңлік-Кебек» поэмасын «Қалқаман – Мамыр» поэмасымен салыстыру немесе әйел теңсіздігі тақырыбын көтерген басқа қаламгерлердің шығармасымен салыстыра қарастыру да шығарма сюжетіндегі айырмашылықтарды зерделетуге жағдай туғызады.

«Еңлік-Кебек» трагедиясы М.Әуезов шығармашылығына да өзек болғаны белгілі. «Еңлік–Кебек» пьесасының сюжеті Шәкәрім шығармасының сюжетінен алшақ кетпегенімен, қосалқы элементтердің кездесетінін аңғарту, пьесамен танысуды сыныптан тыс жұмыстарда ұйымдастыру да шығарма мазмұнын ауқымды талдауға мүмкіндік туғызады.

Мәселен, кейіпкерлердің образдарына қандай айырмашылық барын қарастыру да тиімді тәсіл. Насан Абыздың сипатталуында Ш. Құдайбердіұлы:

Темір масақ жабырлап тұр сылдырлап,
Екі көзі бақсының тым бұлдырлап.
Ындын қойып тыңдасаң сарнағанын,
Сақтанбасаң алғандай ақылды ұрлап.

Мұңлы қоңыр дауысы шықса зарлап,
Ықтиярсыз кетеді бой шымырлап.
«А» дейді де тыңдайды анда-санда,
Құлағына кеткендей жын сыбырлап.

Екі көзін қан жауып, өңі қашып,
Сұп-сұр болып, алартып көзін ашып.
Шүлдір-шүлдір сөйлесіп жыныменен,
Өзін-өзі тоқтатты эзер басып, – автор бақсының образын жасайды. Ал. М.Әуезов ақылшы абыз бейнесі арқылы заманының данагөйі ретінде танытуды мақсат еткен.

Ал Кебек пен Еңлік образдарын ашуда автор мінездеуді ұтымды пайдаланады. Поэмадағы тың образ Еңлікке берілген. Еңлік теңін іздеген қайсар мінезді, ақылды да, пайымды қыз. Еңлік пен Кебектің диалогінде де кейіпкерлердің ішкі әлемі еркін ашылған.

Еңлік образынан қазақтың зерделі қызының ой-пайымы, іс-әрекеті көрінеді.

«Көрсекызар, лап бергіш әр елде көп,
Атын атап не керек пәленше деп.
Аз күндік әзіл іздеп жүргенім жоқ,
Өнімсіз іс болмайды өмірге сеп...

Тасыр болса, талғамай тап берер деп,
Түні бойы сынадым сізді абайлап» – деген шумақтар арқылы автор жас болса да, Еңліктің салмақты ой иесі екенін танытқысы келеді. Әрі қыздың жасап отырған қадамын кейіпкерінің әр сөзімен тиянақтап жеткізеді Сол арқылы оқырманың дұрыс түсінікке бағыттайды.

«Еңлік айтты: «Таң қалдым бұл сөзіңе,
Ұқсамайды түндегі мінезіңе.
Егерде біреу айтса ұнар ма едің,
Талап қылма, талпынба деп өзіңе...

Рас, құдай жазбаса бітпес жұмыс,
Сүйтсе де бізге міндет – талап пен іс.
Әрекетсіз отырмақ дұрыс болса,

Неге берген аяқ-қол, тіл менен тіс» – деген шумақтар арқылы Еңліктің парасат, пайымынан өзге күрескерлік рухы да танылады. Еңліктің аузына «Қайтіп разы болайын берген уға?» деген сөздерді салу арқылы қазақ қоғамындағы қыздың татар дәмі, қарсылықсыз ішер уы қалың мал екенін де көрсетеді. Қалың мал арқылы қыз мойнына салынатын тағдыр тауқыметі, өмірінің соңына дейін ішетін зәрлі запыраңы дегенді ұқтырады.

Еңлік образын талдауда кейбір олқылықтарға жол беріліп жүр. Мәселен, интернет желіде ұсынылып жүрген сабақ жоспарлары мен жазба жұмыстарында Еңлік образын мінез-құлық жағынан талдау басым. «Эсселер жинағы» деп ұсынылған әдістемелік материалдарда «Ш.Құдайбердіұлының «Еңлік-Кебек» поэмасындағы Еңліктің қазақ қызына тән кереғар мінезі талдап жазыңыз» деген тақырып кездеседі. Эссе тақырыбына қарағанда Еңлік образын тек қазақ қызының мінез-құлқына қатысты стереотипте ғана талдау көзделгенін аңғару қиын емес. Жалпы қазақ қызына тән қасиеттерді саралау керек болса, батырлық дастандардан, ауыз әдебиеті үлгілерінен, тарихи жырлардан т.т. батыр, рухты, күрескер, сонымен қатар, нәзік те сабырлы, парасатты, ибалы т.т. түрлі характерлерді табуға болатыны анық. Сондықтан қазақ қызының мінез-құлқын бір типте қарастырудың өзі кейіпкер болмысын жете түсінбеуден туындайтыны белгілі. Оның үстіне автордың жеткізгісі келген мұратын түсінбеуден туған тапсырма деуге болады.

Шығарма бойынша талданатын құрамды элементтер біршама. Жалпы шығармаларға нысан болатын талдау бағыттары ретінде мына мәселелерді атауға болады:

1. шығармадағы басты және қосалқы тақырыптарын анықтау;
2. шығармадағы күрделі сөздер мен сөз тіркестерін тауып, оларға түсіндірме сөздіктен анықтама жаздыру;
3. шығарманың образдар жүйесіне талдау. Образдарды дербес талдау, салыстыра талдау, топтай талдау түрлерін жүргізу;
4. шығарманың тілі бойынша жасалатын жұмыс түрлері (тұрақты сөз тіркестері, мақал-мәтелдер, көп мағыналы сөздерді, фразеологиялық сөз оралымдарын мәтінінен тауып жазып, оларға түсініктеме жасау);
5. шығарманың композициялық құрылымына талдау:
  - а) сюжеттік композиция;
  - ә) образ композициясымен жұмыс;
  - б) баяндау композициясымен жұмыс т.б.
6. Шығарма идеясын айқындау мақсатындағы жұмыс түрлері.

Эпикалық шығармалардың өзіндік ерекшелігінің бірі – композициясында дедік. Осы орайда сюжетті шығарманы композициясын айтып өткен орынды. Композиция тек пішінге ғана байланысты ұғым емес. Композиция мазмұнмен тікелей байланысты. Ол – әдеби шығарманың сыртқы түрінің симметриясы, сонымен қатар ішкі сырының да гармониясы.

Ал сюжет композициясы орта мектепте эпикалық шығармаларды оқыту барысында жиі талдау нысанына ілінеді. «Еңлік-Кебек» поэмасының сюжеттік желісіне талдау жасау топтық жұмыс түрінде де, дербес те ұйымдастырылатын жұмыс түрі.

Оқиғаның экспозициясы: матай мен тобықты арасындағы жағдай.

Оқиғаның басталуы: Кебектің Нысан абызға бал ашқызуы;

Оқиғаның байланысы: Кебектің аңға шығуы, Кебектің Еңліктің әкесінің үйіне тап болуы;

Оқиғаның дамуы: Еңлік пен Кебек арасындағы сөз байласу. Қара жартаста кездесуі

Оқиғаның шиеленісуі: Кебектің Еңлікті алып қашуы, сәбилі болулары.

Оқиғаның шарықтауы: рулар арасында дау. Бітімге келе алмаған топтардың екі жасты өлімге кесуі. Кеңгірбайдың қатал үкімі.

Оқиғаның шешімі: Еңлік пен Кебекті ат құйрығына байлап өлтіруі. Сәбилерінің тауда қалуы.

Сюжеттік композициядан тысқары берілген авторлық түйін арқылы да қаламгер оқырманға ой тастайды:

Қыз, қызық, батыр жазар кезім емес,

Жастарды қызықтырған сөзім емес

Әншейін әңгіме деп құлақ салма,

Құр ғана қызығы мен қызын алма.

Ғаділ, залым, шафқатлі, мейірімсіз,

Соларды айыра алмай қапы қалма!

Әдеби шығармада кейіпкер, оның өсу динамикасы, сюжеттік желі болмаса, тұтас құрылым – композиция болмайды. Сондықтан мұғалім мектеп қабырғасында көркем шығарманы оқып-үйрену барысында кейіпкерлерді әртүрлі жағдайларға байланысты өзге бейнелермен тығыз органикалық бірлікте, қарым-қатынаста қарастыруы қажет. Мұны өмірлік мәні бар құбылыстармен салыстыра танытуға, оған шәкірттердің өз пікірлерін білдіруіне назар аударуы керек.

Әдетте оқушы шығармадағы көркем ойды шындық түрінде ғана қабылдап, ондағы образдылық, типтілік, мазмұн мен форманың бірлігі секілді әдебиеттің теориялық астарларына назар аудару бермеуі мүмкін. Сол үшін мұғалім көркем мәтінмен жұмысты тереңдете отырып, оқушыларды әдеби-теориялық сауаттылыққа дағдыландыруы керек. Бұл көркем туындыны дәйекті түрде талдауға, білімді саналы меңгеруге үйретеді.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Baltabaeva N.Pabzabek B.Zhumakaeva B. Genre Constituting Ractors and the Nature of Essay.//Social Scinces (Pakistan) -20167 –Vol.11. Iss.22. –P. 5445-5449.

- 2 Тасболатов Қ. М.О. Әуезовтің творчествосын орта мектепте оқыту. пед.ғыл.канд. ғыл. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация А., 1972 -300 б.
- 3 Бітібаева Қ. Әдебиет пәнін оқытудың тиімді жолдары. (Мұғалімдерге арналған көмекші құрал) Алматы: Рауан, 1990. –200 б.
- 4 Қалиев С. Мектепте Ғ.Мүсірепов шығармаларын оқыту жолдары.- А. 1974.
- 5 Қирабаев С.Мектеп және қазақ әдебиеті (Мұғалімдерге арналған көмекші құрал. –Алматы: Мектеп, 1979. –90 б.
- 6 «Қазақ әдебиеті» оқулығына әдістемелік нұсқау 10-сыныпқа арналған / Қирабаев С., Мырзағалиев Қ. - Толық. 2-ші басылуы. – А., Рауан, 1998. -224 б.
- 7 Елікбаев Қ. Ж.Аймауытов шығармашылығын оқыту жолдары А., Республикалық баспа кабинеті, 1997.-96 б.
- 8 Шәкәрім. Өлеңдер мен поэмалар. Алматы, Жалын. 1988. -18 б.

TEACHING THE POEM “ENLIK-KEBEK” BY SHAKARIM KUDAYBERDIEV

B.D. Zhumakaeva

Cand. Sci. (Pedagogy), Associate Professor,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Kazakhstan, Almaty, email: d.bereke2009@mail.ru

Despite the fact that there is no specific work on the problem of teaching artistic genre in the field of teaching Kazakh literature, this is partially considered by our methodologists. However, the uniqueness of each piece requires that it will be properly sorted out and used properly. Studying the essence of the art often means that the methodologist learns from what to begin with and how to analyze it. In the article there are methods of teaching poems "Enlik-Kebek" by Shakarim Kudayberdyuly which is explained by the combined methods of teaching of general epic.

Key words: poem, genre, tragedy, analysis, composition, contradiction, idea, method

ОБУЧЕНИЕ ПОЭМЫ «ЕНЛИК-КЕБЕК» ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИЕВА

Б.Д. Жумакаева

к.п.н., и.о. профессора,
Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г.Алматы, email: d.bereke2009@mail.ru

Несмотря на то, что не существует конкретной работы по проблеме преподавания художественного жанра в ходе изучения казахской литературы, это частично рассматривается нашими методистами. Однако уникальность каждого произведения требует его правильного подбора и использования. Изучение произведения часто означает, что методист извлекает уроки из того, с чего начинать и как анализировать его. В статье представлены методы преподавания поэмы «Енлик-Кебек» Шакарима Кудайбердиева, что объясняется комбинированными методами преподавания эпических жанров.

Ключевые слова: поэма, жанр, трагедия, анализ, состав, противоречие, идея, метод

МРНТИ 14.25.09

**ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА
В ОБНОВЛЁННОМ КОНТЕНТЕ**
(на материале Типовой учебной программы по предмету «Русский язык» для 6 класса)

Ж.Ж. Капенова

к.п.н., ассоциированный профессор (доцент),
Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, Казахстан, email: Zhanarsyn_k@mail.ru

В статье рассматриваются вопросы теории и практики преподавания предмета «Русский язык» с учётом обновления содержания и новейших достижений научных исследований. Современное обучение языку требует переориентирования методического взгляда при подготовке специалистов, формировании их навыков и компетенций. В первую очередь обращают на себя внимание изменения цели и содержания работы по русскому языку. Соответственно с этим становится необходимым обсуждение подходов, принципов, методов организации и планирования учебной работы. Данная статья – это стремление описать тренды в обновлённом контенте преподавания русского языка.

Ключевые слова: обновлённое содержание, традиционный и современный подходы к обучению, семантикоцентризм, текстоцентризм

Новые тренды в образовании: практикоориентированность и междисциплинарность, широкий спектр технологических возможностей, идея непрерывного образования и другие вопросы – всё это затрагивает и проблемы методики преподавания учебных предметов. Изменения, связанные с обновлением содержания предметов, ставят перед педагогами задачи преломления методической составляющей, теории и практики преподавания конкретных дисциплин. В этом отношении учительское сообщество ещё не готово ответить на вопросы «зачем изучать?» (цель и задачи), «чему учить?» (содержание), «как учить?» (методы и приёмы), «как контролировать усвоенное?» (критерии формативного и суммативного оценивания).

В настоящее время наблюдаются разные позиции в планировании и организации учебного процесса по русскому языку. Часть учителей придерживается традиционного подхода к обучению языку, в котором основное внимание уделяется формированию собственно языковой компетенции. Другая – перестраивается на методику иностранных языков, суть которой заключается в развитии навыков речевой коммуникации в различных сферах. Эти две позиции сосуществуют параллельно. Складывается общее представление о том, что русский язык и в школе с русским языком обучения, и в школе с государственным языком преподаётся как иностранный. Но это только на первый взгляд. На самом деле обновлённое содержание предполагает изменение взгляда на предмет изучения: язык как средство отражения картины мира и реалий. Такое понимание диктует необходимость комплексной работы над усвоением языка и речи в разных аспектах – содержательно-предметном, нормативном, ориентированном на жизнь. В этой связи появляется необходимость просвещения школьников, учителей, родителей в плане обучения русскому языку по обновлённому содержанию, что обуславливает актуальность данной работы.

Целью статьи является описание теории и практики преподавания предмета «Русский язык» в условиях внедрения учебников и учебно-методических комплексов по обновлённому содержанию. Современная теория и практика преподавания русского языка направлена на создание системы обучения с учётом обновлённого содержания, отражённого в Типовой учебной программе по предмету «Русский язык». Целью обучения является «развитие творчески активной языковой личности путем формирования коммуникативных навыков по всем видам речевой деятельности (слушание, говорение, чтение и письмо) на основе освоения знаний о языке, норм употребления средств разных уровней и активизации их в продуктивной речевой деятельности, обогащения словарного запаса; овладения законами построения связного высказывания, культурой общения, сознательного творческого владения механизмами совершенствования речи» [1]. Соответственно сказанному складывается новая модель теории и практики преподавания русского языка, в структуре которой можно выделить основные компоненты:

- цель обучения – творчески активная языковая личность;

- ведущий аспект обучения – коммуникативный;
- векторы обучения – слушание, чтение, говорение, письмо;
- предмет обучения – языковые средства разных уровней в их функциональном и нормативном проявлении.

Как видим, теория преподавания языка опирается на лингвометодические концепции формирования коммуникативной компетенции, развития речевой деятельности, культуры речи и общения.

В Долгосрочном плане Типовой учебной программы представлены речевые темы, позволяющие изучить картину мира посредством языка. Содержание главы отражает одну, две или три темы одновременно. Это говорит о возможности развёртывания информации в одном, двух, трёх направлениях.

Например,

- «Выдающиеся личности Казахстана» – одна тема, одно линейное направление;
- «Путешествия и достопримечательности», «Структура семьи и семейные ценности», «Спорт и диета», «Живые организмы: животные» – две темы, два параллельных направления (путешествия // достопримечательности; структура семьи // семейные ценности; спорт // диета; живые организмы // животные);
- «Образ жизни и культура: древние цивилизации», «Казахстан в будущем: изобретения и энергия» – три темы, одно линейное направление (древние цивилизации, Казахстан в будущем), два параллельных (образ жизни // культура; изобретения // энергия).

Название каждой главы представляет собой единую тему, в рамках которой возможно формулирование подтем и микротем, выделение ключевой лексики, определение логики построения содержания учебного материала. Так, Долгосрочным планом программы по предмету «Русский язык» для 6 класса предусмотрено 9 глав [1]. Данные темы можно представить 102 тематическими параграфами: в каждой главе по 11-12 связанных общей идеей микротем, содержащих дополнительную информацию и всесторонне раскрывающих основное содержание. Организация учебного материала в такой последовательности способствует расширению кругозора, обогащению лексики, развитию логики мышления, выработке навыков построения хода мысли и создания связного высказывания.

Обновлённое содержание предполагает сочетание традиционного представления о языке и нового взгляда на язык как социокультурный феномен, средство хранения и передачи знаний, средство выражения мысли, эмоций, оценки и т.д.

Известно, что традиционный подход основан на системно-структурном принципе преподавания языка. Современный подход связан с принципом антропоцентризма в науке. Отметим отличия данных подходов.

Традиционный подход рассматривает язык «в самом себе и для себя», язык как систему, подчиняющуюся «своему собственному порядку» [2]. Основная задача заключается в изучении структуры и организации языковой системы, язык становится предметом изучения. Основу школьного курса составляют все уровни языка, представленные в линейной последовательности: фонетико-орфоэпический, лексико-фразеологический, морфемно-словообразовательный, морфологический, орфографический, синтаксический, пунктуационный. Доминирующим направлением является формоцентрическое: освоение языка как сложной системы знаков, их устройства и отношений.

С точки зрения современного подхода, школа даёт более широкие и разносторонние знания о языке как феномене человека, общества, истории и культуры. Это означает, что язык рассматривается как носитель информации, средство познания окружающего мира. В данном случае в центре внимания оказываются проблемы плана содержания языка. Ведущим становится принцип семантикоцентризма, суть которого заключается в том, что языковые явления изучаются через семантический аспект, через анализ языковых значений и смыслов. Например, в рамках общей темы «Путешествия и достопримечательности» предлагается ряд предложений с лексемами, содержащими признак «передвижение, перемещение, поездка»:

1) Профессор Громов, Электроник и Сыроежкин прилетели в приморский город, чтобы продолжить своё путешествие на подводном судне (Е.С. Велтистов). 2) Это были первые европейцы, которых он увидел за два года своих странствий (Н.К. Чуковский). 3) Теперь же нам

предстояло роскошное турне (А. Кристи). 4) Этот документ определяет нормы поведения, права и обязанности туристов в процессе участия в туристических экскурсиях, походах и поездках (М. Изотова). 5) Многие будут срываться с насиженных мест и отправляться в долгосрочные рабочие командировки подобно тому, как верблюд отправляется в длительный вояж по пустыне (П. Глоба). б) Тихий океан, вовсе не тихий, скорее его можно было бы назвать буйный в начале круиза, плавание проходило нормально (Ю. Тарарев).

Для понимания и толкования лексических единиц и их значений достаточно привести примеры синонимов и их семантических признаков по контексту.

Таким образом, особенность обновлённого содержания по предмету «Русский язык» заключается в усилении предметно-смыслового плана языка. Доминирующей выступает не формальная, а содержательная часть языка. Если в традиционном понимании ведущую роль играла грамматика, то, с точки зрения современного подхода, основное внимание уделяется семантическому аспекту в языке. Содержательная часть языка непосредственно связана с познавательной деятельностью и коммуникативной компетенцией учащихся, именно семантическая часть представляет собой материал для формирования предметной, лингвострановедческой, этнолингвистической компетенций как составляющих коммуникативной компетенции. Обновлённое содержание предмета «Русский язык» предполагает связь обучения с окружающим миром, строится на принципах интегрирования языка и основ наук, внутренней активности и самостоятельности в решении проблем.

Ключевая идея обучения по обновлённому содержанию состоит в организации деятельности учащихся, направленной на усвоение тематического и языкового материала, пополнение знаний о предмете речи, развитие умений и навыков построения самостоятельной программы высказывания, формирование творческого отношения к созданию собственного речевого произведения. Такое понимание диктует необходимость комплексной работы над усвоением языка как средства выражения речемыслительной деятельности.

Перед учителем стоит задача всестороннего учета языковых явлений в практике преподавания, максимального использования возможностей русского языка в учебном процессе. Именно такое понимание определяет ведущую цель обучения – развитие творчески активной языковой личности, способной адаптироваться в реальных условиях речевой коммуникации. С учётом этих особенностей выстраивается концепция обучения русскому языку, основанная на принципах антропоцентрической парадигмы в современном языкознании и постулатах когнитивной лингвистики. Назовём основные принципы и постулаты.

Антропоцентризм, «поскольку сам язык антропоцентричен по своей сути» [3;9]. Язык как продукт речемыслительной деятельности человека непосредственно связан с его создателем и носителем, с его интеллектом, мыслями, чувствами, эмоциями.

Семантикоцентризм, так как «содержательная сторона языка непосредственно связана с познавательной деятельностью человека и представляет собой поле деятельности многих наук, изучающих процессы формирования и передачи знания в языковой системе» [4; 261]. В данном случае язык рассматривается с разных ракурсов и следует придерживаться постулата о «множественности семантического описания», связанного с отсутствием «идеального языка, способного исчерпывающим образом описать план содержания языковых единиц» [5; 29].

Коммуникативный аспект языка опирается на один из постулатов Г. Грайса «Говори по существу», т.е. то, что имеет непосредственное отношение к предмету речи. Сказанное означает, что говорящий «избирает ту или иную языковую форму, руководствуясь определённой интенцией, ибо он заинтересован в том, чтобы адресат как можно быстрее и точнее опознал его намерение» [6; 115]. Следовательно, в центре внимания находится предметно-речевая тема, в рамках которой подается учебный материал. Предмет речи – это минимум знаний о картине мира – о природе, человеке, истории, культуре и т.д. На уроках русского языка решается задача обогащения кругозора учащихся, что способствует успешной коммуникации: это тот случай, когда есть то, о чём говорить. Если её нет, то «не о чём говорить».

Основным источником обогащения знаний учащихся признан текст. Поэтому «введение принципа текстоцентризма объясняется тем, что наиболее ярко особенности антропоцентрической лингвистики проявляются именно в исследованиях текста» [3; 13].

В традиционном понимании преподавания русского языка в школе тексты служат материалом решения грамматических задач языка. Вне поля зрения учителей остаются коммуникативные задачи, необходимые учащимся в реальной практике общения. Согласно тесту PISA (Programme for International Student Assessment), одним из приоритетных является развитие читательской грамотности, сфокусированной на умениях находить и извлекать, интегрировать и интерпретировать, осмысливать и оценивать информацию из текстов, используемых в различных коммуникативных ситуациях.

Школа не готовит лингвистов, филологов, журналистов и других специалистов. Школа обогащает знаниями, развивает и формирует навыки, которые, по прогнозам международных аналитиков, будут востребованы в ближайшие пять-десять лет. Речь идёт о ключевых компетенциях и навыках, с которыми необходимо знакомить и начинать учить уже со школьной скамьи. Наиболее значимыми являются:

- умение решать сложные задачи;
- критическое мышление;
- креативность;
- межпредметная, межотраслевая и межкультурная коммуникация;
- полиязычие;
- работа с искусственным интеллектом и др.

Рассмотрим специфику работы над текстами и разработки учебных заданий, используемых в современной практике преподавания языка.

Текст – сложный феномен, обусловленный различными показателями, включая собственно языковые и внеязыковые (экстралингвистические). Их разнообразие приводит к множеству различных трактовок и определений. Учителю следует правильно выстраивать линию изучения данного феномена. В первую очередь, определить подход.

Существует множество подходов к рассмотрению текста. В методических целях условно выделим следующие:

- структурно-языковой (структурно-лингвистический);
- художественно-филологический (литературно-филологический);
- коммуникативно-функциональный (коммуникативный).

Структурно-языковой подход предусматривает работу над текстом с точки зрения тематических и грамматических признаков, его стилистической организации. Основные задачи – анализ языковых единиц в рамках единства темы и содержания, выявление лексических и грамматических средств связи в тексте.

Художественно-филологический подход направлен на анализ текста в аспекте отражения индивидуально-авторской картины мира. Ведущими задачами являются определение жанра, художественного метода, композиции, анализ изобразительно-выразительных средств раскрытия темы, идейно-тематического содержания, авторской позиции.

Коммуникативно-функциональный ориентирует на изучение текстов различных жанров, взятых из повседневной жизни. Предполагается характеристика текста с учётом экстралингвистических факторов: интенции говорящего, макросферы, обстановки и ситуации общения, отношения между участниками коммуникации, языковые средства в речевой коммуникации.

Тексты, используемые в школьной практике, непосредственно связаны с речевой тематикой, разнообразны в плане функциональных стилей и типов речи. Соответственно в работе с текстами действуют методические принципы, цели и задачи. Представим их.

Методические принципы, цели и задачи работы над текстом		
Принцип	Цель	Задачи
Принцип межотраслевой и межпредметной связи	Обогащение интеллекта через познание картины мира, отражённой в текстах	Пополнение знаний о предметах, фактах, явлениях окружающего мира. Установление взаимосвязи между отраслями наук и предметами Определение особенностей задач каждой отрасли и предметов
Экстралингвистический	Формирование	Ознакомление с экстралингвистическими

принцип	прагматического взгляда на текст, его роль и предназначение в речевой коммуникации	условиями функционирования текстов различных речевых жанров. Анализ коммуникативного замысла (речевых интенций), темы, микротем, функций адресанта/адресата, текстовой ситуации, коммуникативных целей и задач и др. Сопоставление текста и реалий, в которых используется речевое произведение. Создание текстов с учётом специфических задач коммуникации.
Функциональный принцип	Развитие навыков разноаспектного изучения текста, с точки зрения его функционирования в разных сферах и ситуациях.	Рассмотрение механизма функционирования текста во взаимосвязи с мировоззрением человека и общества. Определение функций текста в речевой коммуникации. Анализ способов представления языкового материала.
Принцип полиязычности и поликультурности	Формирование полиязычной и кросскультурной личности	Приобретение знаний о языках и культурных ценностях казахстанского народа. Приобщение к евразийской и мировой культуре посредством изучения текстов-оригиналов. Развитие толерантной, кросскультурной личности на основе содержания текстов.
Принцип семантикоцентризма	Формирование активной познавательной деятельности в процессе получения знаний о картине мира	Развитие умений выделять основную информацию и поля дополнительных смыслов, содержащихся в тексте. Анализ глубинной структуры языковых единиц на основе изучения их семантики и концептуальных признаков (значение знаков, признаки концептов, смысл и содержание). Характеристика поведения языковых знаков в контексте и реальных условиях речевой коммуникации.

Текст является носителем информации. Автором текста распределяется какая-либо информация и передаётся читателю. Читатель, в свою очередь, получает информацию, обрабатывает, понимает и интерпретирует её. Следовательно, методическая работа над текстом носит двусторонний характер:

- работа над формированием умений и навыков порождения текста;
- работа над формированием умений и навыков восприятия и понимания текста.

Учителями должны быть учтены две позиции – позиция говорящего/пишущего и позиция слушающего/читающего.

Работа над формированием умений и навыков порождения и восприятия текста предусматривает использование специальных методов. В настоящее время известны методы, позволяющие сочетать данные разных наук. Наиболее распространёнными являются методы когнитивных исследований, концептуального анализа, репродуктивно-креативный метод. Раскроем суть каждого из них.

Методы когнитивных исследований связаны с поиском и отбором информации в тексте (текстах), анализом функционирования языковых единиц в контексте, определением смысловых и ассоциативных связей, воспроизведением фрагмента картины мира.

Метод концептуального анализа направлен на изучение концептов и концептуальной системы. В отличие от традиционного семантического анализа, предусматривающего толкование значений и разъяснения языковых единиц, концептуальный анализ ориентирует на познание картины

мира путём реконструкции языковых средств, описания структуры и признаков концептов, полученных в процессе изучения текстового материала.

Репродуктивно-креативный метод предполагает поэтапную работу над созданием письменного текста [7]. Условно обозначим схемой: «от репродукции текста к созданию нового». Первый этап включает работу над содержанием текстов, представленных в готовом виде. При этом используются приёмы чтения, анализа, составления плана, редактирования, конспектирования, рассуждения и др.

Второй этап связан с оперированием в речи освоенных текстов, толкованием и интерпретацией информации. Основными приёмами являются различение основной и дополнительной части, формулировка (темы, основной мысли, обобщения, вывода), определение лишнего или недостаточного в тексте, расширение или сужение информации, умозаключения по содержанию текста и др.

Третий этап имеет прямое отношение к процессу создания собственного текста, ориентирует на продуктивное говорение в устной и письменной формах. В этой связи в конце каждого занятия используются различные виды эссе, сочинений (синквейн, буриме и др.). Данный метод носит комплексный характер, включая работу над воспроизведением, созданием нового текста и выражением креативного отношения к излагаемому.

Если два первых метода связаны с восприятием текста (извлечение, обработка, интегрирование, интерпретация), то последний метод имеет непосредственное отношение к порождению текста (осмысление и оценка изучаемого предмета или картины мира).

Принадлежность текста к тому или иному стилю зависит от сферы его употребления, функции, которую он выполняет в процессе коммуникации. Текст выполняет различные функции – коммуникативную, когнитивную, прагматическую, экспрессивную, эмоциональную, аксиологическую и др.

Каждая функция – это определённая установка на стиль и манеру изложения. Различают объективную, субъективную, информативно-научную, информативно-деловую, изобразительно-художественную и другие стили речи.

В традиционном понимании различают тексты книжного, разговорного и нейтрального стилей. Тексты книжного стиля подразделяются на официально-деловой, научный, публицистический, художественный.

С точки зрения теории речевой коммуникации, стили речи рассматриваются как своеобразные регистры, отличающиеся тональностью и языковым оформлением речи в различных сферах и ситуациях общения.

Международная программа по оценке образовательных достижений учащихся разных стран мира PISA определяет правила и задачи обучения умению учиться с помощью текстов.

В структуру исследования PISA входит «грамотность чтения». Термин «грамотность чтения» определяется как готовность и способность человека к пониманию текстов и рефлексии на них, к использованию их содержания для достижения собственных целей, развития знаний и возможностей, для активного участия в жизни общества.

Основные компоненты чтения – восприятие, понимание, обработка, поиск основной и дополнительной информации, интерпретация и оценка прочитанного.

Для решения проблемы формирования читательской грамотности, наряду с классическими текстами разных стилей, необходимо использовать тексты, максимально приближенные к коммуникативно-прагматическим ситуациям современности. Так, в школьной практике обучения языку активно внедряются такие жанры, как эссе, реклама, инструкция, резюме, объявление, рекомендательное письмо и т.д. В обновленном содержании предусмотрены тексты, различающиеся по структуре (сплошные и несплошные), на основе целевой установки (аргументация, инструкция, объяснение и др.).

Обращение к письменным текстам продиктовано разными целям и задачами. Это, в свою очередь, требует разработки и применения различных видов задач, направленных на развитие и формирование навыков:

- нахождения и извлечения информации;
- интегрирования и интерпретации прочитанного;
- осмысления и оценки содержания текста.

Таким образом, содержание предмета «Русский язык» на современном этапе диктует новый вектор методики преподавания, направленный на методически грамотную организацию и планирование процесса обучения русскому языку в обновлённом контенте.

Список литературы

- 1 Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык» для 5-9 классов уровня основного среднего образования (с русским языком обучения) по обновленному содержанию.
- 2 Соссюр Ф. де. Теория языка Курс общей лингвистики. Извлечения. http://genhis.philol.msu.ru/printer_184.html
- 3 Пименова М.В. Концептуальные исследования. Введение. – М.: Флинта: Наука, 2011. – 176 с.
- 4 Кравченко А.В. Вопросы когнитивной лингвистики // Языковая картина мира: Лингвистический и культурологический аспекты. – Бийск: БГУ, 1998. – Т.1. – С. 260-263.
- 5 Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М.: Флинта: Наука, 2011. – 296 с.
- 6 Темиргазина З.К. Современные теории в отечественной и зарубежной лингвистике. – Павлодар, 2009 – 134 с.
- 7 Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков). – СПб: Златоуст, 1999. – 472 с.

ОРЫС ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ ЖАҢАРТЫЛҒАН МАЗМҰНДА (6-сынып үшін «Орыс тілі» пәні бойынша типтік оқу жоспары негізінде)

Ж.Ж. Капенова

п.ф.к., доцент

С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар, Қазақстан, email: Zhanarsyn_k@mail.ru

Мақала мазмұны ғылыми зерттеулердің соңғы жетістіктерін ескере отырып, «орыс тілі» пәнін оқытудың теориясы мен практикасын қарастырады. Қазіргі заманғы тілдік дайындық мамандарды даярлаудағы әдіснамалық көзқарасты қайта қарауды, олардың біліктілігін және құзыреттілігін қалыптастыруды талап етеді. Ең алдымен, орыс тіліндегі жұмыс мақсаты мен мазмұнын өзгертуге назар аударылады. Тиісінше, тәрбие жұмысын ұйымдастыру мен жоспарлаудың тәсілдері, принциптері, әдістері талқыланады. Бұл мақала орыс тілін оқытудағы жаңартылған мазмұндағы үрдістерді сипаттау әрекеті.

Түйін сөздер: жаңартылған мазмұн, оқытудағы дәстүрлі және заманауи тәсілдер, семантикалық центризм, мәтіндік хронология

THEORY AND PRACTICE OF TEACHING RUSSIAN LANGUAGE IN THE UPDATED CONTENT (on the basis of the Model curriculum on the subject "Russian language" for 6 grade)

Zh.Zh. Kapenova

Cand. Sci. (Pedagogy), associate professor,
Pavlodar State University named after S. Toraigyrov,
Pavlodar, Kazakhstan, email: Zhanarsyn_k@mail.ru

The article deals with the theory and practice of teaching the subject "Russian language", taking into account the updating of the content and the latest achievements of scientific research. Modern language training requires a reorientation of the methodological view in the training of specialists, the formation of their skills and competencies. First of all, attention is paid to changes in the purpose and content of the work on the Russian language. Accordingly, it becomes necessary to discuss approaches, principles, methods of organization and planning of educational work. This article is an attempt to describe the trends in the updated content of the teaching of the Russian language.

Key words: updated content, traditional and modern approaches to learning, semantic centrism, textcentrism

IRSTI 14.35.09.

FORMATION OF GENERAL CULTURAL AND GENERAL PROFESSIONAL COMPETENCES BY MEANS OF ADVERTISING VIDEO

*E.B. Erencinova*¹, *N.A. Chumanova*², *S.V. Sheshukova*³
^{1,2,3} lecturer of the Department of intercultural communication,
^{1,2,3} Industrial University of Tyumen, Russia, Tyumen,
 e-mail: deutsche2011@mail.ru, nchumanova@yandex.ru

The paper analyzes the content of general cultural competences on the discipline "Foreign language" for technical specialties of a university and considers the advertising videos or commercials as one of the authentic sources in foreign language teaching. The paper presents the general professional competences on the discipline "Professional foreign language" for some Master programmes of a technical university. The authors propose a technique of using advertising video materials at the lesson. Certain types of tasks, that increase students' interest in the topic, are described. Recommendations are given on how to choose a commercial for educational purposes. The advantages and disadvantages in forming the given competences are presented.

Key words: *advertising video, communication, general cultural competence, general professional competence, social interaction, foreign language teaching*

Introduction

At present, global operations are one of the priorities for any university. This is due to expansion of contacts with international universities, potential employers and educational and professional mobility of people. Proficiency in one or several foreign languages needed by university graduates is generally recognized.

Due to expansion of contacts between different countries, foreign language teaching at higher education institutions and the whole of Russian society are developing simultaneously. Today, foreign language teaching is understood as intercultural communication teaching aimed at training students for comfortable living and professional activity in a multinational, multicultural society. Language is a means of recognizing the values of other cultures, mastering certain language skills.

American scientist D. Hymes gave the following definition of the communicative competence in the field of foreign language teaching: "this is what a speaker needs to know to communicate in culturally appropriate circumstances" [1]. When teaching foreign languages, the faculty of higher technical institutions relies on the Federal State Educational Standard, where the general professional competences and general cultural competences are formulated for different academic programmes.

Any technical university offers various academic programmes, so after analyzing the general cultural competencies implemented by the Department of Intercultural Communication on the main Bachelor programmes, it can be noted that the exact definition of competencies slightly differs, but the total expectation of education got by the university graduate coincides.

Students gain knowledge of a foreign language in the course of mastering the competences in accordance with the Federal State Educational Standard. The analysis of the competences needed for some technical areas has revealed the continuity in forming the oral and written skills of foreign language proficiency in bachelors and masters (Tables 1, 2).

The content of competences for Bachelor programmes is aimed at solving problems of interpersonal and intercultural communication and forming fair appreciation of social and cultural differences (Table 1).

Table 1. Content of general cultural competences for Bachelor programmes [4]

<i>Bachelor programmes</i>	<i>General cultural competence</i>	<i>Statement</i>

Construction	GC-5	ability to communicate orally and in written form in Russian and foreign languages to solve problems of interpersonal and intercultural interaction
Land management and cadastre	GC-6	ability to work in a team, be tolerant to social and cultural differences
Technosphere safety	GC-13	be fluent in Russian language (written and oral speech), have the ability to use professional terminology, know methods of formulating understandable texts, have the ability to put into practice foreign language communication
Trade	GC-3	ability to communicate orally and in written form in Russian and foreign languages to solve problems of interpersonal and intercultural interaction

In contrast to the general cultural competences for Bachelor programmes, Master programmes are focused on formation of the general professional competences aimed at solving the problems in professional areas (Table 2).

Table 2. Content of general professional competences for Master programmes

<i>Academic programme</i>	<i>General professional competence</i>	<i>Statement</i>
Construction	GP-1	ability to communicate orally and in written form in Russian and the foreign language to solve problems in the sphere of professional activities
Land Management and Cadastre	GP-1	be fluent in the official language of the Russian Federation (written and oral speech) and the foreign language to solve problems in the sphere of professional activities
Technosphere safety	GP-3	ability to formulate ideas clearly in oral and written form in the official language of the Russian Federation and the foreign language

This range of tasks requires a different level of foreign language proficiency. The faculty of the Department of Intercultural Communication and the Department of Foreign Languages increase foreign language proficiency in students. These highly-professional specialists are knowledgeable about the effective methods of language teaching. However, in practice a qualified engineer who has special linguistic education is able to overcome the difficulties in translating professional terminology easier than a professional translator who has just linguistic education.

In reality, professional activities involve technical data processing, writing instructions and reports, requests and applications, compilation of catalogs. In order to form such skills, it is necessary to learn how to distinguish the meaningful fragments against the background of stereotyped phrases. In forming the oral communication skills, students can listen to the lectures of international scientists, establish contacts with students from international universities and / or potential employers.

In order to form the communicative cultural and professional competences successfully it is necessary to use authentic sources reflecting social and general culture of the target–language country. Thus, the students should be provided with authentic materials (texts, videos and audio files) typical for this society.

The use of videos is an effective applicable technique in foreign language teaching. Among various videos are the following:

- training videos;
- feature films and documentaries;
- cartoons;
- TV news and other TV programmes;
- music videos;
- commercials;
- video sight-seeing tours and museum tours;
- various computer videos, etc. [2, 5]

These authentic sources may contain the following: literary texts, newspaper and magazine articles, lyrics of popular hits, promotional materials, audio and video recordings, feature and documentary films, TV programmes, commercials, etc.

Let us consider the advertising (promotional) video in detail. This short video provides students with a linguistic, social and cultural basis for participation; it also gives opportunity to encourage them to make up dialogues.

When choosing an advertising video, the following conditions must be taken into account:

1. The content of the video must correspond to the level of general and language proficiency of students.
2. The length of the video must be 2-3 minutes.
3. The plots of the videos must contain audiovisual information about the advertised item, its appearance, properties and practical application.
4. The context must have a certain degree of novelty or surprise

The effective use of advertising videos depends on the correct lesson structure and the tasks of education. The educational tasks that can be solved by means of videos are as follows:

1. Repetition of vocabulary and vocabulary expansion.
2. Introduction of new lexical units or a new lexical topic.
3. Training of listening skills.
4. Search for language information.
5. Development of a creative project.

In order to solve these tasks, it is necessary to follow several stages when using advertising videos: preparatory, demonstrational, post-demonstrational and creative.

Preparatory stage

The preparatory stage is aimed at motivation of students, removal of possible difficulties in understanding and preparation for task performance:

1. Give the name of the product and suggest guessing its use.
2. Introduce the new vocabulary and consider examples of its use in the sentences.
3. Analyze grammatical structures, idiomatic and slang expressions (if they are present).
4. Ask questions to be answered during the next stage.

Demonstrational stage

The demonstrational stage is aimed at development of listening skills; language information is searched, and the following tasks are performed:

1. Find specific information
2. Remember phrases from the video.
3. Find answers to the questions of the previous stage

Post-demonstrational stage

After watching the video, students perform the tasks that develop their communicative competence to the maximum:

1. Describe the place of action.

2. Describe the advertised product.
3. Identify the advantages and possible disadvantages of this product.

Creative stage

The creative stage is aimed at development of students' creative abilities based on the watched video:

1. Paraphrase the watched video from a third party, use indirect speech.
2. Invent your own advertisement for this product.
3. Come up with a new product with superior properties and advertise it.
4. Study similar products scientifically and present the results in a presentation or a report.

It should be noted that development of certain tasks based on the chosen videos is the optimal solution. The commercials on the topic "Building Materials" have been selected as an example. The topic agrees with the academic Bachelor programme "Construction" for the 2nd-year students (3-4 semesters). In accordance with the lesson structure described earlier, the example tasks are offered. For example, if the video is about finishing building materials, then the tasks can be as follows:

Preparatory stage

The board gives the name of the advertised product (Gyproc Habito [6], Bautex Block [7], Fusion Building Materials PVT [8]); the students are offered to guess its application before watching the video and they answer the following questions:

- What target audience is the message aimed at?
  - Are you part of the target audience?
  - Do you find the message convincing?
  - Is the product used worldwide?
  - Is the product environmentally-friendly?
1. The students express their assumptions about the use of the product, suggest adjectives which can be used to characterize the qualities of materials (strong, hard, flexible, durable, porous, etc.), divide them into positive and negative ones.
  2. New words and expressions are given; the meaning must be understood when watching the video: once upon a time, screw, flexibility, fixings, to fix, durability, porosity.
  3. Answer the questions:
    - Can you name any finishing building materials?
    - What are the types of finishing materials?
    - What are finishing materials used for?
    - What finishing materials are used in our region?
    - Are they good enough?
    - What qualities of finishing materials are particularly important in cold (hot) climates?

Demonstrational stage

1. The students are offered to watch the mute video and test their assumptions.
2. In playback the students must guess the meaning of the new words (screw, flexibility, fixings, to fix, durability, porosity):

screw – a thin, pointed piece of metal with a raised edge twisting round along its length and a flat top with a cut in it, used to join things together, especially pieces of wood

flexibility – ability to change or be changed easily according to the situation

fixings – things used for holding things together

to fix – to repair something

durability – the property of something continuing to be used without getting damaged

porosity – the state of being porous, etc.

If the students find it difficult to guess the meaning of the new words, then it seems possible to give related words or synonyms. For example:

screw – nuts, bolts, rivets

flexibility – bend, without breaking

fixings – brackets, screws

to fix – to fasten

durability – strength, hardness

porosity – holes, dips, etc.

3. The students watch the video once again and discuss the right variants.

Post- demonstrational stage

To maximize development of communicative competence, the students are asked to describe the place of action, characterize the advertised product, and identify the advantages and possible disadvantages of this product.

Creative stage

The creative stage promotes development of creative abilities in students on the basis of the watched videos. Therefore, the tasks can be as follows:

1. The students are offered to retell the video from a third party and they must use indirect speech.
2. The students are offered to invent their own advertisement for this product.
3. The students are offered to invent a new product with superior properties and advertise it.
4. The students are offered to do research on similar products and make a presentation or a report.

Such methods and techniques of using videos in foreign language teaching open unique opportunities for teachers and students. They serve the purpose of forming general cultural and general professional competences as the components of communicative competence in general. Short promotional videos together with the developed tasks make it possible to arouse the students' interest in the topic under study and awaken their creative potential.

The use of commercials is beneficial due to the following:

- *Length*. Commercials are short, from 20 seconds to 2-3minutes. Such lengths meet the requirements specified for the volume of training content for students of technical universities.
- *Simplicity of lexical and grammatical material* that allows students to learn it quickly and easily.
- *Ease of use*. Commercials make it possible to stop at any point for discussion and explanation or go back, for example: to listen and make notes about the product properties, name of the company, contacts and applicability, or to suggest questions before watching and further discussion [3].
- *Imagery*. Thanks to the visual and musical support, commercials are easily remembered and reproduced; they are funny, interesting and bright, the texts are laconic. If students watch commercials 2-3 times, they remember phrases and can easily use them in the appropriate context.
- *Authenticity*. Advertising videos or commercials are created and voiced by native speakers; this makes it possible to provide students with the colloquial language, and also to illustrate the accents and dialects.

In the authors' opinion, it is necessary to highlight some disadvantages of commercials to be used in foreign language teaching:

1. Absence of complex grammatical forms, i.e. constructions that are found in technical and fiction literature.
2. Presence of too bright images which interfere with acquiring the material.
3. Phenomenon of artificial nominations - presence of artificially created words resulting in misunderstanding.

In order to achieve expectations of training, it is necessary to pay attention to the following conditions:

- * The content of commercials used should correspond to the level of students' general and language competences
- * The length of advertising videos used must not exceed 2-3 minutes

* Videos should contain visual information about the event venue, appearance and non-verbal behavior of participants in a particular situation. They contribute to development of language, speech, social, cultural and professional competences of students.

In the authors' opinion, such materials used in foreign language teaching are one of the most significant and important components in achieving expectations of education got by the university graduate.

Thus, advertising videos are an accessible source of information about the real life, culture, mentality of the target-language country. It arouses interest and stimulates speech-making and creativity. It is the competence-based approach that ensures training of students able to solve problems of interpersonal and intercultural interaction.

References

- 1 Hymes, Dell H. (1972). "On Communicative Competence". In John B. Pride & Janet Holmes (Hrsg.) Sociolinguistics: Selected Readings. Harmondsworth: Penguin, 269-293.
- 2 Barmenkova O.I. Videozanyatiya v sisteme obucheniya inostrannoj rechi //Inostrannye yazyki v shkole № 3.– 2010.– 20s.
- 3 Lobanova E. A. Aktual'nost' ispol'zovaniya videomaterialov pri organizacii uchebnogo processa na prakticheskix zanyatiyah inostrannogo yazyka estestvennonauchnyh napravlenij // Molodoj uchenyj. — 2015. — №15.2. — S. 45-46.
- 4 Erenchinova E. B. Chumanova N. A., SHestakova N.V. Reklamnyj videorolik kak sredstvo formirovaniya obshchekul'turnoj kompetencii v neyazykovom vuze sbornik statej Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii / otv. red. N.I. Krasovskaya. – Tyumen', TIU, 2017. – s.213-216.
- 5 Solovova, E. N. Ispol'zovanie video na urokah inostrannogo yazyka / E. N. Solovova // ELT NEWS & VIEWS. - 2003. - №1.
- 6 <https://www.youtube.com/watch?v=1vcYe35oaVU>
- 7 <https://www.youtube.com/watch?v=1EueKhqcPwI>
- 8 <https://www.youtube.com/watch?v=7TeiXKL-JJA>

ЖАРНАМАЛЫҚ БЕЙНЕБАЯННЫҢ ҮЛГІСІ БОЙЫНША ЖАЛПЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ЖАЛПЫ КӘСІБИ БІЛІКТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Е.Б. Еренчинова¹, Н.А. Чуманова², С.В. Шешукова³
^{1,2,3} Мәдениетаралық коммуникация кафедрасының оқытушысы
^{1,2,3} Тюмень өнеркәсіптік университеті
Ресей, Тюмень, email: nchumanova@yandex.ru

Аталмыш мақалада техникалық бағыттағы жоғарғы оқу орындарында оқытылатын шет тілі пәніндегі жалпымәдени біліктілік мазмұнының талдауы берілген. Жарнамалық видеороликті мысалға ала отырып, шет тілін оқытудағы түпнұсқалық дереккөз ретінде аталмыш біліктіліктің қалыптасуындағы кемшіліктер мен жетістіктері көрсетілген.

Түйін сөздер: жарнамалық ролик, байланыс, жалпымәдени біліктілік, әлеуметтік әрекеттестік, шет тілін оқыту

СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕКУЛЬТУРНОЙ И ОБЩЕПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИЙ НА ПРИМЕРЕ РЕКЛАМНОГО ВИДЕОРОЛИКА

Е.Б. Еренчинова¹, Н.А. Чуманова², С.В. Шешукова³
^{1,2,3} преподаватель кафедры межкультурной коммуникации
^{1,2,3} Тюменский индустриальный университет,
Россия, Тюмень, e-mail: deutsche2011@mail.ru, nchumanova@yandex.ru

В статье дан анализ содержания общекультурных компетенций по дисциплине «Иностранный язык» для технических направлений вуза. Рассмотрены общепрофессиональные компетенции уровня магистратуры некоторых направлений подготовки по дисциплине «Профессиональный иностранный язык» в техническом

вузе. Авторами предложена последовательность работы с видеоматериалами на занятии, а также разработаны определенные виды упражнений, которые повышают интерес студентов к изучаемой теме. Даны рекомендации по отбору рекламного ролика для учебных целей. На примере рекламных видеороликов как аутентичных источников при обучении иностранному языку представлены достоинства и недостатки при формировании указанных компетенций.

Ключевые слова: *рекламный ролик, коммуникация, общекультурная компетенция, социальное взаимодействие, преподавание иностранного языка*

МРНТИ 16.31.02.

ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОНЦЕПТА «ПУТЬ»

В.И. Жумагулова¹, А.Т. Оналбаева², Гж.А. Кажигалиева³, А.А. Задаева⁴

¹д.филол.н., профессор,

²д.филол.н., и.о. профессора,

³к.филол.н., и.о. асоц. профессора

⁴магистр пед. наук, ст. преподаватель

^{1,2,3,4}Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г.Алматы, e-mail: zadaevaalmagul@mail.ru

В статье на материале политического дискурса рассматривается концепт «путь», его лингвокогнитивные особенности. Определяются его ядерные и периферийные компоненты, соотношение с суперконцептом «пространство». Авторами статьи выявляются лингвокультурные особенности концепта, связанные с проявлениями билингвизма в русскоязычном политическом дискурсе Казахстана, а также своеобразие метафоризации в вербализации концепта.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурология, политический дискурс, путь, развитие, послание

Одной из важнейших категорий, отражающих картину мира этноса, является категория пространства, ориентация, определение места человека в нем. Как отмечает Ю.М. Лотман, «семантика пространства имеет исключительно важное, если не доминирующее, значение в создании картины мира той или иной культуры» [1, с. 205].

В задачу настоящей работы входит лингвокогнитивное исследование концепта «путь». Термин «концепт», актуальный для современной лингвистики, до сих пор не получил однозначного определения. Данное понятие рассматривается в работах С.А.Аскольдова, Д.С. Лихачева, Р.М. Фрумкиной, Ю.С. Степанова, Е.С. Кубряковой, Н.Н. Болдырева, В.Н. Телия, В.И. Карасика, В.В. Колесова, З.Д. Поповой, И.А. Стернина, А.П. Бабушкина, Г.Г. Слышкина, С.Г. Воркачева др. Такие лингвистические дисциплины как когнитивная лингвистика, лингвокультурология рассматривают данный термин.

Концепт - категория мыслительная, ненаблюдаемая, и это дает большой простор для ее толкования. Категория концепта фигурирует сегодня в исследованиях философов, логиков, психологов, культурологов, и она несет на себе следы всех этих внелингвистических интерпретаций.

Впервые термин концепт был употреблен С.А. Аскольдовым. Ученый определил концепт как мысленное образование, которое замещает в процессе мысли неопределенное множество предметов, действий, мыслительных функций одного и того же рода [2].

В.В. Колесов считает, что «концепт - это архетип культуры, первосмысл, первообраз, который постоянно возобновляет духовные запасы народной ментальности» [3, с.19].

Ю.С. Степанов рассматривает концепт с лингвокультурологическим акцентом, полагая, что культура входит в ментальный мир человека в виде концепта, и в то же время посредством концепта человек сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее [4, с. 40].

По нашему мнению, это лингвоментальное образование, отражающее особенности национального мировосприятия, связь языка и культуры народа. «Концепт национального языка знаменует собой определенный этап» / «Das Konzept der Nationalsprache kennzeichnet eine bestimmte Etappe» [5, с. 54].

Таким образом, концепт имеет важное значение при исследовании особенностей национального языка.

К наиболее важным национально-культурным концептам относится путь. Концепт «путь» отражает представления народа о важнейших категориях бытия, таких как пространство и время, жизнь и смерть,

Неудивительно, что часто прибегают к данному концепту политические деятели, пытаясь охарактеризовать текущую ситуацию в стране, перспективы на будущее, а также давая собственную оценку происходящему.

Анализ вербализации концепта «путь» проводился нами на материале гипержанра программных выступлений Президента Казахстана Н.А. Назарбаева. Всего было рассмотрено 25 выступлений Президента Республики Казахстан и политический дискурс реагирования на них.

Первым шагом в построении номинативного поля концепта «Путь», в соответствии с методикой З.Д. Поповой и И.А. Стернина, стало установление ключевого слова (имени концепта) - лексической единицы, наиболее полно номинирующей исследуемый концепт, поскольку, как справедливо отмечают ученые, для лингвистического изучения концепта последний должен быть назван [6, с. 177-178].

Решающим фактором при установлении ключевого репрезентанта концепта была частотность употребления выделенных лексических единиц в текстах политических речей. Среди всех номинаций, объективирующих соответствующую ментальную область («процесс перемещения в пространстве»), наиболее частотной оказалась лексема «путь», актуализирующая концепт «путь» в казахстанском политическом дискурсе.

Ядерный слой концепта «путь» в политическом дискурсе посланий президента РК и других программных документах представлен в основном глагольными и отглагольными субстантивными лексемами: «идти», «переход», «продвигаться», «двигаться», «направление», «шаг», «пройти», «курс», «развитие».

Преобладающим средством актуализации концепта являются принятые в политическом языке клише: пойти по пути, избрать путь, путь развития, действовать в направлении, направление работы и т.д.

В казахстанском политическом дискурсе, в частности, в президентских выступлениях и статьях путь выступает как процесс протекания чего-либо; средство, способ достижения чего-либо (путь к успеху, по пути развития), связанный с понятием «время».

Так, в речах Президента Республики Казахстан концепт «путь» чаще всего ассоциируется со временем независимого развития страны, с ее достижениями за этот период, например:

«Через несколько дней история начнёт отсчёт 25-го года Независимости страны. Всего за четверть века Казахстан состоялся и как суверенная национальная экономика, включённая в глобальные хозяйственные связи, и как государство, ставшее полноценным участником мировой семьи наций. Мы вместе выдержали немало испытаний, закалились и окрепли. Мы добились невиданных во всей нашей истории темпов успешного экономического развития. Никогда прежде наш народ не жил так хорошо, как живёт сейчас. Мы достигли немало». (Стратегия «Казахстан-2050»)

В данном контексте концепт «путь» уточняется определением казахстанский. Что же он собой представляет? Это:

- время – прошедшие 25 лет (выраженное глаголами прошедшего времени), четверть века;
- испытания (выраженные глаголами совершенного вида: выдержали немало испытаний);
- достижения: добились невиданных во всей нашей истории темпов успешного экономического развития; Никогда прежде наш народ не жил так хорошо; достигли немало.

Пространственный концепт «путь» в казахстанском политическом дискурсе оказывается тесно связанным с суперконцептом «время». Например, эта связь четко обозначена в следующем фрагменте президентского выступления:

- «Вместе – мы прошли очень сложные времена. Я благодарен нашему народу, который всегда поддерживал меня в решающие моменты Независимости. На всех прошедших президентских выборах народ единодушно поддерживал и избирал меня. Это самая высшая награда для меня. Именно это придавало сил для работы. Я работал, работаю и буду работать над тем, чтобы наш народ уверенно смотрел в завтрашний день». (Пять социальных инициатив Президента, 2018)

Глагол прошли и причастие прошедшие в сочетании со словосочетаниями сложные времена и завтрашний день демонстрируют концептуальную связь президентского пути и казахстанского пути с понятиями: время, прошлое и будущее.

В следующем фрагменте речи также видна эта линия взаимосвязи двух концептов:

- «Я уже давно обдумывал этот шаг. Но Казахстану нужно было накопить силы и средства. И вот – время пришло! Время предпринять конкретные усилия по укреплению социального единства нашего общества. И сделать это через масштабные социальные проекты. Государство идёт на такие, по существу, кардинальные меры». (Пять социальных инициатив Президента, 2018)

Лексемы шаг, идет, с одной стороны, и сочетания время пришло, время предпринять, с другой, указывают на траекторию пути государства в будущем.

Следующий отрывок закрепляет эту взаимосвязь пространственного концепта «путь» с категорией будущего времени:

- «Я убежден: процветающий Казахстан – это, прежде всего, уверенные в себе люди, чувствующие защиту, поддержку и заботу государства и отвечающие ему взаимностью и патриотизмом. Поэтому мы открываем сегодня путь к новым масштабным социальным проектам». (Пять социальных инициатив Президента 2018)

В выступлениях Президента страны концепт «путь» проходит красной нитью. Его можно проследить и в следующем фрагменте:

«Первое десятилетие - самый трудный период становления Независимости - мы жили, в основном, «без нефти». Независимый Казахстан всегда развивался наперекор внешним экономическим стихиям. Разве была благоприятной для нас первая половина 90-х годов прошлого века, когда мы провозгласили свою Независимость? В то время остановилось производство, люди оказались без работы и средств к существованию. Мы достойно, шаг за шагом преодолели этот кризис». («Казахстан в новой глобальной реальности: рост, реформы, развитие»)

Концепт дополняется понятиями «период становления независимости», «развитие», движение, осуществляемое «шаг за шагом».

Казахстанский путь в политическом дискурсе программных выступлений президента Казахстана – это: огромный и успешный опыт преодоления экономических трудностей, антикризисная стратегия, пятилетки индустриально-инновационного развития, модернизация, Государственная программа инфраструктурного развития «Нұрлы Жол», «План Нации. Сто конкретных шагов по реализации 5-ти институциональных реформ»:

«Мы разработали и последовательно реализовали два Антикризисных плана. Это наш огромный и успешный опыт преодоления экономических трудностей. Нынешний глобальный кризис не свалился неожиданно нам на голову. Я неоднократно говорил, что новая волна практически неизбежна. В этот раз Казахстан впервые применяет упреждающую антикризисную стратегию.

Во-первых, мы начали уже вторую пятилетку индустриально-инновационного развития, то есть создаем экономику, независимую от сырьевых ресурсов.

Во-вторых, мы приняли Государственную программу инфраструктурного развития «Нұрлы Жол». Важный аспект антикризисных мер связан с переходом национальной валюты тенге к плавающему курсу.

В-третьих, мы реализуем «План Нации. Сто конкретных шагов по реализации 5-ти институциональных реформ».

- «На пути модернизации нам стоит вспомнить навыки предков». («Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»).

В Послании Президента Республики Казахстан «Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства» слово путь употреблено в значении «линия движения, выбранное направление» и связано с независимым путем развития страны: «Тогда, в начале пути, все было совсем другим».

В президентском дискурсе четко обозначено начало пути:

- «В начале этого пути в стране был детально проанализирован опыт политических преобразований за рубежом - как на Востоке, так и на Западе. Конечный продукт творческого поиска укладывается в слова Н. Назарбаева: «Мы идем своим собственным, казахстанским путем развития, который выбрали однажды и с тех пор ему следуем. Изучая и анализируя мировую практику, мы выбрали эволюционный путь. Мы против форсированного внедрения демократии, тем более извне. Мы никого не пытаемся копировать, а делаем то, что нужно нашей стране и нашему народу. И у нас это получается».

«Казахстанский путь» в президентском политическом дискурсе имеет рубежи:

- «Взятие первого рубежа досталось нам дорогой ценой.

Страна более 20 лет работала на укрепление суверенитета и политического веса. 20 лет спустя эта цель достигнута. Период становления успешно завершен».

- «Мы выведем наш Казахстан на новые рубежи развития!» (Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 30 ноября 2015 г.)

В речах Президента Нурсултан Назарбаева обозначены способы и конечная цель достижения «казахстанского пути»:

- «Казахстанский путь» продвижения к демократическому обществу – это реалистический сценарий, достоинство которого состоит в эффективном достижении цели» (речь Н.Назарбаева на сессии Парламентской Ассамблеи ОБСЕ 30.06.2008).

Концепт «путь» в казахстанском политическом дискурсе также отражает трудности, которые встречаются на пути независимого государства:

- «Состоявшийся Казахстан – испытание кризисом нашей государственности, национальной экономики, гражданского общества, общественного согласия, регионального лидерства и международного авторитета» (Стратегия «Казахстан-2050»).

- «Это был 1997 год – еще не был окончательно преодолен постсоветский хаос, кризис лихорадил Юго-Восточную Азию и некоторые другие рынки. Очень сложно было и нам» (Стратегия «Казахстан-2050»).

Одним из ключевых понятий в структуре концепта «путь» является стратегия, что подтверждается словами президента страны:

- «Все эти годы наша стратегия как маяк освещала нам путь, позволяя идти вперед, не сбиваясь с главной цели» (Стратегия «Казахстан-2050»).

- «Мы должны были определить наш собственный путь. И этот путь был очерчен в Стратегии «Казахстан-2030» (Стратегия «Казахстан-2050»).

Путь сочетается с такими определениями, как собственный путь, «зеленый» путь, верный путь, правильный путь, казахстанский путь:

- «Мощный импульс к переходу страны на «зеленый» путь развития должна дать предстоящая ЭКСПО-2017 в Астане. В столице будут представлены лучшие мировые достижения науки и техники. Многие казахстанцы своими глазами смогут увидеть «энергию будущего», к которой мы стремимся» (Стратегия «Казахстан-2050»).

- «Я верю в то, что мы движемся правильным курсом, и ничто не сможет сбить нас с верного пути» (Стратегия «Казахстан-2050»).

В выступлениях президента Казахстана часто употребляются глаголы движения и существительное «шаги», например:

- «Мы движемся по ясной формуле: «Сначала – экономика, потом - политика». Каждый этап политических реформ увязывается с уровнем развития экономики. Поэтому мы последовательно идем по пути политической либерализации» (Стратегия «Казахстан-2050»).

- «Шаг за шагом наше общество приближается к самым высоким стандартам в области демократизации и прав человека» (Стратегия «Казахстан-2050»).

- «Шесть лет назад я поставил общенациональную задачу – войти в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира. В рейтинге Всемирного экономического форума Казахстан уже занимает 51 место. Сегодня мы в шаге от нашей цели» (Стратегия «Казахстан-2050»).

- «Наша активная роль в продвижении режима ядерного нераспространения» (Стратегия «Казахстан-2050»).

- «Мы последовательно и упорно продвигались к поставленным целям» (Стратегия «Казахстан-2050»).

- «Нам необходимо, начиная с 2025 года, приступить к переводу нашего алфавита на латиницу, на латинский алфавит. Это принципиальный вопрос, который нация должна решить. Когда-то в истории мы такой шаг уже совершали» (Стратегия «Казахстан-2050»).

- «Ваше новое независимое мышление - это фактор, который поведет страну к новым целям, кажущимся нам сегодня далекими и недостижимыми» (Стратегия «Казахстан-2050»).

- «Я обращаюсь к нашему старшему поколению. Ваша мудрость должна помочь младшим поколениям идти по верному пути, любить Родину» (Стратегия «Казахстан-2050»).

- «Теперь мы должны смело шагнуть вперед и начать Третью модернизацию» (Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 31 января 2017 г.).

Под движением понимается целенаправленное перемещение, связанное с достижением цели (конечной точки пути).

Ядерный характер лексем, связанных с движением в структуре концепта «путь», например, шаги, в казахстанском политическом дискурсе, проявляется не только в количественном и

смысловом аспектах, но и в том, что они входят в названия программных документов: «План нации - 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ Главы государства Нурсултана Назарбаева», «Социальная модернизация Казахстана: двадцать шагов к обществу всеобщего труда».

В названиях политических программ употребляется и слово дорога - программа поддержки предпринимательства «Дорожная карта бизнеса - 2020».

В указанной программе в свою очередь также содержится переносное употребление данной лексемы:

- «В целях расширения социальной поддержки граждан поручаю Правительству до конца первого квартала 2016 года разработать новую Дорожную карту занятости».

В «Стратегии «Казахстан-2050» путь является ключевым концептом. Президент задается вопросом: «Куда мы идем?» И отвечает на него следующим образом: «Казахстан к 2050 году должен находиться в тридцатке самых развитых государств мира».

В русскоязычном казахстанском политическом дискурсе прослеживается связь с казахским концептом «жол». Например, в следующем фрагменте: «В народе особо подчеркивают: «Қыздың жолы жіңішке». Путь девушки, путь дочери – тонок, нельзя оборвать его. Девушка, женщина всегда была равноправным членом нашего общества, а мать – его самым почитаемым лицом».

Это говорит о том, что в языковом сознании билингвов два концепта «путь»/«жол» взаимодействуют и влияют друг на друга. Путь девушки – словосочетание, не характерное для русского языка, но в двуязычном контексте для билингвальной аудитории, как фразеологическая калька, это выражение вполне приемлемо и понятно. И таким образом русский концепт «путь» в казахстанском русскоязычном политическом дискурсе включает языковые единицы, отражающие особенности казахской ментальности и культуры.

Данная своеобразная двуязычность политических документов говорит о том, что дискурсивная деятельность казахстанских политиков изначально ориентирована в основном на бикультурного читателя, читателя-билингва, владеющего и русским, и казахским языками, поэтому в дискурсе казахстанских политиков встречаются факты обеих культур (включая факты мировой культуры), что обогащает политический текст [7].

В Послании главы государства Нурсултана Назарбаева «Нұрлы жол - Путь в будущее» прослеживается связь с казахским понятием «нұрлы жол»: «Дороги - это линии жизни для Казахстана. В наших необъятных просторах вокруг дорог всегда возникала и развивалась жизнь. Мы обязаны создать такую транспортную сеть, чтобы от Астаны во все стороны расходились автомобильные, железнодорожные и авиационные магистрали. Как от сердца - артерии. Как от солнца – лучи» [Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Нұрлы жол - Путь в будущее»? 2014сточник].

Казахское понятие «нұр» связывает концепт «путь» и солнечный свет.

Таким образом, концепт «путь» репрезентируется казахизмами или казахскими лингвокультуремами «Нұрлы Жол», жол, путь девушки, путь дочери, рухани жаңғыру, Мәңгілік Ел, нұр.

Синонимичным понятию *путь* в политическом дискурсе Казахстана становится слово «курс»: - «Объявленный мной сегодня Новый политический и экономический курс нацелен на то, чтобы дать вам лучшее образование, а значит еще более достойное будущее.

Я полагаюсь на вас - новое поколение казахстанцев. Вы должны стать двигателем Нового курса» (Стратегия «Казахстан-2050»).

- «Я верю в то, что мы движемся правильным курсом, и ничто не сможет сбить нас с верного пути».

Сочетание движемся правильным курсом и верный путь указывают на синонимичность этих понятий в данном контексте.

Морфологическая характеристика репрезентантов концепта в ядре отличается доминированием глаголов, а на периферии – имен существительных.

Анализ семантико-грамматических особенностей сочетаемости лексемы «путь» продемонстрировал следующие особенности:

1. Наиболее частая сочетаемость - «путь + существительное в родительном падеже» («путь модернизации», «путь реформирования», «путь развития»). Путь может вести к чему-либо, например, «путь в будущее»).

2. По пути можно «идти», его можно «пройти» или «выбрать».

3. Наиболее частые определения, согласующиеся с существительным «путь» - верный, правильный, собственный, казахстанский.

4. Встречается конструкция «путь к чему-либо», указывающая на цель или результат. При этом внимание привлекает тот факт, что в подавляющем большинстве подобных конструкций путь ведет к чему-то позитивному: «путь к экономическому развитию», «путь к обновлению», «путь к возрождению».

5. Отмечаются конструкции, указывающие на препятствия по ходу пути: «стоять/встать на пути», «трудности на пути».

Широко представлены когнитивные составляющие пространства. В пространстве осуществляется движение, то есть путь. Соответственно, это:

- субъект движения (Казахстан, страна, государство, процесс, время);
- конечная цель движения (стабильная и конкурентоспособная страна);
- направление движения (курс, модернизация, либерализация, развитие);
- характер движения (эволюционный путь, путь реформирования, путь экономического развития);
- этапы движения (начало пути, в конце пути, на пути, продвижение, становление).

Большинство лексем и словосочетаний в концепте «путь» имеют переносное, метафорическое значение. Следовательно, можно говорить о метафорической репрезентации концепта.

Таким образом, концепт «путь» является важным политическим и лингвокультурным концептом, обладающим многослойной и многокомпонентной структурой, в которой отражена его связь с важнейшими категориями бытия: пространством и временем, жизнью и движением, как фактором развития и прогресса.

Список литературы

- 1 Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера-история / Ю.М. Лотман. – М.: «Языки русской культуры», 1996. – 464 с.
- 2 Аскольдов С.А. Концепт и слово / С.А. Аскольдов // Русская словесность: от теории словесности к структуре текста: антология / Ин-т нар. России, Моск. гос. лингв. ун-т, Общество любителей рос. словесности; под общ. ред. В.П. Нерознака. – М.: Академия, 1997. – С. 267-279.
- 3 Колесов В.В. Язык и ментальность. – СПб.: Петербург. Востоковедение, 2004. – 240 с.
- 4 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Языки славянской культуры, 1997. – 824 с.
- 5 Wurzel W.U. Grammatik und Nationalsprache // Kontexte der Grammatiktheorie. – В., 1978. – P. 53–71.
- 6 Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток - Запад, 2007. – 314 с.
- 7 Жумагулова В.И. Национально-культурная специфика политических мифологем в структуре языковой личности казахстанского политика // Вестник Омского университета. – 2007. – № 1. – С. 67-73.

«ЖОЛ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК СИПАТТАМАСЫ

В.И. Жумагулова¹, А.Т. Оналбаева², Гж. А. Кажигалиева³, А.А. Задаева⁴

¹ф.ғ.д., профессор,

²ф.ғ.д., профессор м.а.,

³ф.ғ.к., қауымдас. проф. м.а.,

⁴пед.ғ.магистры, аға оқытушы

^{1,2,3,4}Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., email: zadaevaalmagul@mail.ru

Мақалада «жол» концептісі, оның лингвокогнитивті ерекшеліктері, саяси дискурстың материалдары негізінде қарастырылады. Оның ядролық және перифериялық құрамдас бөліктері көрсетіліп, «кеңістік» суперконцептісімен қатынасы анықталады. Мақаланың авторлары Қазақстанның орыс тілді саяси дискурсындағы екі тілділік көріністерімен байланысқан концепттің лингвомәдени ерекшеліктерін анықтайды, сондай-ақ концептіні сипаттаудағы метафоризацияның өзіндік ерекшеліктері көрсетілген.

Түйін сөздер: *концепт, лингвомәдениеттану, саяси дискурс, жол, даму, жолдау*

LINGUO-COGNITIVE CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT “ZHOL” (“WAY”)

V.I. Zhumagulova¹, A.T. Onalbaeva², Gzh.A. Kazhigaliyeva³, A.A. Zadayeva⁴

¹ Dr. Sci. (Philology), Professor

² Dr. Sci. (Philology), acting Professor,

³ Cand. Sci. (Philology), acting Associate Professor,

⁴ M.Sc. (Education), senior lecturer

^{1,2,3,4} Kazakh State Women's Teacher Training University,

Almaty, Kazakhstan, email: zadaevaalmagul@mail.ru

In the article the concept of "way", its linguocognitive features, is considered on the basis of the phenomena of political discourse. Its nuclear and peripheral components, the ratio with the superconcept "space" are determined. The authors reveal the linguo-cultural features of the concept related to the manifestations of bilingualism in the Russian-language political discourse of Kazakhstan, as well as the uniqueness of metaphorization in the verbalization of the concept.

Keywords: *concept, linguoculturology, political discourse, way, development, message*

IRSTI 16.21.07, 16.21.45

FORMATION OF FUNCTIONAL AND SEMANTIC STABILITY OF DERIVATIVE WORDS OF THE KAZAKH LANGUAGE

A.B. Salkynbai¹, Zh.N. Suleimenova²

¹ Dr. Sci. (Philology), Prof.

² Dr. Sci. (Philology), Prof.

¹Al-Farabi Kazakh National University

²Kazakh State Women's Teacher Training University

Kazakhstan, Almaty, e-mail: zharkyn123@mail.ru

The main feature of analytical-semantic word formation is the creation of a new word as a result of united, paired or combined full-valued words. The new word-formation meaning is formed in the second derivative nomination. And the description of the derivational meaning determines the features and the differences of an approach. In conclusion we want to say that analytically-semantic word formation is a great way to make a significant contribution to the development of the vocabulary that is active in the modern language. The article deals with the problems of the functionality of a stable word combination in the Kazakh language.

Key words: *communication, denotat, phenomem, grammatical category, word combination*

Introduction

The Kazakh people who distinguish the dignity and features of words have rarely used different words to describe one notion. It is known that in most cases synonyms are formed of denotata and phenomena due to the definition of related meaning but not having equal characteristics. The emergence of set (phraseological) expressions or in another words so called phraseological units also come from the need to describe the particular characteristics of an object, phenomenon or action and its attributes and properties at the same time. The concept is formed in human's consciousness in the cognition of different worlds' image in nature, and a word is appeared from the need to name this concept. The mind and consciousness of man are not able to create and reach an abundance of root words. Therefore a derivative group of words is created on the basis of root words. There is no variable options for the words which have been already existing as phraseological units in the language, on the contrary a derivative word that defines a new concept and gives a special meaning is appeared.

The reason for recognizing a phraseological unit as a derivative word is the following:

- a new secondary meaning is formed through the meaning of words which contained in it;
- it consists of several words and expresses one notion;
- it is used as a whole, ready-made;
- it is expressed by one grammatical category;
- it is perceived as a whole, answers for one question and is one of the sentence members;
- it is included to the list of words in a dictionary as a derived word.
- Since the phraseological units have been recognized as derivative words, they can also perform the function of the word. For example:

Nominative function - if nominative function is to name the notion about definite substance or phenomenon, the phraseological unit will perform nominative function as a derivative word: - naz aitty (seme of action) means to complain, qas pen közdiñ arasında (time measurement) means a very short time, tayaq tastam jer (not so far), at şaptırım jer – far (space measurement), it olgen jer - very far away (space measurement), tobe şaşı tik turdy – be very afraid (seme of fear).

Communicative (connection) function is a means of communication in society. It is used as a means of communication between a listener and speaker in a ready manner of speech. During the speech process the phraseological unit is equally understood by the speaker and the listener, and perceived in the fully basic meaning. The constant meaning of a phraseological unit is understood by the representative of that people and it is also used in a ready manner.

Expressive function. Any word can be seen in different variations in the context while speaking. Expressive function and ability of the phraseological unit is unique, its expressive and emotional characteristics are closely related to the ability to name specific features of the concept. If the character of a man is described with the help of the words: qorqaq (coward) and älsiz (weak) in general, the concept will

be more emphasized and faceted by the phraseological units such as *su jürek*, *qoyan jürek* (coward), and its colorful image will be more impressive.

The cumulative function arises from the connection between a variety of names and objects in nature. Name is defined as the aggregate sign of knowledge about the data in existence and it is expressed by lexical sense. As a result, national world outlook is reflected.

Experiment

Set (phraseological) expressions are directly related to the notion of national cognition and are characterized as the linguistic indicator of the national mentality. Recognizing the set (phraseological) expression as a derivative word we consider a unit that has a certain meaning, sustained word-formation. In order to get of the state of a phraseological unit free phrases have to have their own peculiar character. Any free word combinations (phrase) can not be a phraseological unit. The meaning of the word combination in the free word combination manner should be clearly defined and conditioned. Set (phraseological) combinations are to have conceptual value for set expressions; to describe a certain thing or phenomenon, to be used in the comparative meaning and should be characterized by stability, to have abstract meaning and the need to give a single denotative meaning.

K. Akhanov considered five types of set expressions appearance and origin:

1. Phraseological pattern (PP) may be the basis of the established image in the human mind; 2. Some set (phraseological) expressions are based on various myths, concepts and believes; 3. PP may be appeared on the basis of some events and skills which have been occurred in history; 4. Time measurement concepts such as an hour, minute, and seconds, and their nominations did not appear immediately. 5. Some of PP are transferred from professional lexics [1, 182-185].

Phraseological studies have also been studied in other scientific papers [2; 3; 4; 5].

In our opinion, the formation of a phraseological unit as a derivative is laid on the basics of the following:

- use of phraseological unit as the name of substance or phenomenon in the denotational meaning;
- to become a phraseological unit and to have holistic value in the case of using as the comparative meaning;
- to have denotative value on the basis of ethnological cognition;
- to have denotative and significative meanings as a result of semantic abstraction.

Comparison plays an important role in the formation of phraseological units (PU). New quality, image of the matter or phenomenon are defined and evaluated through comparison in the human cognition. The role of the comparison in the creation of phraseological units is well studied in T.K. Konyrov's work on the basis of profound scientific analysis. While considering the semantic structure of comparison, the author determined their active participation in the formation of the phrase combination. To raise the comparison to the level of the PP he pointed to the need for some conventions, expressing by the words "In order to be a stable comparison" and "semantic, lexical and syntactic steadiness" [6, 80-92].

Not all comparisons can be converted to the phraseological unit. For this purpose, first of all, they have the ability used in a ready manner and should be transferred on to a denotative meaning that has a definite conceptual meaning. T.K. Konyrov used the term "phraseological comparisons" in order to separate the comparisons from other ones which have been become the set expressions (phraseological units). The author explained why he had called it so: "... such kinds of the word formation should be called as phraseological comparisons, because the vast majority of them are differentiated, at first, by sustainability of component composition, secondly, through reproducibility and thirdly, with the pronounced comparative semantics" [6, 82].

Transformation of comparisons into phraseological comparatives is not an instantaneous phenomenon, it is a process that gradually formed in the language development and it is explained in recognizing the object nature due to the stabilization of the words that correspond to the identification of the nominal specific characters. Comparison is an intermediate link between free and phraseological word combinations. Comparisons turn into phraseologisms through word formation process. The combination of free combinations is made by comparing the nature and tone of a definite substance or phenomenon with another one. The concept about the primary subject sign is replaced by nominative, and a secondary meaningful derivative word is made.

Thus, comparative is an initial source of derivatives, and as it directly participates in the word formation process then it is as an intermediary linkage process. It is known some ways of formation of

comparative phraseological units: morphological, lexico-morphological, lexico-syntactic, phraseological-syntactic. Using the given methods many free phrases were first turned into the comparisons, then to phraseological comparatives, i.e. to the derivative phraseological units in our language. For example, the phrasals *Betegeden bïik, jwsannan alasa* (quieter than water and lower than grass) have reached the level from comparison to phraseological unit. By comparing the height of feather grass and sagebrush it is formed another derivative meaning that represents the size of the new denotata. The phraseological unit is used in two meanings - dimensional; as a characteristic feature which means to be more polite, modest, and to get well on with everybody. If the ability to perform the dimensional meaning shows that it was formed from the free word combination at the beginning and it didn't go far from the same sema, the second meaning presents that the first true meaning has derived as a result of the association and has a new variable meaning. *Betegeden bïik, jwsannan alasa* is the dimensional unit of height and also it is the significantly derived word which describes the character. *Beti ŧiqanday* (red cheeked) is used in the meaning of having or characterized by *narttay qızıl* (blooming human appearance), *cemiz* (fat), *eki betinen qan tamğan* (sanguine) [7, 119]. The word *ŧiqanday* is an ancient root made from two combined syllabophoneme: *shi-shir* - colour by which the Chinese paint bowls with glaze [5, 505], in the meaning of all in the blood. Consequently the PU *beti ŧiqanday* is formed by the sema of the free word combination which means all in the blood. The tone meaning *jek kïrw* (hate), *unatpaw* (dislike) is given by emotionally expressive color. *Bïdayŧa qwırdı - eki ayağın bir etikke tıqtı* means to scold somebody severely, criticize somebody mercilessly [7,119]. Comparing the processes of frying wheat and to blame a man the comparison is appeared through adding the suffix - *sha* to the word *bidai*, and as well as the word has turned from semantic and structural view point and become as a whole form it is perceived as a derivative word which has the significative meaning. *Betin ŧıdey qılw*: 1. To scratch; to slash; 2. To shame, to expose, to scold, to abuse [7, 118]. From the meaning of the word "cherry" was occurred a new meaning and a derivative meaning was also appeared through comparison. That is, the free phrase was first used for comparison, and then it turned into a particular meaning form. *Bïe sawımday waqt* means the time interval between two milking of mares, about 1 hour [7, 119]. The name of the unit used in the work of K. Akhanov for measuring time. Defines the time in this way is characteristic only for the Kazakh people. The word "*Bïe sawım*" has used in the meaning to mark the time and then it was accepted as a derivative unit fulfilling the meaning of the time dimension. *Bïti torğayday, moynı irğayday* (strongly exhausted, to become quite thin or to have a pathetic appearance) are derivatives which have synonymous meanings closer to the concepts of devastation and poverty. It is as the sounding designation that describes the state of a person who is overly afflicted and oppressed because of poverty. Formed by hyperbolic comparison, it is of secondary importance on the basis of associations. It is known that a louse will not become the size of sparrow and the neck will not also become as cotoneaster. In order to describe, and also to present a complete picture of the different moments and changes in the state and mood of a person in life, people's consciousness has gone so far in creating expressive and emotional colors, according to their own mentality, with abstract, significative meanings. The ability to feel the brain folds of the human soul, to determine the depth of word meaning must be evaluated as a deep knowledge of human psychology. *Bozbala* (teenager) – *jas jigit* (young man) [7, 120]. A teenager is a thirteen-year-old unmarried boy in the Kazakh cognition. The ancient meaning and form of the word *boz* in this combination is the following: *bosh* - 1. Free, empty, is not being used. 2. Unsettled, free, free-flowing; 3. An independent person, enjoy freedom; 4. Idle, divorced [8, 113]. Before the words *bos-boz* were used in one seme (nuclear seme) by their importance and individuality, and later they acquired the new meaning and meaningful form. The word *bos* (free) is based on the meaning of a free man, not under the control and through the softening of the sound *s* it has the meaning of a young man, unmarried, and by means of these nominative signs it has the secondary derivative meaning. The fact that the word *bozbala* (a young man) is written together as one word in the Orthographic Dictionary of the Modern Kazakh Language means that it is fully perceived as a new derivative meaning [8, 73].

Thus, comparatives are formed by means of comparisons, new derivative meaning is developed because of the need for conceptual meaning which arise during the development of the language system. Comparisons are made from free word combinations. Some comparisons among them can reach integrity of meaning. Significative and denotative meanings are appeared in order to identify and mark various descriptive characteristics of signs and forms of the denotatum, its psychological level, the mode of action

formed in the development system of the human consciousness. The new meaning is marked by set expressions.

Ethnophraseological derivatives derived from ethnological concept

The development of language is determined by the nature of the derivative words that appeared to life in the process of marking the concepts that have emerged in the recognition of various qualitative and quantitative signs of things and phenomena in nature. Language development is directly connected with word formation process. Ethnophraseologism is one of the layers of derivative words which represents particular nature of national symbols in the linguistic system and is the basics of national cognition. Ethnophraseologism is a linguistic unit that is formed as a result of national cognition which informs about human life, traditions and customs. The reason why we consider ethnophraseologisms as a derived unit of language is that they are also used as ready-made independent symbols having a nominative meaning. The peculiarity of ethnophraseologisms lies in the fact that the meaning of the derivative made for a certain term has been appeared how and in what circumstances, under what actions were their actions determined [9, 73].

The complexity of the semantic structure of the derivative is explained by its composition which consists of the meaning of morphemes. This property is characteristic for ethnophraseologisms. They are considered as derivative words and their semantic meaning can be analyzed and interpreted by the semantic structure of words which are contained in them. There is much useful things from cognitive concepts, customs, traditions, and beliefs preserved among the population in determining the meaning of ethnophrazoisms-derivatives. The formation of ethnophraseologisms is closely connected with the outlook of society in the development process which is corresponded to the life of people or the nation. That is why the national feature is characteristic for ethnophraseologisms, they give more information of national mentality and world outlook. Ethnophraseologisms of each nation are formed respectively with cognitive, everyday, cultural, etc. and have a special character.

If any derivative can be interpreted by the meaning of the word pair in its composition then in addition to it ethnophraselogsims have an advantage which can be defined in terms of how (in some cases when) it is made. Academician A. Khaidar wrote about the subject: "As well as we talked about the need for smaller ethnographic etudes in addition to the nominative meaning of ethnographism and ethnophraseologisms ". The value of the scientist's point of view is: 1. Ethnophraseologisms have nominative meanings. If ethnophraseologisms have nominative meaning then they are one integral unit. 2. Ethnophraseologisms require small etudes to show not only the nominal meaning but also the cause of origin. The interpretation of the concept of ethophraseologism, its essence and nature of origin is important not only in the linguistic aspect, but also in the formation of public consciousness and enhancement the role of national cognition.

It has been partially spoken about the nature and ways of ethnophraseologisms formation were in the scientific works (R. Syzdykova, N. Ualiev, B. Kydyrbekuly, E. Zhanpeisov, A. Nurmagambetov, S. Satenova and others). We perceive ethnophraseologisms as the derivative words and consider them in the onomasiological and linguistic-cultural aspect. We determine the ways in which they can be used and formed in the denotative and significant meaning. For example, Ayran suray kelip, şelegiñdi jasırma. It means do not hesitate to say, do not worry [7, 19]. «As a result of the association of free combination «Ayran suray kelseñ, äkelgen şelegiñdi jasırma" which used in a direct meaning and it has an abstract, general concept and new meaning. The secondary derivative meaning has been formed and it is used in a special nomination in the modern language. Aq kiiızge köterdi (Khan was chosen). According to the tradition of folk epochs, when khan was elected, as well as he was raised on a white felt. It was formed by free combination, and later it was used in the meaning of sıy (a gift), sıylaw (respect), töbesine köterw (praise). Etymology of the word "Kiiız" (a large felt mat) is the words "kid" - "kidiz" - "kiiız" [8, 306]. Many derivative words such as küt, qıyu, kiiız, kiiız, kiiil, kiiis etc. appeared from the form the word "Kid". The concept kiiız (felt, numdah) in the Kazakh language must be sacred (kiiız – bed, kiiız - clothing, kiiız – house, etc.). Ancient meaning of the words “arda” – arta” in the composition of the phrases Arda bala, arda emdi, arda östi is: 1. be spoiled, be deteriorated, be deceived; be destroyed, be violated, be lost, to perish. Artaq means spoiled, broken, rotten, evil, wicked, bad, indifferently, etc. [8, 55-56]. The etymon root "ar" in the words arda, ardak means to deceive, to lie, to tempt, to be tired, to tire etc. The phrase "arda balla" used in our language means a child who was born in a short time after the engagement or a child whose mother was

pregnant by him before she get married. The meaning of the word "arda" in all phrases has denotative and significative meaning which was appeared from one archeseme.

The phraseological combinations arda emw - tai shykkansha in the Kazakh language mean to suck the womb in the second year, i.e. until he becomes a foal. As the phrasal combination tay ыıqqанша emw is a deviation from the norm the word arda is usually used in the combination with the word emu. The meaning of the derivative words ardak tutw - veneration, worship, ardaktaw - respect, ardakti - revered etc. is based by the distinctive semes which are separated from each other and have the new nominative meanings. Asawğa qurıq salğanday (to throw a steed on a stiff horse) - azar da bezer bolıp, at-tonın ala qaşw, şenine jolatpaw (to make some sharp break) [7, 52]. The free expression that demonstrates an action of stiff horse has gained a new meaning through association with this process. The secondary significative meaning of the phrases azar da bezer bolıp, aytqanğa könbew is to make some sharp break, to become obstinate; to object; to refuse. Bawı berik bolsın means that the navel is not untied! (wish to a newborn) i.e. wish the child longevity, congratulations [7, 106]. When the baby is born, the umbilical cord will be cut and strongly tied up with thread, intestine, etc., and the wish to a newborn «bawı berik bolsın» comes from that. Originally, the phrase used in the form of free expression was gradually used in a nominative sense.

Thus, the nomination process plays a special role in creating a new word. . The word formation is a common phenomenon for language system including morphology and syntax. The fulfillment of the word formation process is a manifestation of the language viability. Transition from a word combination to a denotatum meaning is the long historical process, as well as the phenomena which is arisen only from the need to mark a concept and it is used in the result of complex structural development. In order to reach the form of the ready lexical unit in use the free word combination should be moved to stability. The words with individual nominal meaning are included as a vocabulary in the dictionary and used to name the recognized concept in the human cognition. Analytic and semantic word formation is of special importance in creating a lexical unit. It is considered as an active approach which is the oldest one and the most widely used up to today and as well as characterized by its peculiarities and difficulties.

Conclusion

The main feature of analytical-semantic word formation is the creation of a new word as a result of united, paired or combined full-valued words. The new word-formation meaning is formed in the second derivative nomination. And the description of the derivational meaning determines the features and the differences of an approach. The core sema that is the reason is preserved in a word-formation meaning. Preservation of this system sometimes makes it difficult to understand the word-formation meaning. As a result, the secondary nomination of derivative words derived from analytics and semantic word-formation is not clearly understood, and the new word is not be included into a dictionary. Therefore, when evaluating the development of the modern language, it is necessary to focus on the internal semantic structure of the word.

Any phraseological unit that appears in the development of the language is needed for a definite nominative function. The phraseological unit prereserving the previous free combination of an arbitrary phrase, through meaning of reasonable basis in the composition of set phrases is motivated, abstracted and associated and assigns a new nomination. The derived special seme is estimated as a word-formation value.

Comparison plays a major role in word-formation process based on associations. Many derived words with a new meaning are formed through a comparison in our language. Comparisons having a definite denotative meaning create a phraseological comparatives, as a result, they have the ability of nominative function. Transformation of comparisons into the phraseological comparatives.is the historical process. It is the word formation process which is gradually developed in the course of language development on the basis of growing of human cognition.

In conclusion we want to say that analytically-semantic word formation is a great way to make a significant contribution to the development of the vocabulary that is active in the modern language.

References

- 1 Akhanov K.A. Til biliminin negizderi. – Almaty: Sanat, 1993. - 494 p.
- 2 Smagulova G. Matindi frazeologiyanın ulttıq jane madeni aspektileri. - Almaty: Science, 1998. – 196 p.
- 3 Aitbayuly O. Qazaq frazeologiyası jane periferiyalar. - Almaty: Abzal-Ai, 2013. - 400 p.
- 4 Avakova R. Frazeologiya teoriyası - Almaty: The Kazakh University, 2009 - 290 p. (in Kazakh)

- 5 Salkinbay A. Kazirgi kazak tili: Textbook. - Almaty: Kazakh University, 2008. - 340 p.
- 6 Konyrov T.K. Qazaq tilindegi salıstırmalıńın qurılımdıq jane semantikalıq sıpatı. – Almaty: Mektep, 1985. - 214 p.
- 7 Musabaev G. Kazak tilinin tarihy. – Almaty: Mektep, 1988. - 134 p. (in Kazakh)
- 8 Kenesbayeb I. Qazaq tilinin frazeologiyalıq sozdigi – Almaty: Gylym, 1977. - 712 p.
- 9 Yerzhanova F.M., T.E. Igenbay, S.N. Akisheva. Concepts of "faith" and "knowledge" in the spiritual -ethical and religious paradigm. Bulletin of Kazakh State Women's Teacher Training University. №2 (74) 2018, p.58-64.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТУЫНДЫ СӨЗДЕРДІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЖӘНЕ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

А.Б. Салқынбай¹, Ж.Н. Сүлейменова²

¹ ф.ғ.д., профессор

² ф.ғ.д., профессор

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

²Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zharkyn123@mail.ru

Аналитика-семантикалық сөзді қалыптастырудың басты ерекшелігі-бірыңғай жұптасқан немесе толық бағаланған сөздердің нәтижесі ретінде жаңа сөз жасау. Жаңа сөзді қалыптастырғанда мағынасы екінші туынды номинациясында қалыптасады. Сонымен қатар, деривациялық мағынаны сипаттау тәсілдердің ерекшеліктерін және айырмашылықтарын анықтайды. Аналитика-семантикалық сөздің қалыптасуы қазіргі тілде қолданылатын сөздік. Мақалада тұрақты сөз тіркестерінің тілде функционалдық қолданылуына мән берілген.

Түйін сөздер: коммуникация, денотат, феномен, грамматикалық категория, элементтік комбинация

ФОРМИРОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ И СЕМАНТИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

А.Б. Салқынбай¹, Ж.Н. Сүлейменова²

^{1,2} д.ф.н., профессор

¹Қазақстан Республикасының Ұлттық Университеті им. аль-Фараби

²Қазақстан Республикасының Ұлттық Университеті

Қазақстан, г.Алматы, e-mail: zharkyn123@mail.ru

Основной особенностью аналитико-семантического слова является создание нового слова в результате одного парного или полноценного слова. При создании нового слова значение выводится во второй производной номенклатуре. Он также определяет производное значение и различия в подходах. Формирование аналитико- семантических слов - это словарь, используемый на современном языке. В статье рассматриваются проблемы функциональности устойчивого словосочетания в казахском языке.

Ключевые слова: коммуникация, денотат, феномен, грамматическая категория, комбинация слов

МРНТИ 19.01.07

ИССЛЕДОВАНИЕ ИНФОРМАТИВНЫХ ПРИЗНАКОВ ПУБЛИКАЦИЙ В ЭЛЕКТРОННЫХ СМИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА

У.А. Оспанова¹, М.К. Атанаева², Т.К. Булдыбаев³, И.Г. Акоева⁴

¹ магистр менеджмента, менеджер департамента статистики и сопровождения информационных систем

² магистр государственного управления, заместитель президента

³ заместитель директора департамента по работе со СМИ и населением

⁴ менеджер департамента аналитики, мониторинга и оценки образования

^{1,2,3,4} АО «Информационно-аналитический центр» МОН РК,
Казахстан, Астана, email: Timur.Buldybayev@iac.kz

Статья подготовлена в рамках реализации ПЦФ № BR05236839 по теме «Разработка информационных технологий и систем для стимулирования устойчивого развития личности как одна из основ развития цифрового Казахстана»

В настоящей статье приведены результаты репрезентативного социологического опроса населения Казахстана по оценке влияния открытых информационных источников (электронных СМИ) на социум. Цель данной работы - установить значимые по мнению населения Казахстана информативные признаки оценки публикаций новостного характера в казахстанских СМИ.

Результаты опроса позволили определить особенности казахстанцев в предпочтениях/выборе информации в СМИ, а также определить информативные признаки наиболее значимые для социума Казахстана. Согласно опросу, охватившему 3200 респондентов из 16 регионов Казахстана, приоритетными признаками, позволяющими оценить публикацию по критерию «достоверность», являются: наличие в публикации ссылки на адекватный и объективный источник; наличие указания имени уважаемого автора; освещение одного и того же события различными ресурсами (кросс-чекинг, наличие дискурса с другими публикациями). По критерию «необъективность» приоритетными являются такие информативные признаки? как наличие манипулятивных техник; наличие признаков ангажированности автора. Также результаты исследования показали, что у половины населения Казахстана (51,9% - 59,1%) отсутствует или не развит навык критического восприятия информации в электронных СМИ, уверенного опознания достоверной и объективной информации.

Ключевые слова: *СМИ, информативные признаки, достоверность, объективность, социологический опрос, Казахстан*

Введение

СМИ играют центральную роль в информировании общественности и соответственно, в формировании мировоззрения личности и общественного поведения. При формировании представлений личности о мире, помимо эмпирического опыта, лишь два источника для получения информации являются основными: (1) окружение человека - его семья, друзья, коллеги, знакомые и другие люди, находящиеся в непосредственном контакте с ним; (2) общедоступные источники информации, такие как книги, журналы, интернет, СМИ и другие. Если общедоступные источники информации справочного характера, такие как энциклопедии, учебники, книги и др., помогают сформировать фундаментальные знания, то СМИ являются основным источником новостей, которые ориентируют общество в отношении того, что происходит в мире, стране в настоящее время [1].

Исследования доказывают, что СМИ оказывают непосредственное влияние на построение общественных убеждений и взглядов, а также могут подтолкнуть общество к социальным изменениям. В тех случаях, когда аудитория не обладает прямыми знаниями или опытом в

отношении происходящего, они особенно зависят от информации, предоставленной СМИ [2]. СМИ являются ключевыми игроками в определении повестки дня и фокусируют общественный интерес на конкретных темах, что действует как ограничитель диапазона аргументов и точек зрения, которые выступают информационной основой общественных дискуссий.

Согласно исследованию Edelman Trust Barometer (Барометр доверия), проведенному в 28 странах мира и охватившему 33 тыс. респондентов, в 2018 году по сравнению с 2017 годом отмечается снижение доверия к социальным платформам и увеличение доверия к традиционной журналистике и интернет СМИ [3]. Кроме того, одним из важнейших трендов в современной коммуникативистике является резкое повышение влияния онлайн и электронных СМИ. Агентство Global Web Index исследовало количество времени затрачиваемых людьми на просмотр тех или иных видов СМИ в 34 странах мира. Результаты исследования свидетельствуют о преобладании цифровых источников информации над традиционными СМИ, где основное время приходится на просмотр телевидения [4]. Мы часто сталкиваемся с ситуациями, когда определенные точки зрения или версии изложения событий чаще упоминаются в СМИ по сравнению с другими точками зрения или вариантами изложения событий и получают статус авторитетного, а в некоторых случаях даже правдивого мнения, вне зависимости от того, является ли оно на самом деле таковым [5]. С точки зрения генерирования контента, наблюдается тенденция, когда определенный круг привилегированных лиц влияет или непосредственно участвует в публикации, спонсирует страницы в социальных сетях, блогеров, отдельных журналистов, СМИ, включая социальные и политические организации и другие заинтересованные группы, такие как лоббисты или лица, занятые в области PR [6, 7]. Такие группы взаимодействуют с целью определения круга вопросов, выносимых для общественного обсуждения, что в результате может привести к значительному ограничению информации, доступной для широкой аудитории. СМИ даже могут действовать таким образом, что определенные темы «изымаются» из области внимания общественности. Таким образом, анализ медиа контента - того, о чем нам рассказывают и о чем умалчивают, - является одним из главных вопросов, требующих повышенного внимания.

Методология

В ходе исследования изучен мировой опыт оценки влияния СМИ на социум, проведен социологический опрос [8] с целью определения потребностей социума в области оценки влияния СМИ и доверия населения к СМИ. На основе социологического опроса выявлены проблемные и критически важные аспекты оценки влияния СМИ на социум в Казахстане. По результатам анализа проблемных и критически значимых аспектов влияния СМИ на социум, определены информативные признаки и критерии оценки. На следующем этапе исследования был проведен экспертный опрос с целью подтверждения обоснованности отобранных признаков, уточнения и доработки пробелов в исследовании. В данной статье мы рассмотрим результаты социологического и экспертного опросов, проведенных в рамках настоящего исследования; более детально рассмотрим информативные признаки, отобранные для разработки методологии оценки влияния СМИ, и их особенности.

Главная трудность в исследовании заключалась в том, что наиболее действенные инструменты оценки влияния СМИ на социум основываются на экспертных оценках и анализе, при которых основные информативные признаки не выявляются автоматизировано и строятся на умозаключениях экспертов или авторов исследования.

В настоящей статье приведены промежуточные результаты, целью которого является разработка методологии оценки влияния открытых тестовых информационных источников на социум Казахстана с применением автоматизированной информационной системы. Основной задачей на данном этапе стало определение информативных признаков оценки, которыми стали: достоверность, резонансность, тональность, объективность и медиа-вовлеченность.

Результаты социологического опроса для выработки информативных признаков

Социологический опрос населения Республики Казахстан от 15 лет и старше был проведен в 16 регионах Казахстана (14 областей и 2 города республиканского значения) методом анкетного опроса (face-to-face).

Результаты исследования показали, что предпочтения участников опроса при выборе основного источника получения информации почти с одинаковыми показателями разделились на три ведущих сегмента: социальные сети, блогеры (30,3%), телевидение (29,8%) и новостные интернет-сайты (29,5%) (Рис.1).

Доля респондентов, предпочитающих получать информацию из печатных изданий, составила 6,2%. Другие каналы информации являются наименее значимыми.

Рисунок – 1. Укажите Ваш основной источник получения информации новостного характера?
(% от общего числа опрошенных)

Социально-демографический анализ результатов позволил выделить некоторые особенности казахстанцев в предпочтениях/выборе информационных каналов.

По результатам опроса, сравнительно высокую значимость в качестве источника информации для молодежи имеют социальные сети, блогеры. Исследование выявило прямую зависимость возраста и пользования социальными сетями: чем моложе респондент, тем чаще для него социальная сеть выступает в качестве источника информации. И, наоборот, чем старше респондент – тем реже он использует онлайн-режим для чтения новостей. Реже всего в социальных сетях проводят время сельчане и респонденты старшего возраста, чаще всего – школьники и городские жители.

Интернет-сайтами чаще всего пользуются респонденты в возрасте 25-34 и 35-44 лет, имеющие высшее образование и представители других этнических групп населения.

Результаты опроса показали, что наибольшее доверие у респондентов вызывают сообщения, опубликованные на сайтах, официально зарегистрированных СМИ, чем сообщениям, которые разные люди и блогеры пишут в социальных сетях.

Одним из факторов недовольства со стороны аудитории, как социальными сетями, так и официальными СМИ выступают факты использования при подготовке информационных материалов фейковых новостей и их распространение.

Ложные новости, по оценкам респондентов, являются частым явлением не только в социальных сетях, но и на сайтах, официально зарегистрированных СМИ. Каждый пятый (21%) считает, что фейковые новости на интернет-страницах официальных СМИ появляются часто и очень часто.

При этом респонденты отмечают, что оперативность и доступность передаваемой информации не являются залогом доверия полученным сообщениям. Важную роль в формировании доверительного отношения к информации играет отношение к источникам, которые ее распространяют. Основные факторы доверия:

- канал распространения информации (ТВ, газеты, интернет-сайты);
- статус источника информации (республиканский/областной/городской);
- наличие в сообщении аргументированных доводов, экспертной оценки.

Тридцать девять процентов респондентов в первую очередь поверят сообщению от официального лица, находящегося на месте происшествия; 29% поверят информации, которая распространяется посредством телевидения или радио.

Надо отметить, что если госрегулирование вызывает неоднозначные оценки, то получить инструмент для оценки достоверности публикации хотело бы большинство опрошенных (67%). Идея о введении меры для оценки доверия журналистам и редакторам вызвала меньшую поддержку (63%).

С предложениями по определению критериев достоверности выступили около 50% опрошенных, но их качество, как и процентная наполняемость оставляет желать лучшего. Наиболее часто упоминаемыми критериями стали такие как:

- наличие аргументации, фактажа в сообщении (13%);
- сравнение с информацией из других источников (7%);
- наличие реакции, резонанса в обществе, т.е. сколько шуму сообщение наделало в обществе и как быстро распространяется на бытовом уровне (7%).

Респондентам был задан вопрос об аспектах работы казахстанских интернет-источников, не удовлетворяющих запросам аудитории. Как показывает анализ полученных данных, главными недостатками отечественных интернет СМИ являются избыток информации по не интересующим темам (28,8%), сокрытие определенных фактов и событий (27,8%) и недостаток информации по интересующим темам (27,6%). Кроме этого, отсутствие всесторонней информации по тем или иным событиям волнует 26,1% респондентов. Каждый пятый респондент обратил внимание на то, что в новостях из интернет-источников встречается предвзятое толкование фактов и недостоверная информация, 9,9% затруднились ответить на данный вопрос.

Что чаще всего побуждает 42,8% участников исследования комментировать публикации? Как видно на рисунке ниже (Рис.2), опрос не выявил доминирующей причины активности в интернете: это может быть и согласие с автором публикации (18,6%), и несогласие с ним (29,6%), и согласие с комментариями (20,4%), и несогласие с ними (24,8%). При этом можно заметить, что негативные причины (несогласие с автором публикации и комментариями) более распространены в качестве причины комментария (29,3% и 24,8% соответственно), чем положительные (согласие с автором публикации и комментариями; 18,6% и 20,4% соответственно).

Рисунок – 2. Что побуждает Вас комментировать ту или иную публикацию? (% от общего числа опрошенных)

Наиболее привлекательным аспектом распространения информации в интернете большинство опрошенных назвало то, что в этом сегменте информационного пространства есть возможность не только ознакомиться с новостями, но и выяснить, как те или иные события воспринимаются другими пользователями (56,7%). Сравнительно привлекательным (44,4%) можно признать и такой аспект, как возможность с помощью интернета узнать информацию от непосредственных участников событий.

То, что интернет обеспечивает для пользователей анонимность и даже определенную безнаказанность является привлекательной стороной для каждого шестого-седьмого участника опроса (чаще: респонденты в возрасте 15-19 лет; мужчины; казахи; со средним и среднеспециальным образованием).

Опрос показал, что нет одного, самого значимого мотива, из-за которого большинство (более половины опрошенных) совершило бы какое-либо ответное действие на публикацию в интернете. При этом наиболее значимым мотивом/причиной на уровне трети респондентов (37,2%) является

желание поделиться информацией, которую участник опроса посчитал важной и интересной для широкого круга читателей (чаще других это: респонденты в возрасте 15-34 лет (40-41%); представители других этнических групп (не русские) (41,6%) и казахи (39,5%); с высшим образованием (41%); с невысоким доходом (41,6%) и доходом выше среднего (40,6%).

Каждый четвертый (24,6%) был обеспокоен содержанием публикации и в ответ на это проявил активность (чаще других горожане (26,8%); 35-44 лет (28,5%); русские (27,2%); со средним специальным образованием (27,1%); наименее обеспеченной группы (31,2%).

Каждый пятый был не согласен с точкой зрения автора публикации и поэтому поделился информацией (19,8%; чаще других это мужчины; менее всего в группе старше 65 лет (13,9%); русские (22,4%); с доходом выше среднего (24%).

7,4% последовали призывам авторов публикаций (чаще казахи (8,3%); со средним образованием (8,4%); из наименее обеспеченной (18,6%) и наиболее обеспеченной (14,2%) групп).

Ответы участников исследования на открытый вопрос о последствиях необъективного отражения информации в интернет-источниках показывают, что чаще всего ими прогнозируются негативно-эмоциональные реакции населения. Но, прежде всего, надо отметить, что большинство (51,9%) опрошенных не смогли или не захотели ответить на поставленный вопрос.

Прогнозирование прямых негативно-эмоциональных и протестных проявлений/последствий необъективного отражения информации в СМИ, как-то: потеря доверия, митинги и акции протеста, хаос и паника, непредсказуемые и печальные, до скандала – которые занимают первые строчки перечня следствий, помимо самой информации о последствиях несет в себе информацию о том настрое (больше пессимистическом), который присутствует в среде опрошенных казахстанцев.

В то же время рациональных, эмоционально неокрашенных ответов – необъективное восприятие людьми информации, ошибочное отношение к ситуации со стороны аудитории, негативное отношение к источнику шума, искажение и сокрытие фактов и событий, ничего не будет – в процентном отношении крайне мало.

Таблица 1. - Ответьте своими словами. По Вашему мнению, какими могут быть последствия необъективного отражения информации в информационных интернет-источниках? (по результатам обработки ответов на открытый вопрос)

Варианты ответов	% ответов
Затрудняюсь ответить	51,9%
Потеря доверия	12,1%
Митинги, акции протеста	8,0%
Хаос, паника	6,7%
Необъективное восприятие инфо людьми	5,0%
Непредсказуемые, печальные	4,7%
До скандала	2,0%
Ошибочное отношение к ситуации со стороны аудитории	1,6%
Негативное отношение к источнику шума	1,5%
Распространение слухов, сплетен	1,4%
Искажение и сокрытие фактов и событий	1,3%
Ничего не будет	1,3%
Отписаться от этого сайта	0,8%
Суд, уголовная ответственность	0,7%
Непонимание	0,5%
Недопущение лживых сообщений	0,5%
Источник останется безнаказанным	0,4%
Закрытие источника	0,4%
Отказ от интернет-источников	0,3%
Люди будут искать дополнительную информацию	0,3%

Варианты ответов	% ответов
Избыток информации по одной теме	0,2%
Население замкнутое и безразличное уже ко всему	0,2%
Угрозы, преследования	0,2%
Каждый решает сам кому доверять	0,2%
Опровержение	0,2%
Скрываются под псевдонимом	0,1%
Штрафы, наказания	0,1%
Начнут доверять соцсетям	0,1%
Предвзятость	0,1%
Писать про проблемы народа	0,1%
Наличие комментариев	0,1%
Новые выборы	0,1%
Боятся критиковать власть	0,1%
Информацию доносят поздно	0,1%
Отвлечение от острых проблем, от безработицы	0,1%
Нужно формировать общественное сознание	0,1%
Потеря патриотизма	0,1%
СМИ, ТВ, соцсети должны воспитывать народ	0,1%
Разочарование молодежи	0,1%
Никто не будет следить за новостями	0,0%
Имиджевые издержки (пострадает государство, компании)	0,0%
Люди доверчивые, верят всему, что напишут	0,0%

Заключение

По результатам социологического опроса авторами были определены 5 основных критически значимых областей оценки влияния СМИ на социум, отвечающих целям исследования, которые легли в основу критериев оценки: *достоверность, резонансность, тональность, объективность и медиа-вовлеченность*.

Критерий «достоверность» позволяет оценить достоверность публикуемой информации. Выбор данного критерия при разработке методологии оценки влияния СМИ на социум обусловлен крайней актуальностью проблематики достоверности (56,9% респондентов затрудняются с ответом на вопрос о способах отличия хорошей журналистики от слухов и лжи), а также недовольство населения фейковыми новостями и их распространением не только в социальных сетях, но и на сайтах, официально зарегистрированных СМИ. 21% считает, что фейковые новости на интернет-страницах официальных СМИ появляются часто и очень часто. Каждый третий (37,4%) считает, что это происходит не редко, но и не часто. Только 41,5% считает, что в официальных СМИ фейки публикуются редко. Частота публикации фейков в социальных сетях, по результатам оценок респондентов, ожидаемо выше – 37,7% против 21%. При этом 21,4% считает, что непроверенную информацию в социальных сетях распространяют редко.

По результатам анализа ответов населения, консультаций с экспертами, анализа мирового опыта контент-анализа и изучения возможностей автоматизированных решений контент-анализа текстовой информации были отобраны следующие информативные признаки по критерию «достоверность»:

- Наличие ссылки в публикации на компетентный источник;
- Ссылка на первоисточник информации;
- Наличие указания автора публикации;
- Рейтинг и/или репутация издания (сайты новостных и информационных агентств, электронных СМИ, иных аналогичных сайтов), на котором размещена публикация;
- Освещение одного и того же события различными ресурсами: кроссчекинг, наличие дискурса с другими публикациями;

- Аутентичность фото и видео, которое подтверждает событие;
- Соответствие заголовка публикации содержанию публикации.

После отбора критериев на этапе глубинных интервью с экспертами по подтверждению и согласованию данных информативных признаков было выявлено, что по мнению экспертов все указанные признаки являются валидными для оценки публикаций по критерию «вероятная достоверность» и в совокупности значительно повышают уровень вероятной достоверности. В ходе экспертной оценки в рамках интегрального индекса оценки по критерию «достоверность», большинство экспертов (89%) высказалось о том, что вклад этих информативных признаков в общий индекс по критерию неравнозначен, и встал вопрос определения их значимости в рамках одного критерия оценки. Для решения этой проблемы принято решение о присвоении данным информативным признакам весовых долей по методу анализа иерархий (Analytical Hierarchy Process метод Саати).

Критерий «резонансность» позволяет оценить масштаб распространения публикации новостного характера и определить основной характер отношения аудитории к публикации. Способность СМИ вызывать широкий общественный резонанс, непосредственно влиять на общественное мнение является основным вопросом при оценке медиа-импакта и эффекта. В ходе исследования, авторами были выделены следующие информативные признаки:

- наличие определенного количества читателей (медиаохват);
- заинтересованность читателей;
- реакция читателей.

Критерий «тональность» позволяет оценить эмоциональный тон подачи информации и фактов в публикации, который автор транслирует на аудиторию. Определение тональности публикации является одним из механизмов мониторинга медиа-текстов на предмет оценки уровня влияния на мнение читателей, становясь одним из ключевых элементов при проведении контент-анализа.

Все три вариации проведения сентимент-анализа: статистический, использование словарей и правил, а также смешанный анализ подразумевают выявление в тексте определенных слов и словосочетаний, которые и являются информативными признаками для отнесения публикации к той или иной категории в разрезе тональности.

Информативными признаками по критерию «Тональность» являются:

- наличие в тексте слов/словосочетаний с ярко выраженной негативной окраской;
- наличие в тексте ненормативной лексики;
- наличие иронии и сарказма;
- наличие в тексте слов/словосочетаний с ярко выраженной позитивной окраской;
- наличие в тексте похвалы.

Критерий «объективность» позволяет оценить объективность подачи фактов, информации в публикации. Выбор данного критерия обусловлен тем, что в ходе социологического опроса было установлено, что большинство населения отмечают те или иные признаки необъективной подачи информации в СМИ, несмотря на то, в Казахстане, также, как и в 53 странах, затронутых исследованием Л. Брууна [9], в котором он анализировал журналистские кодексы, отмечается, что одним из основных требований к журналистам является объективность изложения информации, в том числе и на законодательном уровне.

Исходя из изученной информации, были выработаны следующие информативные признаки для работы с классификацией медиа-текстов в разрезе объективности:

1. Наличие в медиа-тексте выраженного личного мнения автора публикации.

При этом само по себе наличие выраженного мнения не является основанием для отнесения текста к классу необъективный, однако, слишком частое употребление предложений с ярким выражением личного мнения автора в сочетании с отсутствием/малым количеством фактов, а также наличием в тексте признаков сарказма/иронии, агитации/антиагитации может указывать на необъективность представленной информации.

2. Наличие манипуляторных техник в медиа-тексте:

- степень генерализации: слабовыраженная, сильно выраженная, нет;
- политизированность;

- наличие призыва к действию;
- искажение информации;
- наличие фактов в статье.

Первые четыре указывают на необъективность, последний информативный признак является показателем объективности.

Критерий «медиа-вовлеченность» позволяет оценить поведение читателя на определенном веб-ресурсе на основе анализа глубины и длительности просмотра публикации и частоты возвращения на сайт. В рамках методики оценки данный критерий не может быть отнесен к оценке отдельной публикации, однако включение его в комплексную оценку влияния СМИ на социум является необходимым, поскольку в вопросе о доверии к новостным сообщениям большинство населения (48,9%) считает, что доверие определяет сам канал информации. Таким образом, оценка самого веб-ресурса информации новостного характера не может выпадать из фокуса внимания. К информативным признакам, характеризующих отношение и уровень доверия аудитории к веб-ресурсу, были определены:

- лояльность аудитории веб-ресурса;
- наличие у аудитории заинтересованности в публикациях конкретного веб-ресурса, ее читательские предпочтения.

Данные критерии будут положены в основу методики оценки влияния СМИ на социум с применением комбинированного автоматизированно-экспертного подхода. Детальный отчет с результатами социологического опроса доступен по запросу.

Список литературы:

1. Flegel, R. C., Chaffee, S. H. (1971). Influences of editors, readers, and personal opinions on reporters. *Journalism Quarterly*, 48(4), 645–651.
2. Miller, D. (1998). Promotional strategies and media power. In A. Briggs & P. Copley (Eds.), *The media: An introduction* (pp. 65-80). London, United Kingdom: Longman.
3. Miller, D., Dinan, W. (2000). The rise of the PR industry in Britain 1979-1998. *European Journal of Communication*, 15(1), 15-35. doi:10.1177/0267323100015001001
4. Digital vs. Traditional Media Consumption. Analyzing time devoted to online and traditional forms of media at a global level, as well as by age and across countries. INSIGHT REPORT SUMMARY | Q1 2017
5. Источник: Глобальный отчет «Барометр доверия Эдельман 2018»
6. Van Dijk, T. A. (1998). Opinions and ideologies in the press. In A. Bell & P. Garrett (Eds.), *Approaches to media discourse* (pp. 21-63). Oxford, United Kingdom: Blackwell.
7. Miller, D., Dinan, W. (2009). Journalism, public relations and spin. In K. Wahl-Jorgense & T. Hanitzsch (Eds.), *Handbook of journalism studies* (pp. 250-264). New York, NY: Routledge.
8. Fairclough, 2003; Glasgow University Media Group, 1976, 1980, 1982; Herman & Chomsky, 1994; Van Dijk, 1998
9. American and Israeli Journalists Consider Ethical Scenarios. *Journalism* 5, 159-181 Bertrand, C.J., 2000. Media ethics and accountability systems. Transaction Publishers. Bruun, L., 1979. Professional codes in journalism. URL: https://www.researchgate.net/publication/309590026_Journalism_Ethics_Evidence_from_Media_Industry_of_Pakistan [accessed Oct 01 2018].

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ КӨЗҚАРАСЫ БОЙЫНША ЭЛЕКТРОНДЫ БАҚ-ТАҒЫ ЖАРИЯЛАНЫМДАРДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ БЕЛГІЛЕРІН ЗЕРТТЕУ

У.А. Оспанова¹, М.К. Атанаева², Т.К. Булдыбаев³, И.Г. Акоева⁴

¹ менеджмент магистрі, Статистика және ақпараттық жүйелер қызметі департаментінің менеджері

² мемлекеттік басқару магистрі, президент орынбасары

³ БАҚ және жұртшылықпен жұмыс жөніндегі департамент директорының орынбасары

⁴ Сараптама, мониторинг және білім беруді бағалау департаментінің менеджері

^{1,2,3,4} ҚР БҒМ «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ,

Қазақстан, Астана, email: Timur.Buldybayev@iac.kz

Бұл мақалада ашық ақпарат көздерінің (электронды БАҚ) қоғамға әсерін бағалау бойынша Қазақстан халқының репрезентативтік әлеуметтік сауалнаманың нәтижелері келтірілген. Бұл жұмыстың мақсаты - Қазақстан халқының пікірі бойынша қазақстандық БАҚ-тағы жаңашылдық сипаттағы жарияланымдарды бағалаудың ақпараттық белгілер маңыздылығын орнату.

Зерттеу нәтижелері Қазақстанның бұқаралық ақпарат құралдарындағы ақпараттың артықшылықтары / таңдауы бойынша ерекшеліктерін анықтауға, сондай-ақ Қазақстан қоғамы үшін аса маңызды белгілерді анықтауға мүмкіндік берді. Қазақстанның 16 аймағынан 3200 респондентті қамтитын сауалнамаға сәйкес, «сенімділік» критерийі бойынша басылымды бағалауға мүмкіндік беретін басымдық белгілер: сілтемеге сәйкес және объективті дереккөзді жариялауға қатысу; құрметті автордың атын көрсетуі; сол оқиғаны әр түрлі ресурстармен қамту (кросс-тексеру, басқа жарияланымдармен дискурстың болуы). «Проблемалар» критерийі бойынша манипуляциялық техниканың болуы, авторлық келіспеушіліктің болуы, сонымен бірге, авторлық келіспеушілік белгілердің, болуы сияқты ақпараттық белгілер артықшылық болып табылады. Мұндай зерттеулердің нәтижелері Қазақстан халқының жартысы (51,9% -ы - 59,1%) электронды БАҚ-та ақпараттың сыни қабылдау қабілетінің жоқтығы немесе дамымауы, сенімді және объективті ақпараттың шынайы түрде сәйкестендірілгенін көрсетті.

Түйін сөздер: бұқаралық ақпарат құралдары, ақпараттылығы, сенімділігі, объективтілігі, социологиялық зерттеу, Қазақстан

STUDY OF INFORMATIVE FEATURES OF PUBLICATIONS IN ELECTRONIC MEDIA FROM THE POINT OF VIEW OF POPULATION OF KAZAKHSTAN

*U.A. Ospanova*¹, *M.K. Atanaeva*², *T.K. Buldybaev*³, *I.G. Akoeva*⁴

¹ Master of management, manager of the Department of statistics and maintenance of information systems

² Master of public administration, Deputy president

³ Deputy director of the Department for work with the media and the public

⁴ manager of the Department of analytics, monitoring and evaluation of education

^{1,2,3,4} JSC "Information-Analytical Center" MES RK,
Kazakhstan, Astana, email: Timur.Buldybayev@iac.kz

This article presents the results of a representative sociological survey of the population of Kazakhstan on assessing the impact of open information sources (electronic media) on society. The purpose of this work is to establish informative signs, significant in the opinion of the population of Kazakhstan, of evaluations of news publications in the Kazakh media.

The survey results allowed to determine the peculiarities of Kazakhstan in the preferences / choice of information in the media, as well as to determine the informative signs most significant for the society of Kazakhstan. According to the survey, which covered 3200 respondents from 16 regions of Kazakhstan, the priority signs that allow to evaluate the publication by the criterion of "authenticity" are: the presence in the publication of a link to an adequate and objective source; presence of indication of the name of the respected author; coverage of the same event by various resources (cross-checking, discourse with other publications). According to the criterion of "bias" priority are such informative signs, as the presence of manipulative techniques; presence of signs of the author's engagement. Also, the results of the study showed that half of the population of Kazakhstan (51.9% - 59.1%) lack or have not developed the skill of critical perception of information in the electronic media, confident identification of reliable and objective information.

Keywords: media, informative features, reliability, objectivity, sociological survey, Kazakhstan

МРНТИ 19.01.07

ИНСТРУКЦИЯ ДЛЯ ЭКСПЕРТНОГО АНАЛИЗА И КЛАССИФИКАЦИИ ДОСТОВЕРНОСТИ ПОДОЗРИТЕЛЬНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ НОВОСТНОГО ХАРАКТЕРА

М. Атанаева¹, Т. Булдыбаев², У. Оспанова³, И. Акоева⁴

¹магистр государственного управления, заместитель президента

²заместитель директора Департамента по работе со СМИ и населением

³магистр менеджмента, менеджер Департамента статистики и сопровождения информационных систем

⁴менеджер Департамента аналитики, мониторинга и оценки образования

^{1,2,3,4}АО «Информационно-аналитический центр» МОН РК,

Казахстан, Астана, email: Miraim.Atanayeva@iac.kz

Данная статья подготовлена в рамках реализации ПЦФ № BR05236839 по теме «Разработка информационных технологий и систем для стимулирования устойчивого развития личности как одна из основ развития цифрового Казахстана»

В настоящей статье предложен подход к проведению экспертного анализа корпуса публицистических текстов. По результатам библиографического и социологического опроса приведены показатели оценки вероятной степени достоверности публикации новостного характера. Приведен анализ факторов, который учитывался при формулировании показателей экспертной оценки для классификации достоверности подозрительных публикаций новостного характера. Сформулированы вопросы для экспертного анализа достоверности публикации новостного характера.

Ключевые слова: оценка, экспертно-аналитическая рамка, средства массовой информации, публикация, достоверность

Средства массовой информации (СМИ) играют центральную роль в информировании общественности и соответственно в формировании мировоззрения социума, а также общественного поведения.

Мнение индивида по определенным вопросам формируется под воздействием двух основных источников информации. Первый источник – это окружение человека, его семья, друзья, коллеги, знакомые и другие люди, находящиеся в непосредственном контакте с ним. Второй – общедоступные источники информации, такие как книги, журналы, интернет, СМИ и другие. Если общедоступные источники информации справочного характера, такие как энциклопедии, учебники, книги и другие, помогают сформировать фундаментальные знания, то СМИ, без всякого сомнения, являются основным источником новостей, которые ориентируют общество в отношении того, что происходит в мире, стране в настоящее время. Именно СМИ являются ключевыми игроками в определении повестки дня и фокусируют общественный интерес на конкретных темах, что действует как ограничитель диапазона аргументов и точек зрения, которые выступают информационной основой общественных дискуссий. Стремительное развитие информационных технологий лишь усилило процесс подготовки и распространения информации, в том числе подозрительной. При этом новые каналы распространения информации позволяют более адресно и «по назначению» информировать определенные слои социума и «призывать» к определенным действиям.

По данным глобального исследования настроений Edelman Trust Barometer (Барометр доверия, почти семь из десяти охваченных исследованием респондентов 28 стран мира обеспокоены тем, что фейковые новости и дезинформация используется сегодня как оружие [1]. В этой связи одним из главных вызовов начала 21-го века является умение оперативно распознавать и нейтрализовывать информацию.

На сегодняшний день разработка подходов с целью определения информативных признаков достоверности в текстовой информации является весьма актуальной. В связи с этим одной из главных

задач исследования является выявление и классификация информативных признаков достоверности публикации, для возможного использования автоматизированного подхода в оценке влияния открытых текстовых информационных источников на социум с минимальной вовлеченностью экспертов. Однако необходимо осознавать, что для автоматизации процесса оценки текстовой информации с использованием методов машинного обучения, на первоначальном этапе необходим корпус текстов с экспертной классификацией и глубокой детальной лингвистической разметкой.

Казахстанское экспертное сообщество не остается в стороне и пытается решить поставленную задачу начиная с разработки методологии и формирования базы данных для машинного обучения – проанализированного и детально размеченного корпуса статей. В ходе исследования источником текстовой информации новостного характера выступили публикации новостных интернет порталов. Почему были выбраны именно интернет порталы?

Во-первых, итоги социологического исследования по оценке влияния открытых информационных источников на социум, показали, что для большинства респондентов из Казахстана (59,8%) основным источником получения информации новостного характера являются следующие источники: социальные сети и блогеры (30,3%), а также новостные интернет-сайты (29,5%). [2]

Во-вторых, одним из важнейших трендов в современной коммуникативистике является резкое повышение влияния онлайн и электронных СМИ. Результаты исследования Агентства GlobalWebIndex, свидетельствуют о преобладании цифровых источников информации, над традиционными СМИ, под которыми понимается просмотр телевидения. [3].

Для активной работы с корпусом текстов необходима разметка корпуса — главная характеристика корпуса; она отличает корпус от простых коллекций (или «библиотек») текстов. Под разметкой понимается процесс или результат приписывания текстам и их компонентам специальных меток. Существует два вида разметки, применяющиеся для работы с корпусами текстов: лингвистическая и нелингвистическая/экстралингвистическая (метаразметка). Под метаразметкой понимаются данные, содержащие такие сведения как даты, авторы, места и др. Структура текстов корпуса зависит от поставленных исследованием задач — это может быть анализ отдельных слов, словосочетаний, групп слов, предложений, абзацев, и т.д. [4]

До начала организации процесса классификации необходимо проработать методы извлечения информации, подходящие для дальнейшей обработки и интерпретации с прицелом на дальнейшее кодирование экспертных суждений.

По результатам исследования было установлено, что подходы и критерии к определению достоверности публикаций едины. [5] Вместе с тем большинство методик определения достоверности сведений, информации, данных, а также публикаций основаны в основном на экспертных оценках.

Для эффективной организации экспертного анализа и получения объективных результатов первоначальной задачей является разработка экспертно-аналитической рамки анализа и инструкции как элементов управления процессом и регламентации деятельности.

Обобщенный алгоритм организации сбора экспертных оценок состоит из следующих шагов:

Шаг 1: подготовительный этап для экспертного анализа.

Шаг 2: сбор экспертных оценок.

Шаг 3: обработка и анализ экспертных оценок [6].

Организация процесса экспертного анализа достоверности публикаций новостного характера состояла из следующих этапов:

1. постановка целей и задач экспертного анализа;
2. определение целевой группы экспертов;
3. разработка рамки экспертного анализа;
4. подготовка инструкции экспертного анализа;
5. мониторинг и контроль экспертного анализа;
6. сбор, обработка и анализ экспертных оценок.

Применительно к экспертным суждениям необходимо осознавать важность формулирования информативных признаков, так как в результате субъективных экспертных оценок можно получить подтверждение либо опровержение сформулированной гипотезе. Адекватность и правдивость полученной по итогам экспертных оценок модели в основном и зависит от четко сформулированных показателей информативных признаков: вычленение отдельных факторов, их идентификация и

конечная интерпретация – задачи, решение которых обуславливают успешность результата. При этом одна из главных целей при сборе экспертных оценок – это получить количественную средневзвешенную оценку (математическую модель) по итогам качественных экспертных оценок для дальнейшей автоматизации процесса. [7]

При формулировании показателей экспертной оценки при классификации достоверности подозрительных публикаций новостного характера учитывались следующие факторы:

- сложность в разделении критериев оценки (отношение к публикации от отношения к теме публикации, тональность публикации от тональности темы публикации и т.д.);
- сложность в формулировании и, как следствие, размытость, нечеткость некоторых показателей, что усугубляет субъективизм экспертных оценок и сложность их дальнейшей конвергенции;
- одновременное наличие в публикации диаметрально противоположных критериев (позитивно-негативная тональность);
- необходимость определения информативного признака отдельного показателя (генерализация в публикации может быть, как положительной, так и отрицательной);
- воздействие на экспертную оценку комментариев к публикациям, а именно: тема публикации, как и сама публикация, могут быть нейтральными, но вызвать резкий резонанс в обществе, который можно проследить по негативным высказываниям к статье;
- сложность в вычленении признака при использовании автором статьи противоположных техник манипулирования общественным мнением (например, тема положительна, предоставление материала нейтрально, но в самой статье какой-либо аспект противопоставляется как негативный);
- ввиду яркой эмоциональности комментариев и, казалось бы, легкости определения их окрашенности сложность в определении тональности (например, если в статье написано о случившемся преступлении, а комментарии - это негодование в отношении случившегося факта) и др.

Учитывая, что главной целью исследования является разработка методики определения степеней вероятной достоверности отдельной публикации, целью экспертного анализа являлась апробация выбранных информативных признаков достоверности. По результатам библиографического анализа и итогов социологического исследования были определены следующие, наиболее приемлемые показатели оценки вероятной степени достоверности публикации новостного характера:

- наличие ссылки в публикации на компетентный источник;
- ссылка на первоисточник информации;
- наличие автора публикации;
- рейтинг/репутация издания (сайты новостных и информационных агентств, электронных СМИ, иных аналогичных сайтов), на котором размещена публикация;
- освещение одного и того же события различными изданиями: кроссчекинг, наличие дискурса с другими публикациями;
- соответствие заголовка публикации содержанию;
- наличие проверяемых фактов в статье.

Выбор данных индикаторов достоверности обусловлен, с одной стороны, возможностью последующей автоматизации процесса их проверки; с другой, основан на мнении экспертов (по итогам экспертного анализа).

При этом необходимо учитывать, что для построения в дальнейшем математической модели необходимо будет учесть иерархию признаков: при прочих равных условиях, какой фактор будет являться наиболее весомым, а какой не будет иметь сильного воздействия. Одним из подходов, возможность применения которого высоко вероятна, может служить абстрактность и целостность признака. К примеру, если признак «ссылка на первоисточник» или «наличие проверяемых фактов в статье» - это целостные показатели информативного признака достоверности, которые легко подсчитать и вывести в количественном выражении, то показатели «наличие манипуляторных техник» или «степень политизированности публикации» - это уже иное свойство качества признака. Их количественное выражение будет напрямую зависеть от субъективной оценки эксперта.

В этой связи важной задачей являлось определение надежности кодировщика, т.е. эксперта. Строгий подход к контент-анализу для обеспечения максимальной надежности требует работы двух или более кодировщиков, по крайней мере, для определенного образца контента (называемого суб-

выборкой надежности). Даже когда основной кодировщик выполняет большую часть работы, важна проверка тестовой выборки вторым или иногда третьим кодировщиком, для исключения или максимального снижения уровня субъективности или риска возникновения субъективности. В связи с этим следующий этап проведения работ заключался в качественном формировании пула экспертов. В данном случае во главу угла ставится компетентность экспертов – квалификация эксперта в определенной области знаний. Для определения компетентности анализировалась сфера деятельности экспертов, уровень и широта знаний и пониманий о происходящих в обществе тенденциях, понимание современных трендов общества, видение перспектив развития современного мира и т.д. Определить наличие либо отсутствие указанных качеств и критериев возможно только обследовав окружение и практическую жизнедеятельность эксперта, опросив его окружение (коллег по работе), изучив его трудовые и социальные достижения, интервьюировав его.

Исходя из целей и задач исследования, к экспертному анализу были привлечены практикующие журналисты, специалисты в области политологии, государственного управления, аналитики в различных сферах. Главными критериями при отборе экспертов выступили область профессиональной деятельности, специальность, профессиональные навыки и опыт работы.

Работа экспертов заключалась в проведении оценки публикаций по факторам достоверности. Для объективной разметки корпуса, экспертами был применен метод триангуляции. [8] То есть эксперты заочно были объединены в 3 группы по 3 человека. Каждой группе предоставлялись одни и те же публикации в одном и том же количестве. Таким образом, каждая группа оценивала одни и те же публикации. По результатам проводилось сопоставление результатов и выявление конвергенции между кодировщиками.

Второй этап заключался в формализации правил и формировании словарей по информативным признакам достоверности, которые определялись лингвистическими методами. Экспертам предоставлялся размеченный корпус по классам и параметрам, а также представительный и сбалансированный корпус текстов.

На третьем этапе проводилась работа по формированию рамки экспертного анализа – непосредственно самого инструмента, который стандартизировал экспертные оценки. Для организации всеобъемлющего процесса необходимо руководствоваться следующими основными критериями:

- структурированность и последовательность признаков;
- единообразие в отображении и формулировании;
- ясность изложения и отсутствие двусмысленности в понимании и т.д.

Для нивелирования негативных последствий, следующий этап заключался в разработке инструкции экспертного анализа.

Практика показывает, что инструкция для экспертного анализа должна основываться на принципах простоты в понимании и использовании всеми экспертами, а также конкретности в изложении. Учитывая индивидуальную характер работы каждого эксперта и возможность наличия несогласованности либо субъективной интерпретации признаков, целесообразно провести общий вводный инструктаж по каждому признаку.

Экспертный анализ достоверности публикаций был проведен путем разметки 5 210 текстов из 5 источников информационных интернет-порталов. В инструкции была дана формулировка достоверности: «достоверная публикация – публикация, правдиво, полно и правильно отображающая реальность».

С целью того, чтобы эксперты определили текст достоверным, были сформулированы вопросы, приведенные во вставке. Таким образом, читая данные вопросы, эксперты должны были оценить текст по трем шкалам: достоверный, не достоверный, трудно определяемый (в данном случае была проведена процедура снижения размерности, т.е. выделение наиболее информативных признаков).

1) Считаете ли Вы, что информация, указанная в публикации, является достоверной?

- A. Да
- B. Нет

2) Имеются ли в тексте ссылка на компетентный источник (государственные органы РК, их официальные представители и интернет-ресурсы; национальные компании их официальные представители и интернет-ресурсы, аналитические отчеты и исследования авторитетных

международных организаций, статистические базы данных, профессиональные экспертные площадки, авторитетные научные организации)?

- A. Да
- B. Нет

3) Соответствует ли заголовок содержанию текста?

- A. Да
- B. Нет

4) Указано ли имя автора статьи? (исследования доказывают, что в целом, среди анонимных публикаций, количество недостоверных существенно выше, чем в публикациях, в которых указано имя автора).

- A. Да
- B. Нет

5) Содержит ли текст факты, достоверность которых в дальнейшем можно проверить? (цифры, данные исследований, описание событий со ссылкой на источник, который можно легко найти и проверить точность информации и др.).

- A. Да
- B. Нет

6) Позволяет ли репутация ресурса считать информацию, приведенную в тексте, надежной?

- A. Да
- B. Нет

7) Наличие проверяемых фактов в статье

- A. Да
- B. Нет

По результатам оценки достоверности проводился анализ конвергенции между кодировщиками. Для данной оценки возможно использовать существующие онлайн-калькуляторы (к примеру, <https://nlp-ml.io/jg/software/ira/>). По итогам вышеперечисленных процедур определялась достоверность текста.

В ходе проведения анализа экспертами проводился систематический мониторинг оценки. Главной целью мониторинга было определение единого понимания между экспертами вопросов инструкции.

Обработка полученного результата демонстрирует степень достоверности проведенной экспертизы публикаций. Так, высокая корреляция между экспертными оценками свидетельствует о:

- высокой степени надежности экспертного мнения;
- правильного и прямого формулирования показателей информативного признака;
- достаточности инструктивного материала, сопровождающего рамку экспертного анализа;
- полноты и ясности сформулированных разъяснений.

По результатам экспертного анализа достоверности публикаций экспертами также были оценены тексты по критериям объективности/предвзятости, потенциальной резонансности, тональности, политизированности и наличию манипулятивных техник. Полученные результаты оценки позволяют классифицировать публикации следующим образом:

Классификация 1	Классификация 2
Достоверный	Недостоверный
Достоверный, но предвзятый	Не достоверный, но объективный
Достоверный, но политизированный	Недостоверный и политизированный
Достоверный, потенциально резонансный	Недостоверный и потенциально резонансный
Достоверный, с негативной тональностью	Недостоверный, с негативной тональностью Недостоверный, с нейтральной тональностью Недостоверный, с позитивной

	тональностью
Достоверный, но с наличием манипулятивных техник	Недостоверный и с наличием манипулятивных техник

Таким образом информация, приведенная в таблице, позволяет классифицировать достоверность публикации по различным критериям. Использование инструкции предоставляет возможность формирования единого мнения о целях и задачах экспертного анализа. Для этого инструкция должна быть лаконична, четко структурирована и содержать конкретные и детализированные вопросы.

Список литературы

- 1 Глобальное исследование «Барометр доверия Эдельман 2018» [Электронный ресурс] // URL: http://cms.edelman.com/sites/default/files/2018-02/2018_Edelman_Trust_Barometer_Global_Report_FEB.pdf (дата обращения: 29.07.2018)
- 2 Результаты социологического опроса по оценке влияния открытых информационных источников (электронных СМИ) на социум / АО «Информационно-аналитический центр» МОН РК; - Астана, 2018
- 3 Digital vs. Traditional Media Consumption. Analyzing time devoted to online and traditional forms of media at a global level, as well as by age and across countries. INSIGHT REPORT SUMMARY | Q1. 2017
- 4 Демская-Кульчицкая О.М., Семеренко В.Р., Ющенко Р.А. Методы автоматической разметки текстов национального корпуса языка. *Компьютерная математика*. 2005, № 1
- 5 Rubin, V., Conroy, N., and Chen, Y., Towards News Verification: Deception Detection Methods for News Discourse. 2015
- 6 Ерошкин Сергей Юрьевич, Поляков Владимир Валентинович Анализ подходов к оценке экспертной информации при прогнозировании инновационных решений. Научная статья по кибернетике. *Научные труды: Институт народнохозяйственного прогнозирования РАН*. ВАР, 2005. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-podhodov-k-otsenke-ekspertnoy-informatsii-pri-prognozirovanii-innovatsionnyh-resheniy> (дата обращения: 27.09.2018)
- 7 Анохин А.Н. Методы экспертных оценок. Учебное пособие. – Обнинск: ИАТЭ, 1996. – 148с. URL: https://www.researchgate.net/publication/265964844_Metody_ekspertnyh_ocenok (дата обращения: 27.09.2018)
- 8 Кошарная Г.Б., Кошарный В.П. Триангуляция как способ обеспечения валидности результатов эмпирического исследования. Известия ВУЗов. Поволжский регион. *Общественные науки*. 2016. №2 (38). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/triangulyatsiya-kak-sposob-obespecheniya-validnosti-rezultatov-empiricheskogo-issledovaniya> (дата обращения: 05.09.2018)

ЖАҢАЛЫҚТАР СИПАТЫНДАҒЫ КҮДІКТІ БАСЫЛЫМДАРДЫҢ СЕНІМДІЛІГІН САРАПТАМАЛЫҚ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ЖІКТЕУ

М.К. Атанаева¹, Т. К. Булдыбаев², У.А. Оспанова³, И.Г. Акоева⁴

¹ мемлекеттік басқару магистрі, Президент орынбасары

² БАҚ және жұртшылықпен жұмыс жөніндегі департамент директорының орынбасары

³ менеджмент магистрі, Статистика және ақпараттық жүйелерді сақтау бөлімінің менеджері

⁴ Сараптама, мониторинг және білім беруді бағалау бөлімінің менеджері

^{1,2,3,4} ҚР БҒМ «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ,

Қазақстан, Астана, email: Miraim.Atanayeva@iac.kz

Осы мақалада публицистикалық мәтіндер түрлеріне сараптамалық талдауын өткізу үшін тәсілдеме ұсынылады. Библиографиялық пен социологиялық сауалнаманың нәтижелері бойынша жаңалықтарға жататын жарияланымның анықтығының ықтимал дәрежедегі бағалау көрсеткіштері келтірілді. Жаңалықтарға жататын күдікті жарияланымдардың анықтығын жүйелеу үшін сараптамалық бағалау көрсеткіштерін тиянақтауда ескеріліп отырған факторларының талдауы келтіріліп отыр. Жаңалықтарға жататын жарияланымдардың анықтығының сараптамалық талдауы үшін сауалдар тұжырымдалды.

Түйін сөздер: бағалау, сараптамалық-талдау шеңбері, бұқаралық құралдар, жарияланым, анықтық

**INSTRUCTIONS FOR EXPERT ANALYSIS AND CLASSIFICATION
OF THE RELIABILITY OF SUSPICIOUS NEWS**

M.K. Atanaeva¹, T. K. Buldybaev², U.A. Ospanov³, I.G. Akoeva⁴

¹ Master of public administration, Deputy president

² deputy director of the Department for work with the media and the public

³ Master of management, manager of the Department of statistics and maintenance of information systems

⁴ manager of the Department of analytics, monitoring and evaluation of education

^{1,2,3,4} JSC “Information-Analytical Center” MES RK,
Kazakhstan, Astana, email: Miraim.Atanayeva@iac.kz

This article proposes an approach to expert analysis of the corpus of journalistic texts. From bibliographic and sociological survey, we determined the indicators for assessing the probable reliability of a news media text. We conducted the analysis of the factors, which was taken into account when formulating expert assessment indicators to classify the reliability of doubtful news articles. We drew up a questionnaire and a framework for expert analysis of the reliability of a news media text.

Key words: *assessment, expert-analytical framework, mass media, media-text, reliability*

**ТАРИХ
ЭКОНОМИКА
ҚҰҚЫҚ**

**ИСТОРИЯ
ЭКОНОМИКА
ПРАВО**

**HISTORY
ECONOMICS
LAW**

ҒТАХР 03.09.55

ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫСТАР АРАЛЫҒЫНДАҒЫ КЕҢЕС-ПОЛЯК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛелЕРІ

*А.М. Сманова*¹

¹ т.ғ.к., доцент

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., email: aigulsmanova@mail.ru

Бұл мақалада Кеңес мемлекеті мен эмиграциядағы Польша үкіметінің арасындағы халықаралық, дипломатиялық және әскери байланыс туралы қарастырылады. Польша тәуелсіздігін қалпына келтіріп және Кеңес мемлекеті құрылғаннан кейін, олардың арасында күшті идеологиялық және саяси күрес басталды, яғни бұл екі елдің Орталық және Шығыс Еуропа аймағына үстемдік етудің дәстүрлі орыс-поляк қатынасын жалғастыру немесе бұл осы елдер арасындағы іргелі идеологиялық және сәйкессіздіктерге байланысты туындаған оқиға еді. Бұл ең алдымен екі ел арасындағы қарым-қатынасты, әсіресе оның халықаралық бағыттарын зерттеумен айналысты, өйткені ол тарих ғылымы үшін маңызды болатын. Аталмыш кезеңге байланысты екі елдің саяси көшбасшыларының пікірінше, тарихтың міндеті, яғни бұл сыртқы саяси бағытын анықтау, сондай-ақ бұрынғы тарихи айғақтар мен дәлелдерді өз елінің халықаралық сахнадағы әрекеттерінің пайдасына шешу.

Түйін сөздер: дипломатия, Рапалло келісімі, Шығыс Еуропа, Кеңестік Ресей, әлеуметтік қалыптасу, Мәскеу конференциясы, соғыс тұтқындары

Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі кеңес-польша саяси, әскери және дипломатиялық қарым-қатынасының мән-жайы соңғы жылдарға дейін өте құпия түрде сақталып келген болатын. Дегенмен бұл мәселе Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін қайта қолға алынып, мәселенің мән жайы теріске шығарыла бастады. Сондықтан Польша мен қазіргі Ресей арасындағы ынтымақтастықты қалыптастыру үшін ең алдымен, кеңес-польша арасындағы бұрынғы тарихи шындықтарды қалыптастыру керек болды. Сондай оқиғалардың бірі – 1920-1941 жылдар аралығындағы екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастардың «ақтаңдақ» болып келген мәселелері. Мақаланы жазу барысында тарих ғылымының дамуы барысында қалыптасқан тұжырымдар жиынтығы мен тарих ғылымының алдыңғы қатарлы мамандарының зерттеулерінде көрініс тапқан өзекті мәселелерге жаңа тұрғыдан қарау, жаңа тарихи ойлаудың тұжырымдамасы, соңғы жылдары тарих ғылымында болып жатқан түбегейлі өзгерістер де басшылыққа алынды.

Дүниежүзілік соғыстар аралығында кеңестік Ресейдің, одан соң КСРО мен Польшаның арасындағы қарым-қатынастар салқын түрде қалыптасты. Сол кездегі екі ел арасындағы 1919-1920 жылдардағы соғыс әкелген зардаптар жайында алақоздік, не болмаса бір-біріне айып таққан әрекеттер мен алауыздықтар осы бір өшпенділіктің бастамасы еді. Бірінші дүниежүзілік соғыс нәтижесінде енгізілген Еуропалық «тәртіпке» екі мемлекеттің де өзіндік принципті түрдегі қояр талабы болды. Германия Рейхы секілді Кеңес Одағы да Польшаның тұтастығы мен тәуелсіздігіне кепілдік берген Версаль жүйесінің әлсіреуін, тіпті, толықтай құрып кетуін көкседі. Сонымен 1920 жылғы кеңес-поляк соғысындағы жеңілістен соң Кеңес үкіметі Польшаны «бейбітшіліктің басты жауы» деп санады [1; 15-16].

Кеңестік басшылық 1921 жылы наурыз айының 21 күнгі «Рига келісім-шарты» [2; 71] деп аталған келіссөздер барысында Польша мен Ресейдің өзара «нығаюы» немесе «дамуына» берген уәделері кеңестік басқару жүйесі мен большевиктік революцияның нысанасынан ешбір ауытқып кете алмады. Ондағы басты жағдай большевиктік революцияның мүдделі стратегиясын жүзеге асырудан да ресейліктер бас тартпады. Мәскеудің көзқарасынша, Польша Батыстың неғұрлым дамыған капиталистік елдеріндегі жұмысшы табы мен пролетариат деп есептелген революцияшыл топтармен табиғи жалғастыратын көпір іспеттес болатын.

Сонымен 20-шы жылдары кеңес-поляк қатынастары екі мемлекеттің ішкі жағдайы мен халықаралық сахнадағы саяси құбылыстарға байланысты қалыптасты. 1918 жылдың наурыз айындағы Брест келісім-шарты Кеңестік Ресейдің Германиямен арадағы қарым-қатынастарының тұрақтана бастағандығын білдіреді [3; 68]. Ал 1922 жылы сәуір айының 16 күні неміс-кеңес келісім-

шарты бекітілді [4; 22]. Бұл келісім-шарт Кеңестік Ресей және Германия қарым-қатынастарын тұрақтауға бейімдеп, екі елдің дипломатиялық байланыстарының бағытын өздеріне пайдалы жаққа бұрды. Олардың арқасында бұрыннан жинақталған қарыз-берешектердің барлығы дерлік жойылды. Соғыс қарсаңындағы халықаралық келіссөздердің ішінде Рапалло келісім-шарты бүкіл әлемді дүр сілкіндірген болатын, яғни кеңес-герман өзара түсіністігі саяси бағытында қабылданған басқа да құжаттар осыдан туындады. Ол 1932 жылға дейін ғана күшін сақтаған кеңес-герман жақындасуын пайымдайтын «Рапалло саясатына» негіз қалады [5]. 1926 жылы сәуірдің 24 күні Берлинде «Достық және ынтымақтастық туралы» келісім-шарт жасалып, бұл кеңес-герман жақындасуының келесі кезеңіне жол салды [2; 56].

Польша жағы болса бұл Рапалло келісім-шартын (неміс-кеңес өзара түсіністігі саяси бағытында қабылданған басқа да құжаттар осыдан туындаған) Еуропадағы өз позициясына қатер төндіруі деп бағалады. Осындай жағдайдан құтылу үшін Польша Шығыстағы көршісіне байланысты саясаттың белсенділігін арттыра отырып, өзіне пайдасыз оқиғадан құтылу жолдарын іздеді. Нәтижесінде «Көктен іздегені жерден табылып», осы кезде поляктардың ұмтылысы Кремль саясатымен дөп келді. Ол Рапалло келісім-шартына қарамастан өзінің Батыстағы көршісімен де қарым-қатынасты тұрақтандыруға көңіл аударды.

1924 жылы поляк үкіметі және кеңес сыртқы саясат ведомствалары басшыларымен өзара қарым-қатынастардың мәселелерін талқылау үшін конференция шақыруға бастама көтерді, ал 1925 жылы бір-біріне шабуыл жасамау туралы бітім жасауды ұсынды [4; 22]. Ал, 1926 жылы сәуірдің 24 күні Берлинде «Достық және ынтымақтастық туралы» келісім-шарт жасалып, бұл кеңес-неміс жақындасуының келесі кезеңіне жол салды [2; 56]. Бірақ 1925 жылы Польша және Кеңес үкіметі арасындағы поляк-кеңес келісім-шартын жасау жөніндегі келіссөздер 1928 жылы еш нәтижесіз далада қалды. Өйткені Германия мен қарым-қатынас кеңестік саясаттың басым бағыты болғандықтан, Польшамен арадағы бір-біріне шабуыл жасамау жөніндегі пактіні бұл мезетте жүзеге асыра қоюдың ешбір мүмкіндігі бола қоймады.

Дүниежүзілік соғыстар аралығындағы бетбұрысындағы халықаралық оқиғаларда сол кезде Еуропадағы күштерді орналастырудың өзгеруі ғажап емес, деген нышандардың белгілері де байқала бастады. Германиядағы экономикалық дағдарыс, 1930 жылғы сайлаудың қорытындысы көрсетіп бергендей, алдағы уақытта өкімет билігі ұлттық-социалистік партияның қолына көшетіндігіне алдынала болжам жасалды. Осы кездегі Германияда болып жатқан өзгерістер Польша мен Кеңес Одағын да іле кетті. Ал Германиямен ынтымақтастық қарым-қатынасының үзілуі Кеңес Одағының Еуропадан толықтай саяси оқшау қалуына әкеліп соғатын қатер туғызды. Сондықтан мұндай жағдайда кеңестік сыртқы саясат бағыты француз-поляк одағымен жақындасу жолын талдау қажет болды [6; 62].

1931 жылы тамыз айында болған кеңес-француз келіссөзі екі мемлекеттің бір-біріне шабуыл жасамау пактісіне қол қоюымен аяқталды. Соған қарамастан, 1932 жылы шілденің 25 күні Польша жағының бастамасымен Мәскеуде Кеңес Одағы мен Польша арасында бір-біріне шабуыл жасамау туралы пактіге де қол қойылып, 1933 жылы қаңтар айының 25 күні [7; 12] бұл құжат арнайы бекітілді. Бұл бір-біріне шабуыл жасамау туралы кеңес-поляк пактісі 3 жылға жасалып, оны тағы да екі жылға ұзарту мүмкіндігі қаралды. Сөйтіп, 1934 жылы мамыр айының 5 күні келісім-шарт 1945 жылдың 31 желтоқсан айына дейін ұзартылды [8; 134].

1932 жылы желтоқсан айында Мәскеуде аумақтық конференция шақырылып, оған: Кеңестік Ресей, Польша, Финляндия, Эстония, Латвия және Литва өкілдері қатысты [2; 23]. Сәтсіздікке ұшырағанына қарамастан бұл конференция Кеңестік Ресейдің батыстағы көршілері арасындағы шиеленісті жағдайды бәсеңдетуге онды ықпалын тигізді.

1938 жылы қыркүйек айының 23 күні Кеңес үкіметі польшалық әріптестеріне Германияның Чехословакияға қарсы агрессиялық соғысқа дайындалып жатқандығына байланысты ескерту үндеуін тапсыруға мәжбүр болды. Сол күні Мәскеу мынадай жауап алды: «Біріншіден, Польша мемлекетінің қорғанысына байланысты шаралар қолдану жөнінде Польша Республикасы ешкімге де түсініктеме беруге міндетті емес, Польша Республикасының үкіметіне тікелей қатысты мәселелерді ғана қабылдаймыз. Екіншіден, Польша Республикасының үкіметі өзі жасаған келіссөздердің мазмұнын жақсы біледі» [10; 154-155] делінген болатын. Сонымен бірге 1938 жылдың аяғында екі жақ тағы да негізгі бейбіт келісім, яғни 1932 жылмен байланыстырып, оның 1934 жылдан 1945 жылға дейінгі кезеңді қамтитынын мақұлдаған еді.

Ал 1938 жылы қыркүйек айының 28 күні Мюнхенде болып өткен конференция барысында және оның қорытындысы бойынша ой түйген кеңестік дипломаттар таяу уақытта Еуропада үлкен жанжалдың туатындығына болжам айтты. Сонымен бірге 1938 жылдың жазында Кеңестік Қиыр Шығыста Жапонияның қауіп-қатері ұлғая түсті, сондықтан кеңестер жағы екі майдандағы соғыстан сақтану мақсатын ұстанды. Мюнхендегі конференциядан кейін Кеңес басшылығы Еуропада қандайда бір қауіпсіздік жүйесін құруға мүмкіндік болмайтындығына көз жеткізіп, Германиямен келіссөздер жүргізу арқылы Батыстық державаларға арқа сүйеуге үміттенді. 1938 жылы қазан айының 4 күні кеңестік Сыртқы істер халық комиссарының орынбасары Владимир Потемкин француз елшілігімен және Мәскеудегі басқа да шетелдік дипломаттарға жаңа жағдайда КСРО үшін тұйықтан шығудың бірден-бір жолы Германиямен ынтымақтастықты шешу үшін Польшаны екіге бөлу мүмкіндігі ғана болды. Бірақ, 1939 жылдың көктемінен Германияға қарсы жасақталған ағылшын-француз-поляк одағының [10; 124] алдағы іс-қимылдарына Мәскеудің тікелей қазылық жасап, сарапшы болуына мүмкіндік берді.

1939 жылдың басында фашистік Германия үкіметі өзінің КСРО-ға жасайтын соғыс жоспарына Польшаны да тартқан болатын. 1939 жылы қаңтар айының 5 күні Польша сыртқы істер министрі Ю.Бек, Берхтесгаденде Гитлердің қабылдауында да болған. Ю.Бек сол кезде, «Германия мен Польшаның Кеңес Одағына қатысты ортақ мүддесінің» бар екендігі туралы сөз қозғаған еді. Сондықтан да күші мықты Польшаға қызығушылық тудырған да, оның «КСРО-ға қарсы пайдаланғысы келетін поляк дивизиясы, бір неміс дивизиясына ықшам болатынын» ескерген еді. Дегенмен де министр Ю.Бек болса Кеңес Одағына қарсы науқанға келіспейтіндігін білдірді. Бұған 1939 жылы наурыз айының 10-12 күндері Мәскеуде БКП (б) Орталық Комитетінің XVIII съезінің мәжілісінде И.В.Сталиннің сөз сөйлеуі айқын дәлел болды [8; 179]. БКП (б) бас хатшысы халықаралық оқиғаларды жан-жақты талдай келіп, фашистік және буржуазиялық-демократиялық мемлекеттердің тарапынан осы агрессияны қолдайтындықтарын сынға алды. Баяндамашы бұдан кейін «әскери арандатушыларды» жариялап, олар негізсіз Германиямен жанжалдасуға итермелеп, жағдайды тіптен ушықтыра түсуге әрекет жасап жатқандарын ашына тілге тиек етті.

Соғыс аралық жылдардағы ресми түрде кеңес-поляк қарым-қатынастарының саяси жағдайынан тарихшылардың толық мағлұматы болмады. «Ақтандақ» болған оқиғаның себебінде оған байланысты кеңес саясатының тарихында біз толықтай біле бермейміз немесе біржақты ғана хабардармыз. Шын мәнінде поляк-кеңес келіссөздерін жандандыру мен өмірге енгізу қажеттілігі 1939 жылы көктемде Польшаға қатысты Германияның басқыншылық пиғылы анық болған тұста және сәуір айында Гитлердің бұл елге қатысты есеп айырысуы әскери әрекеттермен қанағаттандырмақ болған тұсында өте қажет болған еді. Польша үкіметі бұл тұста поляк-кеңес қатынасына жалпы қанағаттанатын еді. 1939 жылы мамыр айының 13 күні Ю.Бек Париждегі поляк елшісіне хабарлағандай, таяу арада Потемкин мен болған келісім, «Кеңес Одағы біздің көзқарасымызды түсінуінде оңды пікірлерде екендігін, кеңес-поляк қатынасы қазіргі уақытта қалыпты да, орнықты жағдайда екендігін көрсетті», - деп мәлімдеген [6; 125].

Сондай-ақ, Польшаның бағыттаушы топтарының КСРО-ға қатысты позициясы тек қана нәтижелі емес, онда жауластық та көзқарас болғаны өзінен-өзі айқын. 1939 жылы мамырдың 25 күні Ю.Бекке ресми сапармен келген Варшавадағы кеңестік елші Н.И.Шаронов, Кеңес Одағының Польшаға әскери көмек көрсетуге даяр екенінен хабардар етеді. КСРО-ның пиғылын түсінбестен бұл ұсыныс қабылданған еді. Поляк басшыларының шапшаңдығы ағылшын-француз-кеңес әскери келіссөзі тұсында ашық білінді, онда Польша Германия агрессиясы белең алған жағдайда кеңестік әскерлердің оның шекарасы арқылы өтуінен үзілді-кесілді қарсылығы болатын. Польша бұған келіспеді, анық болғандай бұл бағыт үш жақты келісімнің орындалмауының бірден-бір себебін түсіндірді. Содан кейін 1939 жылғы тамыздың 23 күнгі кеңес-герман келіссөзі мен қыркүйектің 28 күнгі достық пен шекара жөніндегі басқа да келіссөздер, құпия хаттамалар дүниеге келді. Әрине, бұл құжаттардың Польша мемлекеті тағдырына тікелей қатысты екендігі даусыз.

1939 жылы қыркүйек айының 30 күні Францияда құрылған генерал Владислав Сикорскийдің үкіметі [6; 198] егеменді Польша мемлекетін құруды алдына мақсат етіп қойды. Генералдың үкіметі 1939 жылы қыркүйек айының 17 күнгі оқиғаны ескере отырып, Польша тек Германиямен ғана емес, Кеңес Одағымен де соғыс өртінің тұтанайын деп тұрғанын қуаттап берді. Мәселен, 17 қыркүйек күні Кеңес үкіметі Қызыл Армияға Польшаның шығыс шекарасын бұзып өтуге бұйрық берген кезде, поляк мемлекеті осыған дейін-ақ «күйзеліп қаусырады» деп, біржақты мойындаса да генерал

Фелецин Слава-Складовкий үкіметі шартты түрде болсын соғыс жариялауға батылы жетпеді [4; 119]. Осы кезде эмиграциядағы үкімет өз позициясында қала берді. Дегенмен, Польшаның КСРО-ға қарсы соғысты бастап кетуге мүмкіндігі болмаса да 1939 жылы қыркүйек айының екінші жартысындағы жағдай соған әкелген-ді. Қалыптасқан жағдай генерал Сикорскийді Кеңес Одағымен келісімге келуге итермеледі (Ұлыбритания мен Франция да бұған ат салысты), дегенмен бұл тек 1941 жылы маусым-шілде айларында, Германия Кеңес Одағына соғыс ашар алдында ғана жүзеге асты [11; 179].

Бұл саясат генерал Сикорский басқарған үкіметтің сол кездегі жағдайын мейлінше анықтауға әсерін тигізді. Сондықтан, ресми түрдегі «қос дұшпан» теориясын ұстанған Сикорскийдің үкіметі іс жүзінде фашистік Германия және Кеңестік Ресеймен байланысты өз саясатын бірнеше рет өзгертіп басқаша жүргізуге мәжбүр болды. Немістердің Польшаға басқыншылық шабуылы мен қыркүйек науқанының себептеріне талдау жасайтын болсақ, онда шекараны Польшаның пайдасына шешу қажет екендігі ескеріліп, соған сәйкес жоба дайындалуы қажет еді (ең алдымен Пруссия және Гданскіні біріктіру немесе қарусыздандыру, сондай-ақ, Шленск, Онольскийді).

Поляк сарапшыларының пікірінше, одақтас мемлекеттермен келісілгендей, соғыстан кейінгі Польшаның қауіпсіздігі, дамуы мен дербестікте өмір сүруі бір арнада жүзеге асырыла отырып «ақиқаттың толық жасампаздығына» кепілдік беру және шығыс аймақтың алдағы болашағы үшін тыныш өмір сүруге, сөйтіп Ұлы Польшаны кемелдендіруді жалғастыру нәтижесінде Еуропадағы күштерді дұрыс орналастыру [12; 105] қажет болды.

Генерал Сикорскийдің үкіметі Орталық-Шығыс Еуропадағы, бірінші кезекте поляк-чехословак конференциясын, одан соң кейінірек барлық Балтық жағалауындағы мемлекеттер мен Венгрияны қоса отырып, кеңейтілген жаңа саяси ұйым құру жөніндегі британдық тұжырымды қолдай отырып, өз негіздемесін одан әрі тереңдете түсті. Еуропаның осы бөлігі мен Балтық, Қара теңіз және Адриат теңіздерінің ортасында құрылатын саяси ұйым Германияның Шығысқа көрсеткен қысымының жолын кесіп, оны Ресейден бөліп тастау міндетін алдына қойған еді.

Еуропа мемлекеттерінде аумақтық федерация қағидалары негізінде бірігу тұжырымын, нақтырақ айтқанда, поляк-чехословакия конфедерациясының жобасын алдымен Ұлыбритания қолдады. Бұдан кейін 1941 жылы көктемде Атлант Мұхитының арғы бетіне өзінің алғашқы сапарымен барған премьер-министр Сикорскийдің болашақ жоспарымен таныстырғанда, сол кезде бейтарап мемлекет Америка Құрама Штаттары да түсіністікпен қабылдады. Сонымен бірге, соғыстан кейінгі Германиямен өз шекарасын реттеп, қайта құру жөніндегі поляк үкіметінің ұсынысы британ сарапшылары тобынан қолдау тапты. 1939-1940 жылдары Польшаға Шығыс Пруссия мен Гданьскіні қосу немесе қарусыздандырудың қажеттілігіне көңіл аударған Париждегі саяси топтар да дәл осындай көзқарас танытқан болатын. Бірақ, 1941 жылдың көктемінде генерал Сикорскийдің АҚШ-қа сапары кезінде американдық бірқатар қайраткерлер Польшаның Германиямен шекарасына қатысты мәселелерді талқылаудан қалыс қалды [7; 84].

Нәтижесінде, генерал Сикорскийдің федеративтік тұжырымдары Кеңес Одағының саяси мүддесіне мүлдем қарама-қарсы болды. Кеңес үкіметі бұдан өздеріне қарсы бағытталған әрекетті, кезінде украин және беларусь халықтарын қосу жөніндегі актіні Сикорский үкіметінің мойындамағанын және поляк-кеңес шекаралары мәселелеріне байланысты Шығыс Еуропадағы өз позициясын бұзбақ болған ниетті байқады.

Бұған жауап ретінде Кеңес Одағы эмиграциядағы премьер-министр Сикорскийдің үкіметін мойындамады және ол үкіметтің ешбір мәлімдемесін қабылдамай тастады [11; 184]. Сол кезде Ұлыбритания мен Франция 1920 жылы Польша басып алған жерлер үшін соғысуға бармайтындарын, қалыптасқан жағдайларға қарамастан Польша үшін Мәскеумен қарым-қатынастарын үзбейтіндігін айқын түсіндірді. Польша үкіметінің өкілдерімен келіссөздер жүргізу кезінде 1939 жылы тамыз айының 23 күні жасалған одақтастық келісім-шартты тек Германияға қарсы жағдайда ғана Ұлыбритания Польшаға көмек көрсету міндетін өзіне жүктейтіндігін еске салды. Батыстық державалар үшін «поляк мәселесі» соғыстың салдарынан туындаған жағдайлардың бірі ғана еді. Сол себепті, олар поляк мәселесіне Польша Республикасы үкіметі үміт күткендей деңгейде көңіл бөлуге ниеттенбеді.

Дегенмен, поляк-ағылшын және поляк-француз ынтымақтастығы жөніндегі мәселе кеңес-фин соғысы басталуына байланысты алғаш рет күн тәртібіне қойылды. Бұл соғыс басталған соң Лондон мен Парижде Мәскеу саясатына қарсы іс-қимылдар пайда болып, мұның өзі КСРО-ға қарсы бағытталған насихаттық науқанның басталуына алып келді. Оның тиімділігі сонда, Кеңес Одағын

Ұлттар Лигасы құрамынан шығару, өрши келе Финляндияға әскери көмек көрсетуге дейін жалғастыру мақсаты қойылды. Бірақ 1940 жылы наурыз айының 12 күні Мәскеуде Финляндиямен бейбіт қатар өмір сүру туралы келісім-шартқа қол қойылған соң бұл мәселе қайтадан қозғалған жоқ [7; 86].

Ал 1940 жылы маусым айында Франция фашистік Германиядан жеңілген соң Еуропада стратегиялық жағдай қайта өзгерді. Енді Ұлыбритания Кеңес Одағымен қарым-қатынастарды жақсартуға ұмтылған пейілге көшті. Осы 1940 жылы Францияның жеңілісі генерал Сикорскийдің өткендегі саяси тұжырымдарының бәрін де шыңырау түбіне түсірді. Дәл шешуші сәтте Германияны жеңу мақсатында Франция жерінде зор қиындықпен құрылған поляк армиясының жартысы құрып кетті. 1940 жылы маусым айының 8 күні Ұлыбританияның бастамасы бойынша генерал Сикорский ұшақпен Лондонға аттанып кетті. Келесі күні Черчилльмен кездесіп, «Үшінші рейхтың» жалпы соғысты ұзарту жөніндегі шешімін ескере отырып, поляк үкіметі мен оның қалған әскери күштерін Ұлыбритания жеріне әкеліп орналастыру туралы әңгіме қозғады. 1940 жылы шілде айының 19 күні генерал Сикорскийдің тапсыруымен Польша Республикасының Лондондағы елшісі Эдуард Рачинский Ұлыбританияның Сыртқы істер министрі К.Галифакске үндеу тапсырды (меморандум). Онда 1939 жылғы қыркүйек айының аяғында Кеңес Одағының түрмелері мен шалғай аудандарына айдауға кеткен поляк жоғары шенді офицерлері мен қатардағы жауынгерлерінен КСРО жерінде Поляк Армиясын жасақтау ұсынысы және алдағы уақытта кеңес-поляк қарым-қатынастарының мән-жайы туралы мәселелер қаралды. Генерал Сикорскийдің не себепті мұндай үндеуді дайындағандығын айту, оған қазіргі күннің өлшемімен қарау өте қиын. Бәлкім, бұл тікелей Черчилльдің, болмаса оның қызметкерлерінің ұсынысы шығар (жоғарыда айтылып өткеніміздей, сол кезде Ұлыбритания Мәскеумен қалай да жақындасудың жолдарын іздестірген болатын).

Алайда, бірнеше күн өткен соң (1940 жылы 22 маусым) поляк эмигранттық үкіметінің президенті Владислав Рачкевич пен Сыртқы істер министрі Август Залесский генерал Сикорскийге қысым көрсете отырып бұл үндеуді кейін қайтарып алуға көндірді. Ал лорд Галифакс болса бұл үндеуді «болған жоқ» деп жоққа шығарды, ал 1940 жылы маусым айының 25 күні ол кейін қайтарылды. Соған қарамастан бұл үндеу Кеңес Одағымен қарым-қатынастың Польшаға аз да болса оң септігін тигізетіндігін түсінгендігінің айғағы болып табылады. Сыртқы саясатта «орындалмайды» деп саналатын шара жоқ. Осындай келеңсіздікке қарамастан, Черчилльге жеткізілген генерал Сикорскийдің ауызша кепілдігі қалды. Ал арада бір жыл өткен соң Ұлыбританияның премьер-министрі мұндай сәтті шебер пайдалана білді [13; 49].

Сонымен Францияның жеңілісінен кейін Еуропадағы қалыптасқан жаңа саяси және әскери жағдайлар Лондондағы поляк эмигранттық үкіметіне сыртқы саясаттың мән-жайын қайтадан елестіріп алуға талап етті. Франция жеңіліске ұшырағанына қарамастан генерал Сикорскийдің сыртқы саясат жөніндегі мақсаты қағидалы түрде өзгере қоймады. 1940 жылы тамыз айының 15 күні эмигранттық үкіметтің сыртқы істер министрі В.Залесскийдің дипломатиялық көзқарастағы нұсқауында: «үкіметтің басшылыққа алған қимылдарында, күткеніміздің өзі осы, Францияның бірлігіне қарамастан, Ұлыбританиямен тізе қоса отырып, елді азат ету үшін және түбегейлі жеңіске жету мақсатында күресе беру қажет. Кеңес Одағымен қарым-қатынастарға келетін болсақ, нұсқауда атап көрсетілгендей, «қалыптасқан жағдай барысында Ресей Ұлыбританияның одақтасы ретінде» Германияға қарсы күресетін болса, біздің екі ортадағы жағдайымызды шешіп, кеңестік басып алу жөніндегі бұрыннан ала көздікке әкелген дау-жанжалды кейінге қалдыра тұру қажеттігі де туады» [7; 86] деген ой ортаға салынды.

Лондондағы Польша эмигранттық үкіметі Германияның Кеңес Одағына қарсы әскери іс-қимылдарды қалай қабылдау мүмкіндігін ұзақ мерзім саралады. Соған қарағанда, өз кабинетінде отырып, сондай-ақ британдық қайраткерлермен айтыс кезінде жаңа жағдайдың туындауы мүмкіндігін, Кеңес Одағымен келісім-шарт жасаудың талаптарын, ыңғайын анықтауға мүмкіндіктер болғаны да шындық. Сөйтіп, осыған дейін өзі ұстаған позицияны қайта бағалауға мәжбүр етті. Лондондағы поляк саяси және әскери топтары арасында Қызыл Армияның ұзақ мерзім тойтарыс беруіне сенімсіздік туып, соғыс жеңіспен аяқталған соң, Еуропаны ұйымдастыру тізгіні бәрібір ағылшын мемлекетінің қолында болады, деген көзқарас үстемдік етті. Алайда, Шығыс майданның маңызын елеп, ескермеуге болмайтын еді. Соған орай кеңестік аумақта жасақталатын Поляк Армиясының ролін қалайша жоққа шығарамыз? Көптеген саясатшылар оның КСРО-мен келісім-шарт жасау үшін маңызды болатынын да жете бағаламады.

1940 жылы қараша айында британ дипломатиясы КСРО мен қарым-қатынас жөніндегі іс-қимылдарын қайтадан жалғастырды. Сонымен қатар, бертіндегі, буыны қатая бастаған гитлершілдікке қарсы топтасқан бірлікке (коалиция) алдағы уақытта Кеңес Одағының да қосылуы мүмкін екендігіне орай екі жақты қарым-қатынасты реттеу туралы ұсыныстар да жасалды. Осының нәтижесінде министр А.Залесский КСРО-ға қатысты «поляк мәселесіне» британдықтардың орынсыз араласуына: «Ресейдегі мәселеге аса мүдделі және қазіргі кезде сол елмен соғыс жағдайында тұрған бірден-бір мемлекет ретінде» өз наразылығын білдірді. Министр Галифакске бұған түсініктеме жасап, жазбаша кепілдік етуге келісімін берді. Қараша айының 27 күні қабылданған Ұлыбритания сыртқы істер министрінің үндеуінде Мәскеуде баяндалған британ ұсыныстарында «соғыс басталар алдында Қызыл Армия орналасқан аумақтарда кеңестік бақылау болғанын мойындау» туралы сөз болғанына келіседі. Бұдан әрі британ министрі бұл мойындаудың ел дербестігіне ешбір нұсқан келтірмегенін де қуаттады. Осыған сәйкес, Галифакс 1940 жылы қыркүйек айының 1 күнгі Қауым палатасындағы премьер-министр Черчилльдің декларациясына назар аударды. Онда былай делінген: «екі жақты мүдделердің келісіміне және ерік-жігеріне қарамастан тиісті шешім таппаған жағдайда болмаса, соғыс барысында орын алатын қандайда бір аумақтық өзгерістерді мойындау ойымызда да жоқ» [14; 51].

Халықаралық сахнадағы кеңестік саясаттың өзгерістерге бой алғаны жайында куәліктер баршылық. Польша жағынан мысалы, Кеңес Одағы саясатындағы екіжүзділікті ғана емес, сыртқы саясат қызметінің одан әрі құбылуы, Германияға әлде Ұлыбританияға ілесеміз бе? деген «жоғарғы орындағы» күресті де сан қилы әрекеттердің нәтижесі деп бағалауға болады. Осы кездегі кеңес-поляк қатынасы күн тәртібінде 1939 жылы қыркүйек айының 17 күнгі Батыс Украина мен Батыс Белоруссия жерлерінен жер аударылғандар жөнінде сараптама жасау міндеті тұрды. Бұған байланысты поляк қоғамында кеңестерге қарсы наразылық өріс алды, шындығына келсек, Франция құлаған соң жағдай өзгере бастады. Түрлі кеңестік элементтерді айыптағанның өзінде негізінен коммунистік және солшыл социалистік партиялары «лондон лагерінің» басым көпшілігі ерте ме, кеш пе Польша қалай болғанда Ұлыбританияның одақтасына айналады, яғни Кеңес Одағымен де одақтасады деген ой түйді [10; 125].

Франция мемлекетінің жеңілісінен кейін Польша эмигранттық үкіметінде соғыстың мақсаты туралы және бұдан арғы саясат соғыстан кейінгі Польшаның қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелеріне арналу қажеттілігі тіптен ширыға түсті. Францияның құлауымен қатар сол кездегі эмиграциядағы поляк үкіметі де өте ауыр күйзеліске ұшырады. Ең бастысы олар армияның көп бөлігінен айырылды. Армия – бұл Польшадағы үкімет болашағы туралы оның соғысқа қатысуы, соғыстан кейінгі бейбіт өмірдегі тұғырнамасы жайындағы мәселе болатын. Армия премьер-министр генерал Сикорский және оның үкіметі арқа сүйеген бірден бір нақты күш екендігі айқын еді.

Қорыта келгенде, Шығыс Еуропадағы ұзақ мерзімді бейбітшілік үшін қаланған негіз мықты болмай құлап қалды. Өйткені осы елдерді Германиямен бірлесіп бөлшектеу, аумақты басып алу туралы мәселелер басыңқы болды. Дегенмен «Фашистік Германиямен сөз байласу саясаты» Сталинге жалған бедел әперген де шығар, бірақ бұл фашистік Германияның Кеңес Одағына шабуыл жасау қатерінен сақтап қалуға кепілдік берген жоқ [15; 50]. Сол кездегі кеңестік әскери акция Батыс Украина мен Батыс Белоруссияның халқын азат етуін және оларды осыған орай «қуанышқа бөлеп», КСРО құрамына кіргізгені секілді біржақты түсініктермен шектелді. Ал құпия қосымша өткізілген кеңес-герман келісімінің, сондай-ақ, Польша аумағында кеңес-герман әскерлерінің бірлескен қимылдары қандай рөл атқарды және басқа да маңызды мәселелер назарға ілінбей де қалды.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б) и Европа. Решения «особой папки». 1923-1939. – Т.1. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. – 400 с.
- 2 Внешняя политика Советского Союза. Сборник документов. – Т. III. – М.: Акад. Наук СССР, 1946-1947. – 656 с.
- 3 Zaron P. Kierunek Wschodni w strategii polityczno-wojskowej gen. Wladyslawa Sikorskiego 1940-1943. – Warszawa, 1988. – S. 68.
- 4 Sprawa polska w czasie drugiej wojny swatowej na arenie miedzynarodowej. Zbiór dokumentów. – Warszawa, 1965. – S. 22.

- 5 Рубинштейн Н. Рапалльский договор [Электронный ресурс]: Минск: Белорусская цифровая библиотека, 24 октября 2015. – Режим доступа: <http://library.by/portalus/modules/internationallaw>. – Дата доступа: 07.07.2018.
- 6 Документы и материалы по истории советско-польских отношений 1939-1943. – М.: Наука, 1973. – 508 с.
- 7 Slusarczyk J. Stosunki polsko-radzieckie 1939-1945. – Warszawa, 1991. – S. 12.
- 8 Риббентроп И. фон. Между Лондоном и Москвой. Воспоминания и последние записи. – М.: Политиздат, 1996. – 285 с.
- 9 Накануне 1931-1939. Как мир был ввергнут в войну: Краткая история в документах, воспоминаниях и комментариях. – М.: Политиздат, 1991. – 272 с.
- 10 Парсаданова В.С. О некоторых аспектах внешней политики польского правительства в эмиграции в 1940-1941 гг. //Международные отношения и стран Центральной и Юго-Восточной Европы в период фашистской агрессии на Балканах и подготовки нападения на СССР (сентябрь 1940-июнь 1941). – М., 1992. – С.124.
- 11 Dokumenty i materialy do historii stosunkiw polsko-radzieckich. T. VII-VIII. Warszawa, 1973. -S. 179.
- 12 Zaron P. Armia Polska w ZSRR, na Bliskim Wschodzie i Srodkowym Zochodzie. – Warszawa, 1981. – S. 105.
- 13 Черчилль У. Вторая мировая война. Пер с англ. – Кн.1. – Ростов на-Дону: Феникс, 1997. – 640 с.
- 14 Майский И.М. Воспоминания советского дипломата, 1925-1945. – М.: Международные отношения, 1987. – 782 с.
- 15 Григорьянц Т.Ю. Советско-германские переговоры в сентябре 1939 г. и сталинские планы в отношении Польши // Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале второй мировой войны (сентябрь 1939 - август 1940). – М., 1990. – С. 50-51.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕТСКО-ПОЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

А.М. Сманова

к.и.н., доцент

Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г. Алматы, email: aigulsmanova@mail.ru

В статье рассматриваются международные, дипломатические и военные отношения между Советским Союзом и польским правительством в эмиграции. После восстановления независимости Польши и формирования советского государства между этими странами шла идеологическая и политическая борьба, что было обусловлено продолжением традиционной российско-польской борьбой за господство в регионе Центральной и Восточной Европы. Обе стороны в этой борьбе важную роль отводили исторической науке, прежде всего в области изучения отношений между двумя странами. Историческая задача состояла в оправдании курса внешней политики, проводимого политическими лидерами стран, и поиске исторических аргументов в защиту их действий на международной арене.

Ключевые слова: дипломатия, Рапалльский договор, Восточная Европа, Советская Россия, социальные преобразования, Московская конференция, военнопленные

SOME PROBLEMS OF SOVIET-POLISH RELATIONS DURING THE PERIOD BETWEEN TWO WORLD WARS

A.M. Smanova

Cans. Sci. (History), Associate Professor,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Kazakhstan, Almaty, email: aigulsmanova@mail.ru

The keynote of the article is to show international diplomatic and military relations Soviet Union and government of Poland in emigration. Since the restoration of Poland's independence and the formation of the Soviet state, an acute ideological and political struggle has unfolded between them, which is conditioned by both fundamental

ideological and divergent relations between these countries and the continuation of the traditional Russian-Polish struggle for the predominance of Central and Eastern Europe in the region. Both sides in this struggle played an important role in historical science, especially in those areas that studied the relationship between the two countries. The task of history, in the opinion of the political leaders of the two countries of the period under study, was to substantiate the foreign policy course pursued by the state and search for historical past arguments in favor of the actions of its country in the international arena.

Key words: *diplomacy, Treaty of Rapallo, Eastern Europe, Soviet Russia, social transformation, Moscow conference, prisoners of war*

IRSTI 02.41.41

INTERACTION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS AND NATIONAL CULTURE

A.S. Smanova¹, Zh.O. Nebessayeva²

¹ Cand. Sci. (Pedagogy)

²PhD

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: smanova_s@mail.ru

²South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

The article deals with the essence of national self-awareness and national culture in modern conditions. And also the essence of the formation of national self-consciousness is revealed. National self-consciousness acts as an important factor in the development of national culture. National culture is considered as one of the determining factors of the vital activity of any people, the most important system-forming element of national life, a powerful consolidating force, heritage of both nation and humanity. The main aspects of their interaction are analyzed.

Key words: *national self-consciousness, ethnic self-awareness, national culture, national history, cultural activities, ethnic cultures*

Among the urgent problems of modern science is the problem of national and ethnic self-awareness. Thus, ethnology several decades ago stated the transition of ethnicity "increasingly from the material sphere to the sphere of spiritual culture and self-awareness", "mainly to the inner world of man, to his systems of values and orientations" [1, p. 94].

Although in the domestic science of the Soviet period various manifestations of national identity were not given sufficient attention, since the 1960s, the concepts of "national identity" and "ethnic self-awareness" gradually acquired the status of scientific terms. Following A.G. Agaev and other researchers began to include national identity in the number of signs of the nation.

The nation is a collective carrier of national identity. In the process of socialization, the individual acquires the idea of his national identity, the nation to which he belongs (the image of "we"), as well as other components of national identity. Due to this, he is the bearer of an individual variant of national self-awareness, through which he feels a connection with relatives, countrymen, ancestors, feels his roots in history. National self-consciousness gives a person stability, a sense of security as a member of a certain community - the nation.

Individual and collective national self-consciousness are closely connected and mutually enrich each other.

In some situations, national self-consciousness can spontaneously perceive and destructive ideas, moods, and become infected with them. In the conditions of immaturity of civil society and underdevelopment of democracy, a spontaneous mood can be directed to any channel. As a rule, the most valuable, reasonable and paramount ideas for the people, the opinions of individuals, are included in collective national self-consciousness. Thanks to this, it is possible to prevent negative phenomena by correcting the content of national consciousness, active inclusion in it and dissemination through the institutions of education and upbringing, the mass media, etc. ideas of interethnic cooperation, the closeness of the historical past of different nations, the unity of the destinies of modern nations.

As for the subject of national self-consciousness, in the strict sense, this part of the nation is part of the nation that expresses feelings and interests in concrete historical conditions, produces ideas and theories connected with various aspects of the national phenomenon. Thanks to this, the nation realizes its material existence in all its aspects, and its spirituality in all its richness.

Due to the specifics of professional activities, the most representative social stratum, engaged in the formation and development of national self-consciousness, is the intelligentsia, and in some periods of national history - other classes and strata of society.

National self-awareness, as the nation's recognition of itself, its national values, and the individual-the awareness of the latter on the basis of one's own national identity, is undoubtedly one of the most significant components of the national phenomenon. It is formed in the course of national history, on the

basis of national movements, intensive national development, the uniqueness of natural and social conditions, cultural traditions, etc.

In the national consciousness, the people's idea is formed, supported and developed, and about the special that distinguishes it from other peoples.

National self-consciousness can persist for a fairly long time even after the loss of objective forms of national identity.

As the general culture of the nation grows, so does the level of development of its national identity, which does not exclude the process of weakening its individual elements and even their partial loss.

A high level of maturity is reached by a people whose national self-consciousness rises to the realization of the intrinsic value of each individual. His collective self-consciousness does not suppress individuality, does not unify the diversity of views of individuals.

Despite the inextricable link between ethnic and national identity, it is necessary to differentiate these phenomena. The core of ethnic self-awareness is the sense of the community of origin by the representatives of the ethnos and the awareness of the community of language, culture, the past, etc., based on it. In the national consciousness, the topical tasks, problems, goals of the development of the nation, along with the awareness of the community of cultural values, come to the fore.

The ethnic core of national self-consciousness presupposes the preservation of memory, pride in the past of its people, and this serves as a basis for recognizing the subject's belonging to the ethnic community. "The process of globalization generates a wave of ethno-renaissance as a search for certainty and stability through the restoration of the vitality of the roots," O.N. Kozlova [2, p. 76].

In certain periods of development of large, and even less numerous peoples, it is the awareness of the community of the past that plays an important role in the spiritual life of the nation. Such a period is now being experienced by Kazakhstan. The self-consciousness of both individual peoples and the general self-consciousness of Kazakhstan as a whole, in the context of a somewhat protracted transition period and the vagueness of the goals of further development, actively turns to the past, especially to the stages of prosperity, years of glory, military victories, achievements, biographies of outstanding figures. In this way, the national self-consciousness of the peoples of our country and the general self-consciousness of Kazakhstan attain a powerful boost through the activation of the traditional components of its structure.

Among the peoples of economically leading states, ethnic self-awareness is often deeply hidden and the emotional melodies, speeches, realities and symbols of one's own people are manifested as an emotional response. Even among people who have lost many of the features of the traditional way of life and their native language, ethnic self-awareness is often preserved.

National self-consciousness acts as an important factor in the development of national culture. In works until the late 1980's, national culture was most often given the place of a minor sign of the nation. Only a few authors claimed that the peoples are not related to territory, not to economy, and not even to language, but to general culture [3, p. 89]. Today the role of culture is assessed more adequately. National culture is considered as one of the determining factors of the vital activity of any people, the most important system-forming element of national life, a powerful consolidating force, heritage of both nation and humanity.

Thus, national self-consciousness is one of the primary foundations of the unity of modern nations. It belongs to the decisive factors of the consolidation of the nation. Even in such a catastrophic situation as the change of language, the nation remains as long as it retains its national identity.

Proceeding from the concept of culture adopted in cultural science, it is possible to define the national culture as a set of ways and results of the nation's activity, a universal mechanism for its adaptation to the natural and social environment.

National culture is the result of the life activity of the people for the entire period of its development, the experience accumulated over thousands of years, materialized in the objects of work and life, as well as traditions, moral, aesthetic and other spiritual values, customs, rituals, etc. In diverse activities to create, preserve, disseminate and consume cultural products, the nation manifests itself as a subject of historical creativity, realizing its needs and interests. Cultural activity is one of the main goals of the existence of human, nation and humanity.

The social entity that makes the greatest contribution to the creation and functioning of the national culture is the intelligentsia. True, part of it, for example, the scientific intelligentsia, is professionally employed in one of the most international spheres of science. However, for example, representatives of some

humanitarian branches of knowledge, as well as artistic intelligentsia, cultural workers, teachers, etc., devote their activities to the development, study, propaganda, and national culture.

Usually the concept of "national culture" includes, first of all, its spiritual components: language, national characteristics of the psyche, socionormative culture, artistic creativity, etc., paying much less attention to its material components. Meanwhile, both are manifestations of the adaptive abilities of the nation, its creative potential.

In the process of functioning of spiritual culture, humanization of society, harmonization of relations of all social actors, art plays a large role. It is an integral part of the national culture. Art to a lesser extent than other elements of culture, is unified and continues to be the focus of national specifics. It acts as one of the most important forms of national self-consciousness.

The self-consciousness of the nation organically includes national symbols, artistic images of the native nature, representatives of the nation, the surrounding social environment, native melodies, tales, poems, myths, etc., people's ideas about their own national taste and ideal, and much more. National aesthetic taste reacts to the aesthetic qualities of the surrounding world and works of art. Since it is formed mainly under the influence of the usual impressions, the national aesthetic ideal, the typical forms, colors, proportions of the surrounding world, the types and genres of folklore and the professional art of its people, they serve as one of the impulses of creativity and are perceived, especially at first, As a kind of benchmark for evaluation. Developed national aesthetic taste adequately assesses other national borrowing, new, unusual aesthetic and artistic values.

Versatility, emotionality, expressiveness, multifunctionality and other features of the nature of art allow to consider it as one of adequate forms of expression of self-identity and community, including the nation.

National culture is a natural form of manifestation and self-realization of national self-consciousness. It is culture that underlies the national differentiation of communities and national self-identification of the individual. In the national culture, the nation's image of itself, about the specific features of the way of life, character, etc., is objectified.

The formation of national self-consciousness and culture is carried out in close interconnection and interaction.

National self-consciousness can promote the development and even the revival of certain elements of national culture, for example, language, ritual, types and genres of art, etc. In recent decades, thanks to the rise of national identity, positive trends have emerged in the development of the cultures of the peoples of our country, including Siberian ones: the revival of traditions, customs, folk handicrafts, holidays, the resumption of the study of native languages, the revival of publishing activity, the growth of people's interest in their own cultures etc.

In turn, the national culture is the basis and the stimulus for the development of national self-consciousness.

Of course, the concept of "national culture" is broader than the notion of "national characteristics of culture." The proportion of purely national, distinctive elements is relatively low. However, it is these specific elements, as well as the peculiar combination of certain features inherent in a particular national culture [4, p. 13] give it an identity, uniqueness and uniqueness.

To denote the structural elements of the national culture that preserve the identity of the nation, we use, following A.I. Rakitov, the term "core". This core is ethnic, because the national culture most often retains the essential features of ethnic culture, and traditional. The traditional core determines the natural inheritance at each new stage of original elements, their continuity in the development of national culture. In the ethnological and psychological literature, these elements are called an ethnic constant, an ethnic archetype, and so on.

At the same time, one can not but admit that all the richness of ethnic culture is not always the property of every member of the ethnos. As A.A. Elayev, "its content by the majority of the members of the ethnos is realized fragmentarily, in its entirety it remains the property of a few specialists" [5, p. 29].

This does not detract from the self-worth of ethnic and traditional culture. The importance of traditional cultures in the world historical process of L.S. Sysoev opens this way: "Like the genetic program of the population, they reinforce the essential and stable properties, both natural and ethno-social environment" [6, p. 145-146].

The ethnic cultures of the peoples of Siberia, especially the small ones, were significantly weakened and undergone significant deformations as a result of two cardinal transformations that took place at the beginning and at the end of the twentieth century. Nevertheless, their traditional core has been preserved, and now the cultures of the peoples of this vast region focus on the most important spiritual values: peace, restraint, respect for elders, veneration of national relics, authority of knowledge and wisdom, importance of family and kinship ties, etc. In the post-Soviet period, the legacy of figures whose views were not consonant with Soviet ideology is restored, many traditions, customs, elements of religious culture, lost artistic values are restored, and a mass interest in the cultures of these peoples has appeared. In response to the public need, the amount of information on these issues has increased immeasurably. Thus, the space of national culture has become more extensive than before.

The expansion of the social base of national self-awareness and the space of national culture influences the self-awareness of individuals. The activation of collective national self-consciousness leads to an earlier and more dynamic creation of a national picture of the world in the mind of a person, a more distinct idea of the national aspects of one's own self. The individual in this case becomes a subject, on the basis of free choice, actively and creatively forming his own self-consciousness. In turn, the developed self-consciousness induces the person to master the riches of the national culture in a deeper and more diversified manner.

Originality support the aspirations of the nation and its component individuals assert themselves through specific forms of culture, through belonging to a community with a unique value.

If the traditional core determines stability and stability, then other elements of the national culture, which can be called actual, modern (for each stage of development), determine the mobility of the national culture, its ability to produce innovations, and modernize.

Only a holistic, having a harmonious internal structure, a highly developed culture is viable and capable of successfully participating in worldwide processes.

Obviously, the culture of any nation is much broader than the national culture, because includes both international and supranational components. And their share in the cultures of modern nations is increasing, especially in recent decades. Many of these components are necessary for all peoples and meet their own internal needs, being an expression of the common destiny of mankind. At the same time, it is not entirely correct to call, as is often done, the supranational culture of the world, because it does not exhaust the whole content of world culture.

The diversity of cultures in the modern world shows that many nations manage to preserve their identity and distinct culture. "While the economic and political map of the world is indeed almost completely" Westernized, "the cultural map remains to this day what it was before the beginning of Western economic and political expansion," A. Toynbee wrote [7, p. 81]. Of course, the current situation has changed, but the desire of many peoples to preserve the identity of their culture is obvious.

The vitality of the national culture now depends on the optimal combination of the traditional core and the actual layer, on its ability, while remaining original, dynamically developing, adapting or optimally integrating the constantly increasing components of the global, supranational culture. In addition, not all these components acquire any local form: for example, many of the latest technologies are knowingly devoid of it. O.N. Kozlova characterizes some of the features of globalization:

"Globalization is developing due to the growth of the number of connections within the ethnosphere, which leads to densification, greater coherence, interdependence of the processes of reproduction of social life throughout the globe ... Information ... has no country and is reproduced in the Internet space, the most important principle whose functioning is transparency, openness of borders ... As a result, a post-capitalist society is formed as a global world community, in which it is coherent It is higher than differentiation. In it an increasingly prominent role is played by the institutions of rapprochement, association. And at the same time, the attachment, the tightening of people and space weaken [2, p. 74].

Unfortunately, the components of supranational culture tend to dominate over any local, including national, components. It is no accident that many publications refer to the cultural expansion of the West, with which the phenomenon of supranational culture is associated. Thus, V.K. Nazarov writes about "the aggressive expansion of Western mass culture, which leads to the destruction of national cultures, catalyzes the disappearance of cultures of small ethnic communities. World culture is increasingly saturated with ideas, values and norms of the Western way of life" [8, p. 54].

Modern national culture is based on writing, literary language, includes a fairly large national intelligentsia, a system of universal education, special organizations and institutions of culture, all kinds of artistic activity, technical means of production and distribution of cultural products, etc. It is still one of the most adequate and optimal forms of objectification of national self-consciousness.

For the vast majority of the people one of the primary elements of national culture is language, which is considered as marker of nation and one of the main national values.

Consequently, how the national culture influences national self-awareness, and national self-awareness affects the national culture. The nation is the carrier of national self-consciousness. She also creates culture.

The peoples of Kazakhstan for centuries existed in conditions of multiethnicity and mutual influence of different cultures. In such a multinational country as ours, the policy in the field of national cultures should be carried out in a differentiated way, taking into account the characteristics of each people. This will allow at least to return to that level of relative leveling of cultures, which, with all the shortcomings and deformations, was achieved in the Soviet era.

One of the priority areas should be the state's concern to preserve the entire cultural heritage in the face of ever-increasing unification and standardization of the way of life. It is clear that the smallest in number of people are the most vulnerable in terms of loss of national identity. With the massive penetration of dominant cultures or supra-national culture, the traditional core of their cultures and its protective layer, as a rule, are unable to organically perceive and adapt the phenomena of other nationalities mobility, as a result of which identity is lost. Such ethnoses and their cultures require special protection and assistance from the state and the world community.

National cultures that form the diachronic connections of mankind, the world and general Kazakh cultures, which carry out synchronous interrelations of peoples, mutually complement and enrich each other.

It can be assumed that the traditional values of national cultures will remain as the heritage of mankind in the future. National cultures themselves will develop in the form of their predominantly spiritual components, as long as there are languages, features of the psyche and national self-consciousness of peoples.

Socionormative sphere and art seem, perhaps, the most resistant to the leveling influences subsystems of culture, most fully retaining their national identity. Thus, in contemporary art culture, along with the global spread of Western artistic production and the creation in many countries of their own works of mass art forms, there is also an active development of original national artistic cultures, the interest of artists and public alike in the traditional themes, original styles, genres and species art.

In the individual national self-consciousness of a person of the near future, several levels of self-consciousness can coexist: national and any local ethnic variant; these two levels can coexist with the national, for example, common-Kazakh identity. Probably, similar models are possible in the future in the form of coexistence, say, of a national with a larger regional self-consciousness or with an ethnically neutral self-consciousness of the future mankind.

Only subjects with full self-consciousness can act as full participants in the global dialogue of cultures, the necessary identity of which is and will be, in the foreseeable future, national self-awareness.

Prospects for the development of the national self-consciousness of all peoples are largely laid down in our days. They are determined by the leading trends in the development of interethnic and interstate relations, their foundations lie in the field of international law and the national policies of states and national and state entities within them. The task of scientific research is to analyze the current situation and determine the prospects for optimal development.

References

- 1 Arutyunov S.A. *Narody i kul'tury: Razvitie i vzaimodejstvie*. – M.: Nauka, 1990. – 243 s. (in Russ.)
- 2 Kozlova O.N. *Etnichnost' chelovechestva: prostranstva bytiya i byta narodov // Social'no-gumanitarnye znaniya*. – 2003. – № 5. – S.57-77 (in Russ.)
- 3 Semenov YU.I. *K opredeleniyu ponyatiya «naciya» // Narody Azii i Afriki*. – 1997. – № 4. – S. 86-102 (in Russ.)
- 4 Artanovskij S.N. *Etnicheskoe svoeobrazie kul'tur // Filosofskie i social'no-politicheskie problemy kul'tury: trudy LGIK im. N.K. Krupskoj*. – L., 1995. – S. 3-17. (in Russ.)

- 5 Elaev A.A. Gosudarstvennaya politika i upravlenie v sfere mezhehtnicheskikh otnoshenij. – Ulan-Udeh: Izd-vo Buryat. gosun-ta, 2008. – 130 s.
- 6 Sysoeva L.S. Filosofiya kul'tury // Centr uchebno- metodicheskoy literatury. – TGPU, 2003. – 156 s. (in Russ.)
- 7 Tojnbi A. Postizhenie istorii. – M., 1991. – 736 s. (in Russ.)
- 8 Nazarov V.K. Uchenie evrazijstva i problema mul' tikul'turalizma v sovremennom mire // Mongolyg soel, urlag sudlal. – Ulaanbaatar hot: Mongolyg soel urlagijn ih surguul'; soel, urlag sudlalyn hurehehleh, 2005. – S. 54- 57 (in Russ.)

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ И НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

А.С. Сманова¹, Ж.О. Небесаева²

¹ к.п.н.

² PhD

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Казахстан, г. Алматы, email: smanova_s@mail.ru

²Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Казахстан, г. Шымкент

В статье рассматривается сущность национального самосознания и национальной культуры в современных условиях, раскрывается суть формирования национального самосознания. Национальное самосознание выступает в качестве важнейшего фактора развития национальной культуры. Национальная культура рассматривается как один из определяющих факторов жизнедеятельности любого народа, важнейший системообразующий элемент национальной жизни, мощная консолидирующая сила, достояние и нации, и человечества. Анализируются основные аспекты их взаимодействия.

Ключевые слова: национальное самосознание, этническое самосознание, национальная культура, национальная история, культуросоздающая деятельность, этнические культуры

ҰЛТТЫҚ ӨЗІНДІК САНАНЫҢ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ҚАРЫМҚАТЫНАСЫ

А.С. Сманова¹, Ж.О. Небесаева²

¹ п. ф.к.

² PhD

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қаласы, email: smanova_s@mail.ru

²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қазақстан, Шымкент қаласы

Бұл мақалада заманауи жағдайларда ұлттық өзін-өзі тану және ұлттық мәдениеттің мәні қарастырылады. Сондай-ақ, ұлттық өзін-өзі танудың мәні де анықталды. Ұлттық өзін-өзі тану ұлттық мәдениетті дамытудың маңызды факторы болып табылады. Ұлттық мәдениет кез-келген халықтың өмірлік белсенділігін анықтайтын негізгі факторлардың бірі, ұлттық өмірдің ең маңызды жүйе құраушы элементі, қуатты біріктіруші күші, ұлт пен адамзаттың мұрасы болып саналады. Олардың өзара әрекеттесуінің негізгі аспектілері талданады.

Түйін сөздер: ұлттық өзіндік сана, этностық өзін-өзі тану, ұлттық мәдениет, ұлттық тарих, мәдениет қызметі, этникалық мәдениет

ҒТАХР 03.20 03.23.55, 13.41.09

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ КІТАПТАРЫ ЖӘНЕ САЯСИ БИЛІК: ӨЗАРА ҚАТЫНАСЫ ТАРИХЫ

Е.Қ. Күлдібаев¹, С.Д. Саркулова²

¹Т.ғ.к., доцент

²PhD

¹Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

²Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Қазақстан, Алматы қ., email: sarkulova_84@mail.ru

Ресей империясында 1900-1917 жылдар аралығында қазақ тілінде жарық көрген кітаптардың идеялық мазмұны және соған сәйкес оның қоғамдық маңызы талдауға алынады. Қазақ кітаптарында көтерілген оқу-ағарту ісі мен жас ұрпақ тәрбиесі, қазақ қоғамының саяси және әлеуметтік-экономикалық, дін, отбасы және салт-дәстүр мәселелері, сондай-ақ патшалық кезең тұсындағы қазақ кітаптарына қатысты жүргізілген іс-шаралар мен оның авторларының кеңестік жүйе жағдайындағы тағдыры зерттелді. Революцияға дейінгі қазақ кітабы қазақ халқының мол мәдени мұрасының үлкен бір бөлігі, қайнар көзі десек те болады. Қазақ кітабының тарихын одан әрі зерттей түсу, оның мазмұн-мағынасының халық арасына таралып, танылуына, бүгінгі кемеліне жеткен халқымыздың мәдениетінің, бүкіл ағартушылық ісінің түп көзін тану деген сөз.

Түйін сөздер: қазақ кітаптары, оқу құралдары, цензура, пантүрікшілдік, Қазан қаласы, Қазан баспаханасы, Мұсылман басылымдары

XX ғасыр басында патша үкіметі барлық өзінің қарамағындағы барлық территориялардағы баспаханаларды, литографияларды, фотоательерді, кітапханалар мен кітап дүкендерін қатаң бақылауға алып, олардың әрбір қадамы жайында дер кезінде мәліметтер алып отырды. Қазақстан губернияларында бар баспаханалар мен кітапханалар, кітап дүкендері есепке алынып, оның кімге тиістілігі анықталды. Мәселен, 1900 жылдың 12 қазанында Торғай облысының губернаторы Баспа ісіне байланысты Бас Басқармасына жіберген мәліметіне қарағанда облыста 8 кітапхана, 1 баспахана мен 1 фотография (Қостанай қаласында) барлығы айқындалған [1, 21-23-пп.].

Үкімет кітап сатылатын дүкендерді жіті тексеріп отырды. Тіпті кітап дүкенін ашпақ болғандар облыс губернаторынан арнайы рұқсат алуға тиіс болды. Мәселен, 1900 ж. 17 желтоқсанда Тобыл губерниясына қарасты Турин уезінің Дымкова болысының шаруасы, запастағы армия хатшысы С.А. Косарев Семей қаласында кітап, газет, журнал сататын дүкен ашуға Семей губернаторына өтініш түсірген. Оның бұл өтінішіне қоса полицмейстердің қызметін уақытша орындаушы Михайловтың полиция тарапынан оның дүкен ашуына қарсылық жоқтығын білдірген куәлігі қоса жіберілген [2, 1,2-пп.].

Дегенмен осындай мазмұндағы өтініштерді қарастыру өлкедегі жағдайларға байланысты кей уақыттарда ұзаққа созылып та кетті. Бұған себеп қазақтардың арасында ұлттық-діни қозғалыстың өрлеп кетуі болатын. Сонымен қатар бұл кездерде пантүрікшілдік идеяны насихаттаған кітаптар, газет-журналдар қазақ даласына небір жолдармен таралып жатқан еді. Көпшілік жағдайда кітап дүкенін ашпаққа ниеттенгендердің өтініші қанағаттандырылмады. Кітап дүкенін ашпақ болған Семей қаласының көпесі Ғұмар Халитовтың өтініші қабылданбаған [2, 3-п].

Қазақ жеріне діни тақырыптағы кітаптардың көптеп таралуы патша үкіметін алаңдатпай қоймады. Осыған орай барлық облыс губернаторларына өз қарамағындағы өлкедегі барлық мұсылман тіліндегі әдебиеттерге мұқият болуын, кітап дүкендерінде пантүрікшілдік мазмұндағы кітаптардың сатылып кетпеуіне жол бермеуі қатаң талап етілді. Мәселен, Семей облысының әскери губернаторы құпия түрде 1901 ж. 18 қазанында Қарқаралы уезінің басшысы капитан фон Киницге жолдаған хатында оның Семейге жіберген қазақ тіліндегі кітапшасы барлық ру қазақтарын орыс үстемдігінен құтылуға және мұсылман билігін қалпына келтіруге шақырған үндеу екендігін айта келе, бұл кітапшаны қашан және кімнен тәркілеп алғандығы жөнінде мәлімет жіберуін талап еткен [3, 492-п].

20 желтоқсанда осы хатқа орай капитан фон Киництен рапорт түсіп, бұл кітаптің қолына кездейсоқ түскендігін, қазақ тілін үйрену ниетімен өзінің тілмашы, кеңсесінің лауазымды кеңесшісі Бекметевтен қазақ тілінде кітаптар әкеліп бергендігін өтінгендігін, оның 22 кітап әкеліп бергендігін айта келе, солардың арасында осы кітаптың цензураның рұқсатынсыз басылғандығын байқағаннан кейін Бекметевтен аударып беруін өтініп, кітаптың «кәпірлерге» қарсы күреске шығуға шақырғандығын естігіндігін келтіреді.

Бекметев бұл кітапты нақты кімнен алғандығын есіне түсіре алмаған. Сұрау барысында ол бұл кітап әріпіне қарағанда (шрифт – С.С.) Константинопольде басылып, Ирбит және Қоянды-Бота жәрмеңкелері арқылы қазақтар арасына арзан бағамен, нақтылай айтқанда 15-20 тиынға сатылып, таралуы мүмкіндігін айтқан.

Уезд басшысы жәрмеңкелерді тексеру барысында сатылып жатқан кітаптардың арасында рұқсатсыз, арнайы цензурадан өтпеген кітаптарды байқамағандығын мәлімдеген. Рапортқа қоса Қоянды жәрмеңкесінде цензурадан өтпеген кітаптардың жоқтығын дәлелдеген анықтама тіркелген. [3, 50-53-пп].

Патша саясатына қарсы мазмұндағы кітаптардың таралып кетуінен қорыққан үкімет Семей облысындағы барлық кітап дүкендерін тексеріп, онда сатылатын кітаптар жайында мәлімет алған. Тексеріс барысында Семейдегі 2-ші гильді көпестер Қадыр Сейфуллин мен Ысқақ Неғматуллин кітап дүкендерінде мұсылман кітаптарын сататындығы, бар кітаптары каталогқа тіркелетіндігі анықталды. [4, 1-3-п.].

Қазан қаласында басылып шығатын барлық шығыс тіліндегі кітаптардың мазмұнын қадағалау Қазан губернаторының бұйырығымен Н.И. Ашмаринға жүктелінді. [5, 7-п.] Қазан қаласындағы баспаханалардан басылуға өтініш етілген кітаптар арнайы бақылаудан өткізіле бастады. Нәтижесінде С.-Петербург цензура комитетінің шешімімен 1902 ж. сәуірінде қазақ және түркі тілдерінде шықпақ болған «Тухфету-ль-тәржімәсі», «Қисса Сал-Сал» және «Шежіре манзума» «Шежіресі анас ибн Мәлік» «Ки-табу-л-кабаир уа-с сығайыр» сияқты кітаптарды басуға тыйым салынды [6, 18-п.].

Барлық діни мазмұндағы кітаптарды шығару және сату мәселесі С.-Петербургтағы цензура комитетінің рұқсатымен ғана шешілді. Комитет цензурадан өткізгеннен кейін облыс губернаторына өтініш беріліп, оның да рұқсаты алынды. Жәрмеңкелердегі кітап саудасы да бақылауға алынып, арнайы сатуға рұқсат алынбаған кітаптар тәркіленіп отырды.

Мектеп, медреселерде оқытылып жатқан оқу құралдары да жіті тексеріске алынды. Семей облысының халық училищесінің инспекторы Злобин облыстың әскери губернаторына жіберген рапортында Семей медресесінен табылған арнайы рұқсаты жоқ 10 кітапты сыртқы істер департаментіне жібергендігін хабарлаған [7, 23-п.].

Қазақ балаларына арналған мектеп, медреселерде оқу құралдарының жетіспеуі оқу үрдісіне үлкен қиындықтар туғызды. Аударма комиссиясының 1904-1905 жылдардағы есебінде осы мәселе баса айтылып, Қазан баспаханаларынан «Қазақтарға арналған алғашқы орыс тілі оқулығы» мен «Қазақтар үшін орыс тілінің практикалық сабақтары», «Қазақтарға арналған әліппе» және т.б. шығарылғандығы келтірілді [8, сс. 31-34].

1906 жылдың 29 мамырында Қазандағы Баспа ісінің инспекторынан Баспа ісінің Бас басқармасына Қазан қаласында Баспа ісін бақылайтын арнайы цензуралық мекеме құруды ұсынды. Оның себебін шығыс тілерідне кітап, журнал, газеттердің көптеп шығарылуынан Н.И. Ашмариннің барлығын бірдей бақылауына мүмкіндігі болмай отыр деп түсіндірді [9, 1-2-пп].

1906 ж. маусым айындағы Баспа ісінің Бас басқармасына жіберілген хатта да Баспа ісі комитетін құру қажеттігі көтерілді [9, 4-п.]. Комитеттің құрамын бес адамнан бекітіп, оның әрқайсысының атқаратын қызметі де анықталды. Жалпы комитеттің төрағасы, орыс, татар, чуваш, бұратан, араб, парсы тілдерінде шығатын мерзімді басылымдарды қарайтын үш мүшелері және хатшысы, сонымен қатар орыс және татар баспаханаларын бақылайтын екі инспектор болу ұсынылды. Орыс тіліндегі шыққан басылымдарды бақылау инспектор А.В. Фроловқа жүктеп, оған жылына 2500 сом көлемінде жалақы төлеу, ал татар және чуваш тіліндегі басылымдарды мұғалімдер семинариясының тәлімгері Н.И. Ашмаринге ұсынып, оған да жылына 2500 сом көлемінде жалақы төлеу, егер де ішкі істер министрлігіне қызметке ауысқан жағдайға бұл қызметті қосалқы атқарып, 1800 сом көлемінде ақы төлеуді, татар, чуваш, араб, парсы тілдерінде шыққан басылымдарды қарауға

Қазандағы император университетінің монғол тілінің оқытушысы Н.Ф. Катанов келісім беріп отырғандығы, оған да 1800 сом көлемінде сыйақы төлеу қажеттілігі айтылды.

Ал комитеттің хатшылығы қызметін атқаруға Қазан оқу округының лауазымды кеңесшісі, 14 жылдай Қазандағы цензура және Баспа инспекторы бөлімінің хатшылық қызметін атқарушы А.Н. Антонов тілек білдіріп отырғандығын, оған 1500 көлемінде сыйақы төлеу мәселесін атап өтті. Комитеттің шаруашылық шығынына, атап айтқанда кеңсе, шаруашылық және күзетшілік шығындар 800 сом, ал ғимаратты жалдау және оның жылу жүйесіне 1000 сом көлемінде ақша төленетіні де ескерілді. Сонымен қатар баспаханалардың аға инспекторына 2000 сом көлемінде жалақы, бұратаналардың басылымдарын баспаханаларды бақылайтын инспекторға 1500 сом, осы тексеру орнындағы кеңсе және шаруашылық шығынына 600 сом, екеуінің жол сапарларына 400 сом көлемінде қаржы керектігі де баса айтылды.

Жоғарыда көрсетілген қызметтер мен оларға тағайындалатын жалақы мөлшерінің 1906 жылы Ішкі істер министрлігінде қарап, нақты шешім күтетіндеріне сенім білдірді [9, 6-7-пп.].

Қыркүйектің 12-де жоғарғы орынға Баспа ісі Бас басқармасының төрағасы Бельград Қазандағы Баспа ісінің Уақытша комитетін бекіткен жағдайда оның төрағасына 2500 сом, комитет мүшелеріне, нақтылай көрсеткенде, орыс тілді шығармаларды тексеретінге – 1800 сом, татар және чуваш тіліндегіні тексеретін мүшеге – 1800 сом, бұратана халықтар мен шығыс тіліндегіні бақылайтынға – 1800 сом, хатшыға – 900 сом, кеңсе және шаруашылық шығындарға – 600 сом, жалға және ғимаратты жылытуға – 600 сом, барлығын қосқанда бір жылға 10 000 сом ақша қажеттігін айтып хат жолдады [9, 12-п.].

1906 ж. 3 қарашасында Ішкі істер министрі П. Столыпиннің қол қоюымен Қазан қаласында Баспа ісі жөнінде Уақытша комитет құрылды. Оның төрағасы болып статистік кеңесші Пинегин, комитет мүшелігіне коллеждік кеңесші Фролов, Қазан мұғалімдер семинариясының тәлімгері Ашмарин, Қазандағы император университетінің монғол тілінің төрағасы, статистік кеңесші Катанов, хатшылығына Қазандағы цензура және Баспа инспекторы бөлімінің хатшылық қызметін атқарушы А.Н. Антонов бекітілді [9, 17-п.].

Комитет құрылысымен Қазан қаласындағы барлық баспаханаларға Уақытша комитеттің құрамы және оның атқаратын қызметі жөнінде ақпараттық хат түсіп, баспаханада шығарылған барлық басылымдардың 10 данасын міндетті түрде комитетке жіберу талап етілді. Сонымен қатар комитетке әр басылымның мазмұны, жалпы данасы туралы анықтама қоса жіберілуге тиісті болды. [9, 24, 26-п.].

Комитет әр баспаханаларға басылуға түскен басылымдардың қолжазбаларын да жіті тексерістен өткізді. 1907 ж. 12 мамырда құпия түрде Қазан губерниялық жандарм басқармасы қазақ тіліндегі қолмен жазылғандарды комитетке жіберіп, оның қауіптілігі бар ма, жоқ па анықтап беруін өтінген. [9, 41-п.] Жіберген 6 қолжазбаға комитет мүшесі профессор Н.Ф. Катанов 15 мамырда пікір берген. Бірінші қолжазба бойынша, Баянауылдан келген жеке хаттардан тұратындығын, қазақ жеріне қара шекпендер келгеннен бері қазақтардың жері азайып кеткендіктен Омбы генерал-губернаторына жер мәселесі бойынша барғандығы жайында жазылғандығын, хаттың ешқандай да қауіптілігі жоқтығын айтса, ал екінші хат Қожа Ахметке арнап жазылғандығы, денсаулығы мен жағдайының жақсылығы жайында ғана айтылғандығын, 3-ші қолжазбаның қазақтардың орыс бодандығына өткенге дейін еркін өмір сүріп, 1731 жылдан орыстарға қарағаннан бері қоныстанушы орыстардың легі көбейіп, қазақтар оларға кіріптарлыққа түсіп, өз діндерін ұмытып бара жатқандығы айтылғандығын көрсете келе, бұл қолжазбаның да еш қауіптілігі жоқтығына сендірген.

Төртінші Әмірхан Жандыбаевтың «География, жерді сипаттау» деп аталатын қолжазбасы жалпы географияға қысқаша сипаттама беретіндігін, бесіншісі, Жүсіп Кәфяевтің қолжазбасы, рақымдықтың мәнісін, халиф Әли туралы рухани-адамгершілік мазмұнды құрайтындығын келтірген [9, 42-43-пп.].

Кітап дүкендерін тексеру барысында кей жағдайларда цензура рұқсат етпеген, Сот Палатасы қолданыстан алып тастаған кітаптар мен журналдар табылып жатты. Мәселен, ерекше тапсырманы орындаушы аға шенеунік Запаловский Семей қаласындағы Косаревтің дүкенін тексеру барысында Ресейдегі ірі қалалардағы баспаханаларда басылып шыққан революциялық пиғылдағы 90 түрлі басылымдар, кітаптар мен кітапшаларды тәркілеп алған [10, 7-12-пп.].

1908 жылдың басында Қазан баспаханасынан 1907 ж. қазақ тілінде шыққан барлық кітаптар тексеріліп, бұлардың ішінде «Сабах», «Қисса-и хазірет Ғали», А.В. Алекторовтың «Қырғыз

хрестоматиясы» «Қисса Зарқұм» сияқты кітаптар Уақытша комитеттің арнайы рұқсатымен шығарылғаны анықталған [11, 107-120 пп.]. Жалпы Уақытша комитеттің есеп мәліметінде 1907 жылы Қазан баспаханаларынан қазақтардың 19 кітабы жарық көргендігі жайында келтірілді. Оның 1-і халық оқуына арналған кітап, 4-і діни-адамгершілік, 1-і балаларға арналған, 1-і ғылыми мазмұнда болған.

Комитет мүшелері әрбір кітаптың ішкі мазмұнына ерекше мән берді. Н. Катановтың құзырына түскен Шарафтың «Насихат қазақиясы» сенімсіз кітап ретінде басудан шеттетілген. Оның себебін Н. Катанов 1908 ж. 8 ақпанда Уақытша комитеттің төрағасы М.Н. Пинегинге жолдаған хатында айқын ашып көрсетті. Кітап қолжазбасын 28 қаңтарда ішінде орыстарға қарсы жазылған мәтін үшін қайтарылған. Оның көрсетуінше, қайта түскен қолжазбадағы сол мәтін алынып тасталынбаған. Н. Катанов қолжазбаны басу, баспау мәселесін комитет төрағасының құзырына тапсырады [12, 15-19пп.].

Қазан баспаханасынан басылып кеткен кітаптар жайында да комитет мүшелері пікірлер жазып отырды. Қазандағы Шараф баспаханасынан шыққан Нияз Мұхаммед Сүлейменовтың «Айна» деп аталған қазақ кітабына профессор Н.Ф. Катанов пікір жазып, онда кеткен бірнеше қателіктерді көрсеткен. Мәселен, 8-бетте, надандық бізді (қазақтарды) бізге тиіселі жерімізден және суымыздан айырды. Бұл тіпті миссионерлерге «қырғыздар – мұсылмандар емес, шамандар» деп біздің дінімізді күлкіге айналдыруға мүмкіндік берді. Осының арқасында біз Мемлекеттік Думасыз қалдық (біз оған өз өкілімізді сайлай алмадық). Бұдан кейін 17-ші және 23-ші беттерде де осындай мазмұндағы сын көтермейтін сөздердің жазылып кетуін келтірді. Жалпы Н. Катановтың бақылауынан 1908 жылы Қазанда шығарылған шығыс тілдеріндегі 456 кітап өткен [13, 1-п.].

1908 жылы 24 маусымда Уақытша комитетке татар-қазақ тілінде «Пржевалдық татар мен қырғыздардың қоғамының» есебінен «Шараф» баспаханасында басылып шыққан «Пираддар» («Фирядлар») деп аталған 54 беттік кітаптың қауіптілігі жөнінде Н. Катановтан мәлімде түсті. Өлеңмен жазылған кітаптың 8-10 беттерінде революциялық пиғылдағы жолдардың барлығы айқын келтірілді. Онда орыстардың тұрғылықты халықты жерінен ығыстырып отырғандығын, енді олардың бұл қыспағына төзбей ояну қажеттігін көтерген дейді [14, 4-5-пп.]. Бұдан кейін Шараф баспаханасынан кітаптың 1500 данасы тәркіленіп алынып, бұл кітапты таратқандарға Қылмыстық Заңның 129 бабының 6-тармақшасы және 103-бабы бойынша іс қозғалатын болды [15, 35-п.].

Баспа ісі жөніндегі Уақытша комитеттің төрағасы М. Пинегиннің Қазан губернаторына жазған рапортында Ғабдұлмановтың қол қоюымен «Пржевалдық татар мен қырғыздардың қоғамының» есебінен «Шараф» баспаханасында басылып шыққан «Пираддар» («Фирядлар») деген кітаптың тәркіленіп алынып, оның авторы 129 бабының 6-тармақшасы және 103-бабы бойынша сот жауапкершілігіне тартылғандығын келтірді. Кітапшада Жоғары мәртебеліні балағаттаған, орыс үкіметіне қарсы күреске шығуға шақырған делінді [15, 8-п.].

Қазан полициясы бұл татар-қазақ тіліндегі кітаптың 2250 данасын тәркілеп алған.[15, 36-п.] Саяси қауіпті кітап шағырғаны үшін 1908 жылдың 25 маусымында Қазан губернтаорының 5876 нөмірлі қаулысы бойынша Шараф баспаханасы жабылды [16, 35-п.].

Уақытша комитеттің Қазан Сот Палатасы прокурорына жазған хатында кітаптың ішіндегі Жоғары мәртебеліге тіл тигізген, қазақтарды орыстарға қарсы күреске шақырған өлеңдердің көптігін айта келе нақтылай мысалдармен көрсетеді. Мәселен, 30-шы өлеңде «Ояныңдар, менің ағаларым, ояныңдар! Кетті сендерден қоян бақыты! Жиналыңдар, біз кетеміз жиналыңдар!» деген жолдардың барлығын, ал 31-ші өлеңде «европалықтар бізді жеп, артықтарын сатып, жақсы киім киінуде. Табаққа әбден тойып, асқазандарын қампитқан олар мұсылмандардың төбесіне отырып, дегенін істейді» деген жолдардың барлығын да ашық келтіреді [17, 40-41-пп.].

Осы кітаптан кейін Шараф баспаханасынан басылып шыққан барлық кітаптардың мазмұны тексеріске алынды. Н. Катанов баспаханадан шыққан Қасым Бұлхайыровтың «Қасым Бұлхайырұлының зынданда жатып айтқаны» деген кітабынан да орыстарға қарсы айтылған жолдарды тапты. Кітапқа берген пікірінде 18 бетте Қасым Бұлхайырұлы бір орыс байын тонау кезінде өлтіріп алғаны үшін каторгаға жіберіліп, оны тінткен орыс шенеунігі абақтыға жабар кезде: «Оңбаған, жексұрын қырғызды (қазақты – С.С.) апарыңдар да қарағы қапасқа қамандар!» деген сөздің, ал 17-бетте Қасым қамауда жатқан кезінде «Содан бері біздің қазақтар орыстарға тәуелді болып, турашыл, әділ көптеген жақсы адамдар олардың қапасына түсті», «Бір кездерде сұлтан аға едім, опасыз орыстар уымен шақты» деген өлең жолдарының барлығын келтірген. 1908 ж. 3

қыркүйегінде кітаптың барлық даналарынан қауіпті деген 17, 18 беттері жұлынып алынып тасталынды [18, 27-п.].

Патша үкіметіне тіл тигізерліктей кітаптардың баспаханалардан шығып кетуі алдағы уақытта барлық баспа ісіне қатаң бақылау орнатуды талап етті. Баспаханалар шығаратын немесе шығуға дайындап жатқан кітаптары жайлы Уақытша комитетке хабарлап отырды. Мысалы Ағайынды Әулие Гурия аударма комиссиясы 1907-1908 жылдары дайындалып, басуға әзір тұрған қазақ тіліндегі кітаптар жайында есеп берген. Аударма комиссиясы бұратаналар үшін екі бағытта: діни-өнегелі кітаптар және оқулықтарды айналысып отырғандықтарын, оның біріншісін Православие миссионерлік қоғамы қаржыландырып, ал екіншісі тікелей Халық Ағарту министрілігінің қаржысымен жасалып отырылғаны келтірілді [19, сс. 19-22].

Шығып жатқан кітаптардың мазмұнын Уақытша комитет мүшелері тексеріп үлгермеді. Н. Катанов 1907 жылдың қаңтарынан желтоқсанына дейінгі аралықта араб тілінде – 305 парақ, араб және орыс тілдерінде – 73 парақ, араб және татар тілдерінде – 78 парақ, араб және түрік тілдерінде – 19 парақ, башқұрт тілінде – 9 парақ, шағатай тілінде – 13 парақ, қазақ тілінде – 43 парақ және тағы басқа тілдерде барлығы 1349 парақ тексергендігі жайында есеп берген.[20, 9-10-пп.] Уақыттың тығыздығы мен шығарылатын басылымдардың көбінен комитет мүшелері қарап үлгермей жаттық Сондықтан ол комитет төрағасына Қазан мұғалімдер семинариясының оқытушысы, араб, парсы, түрік және татар тілдерінің білгірі Богдановты қызметке тарту мәселесін көтерді.

Комитет төрағасы Баспа ісінің бас басқармасына жазған ұсыныс хатында Д. Богдановты жақсы танитындығын, бұратаналар баспасын комитет мүшелері Ашмарин мен Катановтың шығатын баслымдардың көптігінен үлере алмай жатқандығын айтып оны комитетке қосымша мүше ретінде алуға қарсы болмауларын өтінді.[20, 11-12-пп.] Оның өтініші қанағаттанып Д. Богданов комитетке мүше ретінде қабылданды. 1909 жылы 18 шілдеде комитет төрағасы М.Н. Пинегинге мұсылман баспасы туралы жазған хатында Қазанда шығатын басылымдарға қарағанда Орынборда шығатын «Вакт», Бақшасарайда шығатын «Тәржіман» газеттерінде мұсылмандардың ойлары ашық жазылатындығын, Н.И. Ашмарин мен Н.Ф. Катановтың мұсылмандарға қатысты ойлары өзінен қарағанда беделді екендігін айта келе, оның себебі өзінің комитетке ғана мүше болғандығынан деп түсіндірді [21, 16-17- пп.].

1909 жылы Қазандағы Баспа ісінің уақытша комитетінің тексерісінен 3, 115, 871 данамен әр түрлі уақытта шыққан 449 кітап өтті. Мазмұнына қарай бұл шығармалар екіге бөлініп, оның біріншісі, діни-өнегелі кітаптар делініп, 1, 266 101 дана 137 кітаптар мен діни мазмұндағы мұсылман мектептеріне арналған 70 оқулық, жалпы 207 атаудағы кітаптар қарастырылған. Аталмыш кітаптар не араб тілінде немесе араб-татар тілінде басылған.

Құжатта көрсетілгендей, комитеттің тексерісінен осы жылы қырғыз (қазақ) тілінде 1,6 □ (19 кітап – С.С.) кітаптар шығарылса керек. Басым көпшілігі өлең және тақпақ түрінде жазылған бұл кітаптар қазақ халқының салт-дәстүр, әдет-ғұрыпына арналды. Мұсылман басылымдарынан ескі мен жаңа бағыт арасындағы күрес барысының аңғарылатындығы айтылды. Мәселен, ескі бағыттағылар діни оқу жүйесін ғана қолдауды көтерсе, ал жаңа бағыттағылар осы кітаптары арқылы мектептердегі оқу жүйесін заман ағымына сай құруды насихаттап, жаңаша білім алуға шақырғандығы келтірілді. Жалпы, комитет халық арасына кең тарап, оқылатын мұсылман кітаптарын екі категориямен көрсеткен. Оның біріншісіне батырлықты көрсететін «Батыр Герей және оның көркем әйелі София», «Ораз молла», «Шәкір Шәкірат», «Кесік бас» және тағы басқаларды атаса, ал екіншісіне жаңашылдардың орыс басылымдарынан алып, аударған «Холера туралы», «Дифтерит», «Үй дәріханасы» және т.б. халыққа аса қажетті кітаптар екендігін атаған. Бірінші категориядағы кітаптар ең көп мөлшерде (7-12 мың) шығарылып отырғандығы, сонымен қатар қазақ тілінде діни кітаптардың шығарылымының жоғарылығы да баса келтірілді.

Қорыта айтқанда комитет Қазаннан шығып жатқан кітаптардың арасында орыс мерзімді басылымдарында жазылып жатқан түрлі қауесеттерді жоққа шығарды [22, 3-12-пп.]

Комитет қатаң түрде баспаханалардан шығатын кітаптардың есебін алып отырды. Оның ішінде қанша кітап мұсылман немесе орыс тілдерінде шыққандығы нақты санмен көрсетілуге тиіс болды. Қазан университеті баспаханасының есебі бойынша 1909 жылдың желтоқсаны мен 1910 жылдың қазанына дейінгі аралықта қазақ тілінде 9 кітаптың шыққандығы айтылып, әр кітаптың нақты қанша данамен шығарылғандығы келтірілді. Мәселен, қазақ тіліндегі 36-беттен тұратын «Балаларға қираат» кітабының 1-ші бөлімі 5000 данамен, ал 52-беттік 2-ші бөлімі 4800 данамен, 54-

беттік «Қисса Жомарт» 1200 данамен, М. Қалтаевтың 16-беттік «Қазақ айнасы» 1200 данамен шығарылған [23, 2-п.].

1910 жылы Омбыдағы Абдулкерім Меджидевтің Қазан қаласындағы ағайынды Кәрімовтар баспаханасынан шыққан 26 беттен тұратын «Қазақ шәкірттеріне ғадие» кітабы да бақылаудан өтіп, бұл кітап жөнінде Н.Ф. Катанов қорытынды жасады. Ол өлеңмен жазылған кітаптың бірнеше бетінде үкімет саясатына қарсы жазылған сөздердің барлығын нақты көрсетті. 13-беттегі өлеңнің 11 шумағында бұрындары емін-еркін көіп өмір сүрген қазақтардың жерін орыстар келіп алып, қалалар салып, болыстық билікке орыстарды отырғызбақтығын, ал 12-шуақта (13-14-бб.) сағымға сенбей, жер мен судан айырылып, кедейленген халыққа қолөнер үйренуден ұялай, бақташылық пен күндікке жалданбай, көзді ашып, қайғыға салынбау керектігін, 13-шумақта құлази бермей, бірге қол ұстасып алға қарай жүруді, ал одан кейінгі 16-17-беттерінде ишан, молдалардың өздерін бейшара көрсетіп, ауыл-ауылдарды аралап, халықтың санасын улап отырғандығын, сондықтан оларға бағындай, айтқанына сенбеу керектігі айтылғандығы келтірілді [24, 49-59-пп.].

Қазақ кітаптарының арасынан М. Дулатовтың Орынбордағы «Вакт» баспаханасынан шыққан «Оян, қазақ!» кітабы патша үкіметі саясатына қарсы шыққан кітап ретінде сынға алынды. Өлеңмен жазылған кітаптың 6 бетінен бастап 64 бетіне дейінгі аралықтағы жолдар орыстарға қарсы жазылған деп көрсетілді. Ол өз ақылымен өмір сүрген малын өсірген қазақтардың жеріне 1731 жылы орыстар келіп, бірте-бірте отарлап, 1868 ж. барлық жерін қазына жеріне айналдырып, кіріптар қылып дінге де қысым жасағандығын, енді бұған төзбей оянып, күреске шығу керектігіне үндегендігі айтылды.

Кітапқа сыни пікір берген Н.Ф. Катанов та М. Дулатов 3-4 беттеріндегі алғы сөзінде көшпелі халыққа қазақтардың орыс бодандығына түскеннен бері жері кетіп, тіл күрмеліп, діні қысымға ұшырап отырғандығын айтып, босқа жатпай басты көтеріп, оянуға шақырғандығын келтіре отырып, басқа беттерінде де орыс үкіметіне қарсы жазылған деген тұжырым жасады [24, 49-59-пп.].

1910 жылдың басында православтік миссионерлік қоғамы Қазан қаласында орыс және Приволжье, Сібір және Кавказдық бұратаналар тілінде хронологиялық каталог шығарылып, 1862-1910 жж. қазақ тілінде шыққан 51 кітап атауы енгізілді [25, сс. 12-14].

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 25-қор, 1-т. 612- іс.
- 2 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 15- қор, 1-т. 506- іс.
- 3 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 15- қор, 2-т. 359- іс..
- 4 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 15- қор, 2-т. 507- іс.
- 5 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420-қор, 1-т. 13-іс.
- 6 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420-қор, 1-т. 16-іс.
- 7 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 15- қор, 2-т. 513- іс..
- 8 Отчет Переводческой комиссии (Братства Св. Гурия) с 1 января 1904 г. По 1 мая 1905 г. (1906 г.). – Казань, 1905
- 9 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420-қор, 1-т. 50-іс.
- 10 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 15- қор, 2-т. 543- іс.
- 11 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420-қор, 4-т. 6735-іс.
- 12 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420-қор, 1-т. 104-іс.
- 13 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420-қор, 1-т. 124-іс.
- 14 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 1- қор, 4-т. 3764-іс.
- 15 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420- қор, 1-т. 115-іс.
- 16 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 1- қор, 4-т. 1688-іс.
- 17 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420- қор, 1-т. 115-іс.
- 18 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420- қор, 1-т. 107-іс.
- 19 Издания Переводческой комиссии при управлении Казанского учебного округа. Казан, 1907
- 20 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420- қор, 1-т. 110-іс.
- 21 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420- қор, 1-т. 134-іс.
- 22 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 420- қор, 1-т. 150-іс.
- 23 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 1- қор, 4-т. 4502-іс.
- 24 Татарстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік мұрағаты. 969- қор, 1-т. 47-іс.

25 Хронологический каталог изданий Православного Миссионерного общества □ Братства Св. Гурия на русском и на языках инородцев приволжских, сибирских и кавказских. С 1862 г. По май месяц 1910 г. Казань, Центральная типография, 1910

КАЗАХСКИЕ КНИГИ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ВЛАСТЬ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ИСТОРИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

Е.К. Кулдибаев¹, С.Д. Саркулова²

¹к.и.н., доцент

²PhD

¹Казакская национальная академия искусств имени Т. К. Жургенова

²Казакский государственный женский педагогический университет
Казакстан, г. Алматы, email: sarkulova_84@mail.ru

В статье анализируется идеологическое содержание книг, изданных в Российской империи на казахском языке с 1900 по 1917 год, их социальная значимость. В казахской просветительской литературе поднимались вопросы образования и воспитания молодого поколения, политические и социально-экономические аспекты казахского общества, религии, семьи и традиций. Дореволюционная казахская книга является важной частью обширного культурного наследия казахского народа. Дальнейшее изучение истории казахской книги - это признание сущности и значимости казахского народа, признание культуры современной нации, суть всей образовательной работы.

Ключевые слова: казахская книга, учебные пособия, цензура, пантюркизм, Казань, Казанское издательство, мусульманские издания

KAZAKH BOOKS AND POLITICAL POWER IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY: THE HISTORY OF RELATIONS

E.K. Kuldybaev¹, S.D. Sarkulova²

¹Cand. Sci. (History)

²PhD

¹Kazakh National Academy of Arts named after TK Zhurgenov

²Kazakh State Women's Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan, email: sarkulova_84@mail.ru

The article analyzes the ideological content of books published in the Russian Empire in the Kazakh language from 1900 to 1917, their social significance. In the Kazakh educational literature issues of education and upbringing of the younger generation, political and socio-economic aspects of the Kazakh society, religion, family and traditions were raised. The pre-revolutionary Kazakh book is an important part of the vast cultural heritage of the Kazakh people. Further study of the history of the Kazakh book is a recognition of the essence and significance of the Kazakh people, recognition of the culture of the modern nation, the essence of all educational work.

Keywords: Kazakh book, teaching books, censorship, pan-Turkism, Kazan, Kazan publishing house, Muslim publications

ҒТАХР: 03.20

ЕРТІС ӨңІРІ КИЕЛІ ОРЫНДАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ТҰРҒЫДА ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕСІ

М.И. Рахимов

тарих факультетінің 2 курс докторанты
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: madi_025@mail.ru

Мақалада Қазақстанның киелі географиясын зерттеу бойынша саяси-қоғамдық және ғылыми қолданыстағы «киелі», «қасиетті» терминдерінің этимологиясы қарастырылады. Мақаланың басты мақсаты - Ертіс өңірінің қасиетті жерлеріне арналған ғалымдардың зерттеулерін талдау, сол қасиетті нысандардың Қазақстанның рухани жағдайындағы алатын орны, маңыздылығы мен өзектілігін анықтау. Сонымен қатар тарихи санада «киелі жер» түсінігінің ғылыми - теориялық негіздері талданады.

Түйін сөздер: Рухани жаңғыру, киелі орындар, қасиетті жерлер, Ертіс өңірі, Емші көл

Адамзат өркениет ошақтарының қалыптасуы мен дамуы ұлы өзендердің есімімен байланысты екені тарихтан белгілі. Ертіс өзені де осындай ұлы өзендердің бірі. Ертіске «ұлы» сөзінің қолданылуы жайында қазақтың белгілі тарихшысы Ж.О. Артықбаев, алаштың ардақты азаматы Ә.Н. Бөкейхановтың Ертісті «ұлы» - деп атап, «Ұлы Ертістің белдеуі» - деген мақаласын арнағанын атап келтіреді [1]. Ал қимақ-қыпшақ тайпалары Ертіс өзенінің құдай деп санаған. Гардизи жазады: «Кимаки оказывают уважение к этой реке, почитают ее, поклоняются ей и говорят: «Река – бог кимаков» [2, 44 б.]. Яғни өзен түркі халықтарының түсінігінде киелі мағынасына ие болған.

Жалпы Ертіс өзені Орта Азиядағы ең үлкен өзендердің қатарына жатады. Ұзындығы 4248 км. құрайды. Ертіс басын Үлкен Алтайдан алады. Зайсан көліне дейін өзен Қара Ертіс деп аталады. Көлден шыққан Ертіс далалық аймақпен Ақ немесе Тынық Ертіс атауымен 300 км. ағады. Кейін таулы аймақпен 100 км. жылдам ағысқа көшіп, өзен Жылдам Ертіс деп аталады. Өскемен қаласынан Сібір жазығына шығып, Обь бассейніне құйып, Солтүстік Мұзды мұхитына төмендей береді [3, 435 б.].

Ертіс атауы VIII ғасырда көне түрік жазбаларында кездеседі. Күлтегін ескерткішінде түріктер Ертіс арқылы жүзіп өтіп, түргеш тайпасын жеңгенің жазады. Ертістің алғашқы этимологиялық шешімін М. Қашғари беруге талпынған. Ол «эртишмак», яғни жылдам жүзіп өту деген [4, 127 б.]. Академик В. Бартольд Масудидің Китаб ат-танбих еңбегінде «Қара» және «Ақ» Ертіс туралы айтылатынын және Каспийге құятынын, ал Худуд ал - алам еңбегінің авторы Ертісті Волганың бір ағысы деп санайтынын және жергілікті халықтың аңызы бойынша Ертіс атауы Артуш (Эртюш, Ер түс - человек спустился) мағынасынан шыққанын жазады [3, 435 б.].

Біздің пікірімізше Ертіс сөзінің этимологиясына қатысты дұрыс анықтаманы В.П. Семенов-Тяньшанский берген секілді. Ол жазады: «Иртыш (ир(жер) – по киргизски «земля», тыш(тіс) – рыть)». «Иртыш» «жерді тіліп аққан» деп аударуға болады [5, 19 б.].

Тақырыпты жүйелі қарастыру мақсатында «қасиетті», «киелі» терминологиялық түсініктерінің мағынасын ашқан жөн. «Қасиетті», «киелі» деп біз қандай жерлерді атаймыз? Неліктен ол киелі? Ертіс өңіріндегі киелі жерлерге қандай нысандар кіреді? Себебі осы сауалдың нәтижесінде қоғамда әр түрлі көзқарастар туындаса, ғылымда әр қилы ұстанымдар қалыптасқан.

Философиялық сөздіктерде «киелі» дегеніміз (латын тілінен – sacer) – құрмет тұту, қасиетті деп жариялау, құдайға арналған [6, 366 б.], ал «қасиет» сөзінің мағынасын (латынша - mysterium tremendum) – адамды бір мезетте бақытты ете алатын немесе қорқыныш пен үрейге иландыратын белгісіз күш деп анықтаған [6, 224 б.]. Қазақ сөзіндегі «киелі» ұғымының мағынасын М. Қашқаридің «Түрік сөздігінде» «КИЕ – қасиет қонған «кісілік»» [4, 233 б.], анықтамасында берілсе, Ж. Баласағұнидің «Құтты білігінде» киелі сөзі орнына «иесі» сөзін қолданған. Мысалы:

«Айтты Одғұрмыш өлімнің шын келгенін,

Түсіне еніп иесі аян бергенін» [7, 477 б.],

Бұл жерде «ие» деген жанның иесі, иелік етушісі Тәңірі екендігін айтады. Яғни «киелі» түсінігі трансцендентальдік, мистикалық дүниемен байланыс ретінде қарастырылған. Қазақтың түсіндірме

сөздігінде «Киелі» сөзіне екі түрлі анықтама берілген, біріншісі – ескі, қасиетті мағынасында, екіншісі – қадірлі, абыройлы, ардақты [8, 45 б.]. Бұл орайда С.И. Ожеговтың түсіндірме сөздігіне де назар аудару керек. Онда «сакраментальный – қасиетті, маңызды» - деп анықталып [9, 602 б.], қазақша түсіндірмемен мағынасы үндесетінің байқаймыз.

Онтологиялық тұрғыда «киелі» күнделікті болмыстан ажыратылатын шынайлықтың жоғары деңгейі; гносеологиялық тұрғыдан ақыл жетпейтін ақиқат; феномен тұрғысынан таңқалдыратын, ғажап дүние; аксиологиялық тұрғыда абсолютті, императивті құбылыс.

Неміс философы Р. Отто киелі категориясын «нуминоз» деген сөзбен алмастырады (латын тілінен *nimen* – құдай құдыреттілігінің белгісі); Киелілікті сипаттайтын тағы бір қатынасқа түскен кезде әрбір адамның бойында пайда болатын масаттану, тартылыс, таңғалдырарлық сезімнің пайда болуы. Нумизмондық сезімдер кешені пайда болған кезде ол абсолютті құндылық дәрежесіне ие болады. Осы құндылықты Отто «*sanctum*» (латын тілінен – қасиетті, киелі), иррационалдық тұрғысында «*augustum*» (латын тілінен – құдыретті, қасиетті) деп атайды [10, 367 б.].

Ш. Уәлиханов киелі жерлерге байланысты былай айтқан: «Табиғат пен жаратылыстың барлық тосын құбылыстары көрініс берген жерлерді қасиетті деп санайды. Ол жерлерде әулие түнеп кетті немесе болды деп ұғады. Барлық қорғандарды оба дейді, Ол топырақ үйілген төбешіктер. Құлан түздегі сыңарланып өскен ағаш болсын немесе бұтақтары таңғажайып формадағы өсімдіктер болсын, олардың тұрған жері қасиетті деп саналады. Ондай қасиетті жерлерге түнегенде немесе жанынан өтіп бара жатқанда, адамдар шүберек, аттың қылын байлайды, ыдыс-аяқ қойып, әулиеге арнап құрбандыққа мал сояды» [11, 209 б.].

Сондықтан «киелі» терминін дін тұрғысынан ғана емес, бұл санатқа ерекше құрметтелетін, қол тигізілмейтін, асыл, әділетті іс, әдет-ғұрып мағынасында қолданылатын қасиеттерді алып қарастыру керек. Яғни қазыналы, қымбатты, маңызды белгілерімен байланысты нысандар. Сондықтан «киелі» статусына ата-баба аруағына, табиғат құдыретіне, өшпес ерлікке қатысты тарихи-географиялық, мәдени маңызға ие нысандар жатқызылады.

Белгілі тарихшы Хангелді Әбжанов: «Қазақ халқы сакральді сөзін естімей тұрып-ақ дінді ғана емес, бүкіл қоршаған ортаны қастерлеудің классикалық қағидаларын қалыптастырды. Мәселен, табалдырыққа тұруға, босағаны керуге, малды ұруға, молаға қарай жүгіруге болмайтынын қатаң бақылауы шаңырақты, мал-жанды, әруақтарды – екі дүниені де ерекше құрметтегеніміздің дәлелі ғой. Сакральді географияның түпкөздегені де – осы» - дейді [12, 6 б.]. Яғни, ғалым «киелі» сөзі мағынасының қоршаған ортаның тылсым сырларымен тығыз байланысты екеніне назар аудартады.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымының ерекше маңыздылығына тоқтала келіп: «Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі — неше ғасыр өтсе де, бізді кез келген рухани жұтандықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы. Ол — ұлттық бірегейлік негіздерінің басты элементтерінің бірі» [13] деген болатын. Расында да халқымыздың бұрыннан келе жатқан баба ізімен жас ұрпақты отансүйгіштікке тәрбиелеу, туған жеріне құрметпен қарау, ата-аймақтарында орын алған тарихи оқиғаларды таныту және дәстүрлі мәдени болмысымызды бойларына сіңірту бүгінгі күннің басты талабы.

Ендігі кезек киелі жерлер ұғымына енетін нысандардың типтік санатын анықтау. Тарих ғылымдарының докторы Муминов А.К. «Родословное древо Мухтара Ауэзова» атты еңбегінде киелі орындардың типологиясына жасауда кеңес дәуірінің этнографы Г.П. Снесаревке сүйенеді. Ол киелі жерлердің төрт типін бөліп көрсетеді: 1) бейнесі анықталмаған киелілер және олардың өз есімдері мен қарапайым тұрағы болмағандар; 2) библиялық-құрандық кейіпкерлер, бұған ерте ислам тарихының тұлғалары жатады; 3) ортағасырлық сопылар. Олар ерте кезден жалпы танымал және жергілікті; 4) мазарлары инерциялы түрде табыну объектісіне айналған жергілікті билік өкілдері. Ол иемденген киелі орындарға байланысты тағы бір топтама ұсынады: 1) Ежелгі батырлар; 2) Пайғамбарлар, Құрандағы кейіпкерлер; 3) Шиит-қайсаниттер; 4) Мұхамед пайғамбардың ізбасарлары; 5) Шииттік имамдар; 6) Сопылар; 7) Ру тотемдері; 8) Киелілердің жаңа ұрпақтары. Мазарлар танымалдығына және әйгілілігіне байланысты бірнеше топқа бөлінеді: 1) барлық Орталық Азияға танымал; 2) бір өлкеге немесе толық бір аймаққа танымал; 3) шектеулі жерге ғана танымал. Бұл жерде Г.П. Снесаревтің киелі жерлерді типтік бөлінуі көбіне діни сипат тұрғысынан қарастырған. Дегенмен де тарихи зерттеу нысанында ескерілетін құбылыс [14, 122 б.].

Ертіс өңірінің киелі жерлерін типтік бөлінісінде «Қасиетті Қазақстан» ғылыми-зерттеу орталығының басшысы Берік Әбдіғалиұлының алты топтық жіктемесі негізге алынды. Атап айтқанда, табиғи-ландшафтық қастерлі орындар, археологиялық және архитектуралық ескерткіштер, Қазақ хандығының астаналары мен қалалары, зиярат етуге арналған діни-ғұрыптық нысандар, тарихи тұлғаларға қатысты қастерлі жерлер, саяси-тарихи оқиғаларға байланысты киелі орындар [15].

Ертіс өңірінің қасиетті жерлеріне қатысты жалпы Қазақстанның киелі географиясына қатысты іргелі еңбектердің жоқ екендігін атап кеткен жөн. Қазақстанның тарихнамасында Ертіс өңіріндегі ортағасырларда орын алған тарихи оқиғалар археологиялық еңбектерде және кейбір жекелеген зерттеулердің тараушаларында ғана қарастырылып отырған. Сондықтан нақты мәселемен байланыс дәрежесінде ғана көрініс табады.

Ертіс бойының киелі жерлері туралы мағлұматтарды Ш. Уәлиханов [11], М. Ж. Көпеев [16], Г.Н. Потанин [17] еңбектерінен жолықтырамыз.

Қазақстанның Ресей империясының құрамына қосылуымен еліміздің географиясын зерттеу бойынша барлау экспедициялары жүргізілген болатын. Қазақстанды Азияға шығатын кілт пен қақпа түрінде көрген Ресей патшалары қазақтардың тұрмыс-тіршілігін, жер бедерін, атақты тұлғалары, этнография мен мәдениеті, тарихына байланысты зерттеулер жүргізген еді.

Ертіс өңірінің киелі жерлеріне қатысты Гейнс А.К. [18], В.В. Радлов [19], Н. Коншин [20] секілді зерттеушілердің еңбектерінен тақырыпқа қажетті мағлұматтар табуға болады.

XX ғасырдың I ширегінде Алаш зиялылары Ә. Бөкейханов [21], М. Тынышбаев [22], Ш. Құдайбердиев [23] еңбектерінде Ертіс өңірінің киелі географиясына қатысты мәліметтер баршылық.

Ертіс өңірінің тарихи ескерткіштерін зерттеу барысында танымал ғалым Ә.Х. Марғұланның [24] еңбектеріне жете назар аудару қажет. Ғалымның еңбектерінде Ертіс өңірінде орналасқан киелі ескерткіштерге ғылыми тұрғыда сипаттама жасалған және халықтың жыр-аңыздары жиналып, жер атауларының шығу тарихы зерттелген.

Өзекті тақырыпты зерттеу үшін өлкетанушы Т.А. Енсебаевтың «Ертіс-Павл одар өңірінің тарихи очеркі» [25]. Ертіс өңірінің киелі жерлеріне қатысты мағлұматтарды белгілі ғалым Ж.О. Артықбаевтың Баянауыл [26], Әсіресе, ғалымның соңғы шыққан «Киелі жерлер: Әулиелі Ақкөл жұмбағы» [27]- зерттеу мақаласы киелі Ақкөл-Жайылма жерінің тарихи ескерткіштері жөнінде тың мағлұматтар береді.

Ертіс өңірінің қасиетті жерлері, белгілі тұлғалары, әулиелік дәстүрлер жайында белгілі ғалым Мақсат Алпысбестің «Қазақ шежіресі: тарихнамалық-деректанулық шолу» монографиясы және «Көне Көктау және байырғы Баянауыл байтағының тарихы» [28] еңбектерінен қажетті материалдар табуға болады. Н. У. Шаяхметовтың Қазақстанның тарихи-географиясына арналған еңбектері [29], әсіресе теориялық-методологиялық зерттелу мәселелері, аталмыш тақырыпты ашу үшін маңызды еңбек болып табылады.

Кезінде Ш. Уәлиханов «Қазақ молалары және жалпы көне ескерткіштер» мақаласында киелі жерлерге «тілсіз ескерткіштер» деген анықтама берген. «Қазақ халқының бұл тілсіз ескерткіштері тарихи тұрғыдан гөрі географиялық жағынан анағұрлым маңызды, себебі жерленген адам аттары ел аузында мәңгілік сақталып қалады» - деген.

Ш. Уәлиханов мәлімет қалдырған киелі ескерткіштердің бірі Қозы Көрпеш жайында. «Ол Аягөз бекінісінен 90 шақырым жерде. Ғимарат қабырғасына төрт жансыз мүсін сүйеулі тұр. Бұл мүсіндер, елдің айтуынша, қазақ жыршылары ұзақ түндер бойы әңгімелейтін дастан кейіпкерлерін бейнелейді. Сол Аягөз бағытына қарай бір шақырым жерде мола құлпытасы бар, оның жанында Қозы Көрпештің қарсыласы Қодардың ұсқынсыз мүсіні тұр» - деп [24], ғалым Ертіс бойында орналасқан киелі ескерткіштің орналасқан жерін көрсетеді. Ә. Х. Марғұланның Аягөздегі бұл кешен мен оның ішінде тұрған мүсін тастар ислам дәуірінен көп бұрын жасалған өте ескі дәуірдің белгілері. Олардың шыққан кезі түрік қағанатының тұсы деп атайды. Сонымен қатар Ә. Марғұланның «Жырда айтылатын киелі мотивтердің бірі – «Шоқ терек» - дейді. Ол – Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың қызық көріп, ғашықтық өмірін қосқан, махаббат туын тігіп, екі жүректің біріккен жері. Шоқтерек кейінгі заманға дейін сақталып келген тәрізді. Қозы Көрпеш – Баян сұлу мұнарасының солтүстік батыс жағында 8 шақырымдай жерде тұрса керек» - деп, мәлімдейді. Ғалымның айтуынша, бұл Аягөз өзенінің төменгі сағасы, Қозы Көрпештің ағасы Айбастың бейіті орналасқан жер деп көрсетеді [30, 15 б.].

Негізі «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» лирикалық жырымен Баянауыл аймағын және сол аймақта қалыптасқан киелі жер атауларын байланыстырады. «Сол Сарыбайдың жалғыз қызы Баян сұлудың

туған жері – Баянаула тауы. Бұл таудың атының Баянаула қойылған себебі «Баянауыл» деп аталып кеткеннен. Сол қыздың қарқарасы жоғалып қалған жері «Қарқаралы-Қазылық» аталған, домбырасы мен бетмоншағы түсіп қалған жері «Домбыралы-Моншақты» аталған. Жәмшісі түсіп қалған жер «Тоқырауын-Жәмшілі» аталған. Сандығы түсіп қалған жер «Алтын сандық-Ақшатау» аталған. Өлең айтып той қылған жері «Өлеңті» аталған, атының шідері түсіп қалған жері «Шідерті» аталған...» - деп жазады қазақтың шежірешісі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы [26, 22 б.].

Баянауылдың киелілігі туралы топонимикалық атауының мағынасына назар аударма кеткен жөн. М. Қашқаридің «Түркі тілдерінің сөздігінен» «Байат» сөзінің Ұлы тәңірдің аты екені айтылады [4, 234 б.]. Бұл деректі Ж.О. Артықбаев былайша сипаттайды: «Қазақ ішінде «Байана» құдайына табыну ұмытылғанымен де, биік таулардың бауырындағы үңгірлерге барып «байанаға» тәуап ету, құрбандық шалу, сырқатқа шипа, баласызға перзент сұрау дәстүрі жалғасып келеді» - деп [26, 25 б.], Баянауыл жерінің қазақ халқы үшін мағынасы терең құт қонған жер екенін атайды.

Баянауылдағы сондай киелі үңгірлердің бірі - «Қоңыр Әулие». Үңгірге қазақтар көнеден бері келіп зиярат жасайды екен. Адамдар басында түнеп, әйелдер қауымы перзент сұраса, ауырғандар денсаулығына шипа тілейді екен. Үңгір жайында мәліметтерді Н. Коншиннің «Труды по казахской этнографии» еңбегінде жолықтырамыз. Әулиетас немесе Қоңыр әулие деп атайтын үңгір туралы ол: «Пещера Аулие – тас, находящаяся в западных склонах Баянаульских гор, считается одним из святых... . Все обряды казахов, связанные с пещерами, восходят к древнейшим понятиям и мировоззренческим устоям древних племен Казахстана. Это прежде всего представление об ином мире, где находятся источники здоровья, жизни, плодovitости и т.д. Не зря рядом с пещерой Коңыр Аулие мы находим многочисленные гроты и древние капища, разрисованные солнцеголовыми существами» [20, 34 б.]. Н. Коншиннің бұл көнеден келе жатқан дәстүр деп айтуының себебі, Қоңыр әулие туралы аңызбен байланысты. Нұқ пайғамбардың үш ұлы Қоңыр, Қыран, Құлтан топан су қайтқаннан кейін Баянауыл жерінде тұрақтапты. Қоңыр Жамбақы жеріндегі тауларды, Қыран Баянтаудың ұшар басын, Құлтан Қызылтауды мекендегені және аңыз бойынша әр кез адамзаттың қажеттілігіне байланысты көмек жасап тұрады екен [27].

Киелі жерлерді зерттеуде маңызды дерек ретінде ауызша тарихи мәліметтерді де ескеру керек. Мәселен ел аузында аңыз болып тараған Асан Қайғының Жерұйықты іздеуі. Асан Қайғы желмая мініп 17 жыл қазақ жерін аралап жүргенде Ертіс өңірінің елді мекендеріне, киелі географиялық атауларына сипаттама берген. Баянаула тауын көргенде: «Аттың ерін алуға жарамай тұғын жер екен. Кәпір-ай, сені желкемнің шұңқыры көрсін» - деген екен. «Әйткенмен бауырында бір тұзы бар екен. Бір күн түнеп кетемін деген кісі бір жұма айналып қалады екен, тұзы жібермейді екен» - депті. Шідерті өзенін көргенде: «Мына шіркіннің топырағы асыл. Бос жылқы шідерлеп қойғандай тоқтайтын қоныс екен». Өлеңі өзенін сипаттай отырып: «Мына шіркінді көп қоныс қылған. Көп қоныс қылған елдің уайымы жоқ, тайыншасы қысыр қалмайтын, ақ айраны ерте шығып, туған балаға тамақтан басқаны ойламайтын, тоқты-торым ұрлығы, өтірік - өсегі үзілмейтін жер екен» - депті. Өлеңтінің суы май, Шідертінің шөбі мол деп жүре беріпті [31, 31 б.].

Асан Қайғының тұзға қатысты айтқан пікірлерінен тұзды жерлердің неліктен киелі екені туралы Ш. Уәлиханов келесідей мәлімет береді. «Тұзды көлдерді кен деп атайды, тұсынан әулие, не аруақ өтіп бара жатқанда көзі түскен деп түсінеді» [32, 55 б.]. Ертіс өңірінде тұзды көлдер көптеп кездеседі. XVIII ғ. Ресей отаршылдары Ертіс бойымен тұзды экспорттағандықтан Ертіс бойында қалыптасқан бекініс шептерінің көпшілігі тұз өндірумен айналысқан.

Тұзды көлдерді емдік қасиетіне байланысты қазақ халқы басында тұрақтап, әр түрлі даудан арылу үшін деніне шипа іздеген. Қазіргі кезде Жәміш немесе Ямышев көлі деп аталып жүрген тұзды көлдің көне атауы **Емші көл** екеніне ерекше назар аударған жөн. Бұл жөнінде Г.Н. Потаниннің мәліметтеріне зер салсақ, бұл жер XIII ғ. тарихи деректерде *Емші көл* деген атпен белгілі екенін жазады. Сонымен бірге, Емші көлі Орталық Азиядағы ірі жәрмеңке орталықтарының бірі болғандығын атап көрсетеді [33, 355-356 бб.].

Көлдің аты халық арасында «Емші» деп аталуы кездейсоқ болмаса керек. Оның емдік қасиеті елге мәшһүр болғандығы анық. Сондай-ақ, ондай жерде не ірі елді-мекен, не жәрмеңке болуы заңды болып табылады.

Көл жайында Н. Коншин еңбегінде: «Среднее Прииртышье чрезвычайно богато солеными озерами. Большинство из них имеет целебный характер, и издавна местное население этим свойством озер пользуется. Соленые озера среднего Прииртышья отмечены еще в российских картах XVII-

XVIII вв. Так, одним из первых таких озер известных сибирякам еще в XVII в., было озеро Ямыш» деп, шын мәнінде «емші көл» ретінде белгілі екенін атап көрсеткен [20, 199 б.].

Бүгінгі күні көлдің емдік-шипалық қасиеті халық үшін әлі де құнды екенін ескерсек, оның атауын қалпына келтіру тарихи-әлеуметтік әділеттілік болар еді.

XVIII ғасырдағы орын алған саяси-тарихи оқиғалардың нәтижесінде Ертіс өңіріндегі киелі жер атаулары қалыптасқан. Бұл қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы азаттық күресі кезінде ерлік көрсеткен тұлғалар мен тарихи маңызға ие өткен шайқастарға арналған киелі нысандар. Сондай киелі нысандардың бірі Жалаулы тұзды көлі.

Жергілікті өлкетанушылардың зерттеуінде Жалаулы көлі ертеде арқа даласын мекендеген қазақ руларының жоңғар шапқыншылығына қарсы ұрыс кезінде жиналып, бас қосқан орны ретінде аталған. Бұл турасында мерзімді баспасөзде бірқатар мақалалар жарияланған. Көлдің тарихы жөнінде халық аңыздары Қыпшақ шежіресінде сақталған. Сонымен қатар, аталған жер туралы деректер М. Жаманбалинов және А. Бәделханның еңбектерінде көрсетілген [34]. Ал, белгілі өлкетанушы ғалым Т.А. Еңсебаев ел аузындағы батырлардың тарихи болмысын анықтауда жүйелі түрде зерттеу жұмыстарын жүргізген. Павлодар облысы Ертіс және Ақтоғай аудандарының шекарасында, Ертіс ауданының оңтүстік-батысында, 90 шақырым қашықтықта орналасқан.

Ел аузындағы аңыз бойынша жоңғар шапқыншылығы кезінде Түгел, Жазы және Қошқарбай батырлар осы көлдің жағасында әр рудың атқа мінер азаматтарынан жасақ жинап, жалау тіккен. Сол себептен көлдің атауы «Жалаулы» атанған екен. Ертіс өңіріндегі Қошқарбай, Мойнақ, Жазы, Лепес, Өтел, Байсары және Қожаберген батырлармен бірге жоңғарларға қарсы күресте Жазы батырдың да атағы ерекше шыққан. Бірлесе тізе қосқан қыпшақтан шыққан үш батырдың әскері жоңғарлармен кескілескен ұрыста қалың жаудың бетін қайтарып, сағын сындырып, Бестөбе маңынан Сілеті өзеннің бойымен түре қуып тастаған [25, 98 б.].

Ертіс өңіріне тиісті тарихи маңызды киелі нысан – Найза мекені. Найза жері Ертіс ауданындағы Тоқта ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 15 шақырым жерде орналасқан. Бұл мекен Қанжығалы руының шежіресіндегі халық аңыздарында сақталып қалған. Сондай-ақ, Найза туралы атақты қыпшақтардың батыры Түгелге арналып жазылған М. Жаманбалинов пен А.Бәделхановтың еңбектерінде айтылған [34]. Жергілікті өлкетанушы Т.А. Еңсебаевтың еңбектерінде «Ертіс маңы қазақ-жоңғар бәсекелестігінің куәсі ретінде Найза жері куә іспеттес» - деп жазады. [35]. Қанжығалы мен қыпшақ руларындағы қазақтардың аңызы бойынша, Тоқта шатқалының маңы қазақ-жоңғар бәсекелестігінің Ертістегі айқын үлгісі болып табылады. Сондай-ақ, Абылай ханның сыртқы саясатында аймақтың әскери маңыздылығы атап көрсетіледі. Тіптен, Ертіс даласы үшін қазақтардың күресіндегі шайқастарға Абылайдың өзі тікелей қатысып, оның әскері осы мекенге демалуға тоқтаған. Аңыздарға сүйенсек, Сілетінің маңайындағы жайлауға келген Абылайды жергілікті ауқатты ел ағалары күтіп алады. Орта жүздің қанжығалы руынан шыққан, он жеті мыңға дейін жылқы ұстаған, шалқыған бай Мұрат әскерін жорыққа бастап келген Абылай ханға асыл тұқымды жорыққа дайын 4000 жылқы сыйлаған. Сөйтіп дәстүрге сай төре тұқымына құрмет, сый-сияпат көрсетіп, жолға аттандырған екен.

Аңыз бойынша, хан әскерінің тұрақтаған жерінде ұзақ уақыт бойы найза қадалып тұрған. Осыған байланысты бұл жер Найза деп аталған екен [35, 97].

Ә. Бөкейханов Ертіс бойы жерлерінің киелілігі жайында «Екі жол» атты мақаласында былайша жазады: «Біз Ертісте жүз елу жыл отырмыз. Ертіс тоғайының аты қоныс алған кілең бабамыздың аты. Ертісті өрлей, қуалай жүрген адамдар біледі: он шақырым жерінде қазақ бейіті қала сияқты. Ертіс бізге ата қоныс болған жер. Біз Ертісте жоңғарды күшпен қуып қоныс қылғанбыз» [21, 267 б.] - деп, бұл жерлердің қазақ елі үшін қаншалықты маңызды екеніне тоқталған.

Ертіс өңіріне қатысты мәліметтерді Ә. Бөкейхановтың А. Щербина экспедициясына қатысып жинаған деректер ішінен табамыз. «Қазақ өлкесінің тарихи тағдыры және мәдени өркені» («Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи» 1903) еңбегінде Ертіс өңірінде жоңғарлармен болған маңызды шайқастар жайында айтылады. Осыдан 160 жыл бұрын 1730 жылы Абылай ханға қызмет еткен Айдаболдың немересі Олжабай батыр Баянауыл тау бөктерінде қалмақтарды қырып, көп жылғы ұрыстардан кейін алғаш рет жауды кейін шегіндіруге мәжбүр еткен. Бұл жайында халық арасында суырып салма ақындар «Ер жүрек батыр Олжабай және оның даңқты ханы Абылай» - деп қошеметпен жырлайды екен.» [21, 474 б.]. Қалмаққырылған таулары Май ауданының Ақшимаң ауылынан 3-4 шақырым жерде орналасқан.

Қалмаққырылған мекені жайлы ақпараттар белгілі философ және тарих білгірі Мәшһүр Жүсіп Көпеев еңбектерінде жазылған. Қалмаққырғанның аласа таулары қазақ-жоңғар дәуіріндегі шайқастардың басты алаңы болған. Қалмаққырған тарихи деректерде XVIII-ші ғасырдағы қазақтар мен жоңғарлардың шайқасқан жері деп айтылады. Б.Адамбаев мақаласында Н. Коншин қолжазбасы туралы дерек келтіріледі: «Жасыбай батыр Баянауыл аймағынан қалмақтарды қазақтар ығыстырған арғы замандарда өмір сүрген... Бұл дұшпанға әлденеше рет соққы берген белгілі батыр. Бір жолы қазақтардың қолбасы батыры Олжабайдың тапсыруымен Жасыбай батыр шағын жасақпен мың-мың қолмен келе жатқан қалмақ қонтайшысын тауда бөгеуге аттанады. Арада кескілескен ұрыс болады. Жасыбай асқан ерлік көрсетеді, бірақ осы соғыста сауытының ашық жерінен, желке тұсынан қалмақ қонтайшысының оғы тиіп, ол содан өледі... Қазақтар ығыса бастайды, осы сәтте қырғын болған жерге Олжабай батырдың өзі жетеді. Шатқалға қамалған қалмақтар «жан сауғалап» шулайды. Сонда олардың қонтайшысына Олжабай: «Сендердің бәрің өлген Жасыбайдың бір шынтағына татымайсындар», - деп, жауынгерлеріне жауды аямандар деп тапсырады. Қалмақтар бей-берекет қашып, өліктері жолдың ұзына бойына шашылып қалады. Осы ара, осы тау кейін Қалмаққырған атанған [36, 421 б.].

Мәшһүр-Жүсіптің айтуы бойынша, Баянауыл мен Қалмаққырған тауларындағы қазақ-жоңғар шайқастары нәтижесінде жоғарыда айтылғандай, қазақтар жеңіске жетіп, Сарыарқа даласының тағдыры шешілген [16].

Қазақ халқының санасында Қалмаққырғанды ерекше тарихи орын ретінде қарауы оның киелілігін айқындайды. Бұл жерді халық қазақтардың жоңғарларды талқандап, Сарыарқаны азат еткен орын ретінде қабылдаған. Бұл жер ата-бабамыздың қаны төгіліп, құнды жеңістерге қол жеткізген орын болып табылады.

Жалпы қорытындыласақ, Ертіс өңірінде батыр тұлғасына қатысты, ірі шайқастарға арналған, діни – культтік, табиғат құбылысымен байланысты қалыптасқан киелі жерлер жетерлік. Ендігі кезек, сол киелі нысандардың әрқайсысы бойынша кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізу арқылы, жас ұрпақты бабаларының ізі қалған қасиетті орындарды құрмет тұтуға насихаттау.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қалжанов А. Ескерткіштер екшеуді қажет етеді. Астана Ақшамы. 19 Тамыз, 2017. <http://www.astana-akshamy.kz/eskertkishter-eksheudi-qazhet-etedi/>
- 2 Бартольд В.В. Извлечения из сочинения Гардизи Зайн аль - Ахбар: прил. к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью, 1893 - 1894 гг.». М., 1973. Т.8. С. 23 - 63.
- 3 Бартольд В.В. Работы по исторической географии. М., 2002. 711 с.
- 4 Егеубай А.Қ. Махмұт Қашқари Түрік сөздігі. Үш томдық. Алматы: Хант, 1998. – 600 б.
- 5 Семенов-Тянь-Шанский П.П. Россия. Полное географическое описание нашего отечества: Настольная и дорожная книга. Т. XVIII. Киргизский край / Под ред. В.П. Семенова-Тянь-Шанского. СПб., 1903. - 479 с.
- 6 Циренова Л.А. Краткий философский словарь. 2-е изд. М: РГ – Пресс, 2014. - 496 с.
- 7 Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік /Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубаев. - Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. - 477 б.
- 8 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/ бас редактор І. К. Кеңесбаев. 2 том. Алматы: Рауан, 1971. - 956 б.
- 9 Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка. М.: Русский язык, 1986. – 900 с.
- 10 Ермаганбетова К., Киелі жерлер аймақтық бренд ретінде // Ислами руханилық пен рациональдық және этно-мәдени дәстүрлер – діни экстремизмге қарсы іс-қимыл факторы ретінде. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 20 жылдық мерейтойы аясында халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. – Астана: Л.Н. Гумилёв атындағы ЕҰУ баспасы, 2016. Б. 366-369.
- 11 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. А.: Гл. ред. Каз. сов. энц., 1984. – 432 с.
- 12 Әбжанов Х. Сакральді география: мәні, құрылымы, келешегі. // «Ақселеу Сейдімбек және тарих ғылымындағы шежіретану мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық

- конференцияның материалдар жинағы. – Астана: Л.Н. Гумилёв атындағы ЕҰУ баспасы, 2017. – 6-10 беттер.
- 13 Қазақстан Республикасы президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» («Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»). «Егемен Қазақстан», 12.04.2017.
  - 14 Муминов А.К: Родословное древо Мухтара Ауэзова / А.К. Муминов, при участии А.Ш. Нурмановой и С. Саттарова. Сост. указ. У.А. Утепбергеновой; Под ред. С.Н. Абашина. Алматы: Жибек жолы, 2011. – 304 с.
  - 15 Б. Қайратұлы «Қасиетті Қазақстан» картасы жасалуда // Егемен Қазақстан. №3. 2017. - 4 б.
  - 16 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. Павлодар: ЭКО, 2013.
  - 17 Казахский фольклор в собраниях Г.Н. Потанина. Алматы: Наука КазССР, 1972. – 379 с.
  - 18 Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. Изд. по гос. прогр. «Культурное наследие» – Павлодар: НПФ «ЭКО», 2006. – 211 с.
  - 19 Радлов В.В. Қазақ этнографиясы туралы еңбектері. Павлодар: ЭКО, 2005.- 390 б.
  - 20 Коншин Н.Я. Қазақ этнографиясына байланысты еңбектері. Павлодар: ЭКО, 2005. – 310 б.
  - 21 Бөкейханов Ә. Тандамалы (Избранное). Гл. ред. Р. Нурғалиев. Сост.: С. Аққұлұлы. – Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 478 б.
  - 22 Тынышбаев М. Қазақ халқының тарихы. Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2010.-229 б.
  - 23 Құдайбердиев Ш. Түрік, қазақ, қырғыз һәм хандар шежіресі. Павлодар: ЭКО, 2007. – 269 б.
  - 24 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр аңыздар: Ғылыми-зерттеу мақалалар. Алматы: Жазушы, 1985. - 367 б.
  - 25 Инсебаев Т.А. Очерки истории Павлодарского Прииртышья. Часть 1. С древнейших времен до XX века. Павлодар : НПФ «ЭКО», 2000. – 240 с.
  - 26 Артықбаев Ж.О. Баянауыл. Астана: Фолиант, 2009. - 312 б.
  - 27 <http://e-history.kz/kz/publications/view/3258>
  - 28 Көне Көктау байырғы Баянауыл байтағының тарихы (монографиялық зерттеу). / жауап. ред. М.А. Алпысбес. Астана: Парасат Әлемі, 2005. – 480 б.
  - 29 Шаяхметов Н. У. Қазақстанның далалық облыстарының аграрлық келбетінің өзгеруі: тарихи-географиялық талдау (XIX ғ. II жартысы – XX ғ. басы) / т.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған авторефераты. Семей. 2010.
  - 30 Марғұлан Ә.Х. Қозы Көрпеш – Баян сұлу кешені. Алматы: Өнер, 1994. – 32 б.
  - 31 Сапаров Қ.Т. Баянаула топонимикасы (ғылыми-танымдық зерттеулер): монография. Алматы: CyberSmith, 2017. – 316 б.
  - 32 Уәлиханов Ш. Тәңірі: Тандамалы. А.: Халықаралық, Абай клубы, 2013. – 392 б.
  - 33 Потанин Г.Н. Үш томдық тандамалы шығармалары. 1 том. Саяхаттар, естеліктер және хаттар. Павлодар: ТОО «Эко», 2005.- 550 б.
  - 34 Жаманбалинов М., Бәделханов А. Түгел батыр және оның ұрпақтары (тарихи аңыздар, шешендік толғаулар, шежіре-деректер). Павлодар: ЭКО, 1998. - 121 б.
  - 35 Инсебаев Т.А. Павлодар Ертіс өңірінің тарих беттері: 2 том / бас.ред. А. Нұхұлы. – Павлодар: ПМПИ, 2017. – 228б.
  - 36 Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары. Астана: Фолиант, 2017. – 504 б.

ПРОБЛЕМА НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ САКРАЛЬНЫХ МЕСТ ПРИИРТЫШЬЯ

М.И. Рахимов

PhD докторант (История)

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Казахстан, г.Астана, email: madi_025@mail.ru

В статье рассматривается этимология терминов «сакральный», «священный» в социально- политическом и научном использовании изучения священной географии Казахстана. Основная цель статьи - проанализировать исследования ученых, посвященных святым местам Иртыша, определить место, значение и

актуальность этих священных объектов в духовных условиях Казахстана. Дается анализ научных и теоретических основ понятия «священная земля» в историческом сознании.

Ключевые слова: *духовное возрождение, святые места, священная земля, Прииртышье, озеро Ямыш*

THE PROBLEM OF SCIENTIFIC RESEARCH OF SACRED PLACES OF THE IRTYSH REGION

M.I. Rakhimov

PhD student (History)

L.N. Gumilyov Eurasian National University
Kazakhstan, Almaty, email: madi_025@mail.ru

The article deals with the etymology of the terms "sacral", "holy" used in the socio-political and scientific environment, as well as in the process of researching the sacral geography of Kazakhstan. The main goal of the article is to analyze the research of scientists dedicated to the holy places of the Irtysh, to determine the place, significance and relevance of these sacred objects in the spiritual conditions of Kazakhstan. An analysis is given of the scientific and theoretical foundations of the concept of "sacred land" in historical consciousness.

Keywords: *modernization of Kazakhstan's identity, sacred places, holy land, Irtysh region, lake Yamysh*

**ПЕДАГОГИКА
ПСИХОЛОГИЯ**

**PEDAGOGY
PSYCHOLOGY**

ҒТАХР 14.25.05

БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНІҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТУҒАН ЖЕРГЕ ДЕГЕН СҮЙІСПЕНШІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

А.М. Текесбаева¹, Р.К. Қарсыбаева²

^{1,2} п.ғ.к., қауымдастырылған профессор,

^{1,2} Қазақ Мемлекеттік Қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы, email: tekesbaeva_anar@mail.ru

Мақалада қазақ балалар әдебиетінің маңызы туралы айтылады. Қазақ балалар әдебиетінің алғашқы жазба үлгілерін Б.Алтынсарин жасап, С.Бегалин, Ө.Тұрманжанов, Б.Соқпақбаев, Б.Тұрсынбаев, М.Төрежанов, Қ.Мырзалиев, К.Баянбай, Т.Молдағалиев т.б. еңбектерінде жалғасын тапты. Аталмыш балалар әдебиеті өкілдерінің шығармалары өсіп келе жатқан жас ұрпақтың дүниетанымын қалыптастырып, білімге, еңбекке тәрбиелейді. Олардың тартымды, қызықты әңгімелері мен өлеңдері бала тіліне жақын, ой-өрісіне сай болып келеді. Туған өлке, табиғат, Отан туралы шығармалар балалардың туған жерге деген сүйіспеншілігін қалыптастыратыны сөзсіз.

Түйін сөздер: жас ұрпақ, туған жер, өлке, туған жер табиғаты, елжандылық, балалар әдебиеті

Табиғат – балалардың туған жерге деген сүйіспеншілігін, ақыл-ойын, тілін, танымдық қызығушылығын қалыптастырудың құралы. Оқушының ойын дамыту интеллектуалды және эмоционалды жағынан жетілдірудің негізгі жолы – бұл табиғат жайында жүйелі білім беру. Балаға табиғат құбылыстарын бақылату, көргенін ой елегінен өткізіп қабылдауын, ойын, тілін дамытуды басшылыққа алып отыру - әрбір ата-ананың, ұстаздың мақсаты.

Туған өлкесінің өсімдіктерін, жерін, суын, жан-жануарын таныту арқылы оқушыларды елжандылыққа тәрбиелеу керек.

Туған өлкенің табиғатын, оның ерекшелігін, сұлулығын, байлығын, оған деген сүйіспеншілігін, адамдардың бірі сөзбен өрнектесе, бірі өлең-жырлар арқылы білдірді. Қазақ халқы туған жерін аса қатты қадірлеп, оның сан қырлы құпияларын ерекше сипаттаған.

Қазақ даласы елім деп еңіреген, жерім деп жыр төккен, ұлттық рухани-мәдени мұраны, адамды жан-жақты зерттеген, ғылым мен білімді ту еткен ғұламаларды халық болашағы үшін дүниеге әкелген.

Бүгінгі таңда балалар әдебиеті едәуір жетістіктерге жетіп, дамуда. Балалар жазушылары қай тақырыпты қозғаса да, негізгі оқиғасы балалардың ұғымына, яғни жас шамасына сәйкес нанымды өрілген, бала психологиясына сай, өмірдің өзіндегідей шынайы суреттелген, тілі жатық туындылар ғана балалар жүрегіне жол тауып, ұрпақтан ұрпаққа жете бермек.

Жастарды ұлттық салт-санаға, тәлім-тәрбие берудегі халықтық педагогиканың бастамасын, қазақ балалар әдебиетінің белгілі жүйеге келтірілуі Ыбырай Алтынсарин атымен тығыз байланысты екені ғылымда белгілі. Қазақ халқының қоғамдық тарихында, мәдениеті мен әдебиетінде бай қазына қалдырған даламыздың дара ұстазы Ыбырай Алтынсарин өзінің бүкіл өмірін халық ағарту ісі мен балалардың дүниетанымын қалыптастырып, жетілдіруге арнаған.

Ыбырайдың ағартушылық-педагогтік ой-пікірлері, негізінен туған халқының болашағы мен қабілетіне деген сенімнен нәр алған. Ыбырай: "Қазақ халқы - қарапайым, ақылды, дарынды, бірақ оқымаған халық", "Қазақ халқы - қарапайым, өнері жоқ халық, бірақ біз қарапайымдылықтың өзінен де көп жақсылық табамыз", "Қазақ халқы деген оқу-білімге сусап отырған халық", - дейді.

Сондықтан Ыбырай өз халқын оқу-білімге баулып, оның дарынын ашуды өзінің басты мақсаты етіп алады.

Ыбырай Алтынсаринның ағартушылық және әдеби-педагогтік қызметін анықтауда оның "Қазақ хрестоматиясы" (1879) атты еңбегі ерекше орын алады. "Қазақ хрестоматиясы" - өз дәуіріндегі қазақ халқының тарихи-мәдени ескерткіші. Ыбырай бұл кітапты орыс-қазақ мектептерінде тәрбиеленіп жүрген қазақ балаларына оқулық етіп ұсынған. Кітапты құрастыруда сол кезде өзі білген, пайдаланған оқулықтардың ең тәуір үлгілерін басшылыққа ала отырып, оқу материалдарын бастауыш мектеп балаларының жас ерекшелігіне лайықтап, олардың дүниеге дұрыс көзқарасын қалыптастыратын, дамытатын, тәрбиелік мәні бар шығармалардан іріктеген.

Ұлы педагог әдебиетті бала санасына әсер ететін, оның дүниетанымын қалыптастыратын құрал деп санады. Сондықтан да оның бүкіл әдеби мұрасы Ыбырайдың ағартушылық идеясына бағынғанын айқын көреміз. Оның "Қазақ хрестоматиясына" енген әңгіме-новеллалары, өлеңдері баланың ұғымына лайықты, тілі жеңіл, мазмұны тартымды, кіші мектеп жасындағы балалардың ой-өрісін, дүниетанымын кеңейтуге бағытталған. Онда балаларды өнер-білімге, оқуға, еңбекті сүйуге, елін, жерін сүйетін отаншылдық сезімге, жігерлі, кішіпейіл, талапты болуға үндейді.

Бүкіл ғұмырын ағарту ісіне арнаған Ыбырайдың "Қазақ хрестоматиясына" енген өлеңдерінде халық ағарту идеясын көтереді. Оның "Кел, балалар оқылық", "Өнер-білім бар жұрттар" өлеңдері оқу, білім алудағы мақсат неде екенін, білімнің дүниетанымдық маңызын көрсетеді.

"Кел, балалар, оқылық" өлеңінде балаларды оқуға, білім алуға шақырады, өлеңнің әр шумағында оқудың пайдасын әр жақты түсіндіре келе:

Сиса көйлек үстінде
Тоқуменен табылған
Сауысқанның тамағы
Шоқуменен табылған
Өнер-білім бәрі де

Оқуменен табылған, - деп

балаларды оқуға, білімге шақыра отырып, ғылым-білімнің бала дүниетанымының қалыптасуына қажет екенін аңғартады.

Ұлағатты ұстаз "Өнер-білім бар жұрттар" өлеңінде оқу – мәдениет жағынан артта қалған өз еліне "тастан сарай салдырып, айшылық алыс жерлерден көзінді ашып-жұмғанша, жылдам хабар алғызатын" озық мәдениетті елдерді үлгі-өнеге етеді.

Табиғат - адам баласының өмір сүретін ортасы. Оны әлемнің классик ақындарының бәрі де жырлаған, Ыбырай да өзінше жырлаған. Бастауыш сынып оқушыларын табиғат сұлулығына тамсандыра отырып, мәдениеті мен дүниетанымын дамытатын туған өлкеге, өскен елге деген сүйіспеншілігін арттыруда Ыбырайдың "Өзен", "Жаз" өлеңдерінің орны ерекше.

Ақын "Жаз" өлеңінде жерді көк майса шалғын басып, дүние гүл жайнап, оның хош иісі адамды рахатқа бөлеп жатқан ең бір әсем кезеңі – көктемнің тамаша көрінісін жасайды.

Сәуірде алуан-алуан жауар нөсер,
Нөсердің қуатымен жер шөбі өсер.
Көкорай дүние жүзі шалғын болып,
Мал, айуан, адамзат бауырын төсер.
Жән-жәндік рахат тауып тұру үшін
Ұшпақтан қош иісті желдер есер, - деп

табиғат кестесін мал баққан шаруаның тұрмысымен ұштастыра, көшпелі елдің өміріне сай суреттейді.

Ақын "Өзен" өлеңінде де табиғат суретін тамаша бейнелейді.

Суға толы өзеннің ағысы өмір сырын бейнелеп, тынымсыз ағып, адам, жан-жануар біткенге өмір нәрін ұсынады.

Ыбырай Алтынсаринның "Өзен" өлеңін оқу арқылы бастауыш сынып оқушыларының туған жерге деген сүйіспеншілік сезімдерін арттыруға болады.

"Таза бұлақ", "Бай баласы мен жарлы баласы", "Әке мен бала", "Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш", "Сәтемір хан" тағы басқа әңгіме-новеллаларында табиғат пен адамның байланысын, табиғаттың адам өміріне, ісіне, ой-сезіміне тигізер әсері мен бала дүниетанымын қалыптастыратынын әңгімелейді. Бұл әңгіме-новеллалары төменгі сынып оқушыларын табиғат пен қоршаған дүниеге терең оймен көз жіберуге, табиғаттың әсемдігі мен тылсым құпиясын танып, білуге үйретеді. Мысалы, "Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш" әңгімесінде баланы, ұшқан құс, түрлі жәндіктердің тіршілігімен таныстырады, олардың әрекеттерін мысал етіп, баланы еңбекті сүйуге тәрбиелейді.

Ағартушы, ақын, жазушы Ыбырай этнограф-ғалым да болған. Оның "Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамдарды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі", "Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очеркі" атты еңбектері көпке таныс. Ыбырайдың халқымыздың салт-дәстүрлерін зерттеудегі мақсаты – дәстүрдің озығы мен тозығына ғылыми талдау жасау арқылы өз көзқарасын білдіріп, мәнін ашу, озық дәстүрді дәріптеп, тәрбие құралына айналдыру.

Бүгінгідей қайта түлеу, рухани қайта жаңғыру заманымызда аталған этнографиялық еңбектердің балалардың ұлттық сана сезімін оятып, ұлттық дүниетанымын қалыптастыруда маңызы зор.

Қолөнер – халық өмірімен, тұрмысымен бірге жетіліп, біте қайнасқан өміршең өнер. Ы. Алтынсарин халқымыздың қолөнерін жоғары бағалап, бірнеше қолөнер мектебін ашқан.

Бүкіл өмірін оқу-ағарту ісіне бағыштаған кемеңгер Ы. Алтынсарин есімі туған халқының зердесінен еш уақытта өшуі мүмкін емес.

Қазақ балалар әдебиетінің атасы Ы.Алтынсарин еңбектерінен басталған, І.Жансүгіров, М.Әуезов, С.Мұқановтың балаларға арналған туындылары қазақ балаларының туған жерге деген сүйіспеншіліктерін кеңейтіп дамытуда өз үлестерін қосты. Бұл дәстүр сабақтаса келіп, Сапарғали Бегалин, Өтебай Тұрманжанов, Қалмақан Әбдіқадыров, Сейітжан Омаров шығармаларынан жалғасын тапты [1].

С.Бегалин – белгілі қазақ жазушысы. Ол жастайынан көркем келісті сөзге, ән мен жырға әуес болып өскен. Өзі де жас кезінен өлең шығарған Бегалин басынан көпті өткерген қара жұмысшы, халық соты, журналист, ғылыми қызметкер, жазушы болған.

Бегалин таланты, әсіресе, балалар әдебиеті саласында толық ашыла түсті: ”Төл басы”, “Ермектің алмасы”, “Бақыт”, “Жеткіншектер”, “Сырлы қайнар” жинақтарында автор туған өлкесінің табиғатын, балалар өмірін шабыттана жырлайды.

С.Бегалин туған жер, оның табиғаты мен өсімдіктері, аң құстары туралы баланың дүниесіне жарқын әсер ететін, тез түсініп, оңай жаттайтын өлеңдер жазды. Мәселен, “Қазым, қазым, қаңқылда” өлеңде:

Қазым, қазым, қаңқылда
Көлде жүзіп, саңқылда
Жем шашайын, жейсің бе?
Кәмпит берші дейсің бе?

-Жоқ, жоқ, кәмпит болмайды ас,
Арпа мен бидай шаш,-
Деп қаздарым қаңқылдап
Көлде жүзді саңқылдап.

Өлең балаларға түсінікті, жатық тілде, бала мен қаздың сөйлесуі үлгісінде жазылған. Мұндай өлеңдер оқушылардың қиялын дамытып, жан-жануарларды сүйе білуге тәрбиелейді [2].

Өтебай Тұрманжановтың балаларға арналған шығармалары да өз алдына бір төбе. Оның “Қарлығаш, дәуіт, жылан”, “Жолбарыс”, “Төрт өгіз туралы ертегі”, “Жолаушы мен жеті қасқыр”, “Аю мен аралар”, “Қарлығаш, көкқұтан”, “Құмырсқалар, аралар - қиыспас дос құдалар”, “Көктем көріністері” т.б. толып жатқан ертегілері, поэмалары, мысалдары, өлеңдері өскелең ұрпақтың қалыптасып келе жатқан ойына терең із қалдырады. Балдай тәтті бала тілімен сөйлей білетін ақын балалардың туған жерге деген сүйіспеншілігін қалыптастырып, олардың ақыл-ойын, тапқырлығын дамытады [3].

Қазақ балалар әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі – Бердібек Соқпақбаев. Ол әдебиет әлеміне “Бұлақ” атты өлеңдер жинағымен енген. Кейіннен “Балалық шаққа саяхат”, “Жекпе-жек”, “Менің атым-Қожа”, “Қайдасың, Гауһар”, “Аяжан”, “Ергежейлі” повестерін жазды.

Б.Соқпақбаев – адал да қырағы, оқиға өрнектерін жазбай танып, тап басатын шыншыл жазушы. Оның шығармаларындағы кейіпкерлер өмірі кәдімгі тіршілік әлеміндегі қарапайым, шынайы, соншалықты ілтипат сезімін тудырып отыратын жандар.

Өсіп келе жатқан жас ұрпақтың туған жерге деген сүйіспеншілігін қалыптастырып, дамыту жөнінде сөз қозғалғанда қазақ балалар әдебиетінің қарапайым сарбаздарының бірі – Бәдел Тұрсынбаевтың еңбектерімен таныстыру абыройлы іс болмақ. Бәдел Тұрсынбаев Шығыс Қазақстан облысының Күрішім ауданының Бетпақты ауылында туылған. Ұзақ жылдар ұстаздық қызмет еткен ол балаларды тәрбиелеу, олардың туған жерге деген сүйіспеншілігін қалыптастыру жолында өзінің шығармашылық еңбегімен де мол үлес қосқан адам. Оның осы екі саладағы еңбегі қабат өріліп, бірін-бірі толықтырып, бір-бірімен ұштаса дамыды. Оның “Айнымас достар”, “Етікші бала” повестері, “Қияндағы балапан”, “Қойшыбектің көжектері”, “Алтай аңшылары”, “Қанат пен қаңбақ” тәрізді әңгімелерінің тәрбиелік маңызы зор [4].

Б.Тұрсынбаев шығармашылығында мысал жанры елеулі орын алады. Жан-жануарлар мен аң-құстарды мысал кейіпкері ретінде ала отырып, жазушы кішкентай бүлдіршіндер тез түсініп, тез қабылдайтын, сөйте отырып, белгілі бір ой қорытып, түйін жасайтын шағын-шағын мысалдарды көп жазған.

Мәселен, “Қарлығаш пен шөже торғай” атты мысалда шөже торғай қарлығашқа өз мұңын шағып, өзін адамның жек көру себебін сұрайды. Сонда қарлығаш: “Осы жеңілтек, ұшқалақ, тиянақсыз мінезіңмен сен қайда сыймақшысың?” Тазалықтан тарыдай хабарың жоқ...”, - деп шөже торғайдың кемшілігін бетіне басады.

Осында қаншалықты тәрбиелік мән жатыр. Балаларға құрғақ ақыл айтқаннан гөрі, мына мысал әңгіменің тигізер пайдасы зор. Өйткені, шөже торғай әрекеті көңіліне бірден жиіркеніш сезімін тудырып, ондай жағымсыз қылықтардың аулақ болуға үйретеді.

Келесі бір “Көжек” мысал әңгімесінде мұз үстінде шалажансар, жатқан қоян көжегін бір адам үйіне алып келеді. Бірақ көжек мұзға қашып кетеді. Қайта алып келсе, қайта қашып кете береді. Сонда шаруа ашуланып: “... Мен саған қастық жасап жүрмін бе, жаны ашығанды неге білмейсің?” – дегенде көжек тұрып: “Жат жерде көзге түрткі болып өлгенше, мұз да болса, анамның тапқан жерінде өлемін”- дейді.

Автор көже әрекеті арқылы туған жер әрқашанда ыстық болатынын, туған жерді сүйеге үндейді. Баланың туған жерге деген сезімін оятып, сүйіспеншілігін арттыруда дәл осындай шығарманың атқарар қызметі аз болмаса керек.

Балалар әдебиетіне Б.Алтынсарин негізін қалап кеткен шағын әңгіме, мысал-аңыз жанрының маңызы бар классикалық үлгілер.

Көлемінің шағындығына қарамай Ыбырай шығармасының айтар идеясы айқын, тәлім-тәрбиелік мәні зор, екені белгілі [5].

Мінеки, осы дәстүрді бүгінгі таңда балалар әдебиетінде табандылықпен жалғастырып келе жатқан қаламгерлердің бірі – Мәдіхат Төрежанов. Ол өз шығармаларында балалар өмірін суреттей отырып, солардың таным түсінігіне лайықты ой айтып, түйін жасай біледі. Бүгінгі таңда Мәдіхат Төрежанов шығармалары өзінің қысқа да нұсқалығымен бүлдіршіндер жан-дүниесін баурай берері анық.

Қадыр Мырзалиевтің басқа балалар ақындарынан өзгешелігі – оның өлеңдерінің денінде, басым көпшілігінде тартыс бар, жақсылық пен жамандықтың қаржалуы бар. Қадыр Мырзалиевтің шығармалары бүгінгі жас ұрпақ дүниетанымына әсер етіп, туған жеріне сүйіспеншілігін арттырып, олардың ой-өрісіне, жас ерекшелігіне сай жазылғанымен ерекшеленеді.

Қазақ балаларының қазіргі замандағы қадірмен ақындарының бірі – Кастек Баянбай. Кастек Баянбай шығармаларының бас идеясы – адамгершілік тәрбиесі. Оның көптеген қаламдастарынан артықшылығы – балалардың атынан сөйлей білуінде, бала құштарлығын жіті сезінуінде. Ол - қазақ балаларына таныс ауыл тіршілігінің жағдайын аша жырлаған ақын.

Балалардың бақытын, болашығын - өзінің басты тақырыбы етіп алған ақын – Тұманбай Молдағалиев. Оның поэзиясынан балаларды тәрбиелеу, патриоттық сезімге баулу, табиғатты аялау әуендері ерекше орын алатынын “Көктем келді”, “Гүлдер”, “Қызыл-жасыл көйлек”, “Бау-бақша”, “Жаз”, “Көл”, “Орман”, “Күзде”, “Күзгі жапырақтар”, “Жасыл шырша”, “Қозы”, “Жел мен күн” т.б. өлеңдерінен көруімізге болады. Сонымен қоса “Алматым май келгенде”, “Медеудегі мұз айдыны”, “Отырар”, “Қанаты бар тай болса”, “Көктем басы – март айы”, “Алатау”, “Геолог”, “Боз қырау”, “Емен” өлеңдерінде дүниенің үш құрамдас бөлігінің, адам, қоғам, табиғат байланыстығы, туған өлкенің, қоршаған ортаның әсері, әрекеті сипатталады [6]. Тұманбай өлеңдерінің баланың ойының дамуына, мінезінің тұрақты қалыптасуына әсері мол. Оның тек қоршаған орта, табиғат, туған жерді жырлап қана қоймай, сонымен қоса өсіп келе жатқан жас ұрпаққа кәсіптік бағдар беру, түрлі мамандыққа қызықтыру мақсатын көздегені “Ұшқыш болам”, “Бағбан”, “Мамандық таңдау” өлеңдерінен көрінеді.

Тұманбайдың ерекше жырлағаны – табиғат лирикасы. Ол табиғатты жандандырып, оның құбылысын адам мінез-құлқына, іс әрекетіне жақындатып, үйлесімді жырлайды.

Тұманбай өлеңдерін оқу арқылы оқушылардың туған жерге деген сүйіспеншілігі қалыптасады.

Балалар ақыны жайлы сөз еткенде Жақан Смақовтың есімін айтуымыз парыз. Қоғам, табиғат, жаратылыс құбылыстары, жан-жануарлар – ақын жырының негізгі тақырыбы. Өсіп келе жатқан жас

ұрпақтың туған жерге деген сүйіспеншілігін қалыптастыруда Ж.Смақов поэзиясының ерекше бір саласы – жұмбақтар айрықша әсер етеді. Жақан жұмбақтарында терең мазмұн, тапқырлық көріністері, көркемдік сырлары бар:

Құрғақ жерде сақтайсың,
Менсіз тамақ татпайсың
(Түз)

Ж.Смақовтың қазақ балалар әдебиетіне енгізген жаңалығы - өлең-ойындар [7]. Ол қазақ халқының ұлттық ойындарын да кіргізген. Оны “Талапай”, “Соқыр теке” ойындарынан байқауға болады. Мысалы:

Бүк асықпен бүкті,
Шік асықпен – шікті,
Тәйкеменен тәйкені,
Алшыменен атамыз,
Қызығына батамыз.

Ал Әбдікәрім Ахметовтың “Кішілік-кісілік”, “Ардақ пен қоян”, “Жаңа жыл жыры”, “Күз көріністері”, “Төрт түлік пен төрт жігіт”, “Ойлау әліппесі” т.б. көптеген өлеңдері оқушыларды елжандылыққа тәрбиелеп, оларды әдептілікке, кісілікке, табиғатты сүйуге, еңбекке байлитын сәтті дүниелер.

Туған жер табиғатының тәрбиелік мәні туралы Samuel Coleridge өз шығармаларында, сондай-ақ «To Nature» өлеңінде нақты айтқан:

It may indeed be fantasy when I
Essay to draw from all created things
Deep, heartfelt, inward joy that closely clings;
And trace in leaves and flowers that round me lie
Lessons of love and earnest piety [8].

Мінеки, осындай табиғат жайлы, оның әсем сұлулығын, табиғат құбылысын ашып көрсететін өлең, әңгімелер оқушылардың табиғат, оның заңдылықтары туралы ғылыми дүниетанымдық көзқарасын қалыптастырып, еліне, жеріне деген патриоттық сезімдерін кеңейтуге негіз бола алады. Сол себепті өсіп келе жатқан жас ұрпақты жастайынан кітап оқуға баулу қажет. Осы орайда: «Кітапхана халықтар өміріндегі үлгі-өнегесі топтастырылған тәрбие орны, алдағы мақсат-мұраттарға жетелейтін, айқын бағыт сілтейтін ақылшысы, адамдардың ең қастерлі қазыналарын ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыратын білім ордасы» [9] - деген пікірдің маңызы ерекше.

Көркемдік таным табиғатын, өзіндік мүмкіндігін жетілдіре отырып, адам баласы жаңа ғасыр, ғалам сырын жете тану, игеру жолында құлшына қызмет етуде. Адамзат дүние тұңғыығына тереңірек үңіле түскен сайын бірте-бірте оның заңдылығын, сырын, сұлулықтың сипатын сезіне бастайды. Табиғат көп нәрсенің басын ашып, айқындауға мүмкіндік береді. Табиғат – дүниетану мұратының сарқымас қайнар бастауы.

Қорыта келе, жоғарыда айтылған ақын-жазушыларымыздың ғылыми, педагогтік, психологиялық, әдеби және тарихи шығармалары бүгінгі таңда да баға жетпес құнды туындылар болып, теориялық-әдістемелік құралдар тұрғысында пайдалануда.

Бұл аталған ақын, ғалым, ғұламаларымыздың еңбектерінің педагогикалық, психологиялық қағидалары табиғат, қоршаған дүние, адам жайындағы өшпес туындылары оқушылардың дүниетанымын кеңейтуге, табиғат, туған өлке туралы ғылыми көзқарастарын қалыптастыруға негіз салады.

Мектеп оқушыларын өзін қоршаған дүниеде берілетін кейбір мағлұматтар мақал-мәтелдер, жұмбақтар, ертегілер, шешендік сөздер, әңгімелер арқылы олардың қисынды ойларының дамуына себеп болады.

Оқушылардың туған жерге деген сүйіспеншілігін қалыптастырудың бірден-бір жолы – туған өлке табиғаты. Халқымыздың дүниетанымдық ой-пікірлерін бүкіл оқыту мен тәрбие үдерісінің тірегіне айналдыра отырып, мектептерде ұлттық мәдени білім кеңістігін қалыптастыру – кезек күттірмес мәселелердің бірі болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі. – Алматы, 1995., Қирабаев С. Өнер өрісі. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1971. -272 б.
- 2 Қазақстан жазушылары: Анықтамалық/Құрастырушы: Қамшыгер Саят, Жұмашева Қайырниса - Алматы: «Аң арыс» баспасы, 2009
- 3 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл.
- 4 Қазақстан" ұлттық энциклопедиясы, Алматы, "Қазақ энциклопедиясы", 1998 ж. 5-том
- 5 Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. Алматы 1985 - 268 б.
- 6 bilim-all.kz>tag/olen?tag...Молдағалиев өлеңдері
- 7 Смақов Ж. Бақ-бақ Алматы «Раритет» 2008. - 78 б.
- 8 iispanini piazza.gov.it>wp/wp...samuel...coleridge.pdf
- 9 Нұржанова Г.И., Сералиева Ж.К. Кітапханадағы патриоттық тәрбие берудің өзекті мәселелері. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. № 4-5 (70). 2017

РОЛЬ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ У УЧАЩИХСЯ ЧУВСТВА ЛЮБВИ К РОДНОМУ КРАЮ

А.М. Текесбаева¹, Р.К. Қарсыбаева²

^{1,2} К.п.н., ассоциированный профессор,

^{1,2} Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, Алматы, email: tekesbaeva_anar@mail.ru

В статье говорится о значении детской литературы в воспитании патриотизма. Первые письменные образцы казахской детской литературы были созданы Ы.Алтынсариным. Затем эта тематика нашла отражение в трудах современных писателей, таких как С. Бегалин, У.Турманжанов, Б.Сокпакбаев, Б.Турсынбаев, М.Торежанов, К.Мырзалиев, К.Баянбай, Т.Молдағалиев и др. Произведения этих писателей способствуют трудовому воспитанию и формированию мировоззрения подрастающего поколения. Интересные рассказы и стихи ближе сознанию ребенка, соответствуют его возрастным особенностям. Несомненно, произведения о Родине, родном крае, природе помогают формировать у детей любовь к родной земле.

Ключевые слова: подрастающее поколение, Родина, родной край, природа, патриотизм, детская литература

THE ROLE OF CHILDREN'S LITERATURE IN SHAPING THE PUPILS' FEELINGS OF LOVE FOR THEIR NATIVE LAND

A.M. Tekesbayeva¹, R.K. Karsybayeva²

¹ Candidate of pedagogical sciences, associate professor,

² Candidate of pedagogical sciences, associate professor,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: tekesbaeva_anar@mail.ru

The article deals with the importance of children's literature. The first written samples of Kazakh children's literature were made by Y. Altynsarin. Then it was reflected in the works of contemporary writers such as S. Begalin, U. Turmanzhanov, B. Sokpakbaev, B. Tursynbayev, M. Torezhanov, K. Myrzaliyev, K. Bayanbay, T. Moldagaliev, etc. The works of these children's writers contribute to labor education and the formation of the worldview of the younger generation. Interesting stories and poems are closer to the child's consciousness, corresponding to their age characteristics. Undoubtedly, works about the Motherland, native land, nature will form in children love for their native land.

Keywords: the younger generation, Motherland, native land, nature, patriotism, children's literature

МРНТИ 14.23.07

ОЦЕНКА КАЧЕСТВА РЕГИОНАЛЬНОГО ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Г.К. Ибрагимова¹

¹PhD докторант специальности «Педагогика и психология»

¹Қарагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова,
Казахстан, г. Караганды, email: ibragimova_g07@mail.ru

В статье рассматриваются подходы к созданию системы оценки качества дошкольного образования и поиску аутентичного диагностического инструментария. Цель исследования в обосновании применения интегративной методики ECERS-R для оценки качества дошкольного образования в Карагандинском регионе. Внешнее пилотное оценивание качества дошкольного образования в Карагандинском регионе позволило изучить диагностические возможности интегративной методики ECERS-R и сделать вывод о целесообразности её применения в рамках «независимого аудита». Показана значимость результатов, полученных с помощью данной методики, для проектирования стратегий развития дошкольных организаций.

Ключевые слова: *качество дошкольного образования, образовательная среда, условия развития дошкольников, интегративная методика оценки качества дошкольного образования ECERS-R*

В последние годы значимость оценки качества дошкольного образования в Республике Казахстан существенно возрастает. Это связано с развитием вариативности образования, разветвленностью сети дошкольных организаций, изменением социокультурного запроса, введением обновленного Государственного образовательного стандарта дошкольного воспитания и обучения (далее ГОС ДВО).

В условиях дефицита дошкольного образования понятие его «качества» часто подменялось понятием «доступности». До сих пор понятие «качество дошкольного образования» как на уровне нормативно-правовых, концептуальных и стратегических документов, так и на уровне представлений основных заказчиков и потребителей услуг системы дошкольного образования остается недостаточно четко сформулированным и не определенным через систему критериев и индикаторов.

Увеличение процента охвата детей 3-6 лет дошкольным образованием (98,7%) [1] в Карагандинской области позволяет поставить приоритетом повышение качества дошкольного образования и, соответственно, признать крайне актуальной задачу его оценки.

Оценка качества дошкольного образования направлена на два основных объекта:

- образовательный процесс (образовательная среда, образовательная деятельность, образовательные условия, взаимодействие и т.п.);
- образовательные результаты детей (динамика детского развития, индивидуальное развитие ребенка, различные виды детской активности и т.п.).

Какие из рассмотренных выше параметров качества оцениваются на уровне ДОО в Казахстане?

Согласно Государственной программе развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы, с сентября 2017 года для оценки образовательной деятельности дошкольных организаций применяется система индикаторов по отслеживанию уровня развития умений и навыков детей [2]. Данная система определяет ожидаемые результаты по каждой образовательной области в соответствии с возрастом ребенка. Образовательная деятельность и уровень развития детей оцениваются педагогами через использование различных инструментов и процедур, таких как наблюдение, беседа, анализ продуктов детской деятельности, диагностические ситуации. Фактически данная практика полностью зависит от уровня квалификации педагогов, т.к. инструментарий не формализован и встраивается в процесс обучения как часть методического аппарата. «Ведущий метод - наблюдение за ребенком, которое проводится в повседневной жизни, в естественных условиях», - записано в Методических рекомендациях по мониторингу развития умений и навыков у детей дошкольного возраста (Астана, 2018).

При этом оценка образовательной среды и условий самими дошкольными организациями системно не проводится. Чаще всего подобная оценка предпринимается лишь в рамках отдельных проектов, направленных на поддержку дошкольной организации образования (например, для анализа и разработки стратегии развития дошкольной организации, для обоснования заявки на пополнение МТБ детского сада и др.). Данные параметры также детально изучаются в рамках аттестации дошкольных организаций.

В сфере государственного контроля за системой дошкольного образования введен новый инструмент – «Критерии оценки степени риска в системе образования». Используя эти критерии, можно на системном уровне определять соответствие дошкольного образования требованиям Закона Республики Казахстан «Об образовании», Типовым правилам деятельности дошкольных организаций, Государственному общеобязательному стандарту дошкольного воспитания и обучения. Вместе с тем данная система критериев выявляет характеристики деятельности дошкольных организаций, значимые именно для государственного контроля, но оказывается недостаточной для обстоятельной оценки качества образования.

Проводимое по инициативе руководства дошкольной организации выявление уровня удовлетворенности родителей образованием детей также не является каким-либо решающим фактором при оценке качества услуги. Во-первых, наблюдается различие в подходах к оценке качества дошкольного образования у администрации и родителей. К примеру, для некоторых родителей важен качественный присмотр за детьми, тогда как для управленца актуален показатель «внедрение инновационных методик». Во-вторых, критерии качества у самих родителей также различны и зависят от многих социально-экономических и культурных факторов. Кроме того, родители зачастую удовлетворены уже самим фактом наличия «места» в дошкольных организациях.

Наиболее очевидны следующие признаки рассогласования подходов к оцениванию качества образования:

- субъекты, вовлеченные в систему оценки качества, нередко руководствуются разными теоретическими и ценностными предпочтениями, личностными и групповыми потребностями;
- понимание качества дошкольного образования чаще сводится к оценке готовности детей к школе, успешность детей определяется в терминах: «будут способны», «будут знать», «будут уметь». При этом в представлении педагогов и родителей утрачивается самоценность дошкольного периода;
- эффективность деятельности дошкольных организаций (в ходе инспектирования, комплексных проверок, аттестаций, экспертиз) оценивается по таким формальным критериям, как «охват дошкольным обучением и воспитанием», «освоение образовательной программы», «оценка подготовки детей к школе» и др. Информация, не соответствующая устоявшимся концепциям оценивания, нивелируется.

Таким образом, оценка качества образования осуществляется на различных уровнях, но недостаточно согласуется с современными научными представлениями и базируется главным образом на традиционных подходах. Вопрос универсальных параметров и критериев оценки качества дошкольного воспитания и обучения остается открытым.

Исходя из этого, особую значимость приобретает разработка современной системы оценки дошкольного образования, позволяющая оценивать качество образования по показателям, связанным как с образовательными достижениями дошкольников, так и с условиями образовательного процесса. Также важны поиск соответствующего диагностического инструментария и подготовка экспертов по проведению оценки качества деятельности дошкольных организаций образования.

В связи с этим полезно изучение опыта зарубежных стран, в которых функционируют эффективные модели оценки дошкольного образования. Вот некоторые из них.

Национальная система качества *Síolta* (Ирландия) распространяется на все условия, в которых дети до 6 лет находятся за пределами своих домов: дневные группы, неполный рабочий день/полный рабочий день, детские классы и другие формы воспитания [3]. В штате Каролина (США) действуют системы оценки и улучшения качества (QRIS) для повышения доступности высококачественных навыков ухода за детьми на основе пороговых значений показателей качества [4]. Основы оценки дошкольного образования штата Коннектикут (США) основаны на модели преднамеренного обучения. Она включает в себя четыре области: личное и социальное развитие (P&S), физическое развитие (PHY), когнитивное развитие (COG), творческое выражение / эстетическое развитие (CRE) [5].

Исследовательский проект Early Change с участием Кипра, Дании, Финляндии, Греции, Португалии и Румынии предлагает альтернативный способ интегрировать оценочные шкалы качества среды дошкольных организаций в профессиональное развитие учителей [6].

Анализируя международный опыт оценки качества деятельности дошкольных организаций, можно выделить современный диагностический инструмент, апробированный во многих странах и хорошо зарекомендовавший себя на практике - Шкалы ECERS-R.

ECERS-R (Early Childhood Environment Rating Scales) - Шкалы для комплексной оценки качества образования в дошкольных образовательных организациях - были разработаны в 1980 году в Северной Каролине в США авторским коллективом в составе: Тельма Хармс, Ричард М.Клиффорд, Дебби Крайер. Данная методика предназначена для комплексной оценки качества дошкольного образования для детей от 2,5 до 5 лет [7].

ECERS-R реализует концепцию «Обучение, ориентированное на развитие» (Developmentally Appropriate Practice) и охватывает весь спектр условий, в которых оказывается ребенок в детском саду [8]. Результаты оценки среды при помощи шкал ECERS признаются в экспертном сообществе как надежные. Инструмент хорошо сбалансирован, поскольку собирает информацию с уровня фактов, на основании которых формируется общая оценка качества среды [9]. Российскими учеными и нами этот инструмент также рассматривается в контексте подходов, сфокусированных на оценке дошкольной образовательной среды.

Нами выдвинуто предположение о возможности использования указанной методики, адаптированной российскими учеными, в условиях Казахстана, поскольку системы дошкольного образования наших стран имеют общее прошлое, формировавшееся на единой методологии, ценностях, принципах. За годы независимости казахстанское дошкольное образование прошло собственный путь развития, но вместе с тем оно открыто для международного опыта.

Целью исследования являлась апробация инструмента ECERS-R в условиях казахстанского дошкольного образования и оценка его диагностических возможностей.

В рамках курса повышения квалификации методистов дошкольных организаций была подготовлена группа экспертов-наблюдателей в количестве 22 человек (по типовой 72-часовой образовательной программе «Комплексная оценка качества учебно-воспитательного процесса дошкольной организации на основе квалиметрии»).

Выборку исследования составили 5 дошкольных организаций (всего 62 дошкольные группы). Каждая группа оценивалась 2-мя независимыми экспертами. Экспертное наблюдение проводилось с использованием оценочных листов, интервью с воспитателями и сотрудниками детского сада. Оценка (от 1 до 7 баллов) присваивалась 43 показателям и 470 индикаторам. По итогам оценивания были построены профили качества.

Шкала предусматривает заполнение бланков на основе наблюдения, в процессе которого эксперт ставит отметку о наличии или отсутствии элемента среды (индикатора). Шкала опосредованно измеряет качество образования через фиксацию комплекса условий, понимаемых как совокупность возможностей для развития ребенка. Шкала ECERS-R включает 7 подшкал и 43 показателя:

- Предметно-пространственная среда
- Присмотр и уход за детьми
- Речь и мышление
- Виды детской активности
- Взаимодействие
- Структурирование программы
- Родители и персонал

Результаты пилотной оценки качества дошкольного образования в Карагандинском регионе с использованием шкал ECERS-R представлены в *таблице 1*. Из соображений конфиденциальности названия организаций образования заменены условными.

Таблица 1. Результаты оценки качества образования в дошкольных организациях Карагандинского региона

Название подшкал	Детский сад 1	Детский сад 2	Детский сад 3	Детский сад 4	Детский сад 5	Среднее значение подшкалы
Предметно-пространственная среда	3,1	4,2	4,3	4	4,4	4,0
Присмотр и уход за детьми	3,6	4,5	4,5	3,8	5	4,3
Речь и мышление	2,6	5,2	4,2	2,5	4,6	3,8
Виды активности	2,6	3,7	4,1	3,1	4,1	3,5
Взаимодействие	3,5	4,2	4,3	3	4,2	3,8
Структурирование программы	2,3	5,7	4,7	3	5,3	4,2
Родители и персонал	4,2	5,1	5,2	4,1	5,1	4,7
Итого (среднее значение)	3,1	4,7	4,5	3,4	4,7	4,1

Источник: составлено автором

По результатам оценки всех обследованных детских садов среднее значение индекса качества составило - 4,1 балла (по семибалльной шкале). Данный балл занимает пограничное место между значениями 3 и 5, что свидетельствует о «среднем качестве».

Наибольшее среднее значение имеют экспертные оценки по подшкалам: «Родители и персонал» - 4,7, «Присмотр и уход за детьми» - 4,3, «Структурирование программы» - 4,2, что выше среднего значения выборки (4,1).

Самый высокий показатель по подшкале «Родители и персонал» (4,7). Оценивались «условия для родителей», «условия для удовлетворения личных и профессиональных потребностей персонала», «взаимодействие и сотрудничество персонала», «сопровождение работы и оценивание персонала». Эксперты отмечают, что различные виды взаимодействия с родителями (беседы, родительские собрания, смс рассылки, электронные письма и др.) способствуют получению родителями обратной связи. Положительно оценены условия для удовлетворения профессиональных потребностей персонала, главным образом, возможность повышать профессиональную квалификацию, посещать семинары, конференции и др.

Показатель по подшкале «Присмотр и уход за детьми» - 4,3. Данные результаты отражают установившиеся режимы личной гигиены: «встреча/прощание», «прием пищи», «сон», «туалет», «безопасность». Присмотр и уход за детьми – основная функция педагогов, которая контролируется администрацией и действующими СНиПами, ГОС ДВО, структурирует образовательную среду и деятельность всех участников образовательного процесса.

«Структурирование программы» - 4,2. В «распорядок дня» заложена вариативность для удовлетворения индивидуальных потребностей детей. «Свободной игре» ежедневно отводится час. Обеспечивается баланс между структурированностью и гибкостью программ. Положительно отмечены групповые занятия, которые проходят в малых группах и фронтально.

Условия для детей с ограниченными возможностями сложны для оценивания, так как в большинстве дошкольных организаций данная категория детей отсутствует или же имеются дети, имеющие незначительные недостатки слуха, речи. Для них предусмотрено профессиональное сопровождение штатными логопедом и дефектологом. Однако, относительно данной категории детей, можно прогнозировать низкое значение показателя, что препятствует реализации инклюзивного образования в Казахстане.

Ниже среднего значения (4,1) получили оценки по подшкалам: «Виды активности», «Взаимодействие», «Речь и мышление», «Пространственно-предметная среда».

Оценки по подшкале «Виды активности» (3,5) ниже средних показателей. Отмечается недостаточное количество различных материалов для развития мелкой моторики детей, ролевых игр, для искусства и самовыражения. Такие материалы, как песок и вода, используются в основном только в летнее время вне помещений. «Кинетический» песок, выпускаемый промышленностью, имеется в детских садах крайне редко. Материалы, связанные с природой/наукой (коллекции природных объектов, измерительные приборы, оборудование для физических опытов, микроскопы и др.), используются в учебной деятельности, но не находятся в открытом для детей доступе. Показатель «содействие принятию многообразия» демонстрирует отсутствие в группах дидактического материала, книг, картин, игрушек, которые знакомят детей с культурными традициями разных народов. Типичным является наличие национальных уголков (казахского и русского). Отметим, что Казахстан - многонациональная страна, в которой проживают представители 121 национальностей. В ГОСДВО одной из целевых ценностей является «воспитание общечеловеческих ценностей, патриотизма и толерантности, основанных на общенациональной идее «Мәңгілік Ел». По результатам нашего исследования, это требование полностью не выполняется.

Результаты по шкале «Взаимодействие» (3,8) показывают, что в большинстве случаев взаимодействие персонала с детьми позитивное. Персонал проявляет теплое отношение к детям при помощи соответствующих телесных контактов (поглаживание, объятия и др.). Персонал достаточно контролирует ситуацию для того, чтобы дети не причинили друг другу вреда. Проблемным моментом является преобладание субъект-объектных отношений между воспитателями и детьми: педагоги не замечают и не всегда ценят чувства дошкольников, не используют совместные стратегии решения конфликтов между детьми.

По подшкале «Речь и мышление» (3,8) эксперты отмечают, что педагоги читают детям книги, рассказывают истории по картинкам, беседуют, задают вопросы. Вместе с тем отмечена низкая речевая активность детей в сочетании с «монологизмом» педагогов. Недостаточно используются педагогами возможности для развития речи и стимулирования мыслительных навыков детей (поисковые вопросы, создание проблемных ситуаций, рефлексия и др.).

Оценка пространственно-предметной среды (4,0) близка к среднему значению. Показатели «внутреннее помещение», «мебель для повседневного ухода, игр и учения», «обустройство пространства для игр», «оборудование для развития крупной моторики» - в большей части дошкольных организаций оцениваются на «хорошо» и «отлично». Однако наличие мебели для отдыха и комфорта, мест уединения, личного пространства, пространства для свободной двигательной активности – это проблема всех обследованных организаций.

Таким образом, результаты исследования и средний балл по обследованным детским садам (4,1) отражают реальное положение дел, дают возможность увидеть недостатки и проблемы в деятельности дошкольных организаций. Профили качества позволяют наглядно представить результаты и отобразить показатели для совершенствования работы.

Опыт использования данного инструмента вызвал неподдельный интерес у руководителей и специалистов дошкольной системы, поскольку позволил получить целостную картину условий, необходимых для развития ребенка, которые ранее оставались вне поля зрения.

Заключение. Проведенная нами апробация диагностического инструментария ECERS-R позволяет сделать вывод о возможности его использования при оценке качества дошкольного образования в Казахстане.

Полученные профили качества образовательной деятельности дошкольных организаций дают наглядное представление о сильных и слабых сторонах, а также о возможностях совершенствования работы. Приведенные данные позволяют руководителям и педагогам посмотреть на свою дошкольную организацию под новым углом зрения - через критерии и индикаторы, соответствующие международным нормам.

Таким образом, методика ECERS-R представляет собой весьма эффективный инструмент, позволяющий оценить качество дошкольного образования, стимулировать выявление и решение проблем. Результаты исследований могут лечь в основу программ развития дошкольных организаций, а также программ повышения квалификации педагогов.

Список литературы

- 1 Национальный сборник «Статистика системы образования Республики Казахстан» за 2017-2018 учебный год
- 2 Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2016 - 2019 годы. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000205>
- 3 Profeta M. Promoting holistic learning and development in early years: An analysis of quality in early childhood care and education (ECCE) from the Asia-Pacific region //Singapore, ARNEC. <https://www.arnec.net/wp-content/uploads/2014/03/MP-Quality-March-2013.pdf>
- 4 Le V.N., Schaack D.D., Setodji C.M. Identifying baseline and ceiling thresholds within the qualistar early learning quality rating and improvement system. Early childhood research quarterly, 2015, vol. 30, pp. 215–226. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecresq.2014.03.003>
- 5 User Guide to Online Reporting for the Connecticut Preschool Assessment Framework, 3/22/11, p.15. URL: <https://ctpaf.org/guide/ctpafguide.pdf>
- 6 Gregoriadis A., Grammatikopoulos V., Zachopoulou E. (Eds.) Professional Development and Quality in Early Childhood Education. Comparative European Perspectives, 2018. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-64212-3>
- 7 Хармс Т. Шкалы для комплексной оценки качества образования в дошкольных образовательных организациях. ECERS-R: переработанное издание/ Тельма Хармс, Ричард М. Клиффорд, Дебби Крайер. – М.: Издательство «Национальное образование», 2016. – 136 с.
- 8 Шмис Т.Г. Оценка качества дошкольного образования с использованием шкалы ECERS в России // Современное дошкольное образование. Теория и практика. – 2015. – №7. – С.50-53.
- 9 Шиян О.А., Воробьева Е.В. Новые возможности оценки качества образования: шкалы ECERS-R апробированы в России // Современное дошкольное образование. Теория и практика. – 2015. – №7. – С.38–49.

ҚАЗАҚСТАНДА АЙМАҚТЫҚ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН БАҒАЛАУ

Г.К. Ибрагимова¹

¹«Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторантура

¹Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Қарағанды қ., email: ibragimova_g07@mail.ru

Мақалада мектепке дейінгі білім беру сапасын бағалау жүйесін құрудың және аутенттік диагностикалық инструменттерді іздестірудің әдіс-тәсілдері қарастырылған. Зерттеудің мақсаты - Қарағанды аймағында мектепке дейінгі білім беру сапасын бағалау үшін ECERS-R интегративті әдістемесін қолдануды негіздеу. Қарағанды аймағында мектепке дейінгі білім беру сапасын сыртқы қанатқақты бағалау ECERS-R интегративті әдістеменің диагностикалық мүмкіндіктерін зерделеуге жағдай туғызды және оны «тәуелсіз аудит» ауқымында қолданудың мақсатқа сай екендігіне қорытынды жасатты. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының даму стратегиясын жобалау үшін аталмыш әдістеменің көмегімен алынған нәтижелердің ерекше мәнділігі көрсетілген.

Түйін сөздер: мектепке дейінгі білім беру сапасы, білім беру ортасы, мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының түлектерін дамыту шарты, ECERS-R мектепке дейінгі білім беру сапасын бағалаудың интегративті әдістемесі

QUALITY ASSESSMENT OF REGIONAL PRESCHOOL EDUCATION IN KAZAKHSTAN

Г.К. Ibragimova¹

¹PhD student in the specialty "Pedagogy and Psychology"

¹Karaganda State University named after E.A.Buketov,
Kazakhstan, Karaganda, email: ibragimova_g07@mail.ru

The article considers approaches to creating a system for assessing the quality of preschool education and the search for authentic diagnostic tools. The purpose of the study is to substantiate the application of the integrative methodology of ECERS-R to assess the quality of preschool education in the Karaganda region. External pilot

assessment of the pre-school education quality in the Karaganda region allowed to study the diagnostic capabilities of the integrative methodology of ECERS-R and to conclude that it should be used within the framework of the "independent audit". The significance of the results obtained with the help of this technique for designing strategies for the development of pre-school organizations is shown.

Key words: *the quality of preschool education, the educational environment, the conditions for the development of preschool children, the integrative methodology for assessing the quality of preschool education ECERS-R*

ҒТАХР: 15.21.41

ФРУСТРАЦИЯНЫҢ ДАМУ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТЕТІКТЕРІ

М.К. Банаева

п.ғ.к., профессор м.а.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан, email: m.banaeva@mail.ru

Мақалада эмоциялық күйлердің бірі фрустрацияның пайда болуы, фрустрациялық мінез-құлықтың түрлері және олардың сипаттамасы берілген. Фрустрациялық күйдің ерекшеліктерін зерттеген шетелдік, ресейлік ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалынған.

Фрустрацияның құрылымы жүйелі топтастырылып, олардың адамның жас және тұлғалық ерекшеліктеріне, өмірлік тәжірибесі мен тәрбиесіне, мінез бітістері мен өзінің кикілжіңдерін ұғыну дәрежесіне, толеранттылығының деңгейі мен басқа да ішкі факторларға байланысты болатындығы қарастырылған.

Сондай-ақ фрустрация жағдайындағы тұлғаның негізгі қорғаныс тетіктерінің кешеніне талдау жасалынып, олардың әрқайсысына нақты анықтамалар берілген.

Фрустрацияның көрініс беруінің жеке-дара ерекшеліктері, сыртқы факторлар саналатын импунитивті, интрапунитивті, экстрапунитивті түрлері немесе индивидтің жеке дара ерекшеліктері, тәжірибесі, патологиялық қорғаныстарды сипаттайтын ішкі факторларға байланысты болады. Сонымен фрустрацияланған мақсаттардан саналы бас тартып, оның жаңа, едәуір қолайлы, қол жетімді түрлеріне бағдарлану нағыз адами бейімделудің жоғарғы түрі саналады.

Түйін сөздер: *фрустрациялық мінез-құлық, фрустрацияға толеранттылық дәрежесі, фрустрациялық жағдаяттар, қорғаныс мотивтері, агрессия тетігі, сублимация, рационализация*

Қазіргі кезеңде психология ғылымында стресс, мазасыздану, алаңдаушылық, регидтілік және фрустрация сияқты психикалық күйлерге ерекше мән берілуде. Фрустрация адамның кейбір қажеттіліктерді қанағаттандыра алмаған жағдайларда пайда болатын жағымсыз психикалық күй. Н.Д.Левиттің пікірінше, фрустрация алға қойған мақсатқа қол жеткізуде немесе нақты міндеттерді шешу барысында туындайтын қиыншылықтардың әсерінен пайда болған күйзелістер мен мінез-құлыққа тән ерекшеліктермен яғни көңілдің қалуы, реніш, өкініш, ыза, наразылық, үмітсіздік түрінде көрініс береді [1].

Көптеген зерттеушілердің анықтамалары бойынша діндеген мақсатқа жетуде кедергілерді жеңуге тырысу фрустрациялаушы жағдаяттың қажетті белгілері саналады, мәселен, мақсатқа жетудегі кедергілер физикалық, биологиялық, психологиялық және әлеуметтік-мәдени болып бөлінеді. Адам өміріндегі фрустрациялаушы жағдаяттарға байланысты күйлер баршылық.

Фрустрациялық жауап берудің бірнеше түрлері анықталған:

- қозғалыстың қозуы – мақсатсыз және ретсіз реакциялар;
- апатия (Р. Баркер, Т. Дембо және К. Левиннің зерттеулерінде фрустрациялаушы жағдаятқа тап болған баланың бірі жерге жатып алып, төбеге қарап жатып алады) [2];
- агрессия және деструкция (кез келген фрустрация агрессияға түрткі болады деген болжам жасалынған әрі бұл реакция жиі көрініс береді. Мысалы Йель университетінің психологтары фрустрация жағдайына душар болған студенттердің жауаптарын зерттеу барысында фрустрация орын алған 145 жағдайда 113 рет агрессиямен жауап берілген: сөзбен қарсыласу, кіналау, фрустрацияға себепші болған адамға күш көрсету);
- стереотипизация — белгіленген мінез-құлықты көзсіз қайталау; қорғаныс тетігінің қосылуы.
- регрессия - индивидтің өмір жолында бұрындары басым болған мінез-құлықтың қарапайым түрлеріне оралу.

Фрустрацияның мінез-құлықтағы «салдары» немесе фрустрациялық мінез-құлық фрустрация күйі жайлы ақпараттық қажет көзіне айналуы мүмкін. Оның экстрапунитивті, интрапунитивті және импунитивті түрлері кездеседі.

Экстрапунитивті мінез-құлық агрессивті реакциялармен байланысты. Ашушандық, ыза, қырсықтық, өкіну - адамды көздеген мақсатқа қайткен күнде де жетуге ұмтылдыруы мүмкін. Мінез-құлықтың қалыпты икемділігі жоғалып қарапайымдалады, бұрында әдет болған түрлері көрініс бере

бастайды. Сонымен қатар адам өзінің сәтсіздіктері үшін өзінен басқаның барлығын, жағдайды, өзге адамдарды кіналайды.

Интрапунитивті мінез-құлық барысында адамда мазасыздық, тұнжыраңқылық, тұйықтық байқалады. Сәтсіздіктерін тек өзінен ғана көреді, қызығушылықтары шектеле бастайды, талаптану деңгейі төмендейді, кей жағдайларда өзін қабілетсіз санап, салы суға кетіп, барлығынан бас тартады. Импуниитивті мінез-құлықта адам жағдаятты маңызсыз немесе оңай түзелетін деп қабылдайды.

Фрустрациялық мінез-құлықтың сипаты адамның жеке-дара психологиялық ерекшеліктеріне де байланысты. Мысалы, жүйке-жүйесі әлсіз адамдарда фрустрацияның интрапунитивті түрі байқалса, жүйке-жүйесінің күші қуатты адамдар экстрапунитивті түріне бейім келеді. Бұл жағдайда адамның тәрбиесі мен жеке дара қасиеттерінің де ықпалы зор.

Фрустрация — еңсерілмейтін қиындықтардан туындаған және мінез-құлықтың ерекшеліктері мен күйзелістерінде көрініс беретін психикалық күй. Фрустрация реніш, күйіну, өкініш, ашу, торығу, жабығу,булығы, жабырқау, аңсау, қамығу, қайғы, зар, күнә сынды эмоциялы күйлер арқылы көрініс береді.

Психологияда фрустрациялық күйдің дамуына тұрақтылықты белгілеу үшін «фрустрацияға толеранттылық» ұғымын алғаш рет С.Розенцвейг қолданған. Мұнда тұлғаның фрустрацияға толеранттылық дәрежесінің ықпалы байқалады және фрустрация күйін жеңу үшін қолданылатын қорғаныс тетіктері сипатталады [3].

Фрустрация күйінің көпдеңгейлі құрылымы туралы тұжырымдаманы А.А. Налчаджян ұсынады. Ол фрустрацияға проблемалық фрустрациялаушы жағдаятты, сол жағдаяттағы тұлғаның психикалық күйін және жағдаятқа жауап ретінде көрініс беретін қорғаныс тетіктерінің кешенін қосып кеңейтуді ұсынған. Фрустрация теориясының дамуы үшін оның кез келген азды-көпті фрустрациялаушы жағдаятта тұлға бір ғана оқшаулы тетікпен ғана емес, бірі жетекші екіншісі құрылымдық рөлді атқаратын қорғаныс реакцияларының кешенімен жауап береді деген идеясының мәні маңызды болды [4].

Ол, әсіресе қарқынды әлеуметтік өзгерістер кезеңінде тұтастай әлеуметтік топтардың фрустрациясы орын алуы мүмкін деп болжаған. Әлеуметтік топтар мен оны құраушы жеке дара индивидтердің фрустрациясының ұқсастықтары мен айырмашылықтары көп жағдайда сол топтардың ауызбіршілігінің деңгейіне байланысты болады. Ондай жағдайда топтық және жеке-дара көңіл-күй, қорғаныс тетіктерінің топтық және жеке-дара көрініс беру қалыптасуы және т.с.с.біршама жақын болады.

Өз зертеулерінде М.А. Мкртчян фрустрацияның құрылымын одан әрі кеңейте түсті. Ол фрустрацияны кейінірек жаңа фрустрациялардың қалыптасуына негіз болатын алғышарттарымен бірге, тұлға құрылымындағы салдары бойынша талдауды орынды деп есептеді, өйткені тұлғаның әртекті зиянды ықпалдарға толеранттығының деңгейін төмендетеді. Ондай салдардың арасында бірінші кезекте толымсыздық кешені және адамның дербес тұлғасының жоғары құндылығы сөз етілуде.

Фрустрацияның кеңейтілген құрылымы төмендегідей жіктеледі:

- психикалық қуатқа қанық мақсаттардың түзілуі және олармен дербес тіршілігінің мәнінің байланыстырылуы;
- мақсаттарды фрустрациялайтын жағдаяттардың туындауы, сол мақсаттарға қол жеткізу мүмкін емес екендігін ұғыну;
- қорғаныс тетіктерін қолдану (агрессия, сублимация және т.с.с.);
- жеке-дара психологиялық және әлеуметтік-психологиялық салдары (мінездің ерікті бітістерінің, толымсыздық кешендерінің немесе тұлғаның жоғары құндылығының қалыптасуы, болашаққа үміттің жоғалуы немесе эталонды әлеуметтік топтарда конформдылықтың күшеюі және т.с.с.) [5].

Фрустрацияның мұндай құрылымдық блоктарының жеке-дара айырмашылықтары бар және адамның жас шамасына, жинақтаған өмірлік тәжірибесіне, алған тәрбиесіне, мінез бітістеріне, өзінің кикілжіндерін ұғыну дәрежесіне және тұлғасының ерекшеліктеріне, толеранттығының деңгейіне және басқа да ішкі факторларға байланысты болады. Сонымен бірге фрустрациялық жағдаятпен тұлғаны ынталандыратын дәл қандай қуаттың тежелгенін білген де маңызды. Шынайы адамдық фрустрациялар биологиялық қажеттіліктердің емес, көп жағдайда адамның әлеуметтік-психологиялық қажеттіліктері мен құндылық бағдарларының тежелгеніне байланысты болады. Адам

қайсыбір қажеттілікке ынтасы туындап, нақты заттық іс-әрекет арқылы оны қанағаттандыруға дене немесе психикалық мүмкіндіктері болмаған жағдайда туындайды. Ондай фрустрациялардың жинақталуы қайсыбір қорғаныс тетіктерінің қолданылуына немесе оның ілгерідегі дамуына, бағыттылығына, адамды қоршаған жайлы немесе жайсыз әлеуметтік ахуалға байланысты құрылымының патологиялық қайта құрылуына ұласуы мүмкін.

Фрустрацияға тән сыртқы себептерге тұлғаралық дау-дамайлар, олар өз кезегінде ішкі кикілжіндердің туындауына себепші болады, өйткені әлеуметтік ортамен қақтығыс, қарсылыққа кездесу болашақ іс-әрекеттің мотиві ретінде тұлғалық және топтық құндылық бағдарлардың арасында таңдау жасау қажеттілігіне әкеледі. Тәрбиенің дұрыс болмауы жеке және топтық мақсаттардың және құндылық бағдарлардың арасында үйлесімсіздікті тудырып, көптеген басқа дау-дамайлардың алғышартына яғни фрустрацияға айналады. Тұлғаның әлеуметтенуінің барысында даму жолындағы тұлғаға бұрыс тұрғыны қолдану арқылы дау-дамайлардың туындауына тұрақты алғышарт-фрустрацияларды қалыптастырып алмау үшін барлық жағдайлар жан-жақты ескерілуі тиіс.

Фрустрация көп жағдайда адамның өзінің кәсібіне, оның мазмұны мен нәтижелеріне қанағаттанбауының салдарынан да дамиды. Адам өз мүмкіндіктерін толық пайдаланбағандығын, «генетикалық жоспарының» толықтай жүзеге асырылмағандығын сезіне бастайды, яғни өзін-өзі кемелдендіру қажеттілігі қанағаттандырылмайды. Адам өмірдің біраз асуларын еңсеріп, өзінің мүмкіндіктерін барынша аша алмағандығын ұғынғанда өзінің өмірлік күш-қуатын текке жұмсап, одан да жақсы жұмыс жасай алатындығы жайлы ойлана бастайды.

Стресс жайлы ілімнің негізін қалаушы Г.Селье осы тұрғыда: «Адам қартайып, мансабының аяқталуына жақындағанда өз жетістіктерінің маңыздылығына күмәндана бастайды. Ол әлденені едәуір жақсырақ жасай алғысы келгендігі және жасауға мүмкіндігінің толық жететіндігі жайлы ойдан күйреп, үмітсіздік сезіміне душар болады. Ондай адамдар өмірінің қалғанын өз сәтсіздіктерінің себебін әлдекімдерден көріп әлек болады, өзінен басқа өзгеден көруге болмайтындығын мойындамау үшін ашуланып, жағдайдың болмағандығына, масыл болған отбасылық міндеттерге күңіренеді» [6].

Енді фрустрацияның субъективті детерминанттарын анықтайық. Фрустрацияның туындауы және оның айқындылығы объективті жағдайлармен ғана емес, тұлғаның ерекшеліктері мен оның фрустрацияға толеранттығымен – «шыдас беру қабілетіне» де байланысты болады. Адамның өмірлік таптаурындары өзгеріске ұшырағанда көп жағдайда қажеттіліктердің үйреншікті кешенінің қанағаттануы бұзылады. Осы тектес үйреншікті жағдайлар әскер қатарына шақырылғанда, тұрғылықты мекен жайды ауыстырғанда орын алады. Үйлену тойы сияқты қуанышты сәттің өзі де фрустрациялаушы әсер етуі ықтимал, өйткені қалыптасқан байланыстар үзіледі, мінез-құлық таптаурындары бұзылады.

Ішкі кикілжіндер де фрустрацияның субъективті себепшісіне айналуы мүмкін. Осы орайда К Левин оның төрт типін ажыратады:

1. Мәні бойынша тең дәрежелі мүмкіндіктердің қақтығысы немесе екі таңдаудың арасында қалып, адамның қызығушылығы бірінен-бірі асып түскен, алайда екеуіне бірдей қол жеткізуге болмайтын жағдайға тап болғанда; дау-дамайлардың, кикілжіндердің осы тектес түрлерінің ерекшелігі адам қандай таңдау жасаса да жеңіс табады, сол себепті мұндай қақтығыс әлсіз фрустрацияға ұшыратады.

2. Мәні бойынша тең дәрежелі теріс мүмкіндіктердің қақтығысы немесе екі жайттың жеңілдеуін қалау жағдайы: адам жағымсыз екі мүмкіндіктің бірін таңдаудың алдында қалады; қандай таңдау жасаса да адам жеңіліс табады, сондықтан қақтығыстың мұндай типтегі фрустрация ең қуаттысы саналады. Мұндай реакция көп жағдайда қашу әрекетіне әкеледі, ол мүмкін болмаса ашу ыза кернейді.

3. Жағымды-теріс мүмкіндіктер арасындағы дау-дамай, немесе «таңдау мәселесі» яғни мақсаттың жағымды әрі теріс жағы да бар, мысалы тоқаш немесе тәтті нан жегің келеді, бірақ толып кеткің келмейді және т.с.с; дау-дамайдың дәл осы түрі өмірде жиі кездеседі. Осы тектес қақтығыстардың түйінін шешкенде алғашында жағымды бетбұрыс басымдылық танытады – адам ниет-тілегіне жол береді, бірақ кейіннен таңдаудың дұрыс болмағандығына байланысты өкініш орын алады. Дау-дамайлардың осындай типіндегі фрустрацияның қуаты орташа болады [7].

Әрине фрустрация күйі бірден орын алмайды, оның пайда болуы фрустрациялық табалдырықты жеңумен сипатталады. Ол бірқатар сәттермен анықталады:

- қанағаттанбаушылықты қайталау: қанағаттанбаушылық қайталанғанда (сәтсіздікте) өткен

шақтағы сәтсіздіктен қалған эмоциялы күймен қосылу;

- қанағаттанбушылықтың тереңдігі: қажеттілік неғұрлым қуатты болса, фрустрация табалдырығы соншалықты төмен болады;

- эмоциялы қозғыштық: ол неғұрлым жоғары болса, фрустрациялық табалдырық соғұрлым төмен болады;

- адамның талаптану деңгейінің деңгейі, оның жетістікке әдеттенуі: талаптану деңгейі неғұрлым жоғары болса әрі адам сәтсіздікті ұзағырақ кешірген болса, оның табалдырығы да соншалықты төмен болады;

- іс-әрекеттің кезеңі: егер кедергі іс-әрекеттің басында пайда болса, агрессияға, сәтсіздікке адам қорытынды кезеңде кездескенмен салыстырғанда әлсіздеу көрініс береді.

Фрустрация күйінің салдарына тоқталайық. Фрустрация адамның іс-әрекетіне әрқилы ықпал етуі мүмкін. Кейбір жағдайларда ол мотивтің қуатын арттырып, адамды уақыты бойынша алыс мақсатқа қол жеткізуге ынталандыруы мүмкін. Алайда ондағы мінез-құлықтың қалыптары қорғаныс тетіктерін қолдана отырып, импульсивті әрі иррационалды сипатта болуы мүмкін. Адам алмастырушы әрекеттердің көмегімен даулы жағдаяттан қашуы мүмкін (тиым салынған немесе қол жетімсіз мақсат ойша жүзеге асырылады немесе жартылай ғана шешімін табады, не болмаса өзге ұқсас міндет шешіледі), немесе іс-әрекеттен мүлде бас тартады.

Фрустрация адамға ынталандырушы ықпал еткен күннің өзінде де оның әсерінен жүзеге асырылған мінез-құлық түрлері әдетте импульсивті және иррационалды (ойсыз) сипатта болады. Сол себепті сәтсіздіктің немесе жетістікке жете алмаудан адамда пайда болған агрессия мен депрессияны әлсірету қажет. Фрустрациялық күйді кешіру тәсілдерінің бірі шешілуі қиын міндетті едәуір жеңіл түріне алмастыру. Неліктен мақсатқа қол жеткізілмегендігін түсіндіру келесі бір оңтайлы әдістердің бірінен саналады.

Фрустрация жағдайындағы тұлғаның негізгі қорғаныс тетіктерін үш топқа жіктейді: кері шегіну тетіктері; агрессия тетіктері; ымырашыл және алмастырушы тетіктер.

Фрустрациялық жағдайларда адам фрустраторлардың еңсерілмейтін қуатының салдарынан кері шегінуге мәжбүр болады. Қиял кері шегінудің әдеттегі тетіктерінің бірі, мәселен, өз мақсаттарын жүзеге асыру барысында сәтсіздікке ұшыраған адам талап-тілектерін ойша жүзеге асырған жағдаяттарды елестете бастайды, шынайы өмірдегі мүмкіндіктерін шектеген физикалық және психологиялық кедергілерден еркін сезінуге тырысып бағады. Қиялдағы жағдаяттарда фрустраторлар еш қиындықсыз жеңіледі. Қиялдың осы тектес алмастырушы қызметі адамның психикалық денсаулығын сақтауға көмектесетіндігі сөзсіз, әрі Т. Шибутанидің пікірінше, адамға тән қалыпты феномен саналады. Түс көру де ырықсыз қиялдың маңызды бір түрі болғандықтан олар да қорғаныс қызметін атқаруы мүмкін.

Психологияда кері шегінудің егжей-тегжейлі зерттелген тетігінің бірі - регрессия. Қорғаныстың бұл түрі фрустрациялаған тұлғаның бейсаналы түрде өзінің дамуындағы ерте кезеңдеріне оралып, фрустратордан қорғаныс іздеу әрекетінен байқалады. Ол да қалыптасқан әдеттер мен бейімделу тәсілдері шынайы өмірдің жағдайларымен қарама-қайшылыққа тап болғандағы ақиқаттан қашуы, дегенмен ол да мінез-құлықтың қалыпты түрі саналады.

Санадан жағымсыз ойларды ығыстыру, адамдардың күнделікті қолданатын қорғаныс тетіктерінің бірі. Психоанализде бұл құбылысқа қаншалықты маңызды рөлдің тиесілі екендігі белгілі. Ығыстыру тетігі ұнамсыз жайттар мен жағымсыз оқиғаларды ұмыту, тіптен өзімізге ұнамайтын және тілектеріміздің жүзеге асырылуына кедергі келтіретін дүниелерден зейінімізді саналы түрде тазарту жағдайларымен де түсіндіруге болады.

Психологияда «қорғаныс мотиві» аталатын қорғаныс түрі қызығушылық тудыруда. К.Обуховский бойынша мотив екі элементтен құралады: іс-әрекет бағдарламасынан және іс-әрекет мақсатынан [8]. Алайда бағдарламаның мотивпен нұсқаланған мақсатты жүзеге асыруға қабілетті бола бермейтіндігін ескеру қажет. Мақсат алдамшы болуы мүмкін, бірақ ол бағдарламаны жүзеге асыруды жалғастыру үшін қажет. Қорғаныс мотивтерінде рационализация және тағы басқа элементтер бар. Қандай жағдайда да мұндай күрделі де қызықты құбылыс әрі қарай зерттеуді талап етеді. Қорғаныстың тағы бір түрі агрессия түрінде көрініс береді. Агрессивті мінез-құлық бұл — фрустрациялаушы, даулы, қиын жағдайдан бас сауғалау. Мұндай мінез-құлық әртүрлі көрініс береді: күрделі міндеттерден, жауапты тапсырмалардан қашу, бақылау жұмысы болса сабақтан қашу, үйден қашып кету және т.с.с.

Өтініштен бас тарту, тиым салу, қауіп төндіру, тіл тигізе отырып, келіспейтіндігін білдіру; адамды кіргізбейтін, қуып шығатын, жабысып, мазасын алатын, шабуыл жасайтын және т.с.с. жағдайлар – барлығы субъектінің нақты эмоцияларын – өкініш, реніш, ыза, наразылық, қаһар тудырып, агрессивті мінез-құлық мотивінің қалыптасуына негіз болады. Мұндай күйлерді күйзелу психикалық қысымды әлсірету қажеттілігін тудырып, абстрактілі мақсаттың қалыптасуына ұласады: яғни ренжіткен адамды жазалау, оны даудың басы ретінде жою, қорлау, зиян келтіру, өзінің ар намысын сақтап қалу тәсілін анықтау. Мінез-құлық тәсілінің таңдалуы сыртқы жағдайлармен әрі адамның тәрбиесімен, тәжірибесімен де анықталатын болады. Олар аталмыш кезеңде тікелей агрессивті мінез-құлықты, вербалды әрі физикалық түрін де жанама-агрессивті түріне алмасытырып, оған тосқауыл болады.

Фрустрациялық теория бойынша агрессия әрқашан да фрустрацияның салдарынан орын алады, ал фрустрация әрдайым агрессияға ұласады. Бұл тұрғы аса дәлелді бола қойған жоқ. Л. Берковитц бойынша фрустрациядан кейін оятушы құрылым ретінде ашу жүреді, ал оның соңынан агрессивті реакцияны іске қосатын тітіркендіргіштер орын алады. Ашу субъектінің әрекеті бағытталған мақсаттарға қол жеткізу бұғатталғанда туындайды. Алайда көптеген психологтар бұл теорияны аса қолдай қоймайды. Мысалы, А. Бандура ашулану эмоциясының агрессияның қажетті, не жеткілікті шарты емес деп есептейді. Агрессивті мінез-құлық үйрету теориясының тұрғысынан әрі мотивацияның когнитивтік теорияларының тұрғысынан да түсіндіріледі. Субъектінің мінез-құлықтың міндетті стандарттарына бағдарлануы маңызды (мысалы, XIX ғасырда дворяндар ар намысына қорланғанда ренжіткен адамды дуэльге шақыруға міндетті болса, қоғамның төменгі сатыларындағы адамдарда ондай дәстүр болған жоқ). Сол себепті бір ғана жағдаят әлдекімді агрессивтілікке әкелсе, екінші біреу үшін ол маңызды болмауы мүмкін [9].

Субъектінің таңдаған мінез-құлық тәсіліне қарай вербалды және физикалық агрессия ажыратылады. Ондай мінез-құлықтың үшінші, дербес түрі жанама агрессия деп аталады. Жеке жағдайларда фрустраторға қатысты ашық агрессивті мінез-құлық бейімделудің шынайы түрі болуы мүмкін, алайда қоғам ондай реакцияның дәрежі түрлеріне жол бермейді. Сол себепті агрессия жанама түрде көрініс беріп, шынайы фрустратор анағұрлым әлсіз нысанға алмастырылады. Бұл құбылысты спорттық ойындардан және іс-әрекеттің әлеуметтік қолайлы түрінен байқауға болады. Барлық жағдайларда фрустрацияланған тұлға өз қиындығының себепшісінен «өш алуға» қолайлы «әдісті» табады деуге болады.

Е.П. Ильин жоғарыда көрсетілген топтастыруды аса қолайлы деп есептемейді, өйткені оның пікірінше вербалды әрі физикалық агрессия да жанама болуы мүмкін. Мысалы, біріншісі жақын адамдарымен ұрысқанда адам «ішінен» салғыласу түрінде көрініс береді. Оның өз кезегінде даулы жағдайға еш қатысы болмауы мүмкін. Екіншісі, кетіп бара жатып, есікті тарс жабу, қатты ашудан үстелді жұдырықтап, ұру, заттарды лақтыру, сындыру және т.с.с. көрініс беруі ықтимал. Е.П. Ильин тура және жанама вербалды агрессияны, сондай-ақ тура және жанама-физикалық агрессия туралы айтқан қисынды деп есептейді. Олар әрқилы дәрежеде көрініс беруі мүмкін, немесе көрініс беруге бейімділігі әртүрлі болуы мүмкін: жанама вербалды агрессия жанама физикалық агрессияға қарағанда екі есе айқындылықпен көрініс береді; сонымен бірге ер адамдарда физикалық агрессия, ал әйелдерде – жанама вербалды агрессия басым (ол өз кезегінде әдебиетте сипатталған ер адамдардың агрессиясы әйелдерге қарағанда басымдырақ деген мәліметтерді нақтылайды); екіншіден, жанама вербалды агрессияның көрсеткіштері агрессияның қалған басқа түрлерінің көрсеткіштерімен аса көп айқаса бермесе, жанама физикалық агрессияның көрсеткіштері агрессияның қалған басқа түрлерінің көрсеткіштерімен (тікелей вербалды және тікелей жанама агрессиямен) сенімді байланыста болады [10].

Осылайша, кешенді психологиялық феномен ретінде агрессивті мінез-құлық туралы сөз қозғауға болады. Алайда, көптеген шетелдік авторлар сияқты агрессивті мінез-құлықты оған бейімділікпен (интегралды тұлғалық күй ретіндегі агрессивтілікпен) және агрессивті мінез-құлық (даукестік) мотивінің қалыптасуын жеңілдететін немесе қиындататын өзге де тұлғалық сипаттамалармен шатастыруға болмайды,

Өш алу – өшпенді агрессияның ерекші түрі, оған агрессияны сәл кідіріп көрсету тән. Оның мақсаты уақыты келгенде реніш, қайғы-қасіреттің есебін алу. Өш әрқилы болуы мүмкін. Тіптен өш алу ойға қонбайтын әрекеттерді жүзеге асыруға ұласуы да әбден мүмкін. Мысалы, көне грек

аңызында көрсетілгендей Медея Ясон есімді күйеуінен өш алу үшін, балаларын өлтіруден басқа өш алу жолын таба алмаған сияқты.

Аффективті мінез-құлықтың негізін адам үшін өмірлік маңызы бар қайсыбір қажеттіліктерін қанағаттандыра алмаудың салдарынан туындаған теріс эмоциялы күйзелістер құрайды. Талаптану деңгейі жоғары болғанда орынсыздық аффектісі орын алады. Адам үшін өзінің шарасыздығын мойындау өзін-өзі бағалау қабілеттігін сақтау қажеттілігіне қарсы келумен тең. Бірақ ол оған жол бергісі келмейді. Осы тұста жетістікке деген орынсыз реакция туындайды, ол аффективті мінез-құлық түрінде көрініс береді. Ол қатты ренжу, қырсығу, негативизм, тұйықтық, эмоциялық тұрақсыздық түрінде көрініс береді. Мұндай жағдайдағы аффективті реакция қорғаныс түрінде қызмет етеді.

Шағымдану – басқа адамдарға немесе «инстанцияларға» бастамашыл өтініш білдіру, шағымдану дау-дамайды пайда болған күйзелістерімен бөлісу ұмтылысымен анықталады; ол адам өзін ренжіткенде немесе ұстанымы өзге адамдардың ұстанымына сәйкес келмей, күйзеліске душар болған жағдайларда ересекті өзара түсіністікпен қарауға және жанашырлыққа шақыру мақсатында туындаған қажеттілік.

Жиі қайталанған фрустрациялар тұлғадағы тұрақты агрессивтілікті тудыруы мүмкін. Мұндай құбылыс психопатологияда қосымша үшін нысандарды іздеген «еркін жүзген» ашу атауымен белгілі. Адам сырттай фрустрациялаушы жағдайларда өзін қауқарсыз сезінгенде агрессивтілігі өзінің тұлғасына бағытталады. мұндай жағдайларда көбінде өзін орынсыз сынау, сирек жағдайларда – өзіне қол жұмсау әрекеттері орын алуы мүмкін.

Фрустрациялаушы ықпалын жоя алмайтын агрессормен ұқсастық тетігі фрустрациялаушы тұлға әлсіздігінің белгісі саналады. Мұндай тетікпен көп жағдайда фашистік концентрациялық лагерьлердегі сатқындық жағдайларын түсіндіруге тырысады.

Адам өзінің фрустрациялану сезімін әлсірету үшін өзгелердің жағдайы өзінен де нашар деп сендіру (адамгершілік-саяси есеюінің деңгейі жеткілікті болмағанда), кейде тіптен өзгенің қайғысына қуанған жағдайлар агрессияның енжар түріне жатады. Бұл құбылысты қанағаттанғысыздық баға алған оқушылардан байқауға болады: олар сәтсіздіктерінің себебін түсіндіргеннің орнына сол тектес сәтсіздікке душар болған басқа оқушыларға назар аударуға тырысады.

Адам жиі әрі ұзақ мерзімді фрустрациялардың салдарынан қорқыныш пен мазасыздықтың тұрақты психикалық күйіне душар болып, мінез-құлқы өзін-өзі қорғауға бағытталған жағдайлар да агрессия тетігімен байланысты. Ондай тұлға жағдайды дұрыс бағалауға қабілетсіз болып, ешқандай қажеттілік туындамаса да агрессияға жол беруі мүмкін. Осылайша, ұзақ мерзімді фрустрациялар адамның мінез-құлқын айқын иррационалды етеді.

Агрессивті мінез-құлықтың әртекті түрлері әлеуметтік тұрғыдан қадағаланады, өйткені олар өзімшілдік бағыттылыққа ие. Дегенмен, әлеуметтік белсенді әрбір тұлғаның фрустрациялардан қашып кете алмауы агрессивтіліктің қайсыбір өлшемін тудырады, сол себепті жас ұрпақты тәрбиелеу барысында агрессияны айқындаудағы алмастырушы түрлерінің зиянсыз және бақыланатын әдеттері мен бейімдіктерін қалыптастыру маңызды [11].

Сонымен, қорғаныс тетіктерінің үшінші тобын ымырашыл және алмастырушы реакциялар құрайды. Ымырашыл реакциялардың бір түрі ретінде өз кезегінде А.Фрейд сипаттаған реакцияларды қалыптастыруды айтуға болады. Адам өзінің әлеуметтік қолайлы тілектерінің көрініс беруіне жол бермегенде оның теріс тілектері мен ұмтылыстары қалыптаса бастайды, біріншісі ұғынылмай қалады. Мысалы, өзінің жыныстық қажеттіліктерін еркін қанағаттандыра алмаған адамдар тым ақылгөй моралистке айналуы мүмкін [12].

Адамның дербес тілектері мен әуестіктері өзіне қол жетімді болмағанда, оларды өзге адамдарға проекциялай бастайды, өзіндегі тілектерді соларға телиді, өзі болса фрустрациялаушы ықпалдан біршама босайды. Қорғаныстың осы түрінің адамда мөлшерден артық дамуы күдікшілдіктің қалыптасуына ұласады (мысалы, ерлі-зайыптылардың өзара қатынастарында).

Ымырашылдық реакциялардың аса қызықты түрінің бірі - сублимация. Психоанализде оны сексуалдық қуатты ығыстырумен байланыстырып, іс-әрекеттің жоғары түрлерінде сексуалды қуатты (либидоны) қолданудың әлеуметтік қолайлы тәсілі ретінде көрсетеді. Біраз уақытқа дейін психологтардың көпшілігі сублимацияны жоққа шығарса, немесе оны мойындағанымен З. Фрейдтің түсіндірмесінің аясында қалдырған болатын. Алайда, А.А.Налчаджянның зерттеу жұмыстары бұл құбылысты психоаналитиктердің көпшілігімен байқаусыз қалған анағұрлым кең ауқымды тұрғыда

қарастыруға болатындығын көрсетті [4]. Ол белсенділіктің фрустрациялаушы жоғары түрлерінен қарапайым түрлеріне көшуді антисублимация деп жаңа ұғым енгізеді. Сонымен бірге тілек пен іс-әрекеттің нысанына байланысты өлшемге қатысты сублимацияның бірінші және екінші реттегі түрлерін ажыратып көрсетеді.

Сублимацияның қалыптасуы мен көрініс беруінің барысында (басқа да қорғаныс тетіктері сияқты) түпсаналы белсенділіктің рөлі өте маңызды. Әдеби шығармашылыққа арналған еңбектерде (М. Арнауов, М.А. Мазманян и др.) бұл мәселе төңірегінде қызықты деректер мен болжамдар бар. Сублимациямен өзінің «даралық психологиясында» А.Адлер баса көрсеткен орнын толтыру және мөлшерден артық орнын толтыру тетіктері байланысты. Кейбір авторлар тұншыққан тілектер сублимацияға қарағанда әлеуметтік тұрғыдан едәуір қолайлы мінез-құлық түрлерінде көрініс беретін субституцияны да сөз етеді.

Рационализация тетігі жеткілікті дәрежеде зерттелмегенімен, маңызы зор құбылыстардың бірінен саналады. Фрустрацияланған тұлға өзінің мақсаттарын жүзеге асыра алмайтындығын ұғынған кезде өзін сыртқы көзге ойға қонымды дәлелдермен сендіргі келеді. А.А.Налчаджянның орынды ескертуі бойынша барлық әлемдік мәдениеттің рационализацияға толы болғандығы соншалықты осы тетіктің жан-жақты тереңінен зерттелуі тек психологияға ғана емес, мәдениеттану, әдебиеттану, тарих және өзге де ғылымдар үшін өте маңызды болары сөзсіз. Кейбір авторлар айтқандай рационализация, көбінде бейсаналы процесс, сол себепті тұлға бұл тетікті жиі қолданатын болса оның ақиқатты қабылдау қабілеті бұрмалануы мүмкін [4].

Фрустрацияның психикалық жағдайы мақсатқа қол жеткізу жолында еңсерілмейтін қиыншылықтарынан туындап, сасқалақтау мен торығудан, реніш пен наразылықтан агрессияға дейін түрлі эмоциялық күйлерді басынан кешіреді. Адамның мақсатқа ұмтылу жолындағы физикалық, биологиялық, әлеуметтік, мәдени кедергілер фрустрациялық қысымның дамуына ұласатын жағдайларды қалыптастырады. Қысым фрустрациялық мінез-құлық арқылы көрініс береді, мәселен қысым жоғары болған сайын адамның мінез-құлқы бақылаусыз «апатты» жағдайға дейін жетіп, бұрыс жолға түсе бастайды. Фрустрацияның көрініс беруінің жеке-дара ерекшеліктері импунитивті, интрапунитивті немесе экстрапунитивті түрлері сыртқы (ситуативті) немесе ішкі (индивидтің жеке дара ерекшеліктері мен өмірлік тәжірибесі, патологиялық қорғаныстарды қолдану сипаты және т.с.с.) факторларға байланысты болады. Қорыта айтқанда фрустрацияланған мақсаттардан саналы бас тартып, оның жаңа, едәуір қолайлы, қол жетімді түрлеріне бағдарлану нағыз адами бейімделудің жоғарғы түрі саналады.

И.П.Павлов мидың үлкен жарты шарларының қабығындағы жағымсыз күйлерді тудыратын өмірдегі қиындықтар туралы қисынды пікір айтқан болатын. Ол: «... өмір – ұдайы ұнамды бола бермейді, ол тек қиындықтардан құралады, ал сол қиындық жүйке жүйесіне нұқсан келгенде ғана білінеді. Өмірді әрдайым да қиын деп есептеген жөн-ау», - деген болатын[13]. Алайда өмірдегі қиындықтарды екі түрлі категорияға бөлуге болады. Жеңуге болатын қиындықтар болады, бірақ оларды жеңуде біраз күш жұмсау қажет болады. К.Д. Ушинский көрсеткендей, әрбір еңбек қиындықпен сабақтасады. Ол қиындықтарды жеңу адамның психикалық дамуының әрі кәсіби біліктілікке ие болуының қажетті шарты саналады.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Левитов Н.Д. Фрустрация как один из видов психических состояний. –М., 2000. – С. 76.
- 2 Баркер Р. Эффект фрустрации в когнитивной среде. - М., 2004. С.185.
- 3 Rosenzweig S. An Outline of Frustratio Theory // Personality and behavior disorders. Hunt V., 1949.
- 4 Налчаджян А. Агрессивность человека. Том 1. Агрессивность и психическая самозащита личности. Ереван, 2013. - 217 с.
- 5 Мкртчян М. А. Проблема фрустрации и защитные механизмы личности / М. А. Мкртчян // Психология состояний: хрестоматия / сост. Т. Н. Васильева, Г. Ш. Габдреева, А. О. Прохоров / под. ред. А. О. Прохорова. – М.: ПЕР СЭ; СПб.: Речь, 2010. – С. 416-421.
- 6 Селье Г. Что такое стресс? / Г. Селье // Психология состояний: хрестоматия / сост. Т. Н. Васильева, Г. Ш. Габдреева, А. О. Прохоров / под. ред. Прохорова А. О. – М.: ПЕР СЭ; СПб.: Речь, 2004. – С. 298-30
- 7 Левин К. Разрешение социальных конфликтов / Пер. с англ. - СПб.: Речь, 2000 а. - 408 с.

- 8 Обуховский К. Психология влечений человека. - М.: 1972. -248 с.
- 9 Bandura, S. Aggression: A Social Learning Analysis. Englewood Cliffs. 1973.
- 10 Ильин Е.П. Психофизиология состояний человека / Е.П. Ильин. СПб. : Питер, 2005.-232 с.
- 11 Ақажанова А.Т. Девиантология: Оқу құралы. - Алматы: Нұр-пресс 2009. - 126 б.
- 12 Фрейд, З. Тревога / З. Фрейд // Психология эмоций: хрестоматия / сост. В. К. Виллюнас. – СПб.: Питер, 2007. – С. 378-388. Источник: https://superinf.ru/view_article.php?id=214
- 13 Павлов И.П. Лекции о работе больших полушарий головного мозга. - М., 2001.

ПРИЧИНЫ РАЗВИТИЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ФРУСТРАЦИИ

М.К. Бапаева

к.пс.н., и.о профессора

Казахский государственный женский педагогический университет
Казахстан, Алматы, email: m.bapaeva@mail.ru

В статье рассмотрены причины проявления такого эмоционального состояния, как фрустрация, даны виды фрустрационного поведения и их характеристика. Сделан анализ трудов зарубежных, российских ученых, исследовавших особенности состояния фрустраций. Систематически структурирована модель фрустрации, рассмотрено влияние фрустрации на возрастные и личностные особенности человека, жизненный опыт и воспитание, черты личности и уровень осознания личностных конфликтов, уровень толерантности и на другие внутренние факторы. Вместе с тем дан анализ комплексов основных защитных механизмов личности в состоянии фрустрации, даны определения каждому из них. Индивидуальные особенности проявления фрустрации, импунитивные, интрапунитивные, экстрапунитивные виды фрустрации, являющиеся внешними факторами либо индивидуальные особенности индивида, его опыт, патологические защиты в виде внутренних факторов. Осознанный отказ от фрустрированных целей, направленность на его новые, наиболее удобные виды является наивысшей человеческой адаптацией.

Ключевые слова: *фрустрированное поведение, уровень толерантности к фрустрации, фрустрирующие ситуации, защитные мотивы, механизмы агрессии, сублимация, рационализация*

CAUSES OF DEVELOPMENT AND PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF FRUSTRATION

M.K. Bapaeva

Cand. Sci. (Psychology), Professor

Kazakh State Women's Teacher Training University
Kazakhstan, Almaty, email: m.bapaeva@mail.ru

The article considers the causes of the manifestation of the emotional state as frustration, the types of frustration behavior and their characteristics. Also has given an analysis of foreign, Russian works investigated features of the state of frustration. The model of frustration is systematically structured, the influence of frustration on the age and personality characteristics of a person, life experience and upbringing, personality traits and the level of awareness of personal conflicts, the level of tolerance and other internal factors are considered. At the same time, analysis to complex of basic defensive individual's mechanisms in the states of frustration is given and definitions are given to each of them. Individual features of manifestations of frustration, impunitive, intropunitive, extrapunitive types of frustration, which are external factors or individual characteristics of the individual, his experience, pathological protection in the form of internal factors. A conscious refusal of frustrated goals, and a focus on its new, most comfortable species, is the highest human adaptation.

Key words: *frustrated behavior, tolerance level to frustration, frustrating situations, protective motives, aggression mechanisms, sublimation, rationalization*

МРНТИ 14.25.09

ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӨРКЕМ ЕҢБЕК ІС-ӘРЕКЕТІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Ф.Б. Асилбаева¹, А.Д. Сыздықбаева²

¹п.ғ.к, қауым. проф. м.а.

²PhD докторы, қауым. проф. м.а.

^{1,2}Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан, email: asylbaeva.f@mail.ru

Адамның жеке және қоғамдық өмірде өзін-өзі реттеуде, қарым-қатынаста, өзін-өзі және қоршаған дүниені тануда, өзін тұлға ретінде дамытуда, материалдық және рухани құндылықтарды, жеке игіліктерді жасауда әдістер мен тәсілдер бола алатын адамның саналы белсенділігінің бір түрі – еңбек әрекеті болып табылады. Бастауыш сынып оқушыларының іс-әрекетінің негізгі түрлері: ойын, оқу мен еңбек болып табылады. Бастауыш сыныптардағы көркем еңбек іс-әрекеті бағыттары өзінің ерекшеліктерімен оқушы қиялына әсер ете отырып, олардың шығармашылық қабілеттерін арттыруға ықпал жасайды. Еңбек үрдісі кезінде оқушылардың өздігінен шығармашылыққа бағыт алып ізденуі олардың басқа адамдардың жұмысына жаңаша қарауға, оны талдап, жаңалығын сонымен бағалауға үйретеді. Сондықтан көркем еңбек іс-әрекеті – оқушы шығармашылық қабілетін дамытудың негізгі факторы болып табылады.

Түйін сөздер: *Бастауыш сынып оқушылары, көркем еңбек, іс-әрекет, қарым-қатынас, қолөнер, шығармашылық қабілет*

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Жеке адамның шығармашылық, рухани және жеке мүмкіндіктерін дамыту, жеке басының дамуы үшін жағдай жасау арқылы интеллектілік байытумен қатар әлемдік және отандық мәдениеттің жетістіктеріне баулу, қазақ халқы мен республиканың басқа да халықтарының тарихын әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерделеу», - деп атап көрсетілген [1]. Осы тұрғыдан алғанда бастауыш сынып оқушыларының көркем еңбек іс-әрекеті бағыттарын зерделеу мәселесін жаңа талап тұрғысынан шешу басты міндеттердің бірі болып саналады.

Оқушылардың көркем еңбек іс-әрекеті бағыты бойынша шығармашылығын қалыптастыру мәселесінің өзектілігінің артуы мектептегі оқу-тәрбие процесіне жаңаша тұрғыда қарап, оны оқушының білім, білік, дағдыны меңгеруі ғана емес, танымдық іс-әрекет және интеллектуалдық, шығармашылық процес ретінде қарастыруды міндеттейді [2,-36].

Қазіргі кезде көркем еңбек іс-әрекеті үрдісі біріншіден, өзінің ойлау мен шығармашылық мазмұнымен, ақпараттарға бай, кейбір кездерде сыртқы жағдайлардың төтеншелігімен, іс-әрекеттердің ұжымдығымен және адамның психикалық аясына үлкен талаптар қоятын, тұлғаның психикалық құрылымы мен психикалық белсенділігінің арнайы заңдылықтарының көрінуімен белгіленетін басқа да ерекшеліктермен сипатталады. Осылардың барлығы адамның мүмкіндіктері мен еңбектің қолайлы бірігуінің психологиялық заңдылықтары туралы білімдердің көкейкестілігін арттырады. Еңбек – адам қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін қоршаған дүниені қайта жасаудағы мақсатты іс-әрекет. Ол өзінің нәтижелері бойынша өнімді, яғни материалдық құндылықтарды жасушы және өнімсіз, жаңа, кемшіліксіз өнімдерді-идеяларды, жаңа технологияларды құрастырушы болуы мүмкін.

Еңбекті мазмұны бойынша: қарапайым және күрделі, қол және автоматтандырылған, қатаң реттелген және еркін, шығармашылық болып бөлінеді. Адамның араласу дәрежесі бойынша: еңбек қызмет етуге, пайдалануға бағытталған болуы мүмкін, қоғамдық-пайдалы, орындаушылық немесе мамандандырылған өнімді еңбек, жеке-дара немесе бірге, еркін немесе еркінен тыс болуы мүмкін.

Әдетте мұнда еңбек субъектісі мен нысаны туралы айтады. Еңбек әрекеттері неге бағытталса, соны әдетте еңбек нысаны деп атайды. Еңбек нысанын ашуға қоғамда орныққан еңбек әрекеттерінің құрылымдары ықпал етеді. Олар нақтылы адамның субъективтік ниеттері мен бағалауына тәуелді емес, және еңбек іс-әрекеті үрдісінен, еңбектің кәсіби міндеттерінен, іс-әрекеттер мен операциялардан, еңбектің шарттары мен нәтижелерінен тұрады.

Жеке адам немесе адамдар топтары еңбек субъектісі болып табылады. Жай адам емес, адам-тұлға. Еңбек субъектісі – еңбекті меңгеру мен тиімді орындауға қажетті психологиялық сипаттарды иеленген, қоршаған дүниені танушы және қайта құрушы адам. Бұларға кәсіби маңызды қасиеттер – іс-әрекеттер үдерістеріне қосылған және өнімділік жағынан оның тиімділігін қамтамасыз ететін субъектінің кез келген қасиеттері, еңбек сапасы мен сенімділік, сонымен қатар психикалық үдерістер (есте сақтау, ойлаудың кәсіби типі және т.б.), психикалық жайлар, қабілеттілік, іс-әрекеттердің себептері, кәсіби талап, еңбекке қанағаттану, т.б. жатады[3,-278б].

Адамның жеке және қоғамдық өмірде өзін-өзі реттеуде, қарым-қатынаста, өзін-өзі және қоршаған дүниені тануда, өзін тұлға ретінде дамытуда, материалдық және рухани құндылықтарды, жеке игіліктерді жасауда әдістер мен тәсілдер бола алатын адамның саналы белсенділігінің бір түрі – еңбек болып табылады. Еңбектің аталған мақсаттарына жету тұрғысы жолында танымдық, өзгертуші, мақсатты-бағдарлы, коммуникативтік және эстетикалық болып бөлінеді. Бастауыш сынып оқушыларының іс-әрекетінің негізгі түрлері: ойын, оқу мен еңбек болып табылады. Еңбек іс-әрекеттің түрі ретінде қоғамдық және жеке, материалдық және рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін еңбектің құрал-жабдықтарын саналы қолданумен адамның қоршаған шындықты саналы түрде өзгертуі болып табылады. Басқа іс-әрекеттерден еңбектің айырмашылығы: оның адамдарға қажетті (материалдық немесе кемшіліксіз), әлеуметтік мағыналы өнімді жасауға деген бағытының болатындығында.

Ғылымдағы, техникадағы, өндірістегі және қоғам өмірінің басқа да салаларында адамға еңбек субъектісі ретіндегі талаптар үнемі күшейіп отырады. Өндірістік үдерісді кешенді механизациялау мен автоматтау, санағыш техникаларды, ақпараттық жүйелерді жеке және ұжымдық қолдануды кеңінен тарату еңбек сипатын түпкілікті өзгертіп, жаңа мамандықтардың пайда болуына ықпал етеді. Техниканы, іс-әрекеттердің жайлары мен оны ұйымдастыруды үнемі жетілдіріп отырғанға қарамастан, адамның еңбек функциялары қиындап келеді, ал оның еңбегінің экономикалық және әлеуметтік нәтижелері, сонымен қатар еңбек үдерістерін әр түрлі бұзудың себеп-салдары көбейіп келеді. Еңбек функцияларын жүзеге асыру маманға үлкен жауапкершілікті жүктейді, өйткені оның іс-әрекеттерінің тиімділігі мен дұрыстығы жұмыс сапасына және еңбек қауіпсіздігіне ықпал етеді.

Білім беру мазмұнының тәжірибелік бөлігінде нақты іс-әрекет жасауға мүмкіндік беретін, жастардың мәдениетті сақтау қабілетін жетілдіретін көркемөнер, еңбек, қарым-қатынас, іс-әрекеті түрлері бар.

Танымдық (оқу және оқудан тыс) іс-әрекет оқушының ой-өрісін кеңейтіп, дүниені танудық маңызды құралдарының бірі білім алуға, өздігінен білім алуға ынталандырып, ақыл-ойдың дамуына, ғылыми білімдерді жүйелі меңгеруге көмектеседі.

Еңбек іс-әрекеті материалдық заттар жасауға, оларды сақтауға, көбейтуге бағытталған. Негізгі түрлеріне: өзіне-өзі қызмет көрсету, қоғамдық пайдалы және өнімді еңбек жатады. Көркемөнер іс-әрекеті эстетикалық дүниегінімды дамытып, әдемілікке сұранысты туғызып, әдемі ойлауға үйретіп, нәзік сезімге бөлейді [4,-38б].

Қоғамдық іс-әрекет оқушының әлеуметпен байланыс орнатуына көмектесіп, азаматтың бет-бейнесін қалыптастырады. Қарым-қатынастық іс-әрекетке бос уақытты еңбек әрекеті негізінде ұйымдастыру арқылы үйретіледі. Іс-әрекетке үйрену үшін оқушы үлгілерге қарап жұмыс істеп, жаттығулар орындайды.

Білімнің үшінші элементі - шығармашылық жұмыс тәжірибесі "дайын" білімдерді хабарлау, жаттығулар орындау, үлгіге қарап жұмыс істеумен шектелмейді. Шығармашылық жұмысқа оқушыны іздендіретін, оқулықтағы мәселелік әдіспен баяндалған шығармашылық есептер, тапсырмалар үйретеді. Әрине, оқулықтың барлық тақырыптары мәселелік әдіспен түсіндірілсін деп ешкім талап етпейді. Бірақ тақырыпқа сай қиын әдісті қолданған жақсы. Оқушыларға ғылымда, өндірісте қандай қиын болғанын, оларды шешу үшін қандай жұмыстар атқарылғанын, нәтижесінде ғылыми жаңалықтар ашылып, олар ғылымда, техникада үлкен өзгерістер әкелгенін баяндау қажет. Сол секілді ақиқат үшін күрескен, баланың адамгершілігіне игі әсерін тигізетін ғалымдардың өмірі және қызметімен таныстырған дұрыс.

Бүгінгі күні жаңаша ойлау, жаңаша жұмыс істеу негізі талапқа айналып, өсіп келе жатқан жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру үдерісін көп жағдайда жаңаша құруды талап етіп отыр. Осыған байланысты адам баласының өзіндік санасын қалыптастыруда шығармашылықтың да алатын орны ерекше. Өйткені, шығармашылық – бұл жаңа сапалы рухани және материалдық құндылықтарды

тудыратын әрекет болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, Адамның көркем еңбек екі түрлі көзқараста мотиві құрылады:

1. Адам өз ісімен көркем еңбек өзіндік жауапкершілік, ұстамдылық сияқты сапалық ерекшелігімен көзге түседі;

2. Адам қоғамның талап етуінен ғана еңбектенеді. Әрине еңбек үдерісінде жақсы, ұнамды қасиеттерді алуы мүмкін. Бірақ, еңбек етуде адамгершілік жағымды қасиеті дамымаған, тәрбиеленбеген болса, еңбек іс-әрекетіндегі бейнесі тек сыртқы қабілетіне қарай бағаланады [4, -446].

Психолог-педагог ғалымдар ұсынған бастауыш сынып оқушыларын көркем еңбектің теориялық негіздерін басшылыққа ала отырып, заман талабына сай өсіп келе жатқан жас ұрпақтың көркем еңбек негізінде көркемдік шығармашылығын қалыптастырудың жолдарын еңбек іс-әрекеті бағыттары негізінде әдіс-тәсілдерді, құралдарды жетілдіруді талап етеді. Сондықтан оқушыларды еңбекке шығармашылық қатынас үрдісі кезінде бұйым жасау үшін дұрыс тәсілдерді қолдана білу, өзіндік іс-әрекет, мақсатқа жетудегі табандылық, білуге құмарлық, жігерлілік секілді т.б. пайда болатын құнды қасиеттер жаңа өнімді ойлап шығаруға, өнертабыстылыққа жетелейді.

Еңбектің дамытушылық қызметі адамның еңбек үдерісіне белсенді араласуы, оның мәндік күштерін қозғалысқа келтіруімен байланысты. Интеллекті, бұлшық еттері, аяқ қолының икемділігі, эмоционалдық және ерік-жігер күштері түгел іске қосылады. Нәтижесінде олардың еңбекке деген қызығушылығы, ойлау, қабылдау, есте сақтау қабілеттері дамиды. Еңбектің тәрбиелік қызметі еңбек үдерісі барысында оқушы бойында қоғамдық құндылық сапалардың, тұлғалық қасиеттерінің өмірге, әрекетке деген адамгершілік-эстетикалық қатынасының дамуында жатыр. Еңбек қызметі еңбек санасының басты қызметін анықтайды: оқушы бойында еңбектен саналы түрде өзі мүдделі адам психологиясын қалыптастыру. Оқушылардың еңбекке тәрбиелілік деңгейінің өлшемі ретінде еңбектің өнімділігі мен өзіндік мүдделілігі, өнімнің жоғары сапалылығы, еңбекке белсенділік, шығармашылық, еңбек үдерісіне ұтымды қатынас, еңбек, өндірістік, жоспарлылық, технологиялық тәртіп, еңбексүйгіштік қасиетінің көрсеткіштері есептеледі.

Еңбек түрлеріне тоқталамыз. Негізінен еңбектің түрлері сан-алуан. Оқу еңбегі және практикалық еңбек деп екіге бөлінсе, практикалық еңбек өзіне-өзі қызмет етуі; қоғамдық пайдалы еңбек; ауылшаруашылық; техникалық; дизайн; көркем еңбек бөлімдері жатады. Бастауыш сыныптардағы көркем еңбек іс-әрекеті бағыттары өзінің ерекшеліктерімен оқушы қиялына әсер ете отырып, олардың шығармашылық қабілеттерін арттыруға ықпал жасайды. Еңбек үрдісі кезінде оқушылардың өздігінен шығармашылыққа бағыт алып ізденуі олардың басқа адамдардың жұмысына жаңаша қарауға, оны талдап, жаңалығын сонымен бағалауға үйретеді. Сондықтан көркем еңбек – оқушы шығармашылық қабілетін дамытудың негізгі факторы болып табылады [5, -676].

Белгілі ғалым С.Қалиев халық ұрпағын көркем еңбекті отбасынан бастап, күнделікті кәсібіне, тұрмыс-тіршілігіне байланысты еңбек түрлеріне баулып, еңбекті дәріптейтінін ертегі, аңыздан, еңбек тәжірибесінен түйіндеген мақал-мәтелдердің тәлім-тәрбиелік мәнін ғылыми тұрғыда ашады. Сол сияқты отбасынан еңбексүйгіш, елгезек етіп тәрбиелеуді педагогиканың негізгі ұстанымы ретінде ұсынады [6,-636].

Көркем еңбек сабағында білім сапасы арттыру - алған білімнің жүйелілігі, білімді тәжірибеде пайдалана білу, алған білімді есте сақтау сияқты белгілерімен сипатталады. Еңбек іс-әрекетінде көркемдік мұраны игеруге, өнердегі ұлттық өрнектер мен көркем реңдердің шығармашылық ерекшеліктерін ғылыми педагогикалық жағынан анықтауға және осының негізінде талдап, ғылыми ұсыныстар жасалуға тиіс. Сабақ өткізудің практикалық бағытын күшейту қажет.

Сабақтың жүйесі үш құрылымды қамтиды: тірек білімнің өзектілігін – жаңа материалды жан-жақты зерттеп, үйренуге қажетті білімді қайталауға көңіл бөлу;

- оқушылардың жаңа бұйымды жасауда сол туралы білімді қабылдауға даярлығын тудыру;

- іс-әрекеттік жаңа ұғымдары мен әдістерін қалыптастыру, білімді пайдалану, қабілет пен шеберлікті қалыптастыру.

Әрине бұл құрылымдар сабақ жүйесінде болады, дегенмен түрлі реттілікте келуі мүмкін. Көркем еңбек іс-әрекетінің тиімді әдістері – тәжірибелік дағдыларын қалыптастыруға септігін тигізетін әдістер: бақылау; табиғатты бейнелу; тіл дамыту. Өнер туындыларынан көрме ұйымдастыру, ондағы ата салтымыз бойынша қолданылып келген тұрмыс бұйымдарының әсем көрінісін оқушылардың әңгімелеп жеткізе білуі олардың сезімдік талғамын, әдемілікке ұмтылу қабілетін дамытады.

Жоғарыдағы әдістер шартты түрде теориялық топтарға бөлініп беріліп отыр, ал оларды оқушылардың күнделікті еңбек іс-әрекетінде орынды пайдалана білу шығармашылық тұрғыдан белгілі бір нәтижеге қол жеткізуболып табылады. Бұл мұғалімнің кәсіби білімділігіне, шеберлігіне, ізденіспен жұмыс істеуіне байланысты. Бастауыш сынып оқушыларының көркем еңбек іс-әрекеттерінің бағытына түрлі іс-әрекеттер кіреді. Оны біз сурет түрінде береміз (*Сызба 1*).

Сызба 1 – Оқушылардың еңбек іс-әрекетінің бағыттары

Соңғы он жылдықта оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін дамытуға көп көңіл бөлінуде. Қазіргі кезде қабілеттің дамуы басты нысана болып, оқушыда шығармашылық белгілердің болмауы үлкен мәселеге айналып отыр. Өмірдегі сан алуан қиыншылықтарды шеше білетін, елімізді өркениетті, дамыған 30 елдің қатарына енгізу шығармашыл тұлғалардың қолынан ғана келмек. Сондықтан біз, өз тарапымыздан көркем еңбек сабағында үйретілетін еңбек іс-әрекеті арқылы оқушылардың шығармашылығын дамытуды көздейміз. Осы тұрғыдан, бастауыш сынып оқушыларының шығармашылығын қалыптастыру мақсатында олардың еңбек іс-әрекетінің бағыттарын бірінші суретте көрсеткен болатынбыз [5, 51б].

Оқу барысындағы еңбек іс-әрекеті - көркем еңбек іс-әрекетіне негізгі бағдар көркем еңбек сабағы. Көркем еңбек сабағында бастауыш сынып оқушылары қарапайым еңбек дағдыларына, іскерлікке үйренеді. Оқушының еңбек іс-әрекеті ары қарай қоғамдық маңызы бар көркем еңбекке айналады.

Оқу барысындағы еңбек оларды тек еңбексүйгіштікке, шеберлікке тәрбиелеп қоймай, адамгершілік сапаларын туғызып, ақыл-ойын жетілдіре түседі. Сонымен қатар, көркем еңбек сабақтарын жетілдіру барысында бастауыш сынып оқушыларының көркем еңбек іс-әрекеті арқылы шығармашылығын қалыптастыруға баса көңіл бөлінеді.

Сыныптан тыс жұмыстар. Шығармашылықты қалыптастыруда көркем еңбек сабағындағы сыныптан тыс жұмыстардың да алатын орны ерекше. Өйткені, онда оқушы шектеулі тапсырманы ғана орындамайды, сыныптан тыс жұмыстары кезінде ол өзінің қиялынан туған идеяны ары қарай жетілдіре отырып, жаңа туынды шығарады. Бұл кез баланың қиялының өте белсенді дамиды кезеңі болғандықтан оның ақыл-ойына ерік беру керек. Сыныптан тыс жұмыстары дегенде біз көркем еңбектен үйірмелер, конкурстар, декада, әр түрлі формадағы сайыс-сабақтарды түсінеміз және бұл жұмыстар оқушының шығармашылығын дамытуға үлкен ықпалын тигізеді.

Тұрмыстық-шаруашылық еңбек іс-әрекетіне ең алдымен оқушының өзіне-өзі қызмет ету іс-әрекеті жатады. Мұнда олар бала кезден бастап ұқыпты болуға, тазалыққа үйретеді. Сонымен қатар киімдерін таза ұстап, тәртіпті жүретін баланың миы да тәртіппен жұмыс істейтін болады. Сонымен қатар үй шаруашылығына көмектесу ересек өмірге дайындығын көрсетеді. Бұл әрекеттер негізінде де оқушының шығармашылығы қалыптасады деп есептейміз [7, -406].

Қолөнер – бастауыш сынып оқушыларының жан-жақты дамуына мүмкіндік жасау құралы болып табылады. Сәндік-қолданбалы өнер арқылы оқушылар қолөнердің, дизайнның қарапайым дағдыларын меңгеріп, оны болашақта өз тәжірибесінде шығармашылықпен пайдалану іскерліктеріне үйренеді. Қолөнердің қай түрі болмасын, ол баланың ұшқыр қиялын дамытып, логикалық ойлауын жетілдіреді. Соңғы кезде қолөнердің түрлерін үйрету мектептегі сабақ жүйесіне енгізу заман талаптарының біріне айналды.

Еңбек қызметін жүзеге асыру еңбекті табысты түрде жүзеге асыру үшін арнайы алғы шарттарды жасауды талап етеді:

- нақтылы іс-әрекеттерге жарайтын адамдарды таңдап алу;
- кәсіби дайындық;
- еңбек үдерістерінің тиімді жағдайлары мен ұйымдастырылуы;
- еңбек құралдарының қолайлылығы мен тиімділігі;
- адам мүмкіндіктерінің жұмыс ауырлығына теңдігі;
- еңбек қауіпсіздігі жүйесі, кәсіби денсаулық пен ұзақ өмір сүруді, психологиялық қолдау мен еңбекке қабілеттілігін сақтау.

Еңбектің мазмұны, шарттары мен мақсаты адам тұлғасының дамуына ықпал етуі керек, қол жеткізген нәтижелер оған қуаныш пен қанағаттанғандық әкелуі керек. Психологияда адам психикасы іс-әрекеттерде пайда болады және қалыптасады. Кез-келген іс-әрекеттерде тұлға дами бермейді, дегенмен де осы іс-әрекеттер субъектісінің ықыласын, белсенділігі мен себептерін күштеу арқылы тұлғаны дамытуға болады, деген ереже орнығып қалған. Еңбек – бұл адам ресурстарын, оның психологиялық, физиологиялық, кәсіби және басқа функционалдық мүмкіндіктерін жүзеге асыру үдерісі, олардың көлемі адамдардың жас шамасы, кәсіби дайындықтары, денсаулық жағдайлары мен басқа да ерекшеліктеріне сай өзгеріп отырады [8, -326].

Отандық психологтар М.Мұқанов, Т.Тәжібаев, Ә.Алдамұратов, Қ.Жарықбаев т.б. оқушылардың еңбек әрекеттері мен оларды дұрыс ұйымдастыру мәселесі туралы өздерінің психологиялық пайымдауларын берді. Жеке тұлғаның еңбек іс-әрекеті үрдісіне айырықша мән берген ғалым М.Мұқанов әрбір жеке адамның еңбек іс-әрекеті үрдісі оның жас және дербес ерекшеліктеріне байланысты болуы керек. Адам оқушысы өзінің сүйікті ісімен айналысқанда ғана жасаған еңбегінің нәтижесі зор болмақ, - деп түйіндейді.

Еңбек іс-әрекеті үрдісі адамның жеке тұлғаға айналуының негізгі шарты екенін айтып, оның адамның психологиялық дамуындағы орнына ерекше мән береді. Еңбек іс-әрекеті үрдісі зейінсіз, қажеттіліксіз іске аспайтынын, қол еңбегі арқылы еңбек құралдарын нәзік сезіне алатындығын психологиялық тұрғыдан дәлелдеген. Еңбек адамның бүгінгі қажеттілігі деп, еңбек тәрбиесінің өзекті мәселелерін және негізгі міндеттерін саралайды. Олар: адамды еңбек ету қажеттілігіне баулу; еңбекке психологиялық тұрғыдан даярлау; еңбексүйгіштікті әдетке айналдыру қажет. Сонда ғана оқушының жасаған бұйымынан шығармашылық өнімнің ізі көрініп тұрады.

Грейс Хван Линч американдық педагог өзінің «Бала дамуындағы өнердің маңызы» - атты еңбегінде еңбек іс-әрекеті негізінде тәрбиеленіп жатқан балалардың оқудағы үлгерімі жоғары, шығармашылық ойлау ауқымы кең, ең бастысы оқушылардың визуалды кеңістіктегі дағдыларын қалыптастырады. Ол смартфондар мен планшеттердегі визуалды ақпараттарды жақсы қабылдауға көмектесетіндігін дәлелдеп көрсеткен [9, -26].

Жоғарыда айтылған ойды түйіндей келе, шығармашылық – бұл баланың жеке белсенділігі мен өздігінен жұмыс істеудің жоғарғы формасы және ол әлеуметтік қажеттілігімен, ерекшелігімен бағаланады. Оқушының шығармашылық әрекеті өнім әрекетімен тікелей ұштасып жатады. Өнімді әрекеттің әлеуметтік сипаты оның қоғамдық маңыздылығы мен пайдалылығында. Сондықтан да көркем еңбек сабағынан бұрын бастауыш сынып оқушылары қағаз қию, сазбалшық, ермексаздан әр түрлі бейнелерді мүсіндеу, өсімдіктерді күту, ағаш, қанылтыр, сыммен жұмыс істеуді үйреніп, мектеп үлескілерінде еңбек ету, сенбіліктерге қатысуды үйренсе, қазір кезде көркем еңбек іс-әрекетінің креативті түрлері үйретіледі. Көркем еңбек іс-әрекеті үрдісіндегі шығармашылық - кіші мектеп

оқушыларының санасы мен іс-әрекетінің өзара бірлікте дамудың қайнар көзі. Ол шығармашылығын қалыптастыруға бағыттайтын әдістемелік негізі болады. Бұл оқушылардың шығармашылығын қалыптастыруға көптеген мүмкіндіктер жасайды.

Қорыта келе, бастуыш сынып оқушыларының көркем еңбек іс-әрекетін ойын, оқу және қарым-қатынас бағытындағы іс-әрекеттермен ынтымақтасқан үрдіс деп түсінеміз. Аталмыш еңбек түрлерімен қаруландыра отырып оқушыларды оқытып, тәрбиелесек, іс жүзінде бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық, арнайы технологиялық білімі мен біліктілігін арттыру көзделеді, оларда шығармашылық ойлауын және сыни тұрғыда ойлау санасының, қатынас жүйелерін қалыптастыру, өзін - өзі дамытуға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_
- 2 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы №205 Жарлығы
- 3 Жиенбаева С.Н. Бастауыш сынып оқушыларының еңбек іс-әрекеті тәжірибесін қалыптастырудың ғылыми негіздері: автореферат дис. . пед. ғылым. д-ры : 13.00.01 : қорғалды 27.05.2009 / Сайра Нағашабаева Жиенбаева; Қазақ мемлекет. қыздар пед. ун-ті. - Алматы: CopyLand, 2009. - 44 б.
- 4 Күнпейіс Ж. Еңбекке баулуды оқыту әдістемесі (1-4 сыныптар). –Алматы: Дарын, 2005.
- 5 Асилбаева Ф.Б. Бастауыш сынып оқушыларының көркем еңбек іс-әрекеті негізінде шығармашылығын қалыптастыру. Алматы.: Қыздар университеті, 2014
- 6 Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы. Он томдық. /Құраст.: С.Қалиев, К.Аюбай. - Алматы: Сөздік-Словарь, 2005-2010
- 7 Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. – Алматы, 2009. - 263 б.
- 8 Климов Е.А. Психология труда. М, 2008. -268 с.
- 9 The Importance of Art in Child Development. By Grace Hwang Lynch. PBS Parents, 2012.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННО-ТРУДОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Ф.Б. Асилбаева¹, А.Д. Сыздықбаева²

¹к.п.н., и.о. ассоц. профессора

²PhD, и.о. ассоц. профессора

^{1,2} Казахский государственный женский педагогический университет
Казахстан, Алматы, email: asylbaeva.f@mail.ru

Одной из форм осознанной активности человека, способной стать методами и способами саморегуляции, общения, познания себя и окружающего мира, развития себя как личности, создания материальных и духовных ценностей, личных благ является трудовая деятельность. Основными видами деятельности младших школьников являются: игра, обучение и труд. Направления художественной трудовой деятельности в начальных классах способствуют повышению творческих способностей детей, воздействуя на их фантазию. В период трудового процесса самостоятельный творческий поиск учащихся учит их по-новому взглянуть на работу других людей, анализировать и оценивать новизну. Поэтому художественная трудовая деятельность – это основной фактор развития творческих способностей учащихся.

Ключевые слова: учащиеся начальных классов, художественный труд, деятельность, общение, рукоделие, творческая способность

MAIN DIRECTIONS OF ART AND LABOUR ACTIVITY OF PUPILS

F.B. Assilbayeva¹, A.D. Syzdykbayeva²

¹ Cand. Sci. (Pedagogy), acting Associate Professor

² PhD, acting Associate Professor

^{1,2} Kazakh State Women's Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan, email: asylbaeva.f@mail.ru

Labor activity is one of the forms of the person's conscious activity, capable of becoming methods and ways of self-regulation, communication, cognition of oneself and the surrounding world, development of oneself as a person, creation of material and spiritual values, personal benefits. The main activities of junior schoolchildren are: play, training and work. Directions of artistic work in the primary classes contribute to increasing their creative abilities, influencing the pupil's imagination. During the labor process, an independent creative search of the pupils teaches them to take a fresh look at the work of other people, analyze it and evaluate the novelty. Therefore, artistic work is the main factor in the development of students' creative abilities.

Key words: *primary school pupils, art work, activity, communication, needlework, creative ability*

ӨНЕР ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ
ИСКУССТВО И КУЛЬТУРА
ART AND CULTURE

МРНТИ 14.85.01

ОПРЕДЕЛЕНИЕ УРОВНЯ ОБУЧАЕМОСТИ СТУДЕНТОВ СРЕДСТВАМИ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

И.П. Орлова¹, Г.В. Ананченко²

¹Заместитель декана педагогического факультета, магистр педагогики,

²канд. пед. наук, профессор,

^{1,2} Витебский государственный университет имени П.М.Машерова,
Республика Беларусь, г. Витебск, email: galina.ananchenko@mail.ru

В статье рассматривается возможность использования компьютерных технологий для определения обучаемости студентов специальности «Музыкальное искусство, ритмика и хореография». Предметом исследования является тестовая технология определения уровня обучаемости по дисциплине «Музыкально-ритмическое воспитание». Выявлены особенности тестовой технологии в программной среде Moodle как метода педагогического измерения. На примере спецификации и руководства по использованию проанализированы компоненты компьютерных тестовых технологий для определения обучаемости студентов.

Ключевые слова: студенты, музыкальные способности, обучаемость, тест, тестирование, тестовая технология, диагностика обучаемости, информатизация, компьютерное тестирование

Глобальный процесс информатизации обосновал широкое внедрение информационных технологий во все сферы жизни общества, в т.ч. в образование на всех ступенях. Информатизация образования выступает одним из ключевых условий, определяющих последующее успешное развитие экономики, науки и культуры.

В Республике Беларусь, в рамках Закона Республики Беларусь «Об информации, информатизации и защите информации», а также Концепции информатизации системы образования Республики Беларусь на период до 2020 года, перед высшим образованием поставлены новые приоритеты: создание единого информационного образовательного пространства всеми участниками учебного процесса, внедрение новых информационных технологий, повышение информационной культуры педагога [1].

Механизм реализации Концепции предусматривает выполнение ряда условий: оперативная разработка необходимых образовательных ресурсов и услуг, моделей и методик их эффективного использования, а также подготовка специалистов системы образования к их применению в условиях мобильного образования.

В настоящее время проходит третий из этапов информатизации образования в Беларуси, характеризующийся использованием мощных персональных компьютеров, быстродействующих накопителей большой емкости, новых информационных и телекоммуникационных технологий, мультимедиа-технологий и виртуальной реальности, а также философским осмыслением происходящего процесса информатизации и его социальных последствий.

Внедрение информационных технологий в образовательный процесс влечёт за собой внедрение новых способов обучения с использованием компьютерных технологий в различных направлениях: определение способности к обучению (обучаемости), определение обученности (контроль знаний); отработка практических умений и навыков; наглядность на занятиях; самообразование и пр. Итогом работы должна выступить возможность получения высшего образования на уровне современных требований национальных и международных стандартов качества вне зависимости от места проживания и обучения.

Для высших учебных заведений проблема качества образования актуализируется сегодня по нескольким причинам: во-первых, на качество образования в вузе все больше обращают внимание будущие абитуриенты, возможности которых выбрать тот или иной вуз, с учетом получения высшего образования на платной основе, значительно выросли; во-вторых, возрастают требования рынка труда к квалификации выпускника, а, следовательно — к авторитету высшего учебного заведения, диплом которого предъявляется выпускником потенциальному работодателю. В этой связи для современных абитуриентов актуальным стал вопрос качества потенциального полученного

образования. В свою очередь перед руководителями вузов и их структурных подразделений встаёт проблема создания таких условий его функционирования, которые гарантировали бы достойное качество образования своих выпускников.

Разрыв, образовавшийся между запросами высшего образования в качественных тестах и сложившейся традицией оперирования упрощенными схемами субъективного выставления отметок по десятибалльной шкале оценивания, отсутствие достаточного числа научных разработок по ключевым вопросам методологии и теории тестовой технологии, требования образовательных стандартов нового поколения в рамках вступившего в действие Кодекса об образовании Республики Беларусь [2] обосновали наш интерес к необходимости разработки научно-обоснованной технологии тестов для определения обучаемости студентов.

«Обучаемость» как понятие является недостаточно отраженным в литературе. Это направление в настоящее время становится объектом пристального внимания ученых, т.к. учёт обучаемости в виде индивидуальных показателей скорости и качества усвоения человеком знаний, умений и навыков в процессе обучения играет немаловажную роль в целом для повышения качества образования индивидов. Необходимо отметить, что решение многих экономических, социальных, политических проблем, удовлетворение жизненных потребностей людей находятся в прямой зависимости от уровня и качества образования.

В основе нашего исследования лежат труды отечественных и зарубежных ученых в области: проблемы качества образования (Ю.К. Бабанский, В.В. Краевский, В.С. Леднев, И.Я. Лернер и др.), педагогической тестологии (В.С. Аванесов, А. Бирнбаум, Ю.М. Нейман, Г. Раш, А.О. Татур, В.Д. Скаковский и др.), вопросов музыкальных способностей как показателя специальной обучаемости индивида (Н.А. Ветлугина, Б.М. Теплов, А. Файст, Г.М. Цыпин и др.), изучения музыкальной обучаемости (Д.Мюллинсiefен [3], П.Хариссон и др.). Нами теоретически разработана и практически апробирована научно-обоснованная тестовая технология как компонент процесса диагностики уровня обучаемости студентов специальности «Музыкальное искусство, ритмика и хореография» по дисциплине «Музыкально-ритмическое воспитание».

«Музыкально-ритмическое воспитание» как компонент учреждения образования входит в цикл специальных дисциплин. Содержание дисциплины разработано в соответствии с требованиями образовательного стандарта по специальности 1-03 01 07 «Музыкальное искусство, ритмика и хореография» и учебным планом по одноименной специальности для дневной и заочной форм получения высшего образования. Учебный курс включает в себя практические занятия, итоговая форма контроля – экзамен. Необходимо отметить, что содержание дисциплины ориентировано на формирование у студентов как системы музыкально-ритмических и методических знаний, так и освоение хореографических умений и навыков.

Обучаемость – это вид способностей, от которых зависит скорость и лёгкость, с которой индивид овладевает знаниями, умениями и способами учебной деятельности. Различают *общую* обучаемость (способность усвоения любого материала) и *специальную* (способность усвоения отдельных видов материала). *Важнейшими компонентами* понятия *обучаемости* являются: потенциальные возможности обучаемого; фонд действенных знаний (тезаурус); обобщенность мышления; темпы продвижения в обучении. Обучаемость студентов, означая восприимчивость и открытость и создавая благоприятные условия перехода к новым уровням обучения, оказывает заметное влияние на уровень и характер учебной мотивации и общую продуктивность учения [4, с.69]. при развитии обучаемости учитываются индивидуальные характеристики личности. Сложность изучения обучаемости как способности, обусловлена многими факторами установками, интересами, мотивацией и другими психическими свойствами личности.

Исследователи выделяют показатели обучаемости: *темп продвижения* в освоении знаний и формировании умений, *лёгкость* этого освоения (отсутствие напряжения, утомления, переживание удовлетворения от освоения знаний), *гибкость в переключении* на новые способы и приемы работы, *прочность сохранения* освоенного материала. Суммарными количественными показателями обучаемости являются темп продвижения, «экономичность мышления», измеряемые: количеством конкретного материала, на основе анализа которого обучаемый достигает решения задачи; количеством шагов (действий) к самостоятельному решению; количеством «порций помощи», на основе которого достигается решение; временем, затраченным на решение.

Кроме этого обучаемость характеризуют: психофизиологические процессы (возбуждение и торможение, их соотношение, работоспособность, скорость реакций, темп и ритм деятельности); сенсорные и перцептивные процессы (схватывающий или детализирующий тип восприятия, избирательность восприятия, чувствительность, особенности развития слухового или зрительного ощущения); мнемическая функция (использование приемов запоминания, включение деятельности в запоминание, установка на долговременное и прочное запоминание, активное использование типа запоминания и др.); опора на гибкость мышления; скорость мышления; саморегуляция устойчивости, распределения внимания и др.

Исследователями установлено, что обучаемость ярко проявляется при выполнении заданий, требующих не стереотипных решений — по образцу, а таких, когда следовало совершить «микрооткрытие»; а также высокая обучаемость не приводит к успеху, если у обучаемого нет направленности на учебную деятельность.

Разработаны критерии различий в типах обучаемости: восприимчивость к усвоению знаний, степень овладения умственными операциями (интеллектуальные свойства); мотивация и направленность личности, определяющая отношения, оценки и идеалы.

Исходя из этого, выделяют следующие типы личности по обучаемости:

- имеющие отрицательную характеристику восприимчивости к усвоению знаний и низкую возможность овладеть умственными операциями в сочетании с отрицательным отношением к обучению, низкой мотивацией;
- негативные интеллектуальные свойства и позитивная направленность на обучение вместе с высокой мотивацией;
- положительные интеллектуальные свойства и отрицательное отношение к учению;
- имеющие положительную характеристику восприимчивости к усвоению знаний, способные овладеть умственными операциями и отличающиеся положительной направленностью — позитивно относящиеся к обучению.

Рассматривая понятие «обучаемость», мы ставили перед собой задачу выделить те его особенности, от которых зависит легкость овладения однородными знаниями, темп продвижения в них, т. е. связывали его с понятием общих способностей. Чем выше обучаемость, тем быстрее и легче приобретает человек новые знания, тем свободнее оперирует ими в относительно новых условиях, тем выше, следовательно, и темп его умственного развития. Обучаемость, наряду с фондом действенных знаний, т. е. тех, которые человек применяет на практике, входит в структуру умственного развития [5, с. 56]

Тест представляет собой репрезентативную систему параллельных заданий равномерно возрастающей трудности, специфической формы, определённого содержания, позволяющих качественно оценить структуру и эффективно измерить уровень подготовленности испытуемых. По форме педагогические задания разделяются на тестовые и не тестовые. Задание в тестовой форме отвечает требованиям соответствия задания цели его применения, краткости, технологичности, логическим принципам, адекватности формы содержанию заданий. Не тестовые задания – это задачи, вопросы, примеры, упражнения и пр. В тест они не включаются по причинам затруднений в восприятии формы и содержания, нетехнологичности, громоздкости, повышенным временным затратам на решение.

Тестовая технология – формализованная технология, средством сбора и анализа информации в которой служат тесты, а методом педагогического измерения выступает тестирование. Тестовая технология раскрывается в следующих ее составляющих: 1) *в спецификации*, включающей описание назначения, структуры и содержания измерительных материалов; план материала; перечень заданий по видам деятельности, степени трудности, времени выполнения и т.д.; систему их проверки, оценивания и др.; 2) *в руководстве по использованию* технологии с представлением цели, задач, временных рамок, плана проведения работы, необходимых условий исследования от подготовки до завершающей стадии; 3) *в стимульном материале* — бланках или тетрадях заданий (вопросов) с инструкциями, примерами и изображениями, а также дополнительно прилагаемых (при необходимости) отдельных текстах, различных предметах, аудио и видеозаписях и т.д.; 4) *в ключе к заданиям или вопросам* — правильных ответах (для тестовых заданий), способах анализа и интерпретации данных [6, с.110].

Тестирование как метод педагогического измерения, используемый в тестовой технологии обладает рядом особенностей, выгодно выделяющих его среди других методов педагогического измерения. Например, можно выделить: качество, объективность, экономичность, системность оценки, наличие более широкой и точной шкалы оценки результатов, широкие возможности для демонстрации испытуемым своих достижений. Объективность и качество измерения с помощью тестирования достигается путём стандартизации процедуры проведения тестирования, проверки качества тестовых заданий и теста в целом. Тестирование, в силу своей экономичности, может быть более регулярным, чем иные методы измерения. Тест предоставляет возможность расширить шкалу оценивания, сделать более мелкими деления на «шкале», с помощью которой оцениваются способности, знания, умения и навыки тестируемых. Широта содержания теста и удобство шкалы дает испытуемому возможность продемонстрировать свои достижения на широком поле материала, а преподавателю – более полно учесть различия между тестируемыми.

Процесс определения уровня обучаемости студентов проводится на всех этапах учебного процесса по дисциплине «Музыкально-ритмическое воспитание»: *на входе, текущий, на выходе*. Например, зачётно-экзаменационная сессия у студентов дневной формы обучения (лабораторно-экзаменационная сессия у студентов-заочников), промежуточные аттестации, прохождение текущих форм контроля, не включённых в учебный план, в рамках модульно-рейтинговой системы оценки знаний, внедрённой в систему обучения в учреждении образования «Витебский государственный университет имени П.М.Машерова» (Беларусь).

Особенность теста диагностики уровня обучаемости состоит в том, что в его содержание входят не только программные задания, но и задания из так называемой «зоны ближайшего развития» [7, с.392]. В таких заданиях предусмотрено звено педагогического воздействия и отслеживается успешность дальнейшего продвижения испытуемого после вмешательства взрослого. Важным критерием определения уровня обучаемости студентов служит фактор затраченного на выполнение теста времени (скорость выполнения). Тесты обучаемости могут служить посредником между показателями приобретения знаний об объекте (т.е. показателями исследовательского поведения) и тестами обученности, которые связаны с использованием знаний, а не с процессом их приобретения.

Первичная оценка уровня подготовки студента происходит на первом же занятии «Музыкально-ритмическое воспитание» методом опроса. Весь контингент распределяется по группам в зависимости от базового образования студентов (индекс группы фиксируется в журнале преподавателя и в «Дневнике учета практических навыков»): группа «А» (прошедшие обучение в музыкальной школе, школе искусств, хореографической школе, хореографической студии); группа «Б» (посещавшие в общеобразовательной школе кружки хореографии и танца); группа «В» (студенты без какой-либо музыкальной и/или хореографической подготовки).

Распределение студентов по группам дает возможность преподавателю выбирать учебный материал (творческие задания, тематика рефератов, творческие проекты и пр.) исходя из уровня подготовки.

Тестовая технология позволяет объективно определить уровень обучаемости студентов за счет имеющихся музыкально-ритмических знаний (тезауруса) по дисциплине «Музыкально-ритмическое воспитание» (на входном контроле) и за счет определения количества затраченного на выполнение теста времени. Это необходимо для выстраивания стратегии обучения индивидуально для каждого студента, а также для выяснения готовности изучать в последующем дисциплины специального цикла (например, «Классический танец и методика его преподавания», «Народный танец и методика его преподавания», «Эстрадный танец» и др.), исходя из междисциплинарных связей.

Тестирование является лишь одним из этапов процесса диагностирования уровня обучаемости студентов по указанной дисциплине. *На втором этапе* студенты проверяются на способность и возможность выполнять определенные виды хореографических элементов (физиологическая и психологическая готовность к выполнению учебных хореографических заданий), а также проверяется их методическая компетентность при организации музыкально-ритмических занятий.

В тестовую технологию определения уровня обучаемости студентов нами были включены тестовые задания, выясняющие уровень содержательной и операциональной готовности испытуемого к выполнению предстоящей образовательной деятельности на основе имеющегося фонда музыкально-ритмических знаний (тезауруса), на базе программной оболочки Moodle. Это задания,

которые студентами ещё не изучались, но ответить на которые можно, используя общую эрудицию, а также довузовский опыт во внеурочных и внеклассных кружках, секциях, центрах по ритмике и хореографии, в хореографических школах и школах искусств. О последнем студенты случается «умалчивают», надеясь на упрощение учебных заданий от преподавателя.

Нами использовались возможности автоматизированной системы Moodle, делающую процедуру тестирования более технологичной, а также включающей уже готовую подсистему, позволяющую формировать банки тестовых заданий всех основных форм: «в закрытой форме», «вычисляемые», «короткий ответ», «числовые», «на соответствие», «вложенные ответы», – и строить из них тесты для различных целей использования.

Говоря о результатах выполнения теста необходимо учесть влияние *внешних факторов* на их погрешность: а) угадывание испытуемыми результатов тестовых заданий (для компенсации этого эффекта предполагается введение поправок на угадывание в тест диагностики обучаемости путем увеличение числа дистракторов (неправильных, но правдоподобных ответов) в тестовых заданиях закрытого типа); б) возможность получения доступа к правильным ответам на задания теста (для противодействия используется целый ряд известных средств: использование опции случайного перемешивания ответов в тестовых заданиях типа множественный выбор при каждом новом предъявлении задания тестируемым, что исключает использование порядкового номера правильных ответов при составлении шпаргалок и списывании); в) то, что неизвестным и неожиданным для испытуемых, при многократном использовании только фиксированного набора тестовых заданий, тест остается непродолжительное время (для исправления ситуации наиболее эффективным является формирование теста путем случайного выбора каждого конкретного тестового задания из множества однотипных заданий, однородных по уровню сложности (база заданий не менее 400)).

Разработанный нами тест содержит 30 тестовых заданий, выбираемых компьютером в случайном порядке из базы 400 тестовых заданий в соответствии с нужным разделом. Перечень разделов учебной программы, включенных в структуру теста по дисциплине «Музыкально-ритмическое воспитание»: раздел 1. «Введение в курс «Музыкально-ритмическое воспитание» (задания 1-6); раздел 2. «Элементы классического танца» (задания 7-11); раздел 3. «Элементы народных танцев» (задания 12-17); раздел 4. «Элементы бальных танцев» (задания 18-25); раздел 5. «Методика музыкально-ритмического воспитания в школе» (задания 26-30).

Тест апробирован в 2 группах студентов дневной формы получения высшего образования (по 21 человеку в группе) и 4 группах заочной (по 30 человек в группе). Он относится к тестам предметных знаний, так как предполагает измерение у студентов определенных мыслительных действий и понятий по конкретной дисциплине и предназначен для исследования и оценки имеющегося у респондентов фонда базовых знаний. Необходимо отметить, что разделы 1-4 в большей либо меньшей степени знакомы для студентов, а вот раздел 5 входит в т.н. «зону ближайшего развития».

Разработанный тест включает в себя комбинированные (смешанные) формы проверочных заданий: закрытые и полуоткрытые. Поскольку диагностика по рассматриваемой нами дисциплине, кроме теста, предполагает ещё диагностику практических умений и навыков, а также учитывая психологический компонент процесса тестирования и практику его проведения, максимальное время теста было определено 30 минут.

Тестирование проводилось среди студентов специальности «Музыкальное искусство, ритмика и хореография» ВГУ имени П.М.Машерова в компьютерном классе педагогического факультета (в программной среде Moodle) в режиме проверочного тестирования (система дистанционного обучения ВГУ имени П.М.Машерова размещена на сайте sdo.vsu.by). Программная оболочка Moodle позволяет фиксировать не только результат тестирования, но и фактор времени, затраченного на выполнении теста, что немаловажно в нашем исследовании. Чем меньше времени понадобилось студенту на выполнение теста при выполнении правильно более 70% тестовых заданий, тем более высоким уровнем обучаемости обладает студент.

Перечень тестовых заданий предъявляется компьютером в случайной последовательности. При входе в программную оболочку Moodle студент проходит регистрацию: вводит логин (номер зачетной книжки) и пароль (выданный преподавателем). Задача студента дать ответы последовательно на предъявляемые задания. Преподаватель устанавливает программное обеспечение Moodle таким образом, что во время тестирования студент не имеет возможности временно выйти из

программы Moodle и просмотреть справочную информацию в компьютере, либо других источниках. Время устанавливается автоматически, индикатор времени постоянно присутствует на экране во время выполнения теста.

В программной оболочке Moodle уже есть средства обработки и анализа ответов студентов, а также оценки качества тестовых заданий. Конечная цель в процессе тестирования студентов – определить количество времени затраченного на тестирование каждым из студентов группы, а также определить объем правильных ответов на задания из раздела 5 (из «зоны ближайшего развития»).

Все задания оцениваются по дихотомической шкале: правильный 1 балл, неправильный 0 баллов. Для оценки результатов руководствовались специальной шкалой. Обработка, анализ и системная интерпретация результатов испытаний проводилась по определенным шагам. Разработка заданий и тестов началась с общего педагогического замысла, составления заданий и их композиции. Далее предполагалось проверить качество заданий и теста. Это не только оценка его содержательной правильности, но и использование математико-статистических методов, которые позволяют решать указанные выше задачи, абстрагируясь от предметного содержания теста.

Апробация теста проводится с целью уточнения меры трудности заданий, выбора оптимального времени проведения теста, изъятия некачественных заданий, определения качества теста в целом, т.е. надежности, валидности, эффективности и др.

По окончании тестирования все полученные результаты были введены в матрицу, состоящую из 30 столбцов по количеству тестовых заданий и 60 строк по количеству тестируемых. В каждой позиции матрицы, отражающей ответ тестируемого, соответствующего данной строке, на вопрос, соответствующий данному столбцу, ставилась цифра 1 при выборе правильного варианта ответа и 0 в противном случае.

Апробация теста проводится с целью уточнения меры трудности заданий, выбора оптимального времени проведения теста, изъятия некачественных заданий, определения качества теста в целом, т.е. надежности, валидности, эффективности и др.

На основании проанализированной матрицы проводился статистический анализ (с помощью компьютерного обеспечения: табличного редактора Excel и программы Statistica), в ходе которого проанализирована мера трудности тестовых заданий, их дифференцирующая способность, проверена положительная корреляция баллов каждого задания с баллами по всему тесту. Статистическая обработка данных позволила определить уровень надёжности разработанного нами теста и возможность введения его в практику работы вуза.

Таким образом, использование тестовой технологии для диагностирования уровня обучаемости студентов по дисциплине «Музыкально-ритмическое воспитание» вполне оправдано, может являться одним из надёжных и валидных компонентов диагностики и послужит выстраиванию индивидуальной стратегии обучения для студента при выполнении определенных условий: тестовые задания и тест (на основе его содержательной правильности и использования математико-статистических методов) проверены на качество; проводится выявление меры трудности заданий, определяется надёжность, валидность и эффективность; тестовая диагностика обучаемости проводится на всех этапах учебного процесса по дисциплине «Музыкально-ритмическое воспитание»; в содержание тестовых заданий входят не только программные задания, но и задания из «зоны ближайшего развития»; с первых занятий проводится дифференциация студентов в зависимости от их довузовского базового образования.

Список литературы

- 1 Концепция информатизации системы образования Республики Беларусь на период до 2020 года // электрон. ресурс Главн. информац.-аналитическ. центра Министерства образования Республики Беларусь. - Минск, 2017. – Режим доступа: <http://www.gias.unibel.by/main.aspx?guid=170212> (дата обращения 02.04.2018)
- 2 Кодекс Республики Беларусь об образовании: Кодекс Респ. Беларусь, 13 января 2011 г. №243-З (ред. от 04.01.2014, с изм. от 18.07.2016) // электрон. ресурс ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2014. - Режим доступа: <http://consultantplus.by> (дата обращения 02.04.2018)
- 3 Müllensiefen, D. and other. Investigating the importance of self-theories of intelligence and musicality for students' academic and musical achievement / D. Müllensiefen, P.Harrison, F.

- Caprini, A.Fancourt // Psychol., 05 November 2015 // электрон.ресурс The 1st most cited journal in Multidisciplinary Psychology. – Режим доступа: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2015.01702/full> (дата обращения 01.04.2018)
- 4 Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь: для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 176 с.
  - 5 Дмитриева Л.Г. Методика музыкального воспитания в школе: учеб.пособ. для студ. сред. пед. учеб. заведен./ Л.Г. Дмитриева, Н.М. Черноиваненко. – М.: Издательский центр «Академия», 1998. – 240 с.
  - 6 Основы педагогических измерений: Вопросы разработки и использования педагогических тестов: учебно-методическое пособие/ В.Д.Скаковский [и др.]; под общ.ред. В.Д.Скаковского. - Минск: РИВШ, 2009. – 340 с.
  - 7 Выготский Л. С. Педагогическая психология. - М.: Педагогика, 1991. – 478 с.

КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ БІЛІМ ДЕҢГЕЙІН АНЫҚТАУ

И.П. Орлова¹, Г.В. Ананченко²

¹ педагогика магистрі

² пед.ғ.к., профессор

^{1,2} П.М.Машеров атындағы Витебск мемлекеттік университеті
Витебск қ., Беларусь, email:galina.ananchenko@mail.ru

Мақалада авторлар «Музыкалық өнер, ритмика және хореография» мамандығының студенттерінің оқу қабілетін анықтау үшін компьютерлік технологияларды қолдану мүмкіндігі қарастырылған. Зерттеудің тақырыбы - «Музыкалық-ырғақты білім беру» пәні бойынша оқыту деңгейін анықтаудың тестілік технологиясы сараланған. Moodle бағдарламалық қамтамасыз ету ортасында педагогикалық өлшеу әдісі ретінде тестілеу технологиясының ерекшеліктері анықталған. Спецификацияның үлгісі мен қолдануға арналған нұсқада студенттің оқуын анықтау үшін компьютерлік тестілеу технологиясының компоненттері талданған.

Түйін сөздер: студенттер, музыкалық қабілеттілік, оқу қабілеті, тестілеу, тестілеу технологиясы, оқытудың диагностикасы, ақпараттандыру, компьютерлік тестілеу

DETERMINING THE LEVEL OF STUDENTS' TRAINING BY MEANS OF COMPUTER TECHNOLOGIES

I.P. Orlova¹, G.V. Ananchenko²

¹Master of Education

²Cand. Sci. (Pedagogy), Professor

^{1,2} Vitebsk State University named after P.M. Masherov
Vitebsk, Belarus, email: galina.ananchenko@mail.ru

In the article the authors consider the possibility of using computer technologies to determine the students' learning ability of the specialty "Musical art, rhythmic and choreography". The subject of the study is a test technology for determining the level of learning on the discipline "Musical-rhythmic education. The features of the test technology in the Moodle software environment as a method of pedagogical measurement are revealed. On the example of the specification and the manual for use, the components of computer test technologies for determining student learning are analyzed.

Keywords: students, musical abilities, learning ability, test, testing, test technology, learning diagnostics, informatization, computer testing

CONTENTS

Natural sciences

<i>G.U. Baitasheva, A.M. Sharipbaeva</i> The negative effect of the traffic growth to the air bassin	6
<i>Zh.B. Ashirova, Zh.Zh. Kuzhantayeva, G.U. Baitasheva</i> Specification of changes in taxonomy based on phytochemistry of family <i>Rosaceae</i>	12
<i>K.I. Orazbayev, G.K. Kenzhegaliev</i> Study of selection material of Kochia in south Balkhash region	18
<i>K.N. Zhailybay, G.Zh. Medeuova</i> Influence of zeolitic organo-mineral fertilizers and bioadditives on the anatomical structure of vegetative organs of rice	26
<i>A.E. Bitemirova, M.N. Ermakhanov, G.E. Tuimebaeva</i> Method of integrated training of chemistry in English language	31
<i>N. Maman, B.M. Itelev, G.E. Azimbaeva, B.Zh. Dzhiembaev</i> Studying the component structure of the selected essential oil from <i>Dahlia Evelines</i> plants by the chromato mass spectroscopy method	37

Physics, Mathematics, Computer science

<i>G.A. Kaptagay, Yu.A. Mastrikov, B. Kerimbek</i> Energy efficiency of the fluorine-doped CO ₃ O ₄ (100) surface for water dissociation	46
<i>G.A. Kaptagay, L.S. Baikadamova, B. Kerimbek</i> Quantum-chemical consideration of nitrogen doping on CO ₃ O ₄ for water dissociation.....	54
<i>F.U. Abuova, A.U. Abuova, E.A. Ashim</i> Investigation of the causes of destruction of contacts in tetramite thermoelectric elements.....	59
<i>A.U. Abuova, F.U.Abuova, E.A. Ashim</i> The role of diffusion in the destruction of contacts in tetramite thermoelectric elements	67
<i>T.K. Koyshieva, Zh.Zh. Kozhamkulova, A. Moldakalykova</i> Object-oriented systems as a formation factor of informative logical competence of future specialists	73

Philology

<i>G.T. Aldambergenova, B.T. Panzabek</i> The role of hermeneutic method in literary criticism	82
<i>N.S. Baltabayeva</i> The thematic originality of the novel-essay "Kombe" by Koishigara Salgarin	87
<i>G.A. Orynkhanova</i> Klim Samgin – a sinister socio-psychological type that is born of a era of revolutionary upheaval	97
<i>B.D. Zhumakaeva</i> Teaching the poem “Enlik-Kebek” by Shakarim Kudayberdiev	107
<i>Zh.Zh. Kapenova</i> Theory and practice of teaching Russian language in the updated content (on the basis of the Model curriculum on the subject "Russian language" for 6 grade)	112
<i>E.B. Erencinova, N.A.Chumanova, S.V. Sheshukova</i> Formation of general cultural and general professional competences by means of advertising video	119
<i>V.I. Zhumagulova, A.T. Onalbaeva, Gzh.A. Kazhigaliyeva, A.A. Zadayeva</i> Linguo-cognitive characteristics of the concept “zhol” ("way")	126
<i>A.B. Salkynbai, Zh.N. Suleimenova</i> Formation of functional and semantic stability of derivative words of the Kazakh language	133

<i>U.A. Ospanova, M.K. Atanaeva, T.K. Buldybaev, I.G. Akoeva</i>	
Study of informative features of publications in electronic media from the point of view of population of Kazakhstan.....	139
<i>M.K. Atanaeva, T.K. Buldybaev, U.A. Ospanova, I.G. Akoeva</i>	
Instructions for expert analysis and classification of the reliability of suspicious news.....	148

History, Economics and Law

<i>A.M. Smanova</i>	
Some problems of Soviet-Polish relations during the period between two world wars	156
<i>A.S. Smanova, Zh.O. Nebessayeva</i>	
Interaction of national consciousness and national culture	164
<i>E.K. Kuldybaev, S.D. Sarkulova</i>	
Kazakh books and political power in the early twentieth century: the history of relations	170
<i>M.I. Rakhimov</i>	
The problem of scientific research of sacred places of the Irtysh region	177

Pedagogy – Psychology

<i>A.M. Tekesbayeva, R.K. Karsybayeva</i>	
The role of children's literature in shaping the students' feelings of love for their native land	186
<i>G.K. Ibragimova</i>	
Quality assessment of regional preschool education in Kazakhstan	192
<i>M.K. Bapayeva</i>	
Causes of development and psychological mechanics of frustration	199
<i>F.B. Assilbayeva, A.D. Syzdykbayeva</i>	
Main directions of the art and labour activity of pupils	207

Art and Culture

<i>I.P. Orlova, G.V. Ananchenko</i>	
Determining the level of students' training by means of computer technologies.....	215

**ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
КАЗАХСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ЖЕНСКОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER TRAINING
UNIVERSITY**

№3 (75) 2018